

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZILÁDY ÁRON

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

CSÁSZÁR ELEMÉR

*

HUSZONKILENCZEDIK, HARMINCZADIK
ÉS HARMINCZEGYEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADASA

1921

1919
1919-23
29-33

MTA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET
Budapest, XI., Ménesi ut 11/19

Magy. i. s. III.

1602/XXIX-XXXIII.

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Elek Oszkár</i> : A tenger Császár Ferencz költészetében.....	142
<i>Galamb Sándor</i> : Gyulai Pál novellái	99
<i>Kirdly György</i> : A Cyrus-monda széphistóriáinkban	84
1. Kákonyi Péter históriás éneke	86
2. Varsányi György széphistóriája.....	91
3. Bogáti Ez világi nagy sok zűrzavarról való éneke	93
4. Cserényi Mihály rímes krónikája	94
<i>Zsigmond Ferencz</i> : Jókai uralomra jutása regényirodalmunkban. (1850—1854.)	1
I. Bevezetés	1
II. Hazafias romantika	9
III. Érzelgős romantika	24
IV. Két magyar történeti tárgyú regény	32
V. Két török tárgyú regény	37
VI. Két társadalmi regény	42
VII. Összefoglalás	53
1. Jókai világnézete és a költői indokolásmód.....	53
2. Jókai előadó művészete. — Jókai és Dumas	64
3. Befelezés	82

ADATTÁR.

	Lap
Adatok Péteri Takáts József életéhez és munkáihoz. <i>Gálos Rezsőtől</i>	256
A lőcsei fehérasszony Győrött. <i>Szabady Bélától</i>	255
Apróságok Tompa Mihály életéből. <i>Harsányi Istvántól</i>	156
Arany János bécsi útjához. <i>H. Fekete Pétertől</i>	169
Arany ismeretlen levele. <i>Nagy Lajostól</i>	167
Arany János két kiadatlan levele Károly Sámuelhez. <i>Dr. Motz Atanástól</i>	178
Az egyszerű tolvajról és remetéről. <i>Holik Flóristól</i>	173
Berzsenyi és Kis János komasága. <i>Dr. Gálos Rezsőtől</i>	167
Egy adalék Tompa Fekete könyvéhez. <i>Gulyás Józseftől</i>	173
Hieronymus Balbus dicsköltménye Mátyás királyról. <i>Hegedűs Istvántól</i>	150
Horatius egy példája a középkori latin irodalomban. <i>Holik Flóristól</i>	169
Kazinczy egy ismeretlen levele. Közli : <i>Gulyás József</i>	165
B. Kemény Zsigmond levelei Falk Miksához a Nemzeti Muzeum- ban. <i>Papp Ferencztől</i>	181
Mária vakító szépsége. <i>Holik Flóristól</i>	172
B. Podmaniczky Julia levelei b. Jósika Miklóshoz. Közli : <i>Décsi Lajos</i>	240

	Lap
Szemere Bertalan sárospataki diákkorabeli eddig ismeretlen versei.	
Közli: <i>Harsányi István</i>	213
Tompá elfeledett zsengei. <i>Fitz Józseftől</i>	160
Volt-e Sylvester János löcsei prédikátor? <i>Bruckner Győzdtől</i>	174

KÖNYVISMERTETÉSEK.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. Magyar szépirodalom idegen nyelven. <i>Kereszty Istvántól</i>	266
Benedek Elek: Édes anyaföldem. s. s.-től	272
Benedek Marcell: A modern világirodalom. 1800—1920. <i>Sikor Józseftől</i>	264
Dénes Szilárd: Arany János kisújszállási tanítósa. <i>An.-tól</i>	272
France, Anatole: Az irodalmi élet. <i>Karkoványi Mihálytól</i>	270
Dr. Gulyás József: Tompa és a nevelő oktatás. <i>I—n-től</i>	273
Gvadányi József: Pöstyéni fürdés (1921). <i>T. V.-tól</i>	275
Harsányi István: Gyöngyösi István és László sárospataki diák-sága. <i>J—n-től</i>	274
Heinrich Gusztáv: A Don Juan-monda. <i>(GR.)-tól</i>	271
Katona József: Bánk Bán (1920). <i>T. V.-tól</i>	274
Körmives Nándor Kolos: Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái. <i>Harsányi Istvántól</i>	268
Nógrády László: A mese. I. <i>(GR)-tól</i>	272
Radó Antal: A magyar rim. <i>Gálos Rezsőtől</i>	269
Széchenyi Igéi. <i>Angyal Dávidtól</i>	260
Voinovich Géza: Regényírók. <i>Papp Ferencztől</i>	262

VEGYESEK.

Irodalomtörténeti repertorium. <i>Hellebrant Árpádtól</i> :	
1918.	276
1919.	280
1920.	284
1921.	290
Helyreigazítás. <i>Gálos Rezsőtől</i>	275
Igazítások.	275

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

	Lap		Lap
Ábel Jenő	150—153	Bornemisza Péter	93
Abonyi Lajos és Jókai.....	30	Bourbon, E. de	170, 171
Ady Endre	264, 265	Bromyard, J.	172, 173
Amade László	269	Byron 143 ; — és Arany 137,	
Ambrus Zoltán	272	138 ; — és Császár F. 146 ;	
Andrelinus, Publius	152	— és Gyulai 137 ; — és	
Anonymus	90	Jókai	69, 70
Apor, <i>Metamorphosis</i> a és Gyulai	122	Camoës	143
Apponyi Sándor gr. ..	150, 151	Curtius	97
Arany 14, 15, 54, 76, 102—104, 111, 132, 135, 142, 265 ; — és Gyulai 124 ; — bécsi útja 169 ; — képzelete 54 ; — kiadatlanlevelei 167, 178—181 ; — tanítósága 272 ; — és az egyénítés 130 ; — és Byron 137—138 ; — <i>Toldi estéje</i> 104 ; — és Jókai	63	Cyrus-monda 84—98 ; — a francia irodalomban ..	85—86
Bajza 100 ; — lírája 142 ; — és Császár F. 142, 143, 146, 148, 149 ; — hatása Kölcseyre 270 ; — Szemere B.-ra 214		Császár Ferencz költészete 142—149	
Balbus, Hieronymus dicshölteménye Mátyás királyról	150—155	Csathó Pál	132
Balassi kétése versei	268	Csengery Antal 203, 209 ; — hatása Jókaira	61
Beksics Gusztáv 182—186, 189, 194—199		Cserényi Mihály <i>Históriája</i> 94—97	
Bellovacensis, Vincentius ..	95	Danielik János	197, 198
Benedek Elek.....	270	Deák Ferencz 181, 183, 193, 203, 207—210	
Beniczkyné	267	Degré Alajos ..	75, 128, 129, 134
Beöthy László 102, 128, 129, 134		Décsi Lajos.....	93
Beöthy Zsolt 142 ; — <i>Bíró Márton</i>	102	Dickens 104 ; — és Gyulai 125 ; — és Jókai	32, 51, 52
Bérczy Károly 65, 100—103, 128, 130, 134		Diodorus Siculus és Cserényi	95
Bernát Gáspár	128	Don Juan-monda	271
Berzsenyi és Kis János ..	167—168	Dosztojevskij	262, 263
Besançon, E. de	170	Dumas (id.) 39, 74 ; — és Jókai	77—81
Björnson	262, 263	egyénítés a költészetben	103
Blony, N. de	172, 173	Emich Gusztáv	200
Blumauer és P. Takáts	258	Eötvös 8, 102, 133, 134, 188 ; — <i>Falu jegyzője</i>	46
Bogáti Fazekas, <i>Ez világi zűrzavarról</i>	93	Eötvös Károly	135
		Erdélyi János	101—103
		Eusebius	95
		Fábchich József	257
		Falk Miksa	181—213
		Faludi trocheusai	269
		Fáy András és Jókai ..	44, 47, 48
		V. Ferdinánd	17
		<i>Fiore di Virtù</i>	173
		Földi József	269

	Lap		Lap
francia írók, XIX. századi	270, 271	Justinus, <i>Hist. Philippicae</i>	87—92; — és Cserényi 95;
Frankenburg Ignác	134	— és Kákonyi 87—90; —	és Varsányi Gy. 91—92
freskó-képek	128		
Gaál József	101	Kákonyi Péter, <i>Hist. Astyagis</i>	
Gárdonyi Géza	135	<i>et Cyri</i>	86—90
Gibbon hatása Jókaira	61	Kármán hatása Gyulaira	116
Gogoly	262	Károly Sámuel	178—180
Goncsarov	262	Katona József 103, 104, 131,	
Görgey	18	132; — hatása Gyulaira	
Gvadányi, <i>Pöstyéni fürödés</i> ...	275	136; — <i>Bánk bán</i>	274
Gyöngyösi István 98; — diák-		Katona Lajos	169
sága	274	Kazinczy 217; — ismeretlen	
Gyulai Pál 3, 7, 15, 51, 56, 57,		levele 165—167; — <i>Sallus-</i>	
65, 79, 80, 83, 184; — novel-		<i>tiusa</i>	166
lái 99—141; — <i>Romhányi</i>		Kelet a költészetben	37—40
136—141		Keller, G.	262
Hagedorn és Kováts F. 259;		Kelmenfy László	103
— és P. Takáts.	257—259	Kemény Zsigmond 8, 24, 34,	
Hajnóczy Iván	174, 175	35, 56, 99, 100, 103, 104, 129,	
haláltánc-énekek	92—93	135, 261; — és az egyénítés	
Hébbel hatása Gyulaira	112, 113	131; — hatása Gyulaira	
Herczeg Ferencz	267, 272	106, 107, 108, 109, 114, 116,	
Herodotus 84, 90; — és Bo-		122, 123, 124; — levelei	
gáti 93; — és Cserényi 94—		Falkhoz	181—213
96; — és Varsányi Gy.	92	Királyi Pál	187, 188, 190
Herolt, J.	170—173	Kis János és Berzsenyi	167—168
Homeros és széphistóriáink	98	Kisfaludy K. novellái	100
Horatius egy példája	169—172	Kisfaludy Sándor 107; — és	
Hugo, V. 74, 143; — és Jókai		P. Takáts	256
55, 56		Kiss József	265
humor	104	Kleist, E. Ch. és P. Takáts	259
Hunyadi Ferencz	98	Kováts Ferencz és Hagedorn	259
Husztai Péter	98	Kozma Andor	272
		Kölcsey levele a sárospataki	
Ilosvai és Justinus	90	ifj. egyesülethez 216; —	
Ipolyi Arnold hatása Jókaira	21	rímelve 270; — és Bajza	270
irodalom, modern	264—266	Kuthy Lajos 73, 75, 107, 128, 129	
irodalmi viszonyok a 80-as			
években	272	Lermontov	262
István nádor	17	Lichtwer, M. G. és P. Takáts	258
		Lisznyai Kálmán	6, 7
Jellemábrázolás a magyar köl-		Ludassy Mór	204
tészetben	132, 133	Lukianos és Bogáti	93
Jókai 104, 110, 119, 126, 135,		magyar szépirodalom idegen	
184, 265, 269; — elbeszélő		nyelven	266—268
stílusa 135; — mint re-		mese	272
regényíró 1—83, 102; <i>Lőcsei</i>		Meyer, K. F.	262
<i>fehéraszony</i> 255; — és Vas		Michaelis, B. és P. Takáts	258
Gereben 45, 46; — hatása		Mikszáth Klámán 2, 3, 135,	
Abonyi L.-ra	30	267, 271	
Jósika Miklós 7, 8, 33—36, 100,		Milton hatása Jókaira	26
104, 128, 129, 144; — hatása		Móricz Zsigmond	102, 135
Jókaira 35—36; — hozzá		Nagy Ignác	104, 128, 129
írt levelek	240—255	Négyesy László	142

	Lap
Nogáll János, <i>Urangyala</i>	167
novella mint műfaj	99
novellairódmunk fejlődése 100—102; — a negyvenes- ötvenes években 128, 129, 134	
Osszián hatása Jókaira ..	68, 69
Ovidius és széphistóriáink 97, 98	
Pákh Albert 102, 104, 128, 133, 134	
Pálffy Albert 65; — novellái 100, 101	
Pap István, Szoboszlai prédi- kációja	166
Patonyi László, <i>Tomyris</i>	86
példák középkori irodalmunk- ban	172, 173
Péterfy Jenő 3; — Jókairól 53, 54	
Pekár Gyula	270
Petőfi 71, 102, 135, 265, 269; — hatása Gyulaira	136
Pompéry János 182, 190, 191, 196, 197, 200, 210	
Podmaniczky Julia levelei Jó- sikához	240—255
Póór dr.	179—181
Puskin hatása Gyulaira 137—139	
Rájinis József	257
Rákosi Jenő	272
Rákosi Viktor	272
realizmus	102—103
regény és novella	99—101
Regino	90
Riedl Frigyes	124, 125
romantikus regény-stílus mo- dorosságai	73—75
Rousseau hatása Jókaira....	26
Salamon Ferencz 3, 79, 179, 197	
Scott 7, 8, 55; — hatása Jó- kaira	73, 74
Shakespeare hatása költőinkre 104; — Gyulaira	136
<i>Speculum exemplorum</i> ..	171, 172
Sue, Eugène	81
Sylvester lőcsei prédikátorsága 174—178	
Sylvester Lautsperrer János 175—178	
Széchenyi 48, 50; — igéi 260—262; — hatása Jó- kaira	49—50
Szegfi Mór	184
Szemere Bertalan ismeretlen versei 213—240; — naplója 217	
Szemere Pál	126
széphistóriáink	97

	Lap
Szigligeti népszínművei és Jókai	29
Szilágyi István	117
Szilágyi Sándor	13—15
Szilágyi Márton	220
Szilády Áron	87, 90, 174
P. Takáts József életéhez 256 —257; — hatások munkáira 257—259; — hatása Kis- faludy S.-ra	256
Takáts Sándor	256
Tardif, G.	151
Teleky Domokos	184
Teleki József gr. tiszteletére vers	237
Temesvári Pelbárt	172
Thaisz András	242—247
Toldy Ferencz	67
Tolnai Lajos 272; — <i>Urak</i> ..	102
Tolsztoj	262, 263
Tompa Mihály 14, 15, 102; — életéhez 156—159; — <i>Fe- hete</i> könyve 173; — és a ne- velés 273; — zsengei 160—165	
Tóth Ede	270
Tóth Kálmán	6
Török István	183
Török János	189, 200, 207
Török Pál	273
Tróguis	87
Turgenyev	262, 263
Varsányi György <i>Xerxese</i> 91—93	
Vadnay Károly	7, 272
Vahot Imre	101
Vajda János	212, 272
Vajda Péter 66; — és Vörös- marty 66; — hatása Jókaira 67	
Vas Gereben 133, 134; — és Jókai	45, 46
Vergilius és széphistóriáink 97, 98	
Vitéz János	152
Vitry, J. de	170—173
Vörös Mátyás, Nyéki 268, 269	
Vörösmarty 65, 66, 107; — hatása Gyulaira 105, 136; — Jókaira 19—20, 59, 60, 68, 76; — Szemere B.-ra 214; — Vajda P.-re 66; — <i>Orlay</i> 100	
Wieland	85
Xenophon, <i>Cyropaedia</i> 85; — és Cserényi	94
Zoványi Jenő	175, 176
Zrinyi 132; — a <i>Zrinyiász</i> ..	98

JÓKAI URALOMRA JUTÁSA REGÉNYIRODALMUNK- BAN. (1850—1854.)

I. Bevezetés.

Alig pár hónappal volt túl életének huszonnegyedik esztendején Jókai, mikor a szabadságharcz gyászos bukása egyelőre őt is semmivé tette. A győztes hatalom szemében nem maradt meg belőle más, csak kompromittáló hírlapírói múltja, mely jelenét kétségbeejtővé, jövőjét kilátástalanná tette. Csakhogy az éremnek két oldala van. A bosszúért lihegő Ausztria kegyetlenkedése visszafelé sült el. Epen a rémuralom politikája avatta nemzetünk előtt szent emlékké, s íróink számára rendkívül hálás anyaggá a tragikus végű függetlenségi harc eseményeit. A szenvedőleges ellenállással tűntető magyarság sietett megbocsátani és elfelejteni a szabadságharcz politikusainak hibáit, a vértanúság megdicsőítő fényével vette körül alakjukat, s az életben maradt nevezetesebb szereplőket olyan arányban tűntette ki ragaszkodásával, a milyen mértékben haragudott és vadászott rájuk az osztrák hadi törvényszék. »Az volt az államban a legmagasabb cím: 'vasban ült'... Legott rózsákra ültették. A második fokozat alá estek a 'sokat szenvedett emberek' gyermekei. Kimeríthetetlen dominium volt, ha valakinek az apját felakasztották, vagy ha a száműzetés keserű kenyerét ette. A maradékai száját teletömték mindenféle jóval...» mondja erről a korról Mikszáth¹ az ő profánul enyelgő hangján, mely talán legjellemzőbben mutatja, hogy Jókainak és az ő elismert irodalmi »utódának« emberöltője két különböző világnézetű Magyarországhoz tartozik. Bizony, ma már jól látjuk, hogyan változott át a korszellem Ferencz József megkoronázása után. A hetvenes évek eleje óta — mikor a kiegyezés utáni realisabbá és kiábrándultabbá váló magyar közélet talaján irodalmunk flórája is átalakult — Jókai mindinkább olyan harcosnak tűnik fel előttünk, a ki félkarját elvesztette. A politikai szereplés, mely azelőtt Jókai emel-

¹ Mikszáth K. munkái. A jubileumi kiadás (Révai 1910) XXVIII. kötete: Kisebbségi beszédek (V. köt.) 9. l.

kedésének egyik hatalmas szárnya volt a költői népszerűség levegőjében is, 1875-től, a Deák- és Tisza-párt összeolvadásától fogva veszedelmes nyüggé lett, mely épen Jókai legkitartóbb bámulói közt: a naiv, ábrándos hazafiak lelkében kezdte meg a kegyeletrontás irigy munkáját. Negyedszázad alatt felhalmozódott óriási költői nimbusza még két további évtizeden át tudott ugyan táplálkozni önfényéből, melynek káprázatos utolsó fellobbanása az 1894-ik év első napjaira eső írói jubileum volt: de a változó viszonyok közt az egyetemes érdeklődés és irodalmi szükséglet útja folytonosan messzebb kanyarodott a Jókai irányától. A Jókai-név fogalommal vált, a közvélemény a »költő-király« cím adományozásával odanyújtotta neki legnagyobb rendjelét, de tudjuk, hogy az ilyesmi a nyugalombaküldést szokta jelenteni. A haladó idő kérlelhetetlensége hozta ezt így. Egy lezáródott korszakról ítélkező új nemzedék szólalt meg Mikszáth híres Jókai-életrajzában (1907), melynek akaratlan elfogultságáért épen ezért az egész nemzedék felelős, nem pedig — mint sokan vitatják — Mikszáth egyedül. Mikszáth bizonyára abban a hiszemben volt maga felől, midőn művéhez hozzáfogott (sőt talán munka közben is), hogy ő Jókait a magyar irodalom legdicsőbb alakjává fogja felmagasztalni (a mint megtette volt ezt már 1883-ban, egy népies költeményben); de az elkészült életrajzból neki is észre kellett vennie, hogy az arczkép egyik-másik vonása — főként a fiatalkoriak — kitűnően el van ugyan találva, az egész mégis torzkép: valami Don Quijote-szerű, lehangolóan bohókás alakká tette Jókait, mint a ki a romantika szemkápráztató világánál óriásokat, várkisasszonyokat stb. vélt látni, ázsiai magyar dicső őshazáról, eltűnt világrészeiről, az északi sark boldog népéről tudott álmodni komoly hevülettel, az ő házi »cerberusának« (feleségének) vigyázata alatt: már pedig az effélén — úgy-e — csak mosolyghat az opportunus politikának, a kételkedés és megalkuvás korának nemzedéke. Igen, Mikszáth felemelte Jókait, a meddig a felnőtt ember szokta a gyermeket: a saját szemvonaláig. Az történt meg Mikszáth-tal, a mi talán mindnyájunkkal megeseett egyszer, hogy t. i. csalódtunk Jókaiában; mikor érett fővel sehogy sem akartuk megelélni műveiben a lázas elragadtatásnak azt a naiv gyönyörűségét, melyet róluk gyermekkori kincsként őriztünk emlékezetünkben. Mikszáth önmaga előtt is titkolni igyekszik ezt a csalódást, de hiába. A ki az 1850—1861 közé eső szomorú korszakról úgy beszél, hogy »... egyszóval ama egészen az unalomig emlegetett, tizenkét esztendő«¹ — arról eleve gondolhatjuk, hogy Jókai-életrajzában is csak elkedélyeskedni azt a korszakot, melynek pedig komoly értékelése nélkül nem lehet igazán megérteni Jókai országos hatalommá vált szép-

¹ Mikszáth K. művei. Hátrahagyott iratok. VIII. köt. *Dekameron*. (I. 33. 1.)

irodalmi működését. Nem is áll arányban az eredmény Mikszáth buzgalmával. A pártfogói hangnak az a fölényes, derűs ciniz-musa, mely bizonyára akaratlanul ömlik el az egész könyvön, világos jele annak, hogy az ötvenes évek letiport magyarságának sorsában rejlő megillető tragikumot a századvégi nemzedék már nem tudta átérezni, nem tudta — mint egyebet, ezt sem — eléggé komolyan venni . . . Azóta csődöt mondott a Mikszáth-kornak semmiféle eszményben hinni nem tudó közléte is, különösen politikája. Az akasztófa és bilincs fogalma ma már nem idéz fel okvetetlenül tréfás képzetkapcsolódást. Legfrissebb emlékeinkben, s jelen élményeinkben mintha a Jókai ötvenes évekbeli költészetének hangulata és motivumai kelnének szomorú feltámadásra: orosz, oláh, szerb seregek rablóhadjárata, menekülő megyék, pusztuló székelység, rombadőlt városok, gyászoló családok, egymással marakodó politikai pártok . . .¹ Vajon ennek a XX. századi magyar heroizmusnak akad-e majd megörökítő Jókaija? Vagy legalább ez a mostani honvédő komor jelen fogékonyabbá válik-e, legutóbbi nagy nemzeti háborúnk irodalomtörténeti kihatásainak megértésére és méltánylására?.... De ne töprenkedjünk ilyen kérdéseken. Annyi bizonyos, hogy Jókai költői működésének számonvételére, kiváló aesthetikai és csaknem felbecsülhetetlen irodalomtörténeti jelentőségének megállapítására elérkezett az idő, hiszen idestova ránk köszönt Jókai születésének századik évfordulója. Úgy véljük, e feladat megkísértése terén leghelyesebb lesz épen annak a két kalauznak ellenőrzésére bízunk magunkat, melyeknek hiánya Mikszáth szellemes művének főfogatkozásául tekinthető; ez a két tényező: irodalomtörténeti fegyelmezettség és philológiai lelkiismeretesség. Mikszáth csak az emberi, s néhol a korrajzi vonások terén tud mélyre látni; de Jókai *írói* ábrázata — Mikszáth jóakarató dilettáns ötletei ellenére is — egészen homályban maradt, akár csak a városligeti Anonymus-szobor arcza. Az úttörés nehéz munkája vár ránk. Jókáival egyáltalán nem foglalkozott még érdeme szerint az irodalomtörténet;² az egykorú kritika terén voltak ugyan méltó ellenfelei (Gyulai Pál, Salamon Ferencz, Péterfy Jenő), de többnyire csak egy-egy művéről mondtak véleményt, s maguk is elismerték, hogy a hibák feltárására szorítkozva inkább csak negatív képet tudtak

¹ Ez a tanulmány 1918 nyarán készült; 1918 október eleje óta van nyomdailag kiszedve.

² Salamon Ferencz írja 1862-ben, de ma is igaz: »A magyar kritikai irodalom aránylag kevesebbet szólott regényíróinkról, mint lyrai és drámai költőinkről — s legkevesebbet irodalmunk legjelesebb regényíróiról. A komolyabb és lelkiismeretes kritika . . . csaknem mindig tartózkodó némasággal adá meg a tiszteletet Jósikának, Eötvösnek, Keménynek és Jókainak . . . Közönségünk tájékozás és eszmecsere nélkül hagyatott az irodalom egyik legnagyobb befolyású ágára, a regényre nézve.« *Dramaturgiai dolg.* (1907) II. k. 456—457. l.

adni.¹ Viszont a kritikátlan Jókai-imádat érdekes ugyan történeti szempontból, de egyébként hasznavehetetlen, sőt káros, mert a komoly Jókai-kritika elkedvetlenedését és elnémulását részben a rajongóknak felelősség nélküli áradozása okozta.

Minden írói pálya területén annak a korszaknak a tárgyalása a legfontosabb és legtanulságosabb, melyre az író egyéniségének kifejlődése esik. Jókai tehetségének kialakulása, páratlan népszerűségének titka elválaszthatatlan a szabadságharc után következő szomorú esztendőktől. Csodálatraméltó az a rohamosság, melylyel Jókai geniusa a maga részére hódította a magyar olvasóközönség szeretetét, s ezzel természetszerűleg magára vonta a külföld érdeklődését is. Igaz, hogy már a forradalom előtti művei is ismeretessé, sőt — mondhatjuk — tekintélyessé tették nevét;² de azért akkor még nem sejthette senki a következő évek diadalmas sikereinek szakadatlan sorát. A forradalom előtt és alatt, tehát 24 éves koráig, írt Jókai egy kétkötetes regényt, s belefogott egy másodikba, kiadott két kötet novellát, dícséretet nyert egy színműve, előadásra is került egy másik, lapot szerkesztett s maga is írt egész csomó hírlapi cikket, költeményei jelentek meg: Mikszáth mégis azt mondja róla, hogy 1850-ig »alig produkált valamit«,³ mert csakugyan, más emberfiától épen elég lett volna az előbb elsorolt írói tevékenység, de szinte elenyészik ahhoz a tobzódó termékenységhez képest, melyet Jókai 1850-től kezdve kifejtett. Lassanként (azaz dehogyan lassanként, sőt nagyon is rövid idő alatt) Jókai afféle különleges tüneménye, becézett nevezetessége lett közönségünknek, a milyenekről addig csak a nyugati nagy irodalmakkal kapcsolatban hallott egyet-mást. Azok a divatos külsőségek, igaz és nem igaz pletykák, bókók, szólamok, melyek az újságolvasók számára az »európai hírt« szokták jelenteni, hamarosan szárnyukra kapták egy magyar író nevét is: a Jókaiét, a kinek ez ellen persze nem volt kifogása — de miért is lett volna? Míg a negyvenes években folyóirataink azzal igyekeztek mulattatni olvasóikat és jómagukat, hogy külföldi divatos írókról közöltek statisztikai vagy egyéb különös adatokat, 1850-től kezdve alig jelenik meg olyan újságszám, mely

¹ »Az én polemikus ítézetem szépirodalmunk és színészetünk néhány vezérelvét ostromolja, s nem annyira a tehetségek fényoldalait tünteti föl, mint inkább iskoláik árnyoldalaira mutat...« Gyulai P.: *Dramaturgiai dolg.* (1908) I. k. 206. l. (1856-ból idézve). — V. ö. Péterfy Jenő *Jókai Mór* cz. essayjének befejezésével.

² Vadnay Károly írja 1848 márczius 15.-ről: »Nevelésünk főképen szépirodalmi volt. Másfél éve, hogy könyv nélkül tudtuk már Petőfi első füzetének verseit, s bújtuk a *Vadon virágainak* — Jókai első beszélggyűjteményének — fantasztikus és elmes novelláit, ábrándoztunk a *Nepean szigetről*.« *Irodalmi emlékek* (1905) 422. l. Lehet különben, hogy Jókai későbbi népszerűségének hatása alatt színeződtek így ki az öregedő Vadnay ifjúkori emlékei; de a *Nepean sziget* egykorú nagy sikere csakugyan való.

³ Mikszáth K.: *Jókai Mór élete és kora* (1907) I. 282. l.

Jókairól ne említene hasonló apróságokat. Pl. a negyvenes évek tipikus hazai német divatlapja, *Der Spiegel*, ilyen exotikus csemegékkel ingerli olvasóinak étvágyát: ¹ Dickens *Pickwickje* egy hét alatt 45.000 példányban kelt el, s a szerző a jövő tavaszon Amerikába utazik témáért; Balzac tizenhat órát dolgozik naponta, soha egy perczel sem kevesebbet, s a napi 40 lapnyi új kéziratból másnap megsemmisít 36-ot; Sue hírhedt regényét Mlle L. Puget »Quadrilles des mystères de Paris«-vá dolgozta fel; ennyi és ennyi jóvedelmet hajtának Soulié, Balzac, Dumas, Sue művei; Sue dramatizált *Mystères de Paris*jának színpadi díszletei a párizsi Porte-Saint-Martin-színházban 40.000 frankba kerültek; E. Sue hány éves és milyen termetű; a *Journal des Débats* most kezdi meg a »Párizsi rejtelmek« hetedik kötetének közlését, fennmarad tehát az a »rejtelen«, hogy mikor jut el a befejezéshez; E. Sue a *Constitutionnel*-nél lekötötte kizárólagos közreműködését 14 évre; Dumas kezét megharapta egy kutya, egy ideig tehát nem olvashatunk új Dumas-regényt stb. stb. Ezek közt az idegen hírességek közt 1850-től kezdve méltó versenytársként szerepel a mi fiatal Jókaink a gyászoló magyarság nemzeti öntudatát ápoló folyóirataink hasábjain. A pajtáskodás és az őszinte hódolat nyilatkozásainak olyan özöne maradt ránk bennük csak az 1850—1854. évekből is, hogy ennek a körülménynek irodalomtörténeti jelentőségét lehetetlen el nem ismernünk. Az angol és francia írói jóvedelem és könyv-kelendőség statisztikájához képest a Jókai-reklám természetesen kissé szerényebb méretű adatokkal dolgozott, de a nemzeti önérzet kiegyenlítette ezt a különbséget. 1850 őszétől fogva szinte napról-napra olvasni lehetett az efajta híreket: Londonból érkezett magános levelek nyomán írhatjuk, hogy ottan Sajó kiadott beszélyei közül többet angolra fordítva sajtó alá adtak, néhány beszélyének német fordítása már meg is jelent Lipcsében, Dumas *Mousquetaire*je pedig francia fordításban közli a *Csataképeket*.² Erdély aranykora angolra és németre leend fordítva; németre dr. Falk fordítja.³ A *Balkáni harczot* német nyelven a zágrábi Luna cz. újság is közli.⁴ Az *Egy magyar nábob* német fordítása meg fog jelenni »a szerző által készített felvilágosító jegyzetekkel a népies sajtóságokat jellemző helyeken.«⁵ A *Magyar Népvilág*ot a *Wiener Zeitung* fogja közölni.⁶ A *Magyar nábob* még be sincs fejezve a *Pesti Napló* tárczájában, és már két bécsi, illetőleg

¹ A sok példa közül lásd 1839. I. 17., 1840. II. 73., 1843. I. 22., 40., 1844. I. 2., 8., 1845. I. 2., 47. sz.; a *Schmetterling* cz. melléklap 1845. 11. sz.

² *Pesti röpipek* 1850. okt. 13., nov. 20., *Hölgyfutár* 1854. 207. sz.

³ *Délibáb* 1853. II. 19., 25. sz. — *Divalcsarnok* 1853. 62. sz.

⁴ *Délibáb* 1853. II. 23. sz.

⁵ *Délibáb* 1853. II. 25. sz.

⁶ U. o.

több német lap szándékszik a maga számára lefordítani.¹ A *Török világ Magyarországon* még ki sem került egészen a sajtó alól, s a két első kötet második kiadását már nyomják.² Sajó *Bujdosó naplóját* Geibel adta volt ki; »ternót csinált vele«.³ Szamvált Gyula vállalkozó kiadónk Jókai összes műveinek kiadását tervezi; »egyébiránt az ifjú kiadó vállalkozó szellemét mi nem ebből következtetjük; könnyű Jókai műveire vállalkozni«.⁴ A *Magyar előidők* cz. kötet ára nincs a borítékra feljegyezve; »tán azért, mert a kiadó tudja, hogy a közönség erre nem szokott tekinteni, midőn Jókai művéről van szó, s csak megrendeli«.⁵ 1851-ben már arcképe jelenik meg Jókainak (Barabástól) a *Reményben*.⁶ 1852-ben az *Újabbkori Ismeretek Tára* már közli életrajzát és írói jellemzését, száznál többre becsülve megjelent beszélyeinek számát.⁷ 1853-ban sokáig cikkeznek a lapok Jókai erdélyi útjáról, »hol számos tisztelői őt folyvást ünneplik«, ezüst tollal, főúri meghívásokkal tisztelik meg stb.⁸ A *Hölgyfutár*, mely büszkén jelenti 1854-ben, hogy »legünneplettebb regényírónk« állandó dolgozótársnak sikerült megnyernie, bizalmaskodó hangon azt ajánlja »geniális barátunknak: Jókainak, hogy munkáit ezután magyar, német és francia nyelven egyszerre jelentesse meg; »ez az ő financiális érdekében is óhajtható, mely daczára európai nevének, tudtunkkal épen nem olyan, hogy az ily tanácsot rossz néven vehetné«.⁹ Jókai egy-egy mondása már szállóigévé vált: »Jókai bornirt oláhja azt mondja a poétákról, hogy azok, oly emberek, kik pénzért hazudnak...«¹⁰; »egy kengyelfutó 200 orosz mérföldnyi utat három nap alatt oda-vissza megtett: »ennek se szeretnék lába lenni — mondaná Jókai...«¹¹; Lisznyai Kálmán egy 1854. nov. 9-éről költezett versében Friebeisz Istvánt »irodalmi *Basibozuk*«-nak nevezi tréfásan, Jókainak egy akkortájt megjelent elbeszéléséből kápvá fel ezt a szót.¹² 1854-ben Tóth Kálmán már közöl egy Jókai-statisztikát, s tudatja, hogy Jókai munkái, »mint biztos számítás után állíthatni, összesen tesznek 45 kötetet, 611 ívet, s mintegy 15,275.000 betűt. Ő eszerint, éveinek arányával, Európa legtermékenyebb írójának mondható, annyiival inkább, miután a neve alatt megjelent műveket

¹ *Hölgyfutár* 1853. 191. sz. — *Déliab* 1853. II. 12. sz.

² *Hölgyfutár* 1853. 41. sz.

³ *Pesti Röpívek* 1850. próbaszám.

⁴ *Hölgyfutár* 1853. 268. sz.

⁵ *U. o.* 41. sz.

⁶ *Remény* 1851. 222. l.

⁷ IV. köt.

⁸ *Dívalcsarnok* 1853. 15. sz. — *Déliab* 1853. II. 24. sz.

⁹ *Hölgyfutár* 1854. 58., 230. sz.

¹⁰ *U. o.* 1856. 234. sz.

¹¹ *U. o.* 1853. 208. sz.

¹² Beöthy László: *Laczikonyha*. Pest, 1885. 192. l. A szó Jókai egykorú beszélyéből lett divatossá.

mind maga írja», nem úgy mint Dumas vagy Sue.¹ Lisznyai már 1853 végén ilyen rigmusokban méltatja írónkat:

Laczi »dicsérte *Jókait*, e dicső lángelmét,
Az irodalomnak mostan fejedelmét.
Gazdag bőségszarva esze hatalmának,
Megfizethetetlen kincse a hazának.
Mégis néhány béres forintért odadja
Szelleme műveit, mely a hírt túlkapja...»²

A kik a nagy mondásokat kedvelő Lisznyai tanúskodása iránt talán nincsenek bizalommal, azok számára idézhetjük Vadnay Károly visszaemlékezését,³ a ki ezt mondja: »arczomba gyült minden vérem, szemembe szökkent egész lelkem, midőn bemutattak neki« (Jókainak) 1854-ben. Ha Vadnaynak sem akarunk hinni, hinnünk kell Gyulainak, a ki 1855-ben, meglehetősen kelletlenül, de a valóság előtt meghajolva így szólítja meg egy vitatkozó cikkében Jókait: »Őn, a legnépszerűbb magyar író...«⁴ Gyulainál hitelesebb tanút már szükség-telen előkerítenünk, nehéz is volna; azaz hogy mégis van egy, kinek önkínzó igazmondásában benne zokog az elpártolt dicsőségtől való akaratlan búcsúzkodás egész vértanúsága: Jósika. Pár évvel később ugyan, de a messze külföldről, s így egy kis visszaható érvényességgel is, írja: »Ki most a legnépszerűbb magyar író? Erre könnyű felelni; ez nem más, mint Jókay. Ha van valaki más, ki ezzel magának hizeleg, vagy talán ezt *mondja magáról*, sajnáljuk. Roppant tévedésben van.«⁵ Szegény Jósika! ő maga a sajnálatraméltó. Regényírói elsőse elmúlásának kénytelen megvallásakor még egyszer sebet próbál ütni valakin célozgatásával, mint a méh, mely élete árán legalább a fulánkját használja.

Íme, már a fentebbi néhány egykorú adatból is láthatjuk, mielőtt tüzetesebb véleményt alkotnánk magunknak Jókai költői értékéről, hogy az 1850-től 1854-ig eltelt öt esztendő elég volt neki a regényirodalomunkban való »uralomra jutás«-ra, ha ezen a kifejezésen nem értünk egyebet, mint a mit érteni szokás. E kiváltságos szerep elnyeréséhez a tehetségen kívül mindenekelőtt bizonyos fokú termékenység szükséges, mely az olvasóközönség kíváncsi érdeklődését nemcsak felébreszteni, hanem folytonosan ébrentartani és táplálni is tudja. Már Scott Walter apó (mint Dumas mondaná) tisztában volt ennek a körülménynek fontosságával, fejtegette is ezt a kérdést. Seholsem meg-

¹ U. o. 1854. 158. sz.

² U. o. 1853. 254. sz.

³ *Irodalmi emlékek* 378. l. — V. ö. még: »... Jókai jelenleg a legkitünőbb egyénisége — napja a magyar szépirodalomnak; a közönségnek tenyerén hordozott kedvence s legolvasottabb írója...« (Beöthy László: *Püncs 1853-ra*. Komárom, 1853. 108. l.)

⁴ *Dramaturgiai dolg.* I. 170. l.

⁵ *Regény és regényírók.* Pest 1858. 159. l.

győződéseesebb tanítványa neki, mint épen ezen a ponton, Jósika Miklós,¹ a ki nem utolsó sorban termékenységének köszönheti azt az »uralmat«, mely jó egy évtizeden keresztül az ő nevéhez fűződött, s a magyar regényirodalom megteremtésének érdemét, mely mindenkor az ő nevéhez fog fűződni. Eötvös terjedelmes regényeket írt ugyan, de mindössze négyet, novellát is alig egy párat, Kemény azonban szintén elég termékenynek mondható.² Hanem mindez mily kevés a 24—29 éves Jókai költői tékozlásához képest, s hangban, tárgyban, műfajban is mennyivel változatosabb ez amazok működésénél! Jókai voltaképeni írói fejlődésének időszaka ez. Harmincz éves korára oly gazdagon bontakozik ki előttünk műveiben Jókai költői egyénisége, hogy azontúl nyolczvan éves koráig aránylag kevés módosulás érvényesül rajta. *Csataképei*, exotikus tárgyú elbeszélései és drámái, *Erdély aranykora* a *Török világ* cz. folytatással, a janicsárokról szóló két regény — mind egy-egy fejlődési irány és fokozat (ha nem is mindig emelkedés) Jókai korszakos hatású írói pályáján. Ezt a rohamos kibontakozást aztán mintegy betetőzi egy hatalmas nekilendülés, az 1853—54-ben megjelent, egy egészet képező, két nagy alkotás: az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán*. Bizonyos tekintetben soha magasabbra nem emelkedett Jókai, mint e két regényben, különösen a *Nábob* egyes örökszép részleteiben. Conceptio szempontjából határozottan legnagyobb szabású és legjelentősebb Jókai összes művei közt a két Kárpáthy-nemzedék története. Ez a korszak lesz az ő leghálásabb témája. Tehetsége az *Egy magyar nábob*ban talált először igazán önmagára. Nem hiába mondta róla maga negyven esztendő múltán: »... azóta sok mindenfélét összeírtam, de most is ezt tartom a kedvencz munkámnak, s midőn a jelen kiadásnál újból át kell olvasnom az egészet: nem talállok benne kiigazítani valót, sőt meg kell vallanom, hogy ma' nem tudnám ezt így megírni, mint negyven év előtt.«³ Vannak, a kik egyáltalán Jókai főművének, mesterművének, egész írói működése repraesentatív termékének nevezik.⁴ Meg kell tehát állanunk a fejlődésnek e magaslatán, honnan végighordozhatjuk tekintetünket Jókai addigi költői kedvtöltésének csodatermő országán, egész irodalmunk legbujább változatosságú panorámáján.

¹ V. ö. *Irodalomtörténet* 1913. 217—218. l.

² »Kemény a magyar regényírók közt legkitünőbb helyet foglal el tehetsége, termékenysége, s irányánál fogva egyaránt,« mondja Gyulai (*Pesti Napló* 1854. márcz. 2.) Kemény Zsigmond regényei és beszélei III—V. kötetének ismertetésében.

³ *Egy magyar nábob* I. k. 6. l. (1893. aug. 6.)

⁴ Lásd pl. I. Kont: *Étude sur l'influence de la litter. française en Hongrie* (Paris 1902) 431. l.: »... Tels Un nabab magyar et Zoltán Kárpáthy, deux romans qui sont considérés comme ses chefs-d'oeuvre.«

II. Hazafias romantika.

I.

E korszakból származó legszebb művéhez, a *Magyar nábob*-hoz később (1893) előszóképen visszaemlékezést csatolt Jókai, melyben saját írói tehetségének fejlődését igyekszik vázolni legelső próbálkozásaitól kezdve a *Nábobig*. E visszaemlékezés elején az ő ötletes dilettantizmusával elméletet rögtönöz a költői teremtő tehetség alkotó részeiről és ezek szerepéről. A magyar »költ« szó — mondja Jókai — igen találó kifejezés, mert egyaránt magában foglalja a német »dichtet« és »brütet« fogalmát, már pedig ez a kettő az írói működésnél együtt jár: valamint a galambköltésnél a hím és a nő felváltja egymást a fészken, úgy melengeti életre az új költeményt a phantasia és a tapasztalat, emez a hím, amaz a nő...¹ A madarak életéből vett ez a hasonlat mindenesetre szellemes, de talán még sikerültebbé válik, ha a tapasztalat nyers anyagát nem a hímgalambhoz, hanem a fészekben heverő tojáshoz hasonlítjuk, melyen rajta »kotlik« a phantasia, hogy művészi életre melengesse a szerves anyagban szunnyadó lehetőség-csirákat. És — hogy a Jókai kezdte hasonlatot tovább folytassuk — a phantasiának is, akárcsak az anyamadrának, megvan az az időszaka, midőn »kotlani« kénytelen, akár van kikölthető tojás a fészekben, akár nincs; ha nincs, akkor képes bármiféle élettelen rög felett is gubbasztani balgaságában is megható kitartással, az életadás ösztönének fenséges parancsa folytán. Jókaiiban a képzelet titokzatos alkotó ösztöne olyan korán fölgerjedt, s oly roppant hosszú időn át megőrizte termőképesességét, hogy ez a világirodalom legcsodálatosabb lélektani jelenségei közé tartozik. Csakhogy eleinte persze meglehetősen meddő marad képzeletének lázas erőlködése, mert hiányzik alóla az életképes tapasztalat, a reális élményi alap. A költői képzelet, ha egyszer elfogja az alkotás vágya, nem várhat tovább, s ha nem ölelhet szárnya alá kikölteni való élményeket, legalább olvasmányi mintaképeinek modorát mímeli, mint a fióka-madár a nagyobbakét, mert maga az ösztönszerű életműködés a fontos, az eredmény pedig majdnem közönséges nekik. Ezt az igazságot példázza Jókai szabadságharcz előtti költészete. Apróbb élményei természetesen neki is voltak már akkor is, de ezeknek alig egy-két esetben vette némi hasznát, mert ő nagyobbszerű élményekre vágyakozott, az olvasókat nemcsak szórakoztatni, hanem ámulatba ejteni és magával ragadni akarta, vagyis olyan hatást elérni náluk; a melyet ő reá gyakoroltak korának izgató olvasmányai. Az 1848—49-iki esztendő politikai vihara látszólag Jókai költői fejlődésére is pusztító hatással volt — ebben az

¹ Egy magyar nábob I. k. 1. l.

évben csakugyan képtelenné vált hosszabb lélekzetű, művészebb munkára, mint ezt később maga is elpanaszolja¹ — voltaképen azonban ellenkező fordulat történt: a forradalom katasztrófája egyelőre maga alá temette ugyan Jókai költői képzeletét, de éppen erre volt szükség az egészséges fejlődés érdekében, hogy t. i. ez a buja fakadású képzelet hazai föld alá kerüljön és gyökeret eresztessen benne; néhány hónap múlva már sarjadztak kifelé a *Csataképek* vérvörös virágai, gyorsan és gazdagon, mint némely p. lanta, mely a temető árnyékos sírdombjain tenyészik legkövérebben, de valami mámorító illattal is, melyet mindmáig úgy élvezünk, mint a világköltészeti vegetatio egyik ritka fajtájának különleges, utánozhatatlan természeti adományát.

A *Csataképek*et, melynek egyes darabjai 1850-ben jelentek meg először, a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Emléklapok*ban és *Magyar Írók Füzet*eiben, éppen az a körülmény teszi előttünk Jókai írói fejlődésének jelentős mozzanatává, hogy noha alig másfél évnyi távolság választja el Jókai legutóbbi művétől, a *Vadon virágaitól*,² melylyel motivumokban és modorban is úgyszólván testvéries egyezést mutat: a *Csataképek* már mégis más korszaknak, új fejlődési fokozatnak a terméke, a két fokozat között pedig ott emelkedik egy óriási fontosságú mozzanat, a Jókai egész életére kiható esemény, egész későbbi világszemléletének mintegy absoluta praedestinációja: a szabadságharcz. A *Vadon virágait* még egy gondtalan pesti ifjú írta, a *Csataképek*et már — »Sujó«; s bármily hamar ráismert is Sujóban a magyar olvasó Jókaira és a *Csataképek*ben a *Vadon virágai*-nak utódára: mindenki észrevehette a nagy változást. A sors kifürkészhetetlen hatalma, melylyel oly kihívó-negédesen kacérkodott Jókai a *Vadon virágai* cz. gyűjtemény elbeszéléseiben, csakugyan megjelent, s keményen megleckéztette a vele incselkedő ábrándos poétát (de a kemény leckében üdvös tanulság is rejtett). Szegény fejének utólagosan kellett amúgy istenigazában átélnie, amit előzetesen elmulasztott volt: azoknak a kivételes egyéniségeknek kivételes helyekhez fűződő sorsát, a kik a szabadságharcz előtt írt novelláiban szerepelnek. Visszagondolhatott a *Gonosz lélek*-ből szóló hátborzongató elbeszélésre (1846), melynek hőst a törvény halálra ítélte, de holléte ismeretlen,

¹ »A forradalom egész korszaka alatt nem voltam képes költői művet írni. Elkezdtem egy regényt közölni az *Elteképekben Szomorú napok* cím alatt. A harmadik közlésnél elhagyott a képzelőtehetségem. Nem tudtam szépirodalmi dolgot írni. Az én kifogyhatatlan érzéforrásom, a költői véna, mind jegeczzé fagyott a lelkem fenekén: a politika gáliczköve lett belőle. A humorom elvadt pasquill-írássá. Megszűntem költő lenni. Lehet-e ennél rettenetesebb megsemmisülés? ... « *Az én életem regénye* 26. l. Ha Jókai e nyilatkozatáról a szokásos pathetikus nagyítás mázát lefejtjük: a nyilatkozat lényegét magára a szabadságharcz idejére vonatkozólag el kell hinnünk, sőt természetesnek kell találnunk; bizonyítják Jókai ekkori írásai. V. ö. Mikszáth: *Jókai M. élete és kora* I. k. 223. l.

² *Vadon virágai* 58. l.

s csak az író tudja róla, hogy »az erdők mélységes rejtekében« lakik: a galamb-szívű Jókai ilyen »gonosz lélek« módjára lapangott a Bükk-hegység erdejének mélységes rejtekében, bujkálva a törvényt emlegető zsarnok bosszúja elől, s bizonyára átszenvedve a halálfélelem borzalmait, melyekhez mint költői motívumhoz — a korabeli romantikus ízlés perversitásának megfelelőleg — őt is oly sokszor vonta azelőtt a henye képzelődés. Mikor az *Adamanteban* (1847) így modoroskodik: »A természet hallgatása nagyszerű, titokteljes tanítás... Én olvastam e könyvből, hallgattam e tanítást... Én jártam emberlaktalan földeken... Én jártam a legmagasabb sziklaormokon, éjjeli holdvilágnál...«¹ vagy mikor a *Remeték hagyományában* olyasmit bizonygat, hogy naphosszant elbolyongott a beszkidí fenyveserdő úttalan rengetegében s hosszú fáradtság árán feljutva a legmagasabb bércezőromra, megjelenő arcza a kőszáli sast zúgó repülésre ijeszté¹ stb. — az ilyen beszéden messziről érzik az affektáló erőlködés hazugsága; nem az itt a kérdés, hogy vajon épen a beszkidí hegyen járt-e életében az író vagy nem, mert hiszen ha nem járt is, szabad egy szépen megrajzolt hegyes tájképre ráfognia, hogy az a Beszkid-vidékhez tartozik: hanem a mondvacsinált világfájdalom bosszantó tolakodása az, mely a jobb ízlésű olvasó előtt annál alaptalanabbnak és indokolatlanabbnak tűnhetett fel, minél jobban tájékozódva volt esetleg a Jókai valószínű életmódjáról. De mikor 1850-ben a *Bujdosó tanyájában* zokogott fel a panasza: »Nincsen maradásom. Vágyat érzek menni, menni, menni, elbujdosni. Embertelen, lakatlan pusztákon végigbarangolni, messze, messze kéklő hegycsoportok felé, sehol meg nem állni, nem pihenni, mint kinek az idő drága, felkapaszkodni, meredek hegyormok csúcsára, s ismét lekúszni hallgatag sötét völgyek sűrűjébe, s ismét tovamenni sietve, sietve!... A legmagasabb hegytetőn állok, egy meredek sziklaszálon. A pásztor, ki idemászni látott, sokáig nézett utánam, gondolom, hogy mondhatta magában: »az Isten irgalmazzon szegény lelkének, mit akarhat ottan?«² — itt már a költői hatáshoz szükséges illúzió teljes mértékben érvényesült. Megint nem az volt a fontos, vajon Jókai csakugyan koczkáztatta-e életét meredek sziklabérczeken, s csakugyan ott helyben vetette-e papirosra jelen időben elbeszélt élményeit; elég volt Jókainak éreznie írás közben, hogy képzelete ezentúl bőven el lesz látva feledhetetlen, igazi tapasztalatokkal, a magyar közönségnek is elég volt éreznie olvasás közben, hogy a szerzőnek — a ki becsületos nevét kénytelen a tragikomikus *Sajó*ra változtatni³ (mint

¹ U. o. 204., 206. l.

² *Csatáképek* 261—262. l.

³ V. ö.: Szilágyi Sándor »adta nekem is a *Sajó* álnévet...« Jókai: *Emlékeimből* 73. l.

folyamnév tragikus, mint kutyanév komikus képzeteket kelt) — hogy a szerzőnek joga van *Naplót* közölni a bujdosás szomorúan regényes idejéről. A *nyomorék*, a *remete* a *hóhér* (mind egy-egy valószerűtlen, modoros Jókai-téma a szabadságharcz előtt) sajátságos helyzeti energiát, művészi életképességet nyert egy gyászbaborult nemzet kivételes hangulata és képzetvilága körében. A *Csataképekben* (s főként a *Bujdosó naplója* cz. darabban) sok megjelenik azok közül a különleges, exaltált kedélyű, rémes emlékektől feldúlt lelkű, sohasem mosolygó, sorsüldözte, rejtelmes emberek közül, a kiket már a *Vadon virágaiból* ismerünk; de míg emezekről nem láttuk és nem értettük, hogy miért nem lelik helyüket a világban, miért kerülnek embertársaikat, miért nem mosolyognak soha, mi rágódik szívükön: a szabadságharcz bukása után az olvasók előtt az efféle különös viselkedés érthető és elérzékenyítő lett. Az előbbi korszak Jókai-alakjainak arczán a francia romantika ködös levegőjének sorvasztó nyomai éktelenkednek, a *Csataképek* alakjai ellenben a lelkükön és testükön hordozott sebeket, mint megannyi közös szent fájdalom-emlékeket, hitelre és tiszteletre méltókká tudták tenni a kortársak előtt. A Jókai képzelete számára így teremtett a sors valószerű közéleti milieut; így magyarázta egy darab ideig a haza helyzete a legkülönösebb emberi egyéniségek lelki állapotát. Jókai mindig az erős hatást kereste műveivel, az *αἰσθησις* közege az ő nézete és óhajta szerint nemcsak a lélek, hanem az idegek is; nos, lehet-e e tekintetben hálásabb, kihasználhatóbb, rajongóbb közönség egy gyászoló nemzetnél, mely néma bánatában szinte áhítozza az alkalmat, hogy kisírhassa magát? Jókai mindig szerette a csapongó képzelet merész túlzásait; nos, a legmerészebb eszményítésre, az érdemek megdicsőítésére, a hibák eltakargatására van-e kedvezőbb helyzet, mint egy ravatal fölött álló szónoké? Egy-egy *laudatio funebris* a *Csataképeknek* csaknem mindenik darabja; a lezajlott nagy küzdelem egyik-másik megtörtént mozzanatát elevenítik fel, (a szolnoki csata, a Brády-család tragédiája, Komárom pusztulása, a háromszéki székelyek, a vörössipkások, Bem tábornok érdemei egy-egy Görgey- és Perczel-epizód), de kiszínezzve azokat a lírai képzelet ragyogásával, a dicsőség és gyász megkapó vegyítésével. A *laudatio funebris* műfajának esztetikai jogosultsága mindig kétes volt, Jókai e művének líriko-epikai képsorozata is vádakkal terhelten áll a művészeti szabadság ítélőszéke előtt; de a költészet egyik legtermékenyebb lélektani forrásának: a fájdalmas kegyeletnek kellene kiapadnia, hogy ettől a műfajtól egyszer s mindenkorra megszabadulhassunk. A *Csataképek* célzata és modora ellen mindjárt az első darabok megjelenésekor felhangzott a panasz az akkortájt megszülető *Pesti Napló* részéről. Ez a panasz jóhiszemű volt, de határozottan érezni lehet rajta, hogy benne voltaképen nem a művészet leczkérteti a tilos terü-

letre tévedt politikát, hanem a *Pesti Napló* politikája a Szilágyi Sándorék és Jókaiék politikáját. A *Pesti Napló* mindjárt legelső számának *Műtár* cz. rovatában megállapítja, hogy az örök politizálás zsarnoki hatalma alá igázta a magyar irodalmat; követeli tehát, s a maga számára — mint »politikai-irodalmi lap« számára — programmként választja a politikának és szépirodalomnak »egyenjogúságát«; elítéli azt a daczosságot, »mely, mivel mindent, mit óhajtott, el nem érhetett, most az elérhető után törekedni nem akar vagy fél«.¹ Heves haraggal kárhoztatja ez a lap Szilágyi Sándor czéltudatos tevékenységét, a ki az elbukott forradalom eszméit és hangulatát nem engedi feledésbe merülni, hiszen nemcsak megírta történetét azon melegében, hanem már meg folyóiratot is szerkeszt a forradalom számára, s »hideg kebellem és kezekkel turkál az elhúnytnak belei közt«. Őva inti a nevezett lap a magyar írókat és olvasókat, hogy mulatni igen szép dolog és szükséges is, de a ki örökös ábrándokkal mulat, eszelőssé lesz; »meg kell válni az eszmétől, mely hívságokra csábít és gyakorlatiatlan, búcsút kell venni valahára ez örökös forradalmazástól.«² Felháborodik a *Gyémántos miniszter* sértő elfogultságán, s a szerzőt egyenesen megfélemlíteni igyekszik azzal a célzással, hogy ismeri a Sajó név tulajdonosát. Majd a 115. számban az épen akkor megjelent *Forradalmi és csataképek* cz. gyűjteményről is igen hűvös ismertetést közöl, jó tanácsokat ad a szerzőnek és siet megdicsérni a könyvben itt-ott jelentkező játszi humor egészséges hangját... Ismétljük, a *Pesti Napló* jóhíszeműen és okosan képviselte azt a politikát, mely az 1848—49-iki szabadságharcra úgy tekintett vissza, mint egy második mohácsi csapásra, s mely egy újabb kockázattól irtózva, lojalitásunk bizonyíttatásával remélte kiérdemelni az eltipró hatalom részéről a szigorúság és bizalmatlanság enyhítését. De époly kevésbé szabad kételkednünk a Jókaiék hazafias érzületének és céljának tisztaságában és nemességében is. Ma már bizvást elmondhatjuk Jókairól és lelkes társairól: a mit tettek, jól tették. A szépirodalom sok szolgálatot tett nálunk a nemzeti politikának, de talán soha nagyobbbat, mint ekkor. Hogy ezt a szolgálatot csak a maga művészeti létföltételeinek kárával, a maga költői halhatatlanságának rovására tehetette meg: ezt az aesthetika a hibák rovatában könyveli el, némely kritikus egyenesen a népszerűség-hajhászás megbélyegző czíme alatt, a nemzeti történelem azonban alighanem a vakmerő, önfeláldozó hazafiúi tünetések megtisztelő lapjain. Jókait máris delejes befolyása alatt tartja a szabadságharc átélt hőskorának emléke. Áthatja az a tudat, hogy a magyar hazafi kezében az írótoltnak kell a kihullt

¹ *Pesti Napló* 1. sz. (1850. márcz. 9.)

² *U. o.* 9. sz. (1850. márcz. 19.)

fegyvert helyettesíténie. Hogy tollát fegyverként használhassa abban a »fegyver-tilalmas« időben: még súlyosabb engedményeket is kell tennie a tiszta művészeti szempont rovására. Erről szólnak az alábbi sorok.

2.

Ha Jókai lélekbe markoló, tüzes bánatú csataképei csupán a kényes ízlésű műbírálat szemrehányását és aggódo fejcsoválását idézték volna fel maguk ellen, ez még hagyján lett volna; kellemetlenebb baj volt az, hogy az osztrák rendőri uralom csakhamar nagyon is sikerülteknek kezdte találni ezeket a csataképeket az írójuk kitűzte cél szempontjából. Prottmann ösztönszerű véreb-szimatja felbőszült a *Magyar Emléklapok* és *Magyar Írók Füzetei* közleményeitől, köztük alighanem leginkább a Jókai dolgozataitól. A fölényes és rövidlátó engedékenység, melyet néhány hónapon át Machio tábornok katonai censurája tanúsított a magyar irodalom iránt, felváltotta az alacsonylelkű kémrendszernek zaklató, de az eredményt tekintve, talán még rövidlátóbb korszaka, mely a hazafias visszahatást annál jobban szította. Szilágyi Sándor visszaemlékezése¹ érdekes képet fest erről a szomorú időről. A csüggedést nem ismerő,² derék Szilágyi a legmegértőbb és legszorgalmasabb munkatársat Jókaiiban lelte meg; »hát úgy írunk, amint lehet, mondá [Szilágyinak Jókai], addig terjeszkedünk, míg a lepedő ér, de írunk mindaddig, míg a tollat ki nem veszik kezünkől.«³ Bekövetkezett irodalmunkban a kénytelen titkolódzásnak, bürkolt hazafiúi célzásoknak, sokatmondó allegorizálásnak emlékezetes kora. Jókait — a kit felesége hol Pesten, hol Budán rejtgetett a politikai bosszú keze elől — e korbéli munkásságának jellege méltán avatja az utókor kegyeletében Arany és Tompa osztályosává. E két nagy költőnknek Jókai iránti szeretetét, s tehetsége érdekes méltánylását különben egykorú adat is bizonyítja. Tompa mindjárt a *Gyémántos miniszter* megjelenése (1850. márcz.) után ezt írta Szilágyi S. lapkiadóhoz: »Mondja meg Sajónak, két sort olvastam el tőle csak, és megesküszöm, hogy tudom: ki ő.«⁴ Arany is szerető érdeklődéssel fordul Jókaihoz egy Szilágyi S.-hoz címezett levélben: »És te Sajó! ezen pár sort egyenesen hozzád intézem. Hogyan élsz fiú? Krixxkraxolhatnál valamit nekem, én nem válaszolnék, vagy kellő ildommal. Nagy ünnepem volt, hidd el, midőn száműzött lelkem leked-

¹ *Rajzok a forradalom utáni időkből*. Bp. 1876.

² Lisznyai »irodalmi kényeső«-nek mondja Szilágyi Sándort (Beöthy L.: *Laczikonyha* 1855. 208. l.)

³ *U. o.* 76. l.

⁴ *U. o.* 22. l.

del egybe találkozott . . .¹ Jogos meglepéssel kérdi negyedszáz év múlva Szilágyi a fenti idézetek kapcsán : »Nem volt-e ez becses kárpótlás neked barátom Sajó a *Pesti Napló* támadásáért ?«²

Sokszor megállapították már Aranyról, még inkább Tompáról, hogy tehetségük a lírában igen alkalmas volt a rejtett hazafiúi célzás költői kifejezésére. Bízvást elmondhatjuk, hogy a hazafiúi célzatnak a költészetbe való belopása terén senki sem volt inkább elemében, mint Jókai. Sietünk kijelenteni egyúttal, hogy Jókainak ez az irodalomtörténeti érdeme költői tehetségének olyan vonásával függ szorosan össze, mely önmagában hordja a művészeti szempont elleni vétségek csiráit. Jókai gyermeteg fürgeségű képzelete kapva-kap mindenben, a mi játék, s a censura kijátszása az ő számára egy módja a szellemi tornának, az örökké friss és ruganyos képzelőerő ficzkándozásának. Olyan novellát írni, hogy a gyászoló nemzetnek könnybe lábadjon a szeme, mikor olvassa, de ugyanakkor a bárgyú osztrák censor ne értsen meg belőle semmit : ez olyan valami természetes kedvtelés Jókai képzelete számára, mint mikor az ember fárasztó vagy unalmas munka közben jót nyújtózkodhatik. Hiszen öregebb korában is valósággal felcsillan Jókainak a szeme, mikor egy ilyenféle költői játékra ötlet merül fel eszében. » . . . De már ezt magam is megpróbálom az *Üstökösben* ! Egy szerelmes történet, mely rendesen olvasva az ; a mi felfelé olvasva más valami, lefelé olvasva pedig egészen más valami. Ilyen még nem volt ! Ez is meglesz a jövő évben ; majd talán a nyáron . . . »³ Hej, sok ilyen »szerelmes történet« termett az önkényuralom idején ! Az egész *Üstökös* is voltaképen ugyanezt a célt fogja 1858-tól kezdve szolgálni : ártatlan tréfák censorilag engedélyezett ostyájában keserű, de egészséges igazságokat és hevítő célzásokat árasztani szét a nemzet elalélt szervezetébe.

Tehát a költői hivatás hazafiúi kötelezettségét illetőleg Jókai legjobb költőinkkel egy véleményen volt ; de elválasztotta tőlük, különösen Aranytól és Gyulaitól, az a könnyűvérű ég, melylyel ennek a gyakorlatilag mindenestre fontos szempontnak sokszor habozás nélkül kész volt alárendelni az abszolút, művészi szempontot. Idevonatkozólag igen érdekes példa a *Vérontás angyala* és a *Szökevény* cz. két elbeszélés ; mind a kettő egyszerre bizonyítja Jókai tehetségét és írói könnyelműségét. A *Vérontás angyalának* eredetileg *Szenttamási György* volt a címe, s e címmel meg is jelent a *Magyar Emléklapok* (1850.) új folyamának I. füzetében ; de a censura elkobozta ezt a füzetet, s Jókai novellája csak kihagyások és változtatások

¹ Arany János Levelezése (1888) I. k. 237. l. — V. ö. Gyulai hasonló tartalmú levelével, melyet Szász Károlyhoz írt 1850. jún. 1-én. Lásd *Irodalomtörténet* 1913. 9. l.

² Szilágyi S. i. m. 22. l.

³ Jókai : *Életemből* II. k. 382. l. (»Vámbéry egy estélyen.«)

esetén, s idegen cím alatt kapott engedélyt újabb megjelenésre. Gyulai hajthatatlan elvszilárdsága s Arany végtelen lelkiismeretessége ilyen körülmények közt vagy kiadatlanul hagyta volna művét, vagy komoly tanulmány tárgyává tette volna, hogy a censura követelte változtatások a művészi érdek sérelme nélkül megvalósíthatók-e.¹ Jókait nem szokták bántani ilyen gondok; ő — majdnem azt mondhatnók — egészen kedélyesen fogta fel a dolgot: hirtelen átkeresztelte a *Szenttamási György* szereplőit spanyolokká és kreolokká, a helyneveket is átcserelte és az új cím alá odajegyezte: »A középamerikai szabadságharcz idejéből.« Legmulatságosabb ebben az egész ügyben a censor eszejárásának korlátoltsága; azt hitte, hogy most már a *Vérontás angyalában* senki sem fog ráismerni *Szenttamási Györgyre*, senki sem veszi majd észre, hogy nem »Középamerikáról« akar beszélni az író. Mint az akkori közállapotokra jellemző, érdekes irodalomtörténeti furcsaságot, bemutatom a *Szenttamási Györgyön* tett változtatások egy részét.

Szenttamási György.

Szent-Tamás
A ráczok
A magyarok
Galiczia
Török-Szerbia
György
Lina, leánya
A lengyelek
Szegénylegény
Hadnagy
Nyárfaerdő
Az őrl állított szerb
Basilisk: »Te pedig Gajdos fújj abba a dudába!...«
Szeged tornyai már látszottak
A hirhedett zsvány-vezér, Rózsa Sándor
Rózsa Sándor: »Csak a hollók esznek meg engem előbb-utóbb...«
György: »Fölmegyek Budára«
Rózsa S.: »Jöjj Félegyházára«
A vőlegény: »Szegény Lengyelország.
A lengyel nőknek van miért könnyezni... Oh rettenetes példát adott a sors a lengyel nemzetben, hogy mit várhat egy kis nép a szomszéd népektől, mit várhat istentől, ha nagyobb népekkel eredett tusába s jaj a magyarnak, ha e példából nem tudott tanulni...«
Egy közülök a guszliczán busongó szerb éneket vert.

A vérontás angyala.

Acapulco
A creolok
A spanyolok
Mazatlan
Bolivia
Leon
Olivia
Az aztekek
Bölényvadász
Carabiniero
Pálmaerdő
Az őrl állított mestiz
Basilisko: »Te pedig nigger, fújj abba a dudába!...«
Columbia tornyai már látszottak
A hirhedett guerilla-vezér, Rios Rosas
Rios Rosas: »Csak a sakálók temetnek el engem...«
Leon: »Fölmegyek Santa-Cruzba«
Rios Rosas: »Jöjj Uanosba«
A vőlegény: »Szegény Mazatlan! Az aztek nőknek van miért könnyezni... Oh rettenetes példát adott a sors az aztek nemzetben, hogy mit várhat egy kis nép a szomszéd népektől, mit várhat istentől, ha nagyobb népekkel eredett tusába s jaj a columbiainak, ha e példából nem tudott tanulni...«
Egy közülök a mandolinon busongó néger éneket vert.

¹ V. ö. Gyulai előszavával az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* 3. kiadásában.

Es így tovább. (A *tárogató* riadó zenéje, a *nemzetör* elnevezés stb. meg épen »bennefejejtődött« az új változatban is.) Az eredeti fogalmazásban bizony akad elég olyan kifejezés, mely természetesen vagy meglepően hangzik, lényegileg azonban nem egyéb üres szólamnál; pl. gróf K**nszky Anna mond valamit egy helyt, »kék szemeiben azon szokatlan fényvel, melyet kék szemekben csak lengyel nőknél találni«; csupa szerencse, hogy ennek az állításnak semmi biztos alapja sincs, mert így legalább minden lelkiismereti furdalás nélkül átbiggyeszthette Jókai a »középamerikai« cselekvénybe ekképen: »kékszemében azon szokatlan fényvel, melyet kék szemekben csak spanyol nőknél találni« — íme egy vaktában odavetett henye szólamnak másodszori kisajtolása még talán elfogadhatóbb eredményű, mint az első volt. Így tud táplálkozni ez a művészetellenes kétlaki eljárás szükség esetén a saját eredendő bűneiből. Hogy az illetéktelen censori beavatkozás sem tehetne egészen tönkre a költői hatást a későbbi olvasókra nézve sem, azt Jókai bámulatos elbeszélő tehetsége és a romanticizmus modorának némely sajátos vonása teszi érthetővé. A *Szenttamási György* t. i. minden tekintetben testvére a *Csataképek* darabjainak; amaz is, mint ezek, izgatón alkalomszerű tárgyat beszél ugyan el, de, mint a többi csataképben, benne is a franczia romantikus irodalom legjellegzetesebb motívumai vannak áthonosítva, tehát a *Vérontás anygala* cz. átdolgozásban mintegy az elsődleges (primarius) mivoltát nyerte vissza az elbeszélés; Szenttamási György, ez a magyar irodalmi jövevény, a magyar szabadság ügyének elbukása után visszatért forróbb vérű rokonaihoz, más név alatt, más ég alatt küzdeni a romantika mindenütt közös eszményének, a szabadságnak szolgálatában; az ilyen vándorló szabadsághősök valóságos létezését különben a nemzeti forradalmak története is (a mienké is) bizonyítja. Jókai ez elbeszélésének főmotívuma természetesen a bosszú szenvedélye, a franczia romanticizmus daemoni világításában és túlszigázott méreteiben.

A kényszerű átvedlésnek ugyanilyen természetellenes folyamatán ment keresztül a *Szőkevény* cz. novella is. Ez is a magyar szabadságharcz köréből vette tárgyát, ki is került már a sajtó alól, de a censura a közzétételre nem adta meg az engedélyt, s ebből is »pépet zúztak gyerekjátékokhoz«, mondja 1894-iki visszaemlékező jegyzetében Jókai; ő aztán — teszi hozzá könnyed humorral — elővette a kéziratot, s csinált belőle spanyol történetet: 1848-ból 1808-at, Budapestből Madridot, Budavárból Buen-Retirót, István nádorból Infantando herceget, márczius 15-ikéből márczius 18-ikát, V. Ferdinánd királyból »El rei Hernandot«, Metternichből Don Godoyt, a magyar liberális és pecsovics főurakból don Escoiquiz és don Aquiles de Mendoza grandokat, a *Szózat*ból a *Mórok búcsúdalát Granadá-*

tól, az osztrák seregből francia sereget, a Dunából Tájót, Szent-Tamásból Ciudad Rodrigót, s Görgeyből Wellington herceget. »Igy lett belőlem spanyol író.«¹

Egyike volna a legkönnyebb feladatoknak, ráolvasni Jókai fejére (rá is kerül majd a sor), hogy az ilyen átöltöztetés idomtalanságot eredményez, s a művészi alkotás érzékeny szervezete szenved az idegen köntös alatt. Itt most időszerűtlen és méltányosság nélküli dolog volna ezen lovagolni. Eljárásának művészetellenes volta felől tisztában volt Jókai is. De valamint egy évvel előbb neki magának is inas-ruhába kellett bujnia s felesége mellől a koci bakjára ülnie, hogy életét megmenthesse: szellemének proscibált szülötteit is inkább megalázta egy kissé és tarka maskarába takarva hátrább ültette őket az esztetikai maradandóság rangsorában, csak ne legyenek nyomtalan áldozataivá az egyelőre megfélembeszethetetlen, otromba politikai erőszaknak.

3.

Mint a hogy az anyagi természet szerves életműködése, saját fennmaradása érdekében ösztönszerűleg igazodik az általános létfeltételekhez, de persze egyes nagy elemi változások alkalmával ez az alkalmazkodás csak az egyedek tömeges pusztulása árán sikerül: ezt a törvényszerűséget az emberi szellem világában is felismerhetjük. Az 1849-iki vészes kataklisma szétrombolta a reformkor hatalmas lendületű nemzeti művelődését, s elszaggatta irodalmunknak talán legfontosabb gyökérszálát, azt, melylyel a közélet talajába fogódzik. A melyik irodalmi termék nem akart alkalmazkodni, az hamaros, de nem természetes halállal múlt ki. A költészet forrása azonban szerencsére elapadhatatlan; ha fő-kútfejét erőszakosan elzárják, a föld felszíne alatt annál többfelé tör utat magának, s szapora felbukkanásai az egész környező talaj átívódottságát hirdetik. Az ötvenes évek elején is hamarosan beletanult irodalmunk a viszonyok parancsolta alkalmazkodásba. Az irodalmi élet lehetőségének, s az írói sikernek titka volt: úgy alkalmazkodni két ellentétes végletnek, az elnyomó cenzúrának és az elnyomott nemzetnek óhajtatásához, sőt szeszélyeihez, hogy lehetőleg mind a két fél meg legyen elégedve. Annyira döntő szempont volt ez, hogy a Jókai bámulatosan rohamos irodalmi diadalrajutása, mint tünet, már egymaga csallhatatlanul jelzi számunkra az okot s magyarázatot is: az alkalmazkodás képessége ő benne

¹ *Arnyképek* 158. l. jegyzet. — Lásd még Jókai nyilatkozatát *Az utolsó csatára vonatkozólag: Forradalom alatt írt művek* 268. l. jegyzet. — V. ö. *Életemből* I. k. 201. l. (»A szellem meghamisítása.«)

volt meg leginkább. Csakugyan így van a dolog. Jókai regényírói uralomrajutása nem véletlenül esik az ötvenes évek idejére, sőt az ennek egyik legokoszerűbb jelensége. Egy ezeresztendő nemzet leigázott tetteirejét és önbizalmát kellett megmenteni, hogy holtra ne verdesse magát bilincsei közt; a csodás hatású csillapító orvosságot, melyben a figyelmes vizsgálat az ópium kábító csöppjét is fölfedezheti, pazarló könnyűséggel termelte Jókai írói egyénisége, melynek alkotásait csakhamar úgy kezdte tekinteni a magyarság, mint elkobzott, de egykor majd bizonyosan visszaváltható erkölcsi javainak záloglevelét. A nemzeti hangulat kezdett hansonlítani a harmincz évvel azelőttihez. Az 1820-as esztendő magyar irodalmának remény és kétségbeesés közt hanyóródó kedélyvilága a harminczas és negyvenes évek folyamán nekilázásodott, a szabadságharcban elérte a válságos tetőpontot, hogy utána bekövetkezzék a súlyos visszaesés. A harminczas évektől fogva a jövő kérdései foglalkoztatták az elméket, a forradalomnak nem volt ideje mással törődni a saját jelenén kívül (ezért nem szokott a forradalmaknak jó szemértékük lenni), az 1850 utáni nemzedék megint a múlt szépítő tükrében keres kárpótlást a sivár jelenért, ép úgy, mint az 1820-as évek időszaka. Jókai époly született tehetség a szabadságharc utáni hazafias, ábrándos múlt-cultus tolmácsolása terén, mint volt a század harmadik évtizedében Vörösmarty. Lehet, hogy e két név egymás mellé állítása első tekintetre különösnek tetszik. Pedig abban az egyforma két ábrándos kék szempárban, melylyel a Dunántúl e két költői lángelméje — egész irodalmunknak legragyogóbb szín pompájú két nyelvtelensége — nézte a világot: sok érdekesen egyező látomás gyulladt ki a régi dicsőség, s a tüzes képzelet sugaraitól. Mind a két költő képzelete valami végtelenbe vágyó, nyugtalan lendületet mutat, melyben mintegy a lélek ösztönszerű tüntetését kell látnunk a nemzeti közállapotok börtönszerű tespedtsége és kicsinyességei ellen. A »tehetetlen kor« sötétje volt szükséges ahhoz mindkettőjükénél, hogy a phantasia bűvös vetített képei egész fényességükben érvényesüljenek. E két eredeti képzelet kivetített képein legelőbb is bizonyos technikai hasonlóság vehető észre, közös nyomai a közös iskolának: a francia romantizmus modorának. A Vörösmarty epikájának hőseivel, hősnőivel, s a cselekvény főmotivumaival szoros rokonságot mutat Jókai költészete már a szabadságharc előtt is. A *Két szomszédvár* bevezetésében rögtön ráismerhetünk a negyvenes évek Jókai-novelláinak sablonjára:¹ egy különleges, néma tájék rajza az — akár csak a Jókai kedves »vízpusztasága« — rajta és benne nyüzsgő apró állatok népével, »csak embert nem látott e táj«; az exotikus csöndességű hely megrajzolása után Vörös-

¹ V. ö. IK. 1916. 283—284. 1.

martynál is, mint később Jókainál, következnek az olvasó meg-
lepésére törekvő, a francia romantikából úntig ismert kérdés-
feltevések:

Sámsonnak háza miért van
Most oly zajtalanul? A nép, mely benne zsi-bonga,
Ünnepet ül-e talán? Vagy pusztá-e, s néptelen a vár,
A daliák fogadója, s merész küldője csatákra?
Vagy ki az, a ki sötét fegyverben a belteremekből
Lélekdőbbentő léptekkel előtör, az ifjú?
Mért az egekbe kiáltó bú rémületes arczán,
S vérkönye megjegesült tükrén az iszonynak alakja?...

Az utolsó két idézett sorban ki ne ismerne rá a Jókai-
novellák hőseinek családi arcvonásaira is? A sorsharag roman-
tikus anyajegyével születtek mind a két költő képzeletének
alakjai; a *Két szomszédvár* hőse is, a *Széplaké* is tébolyodott
bujdosóvá, szánalmas különcczé válik végül, épen úgy, mint
a Jókai emberei (lásd *Márcze Zára*, *A nyomorék naplója*,
A gonosz lélek, *Hétköznapiok*, *A remete hagyománya*, *Az egyiptusi*
rózsa, *Adamante*, *Hyppona romjai*, *Az átkozott ház*). A cselek-
vény indítékai is emlékeztetnek néha egymásra. A hazatérő
Sámson Tihamér feldúlva találja otthonát, szeretteit megölve,
tehát a maga életét is tönkretéve; ekkor irtózatossá válik
fogad bosszút; nem is nyugszik, míg ezt végre nem hajtja, de
tettének zord kegyetlensége őt magát is nyomorulttá teszi,
— így kívánja ezt az esztetikai szempont, a költői magasabb-
rendű igazságszolgáltatás. Ezzel a sötét lovagi történettel rokon
szellemű Jókai *Szenttamási György*, illetőleg új címén *A vérontás*
angyala cz. elbeszélése; ez utóbbi szintén nem egyéb, mint
az örökös bosszúvágy rombolása, mely a bosszúállót is maga
alá temeti; Leon d'Acapulco épúgy a bosszú rögeszméjével
tör célja felé, mint Tihamér, a bosszúvágy oka is hasonló:
a hazatérő Leon otthonát feldúlva, családi boldogságát tönkre-
téve találja; a részletek persze különbözők, de Leon leánya,
Oliva, ez a finom, gyöngye virágszál, mely az irtózatossá, vad
szenvedélyek viharában elpusztul, szintén emlékeztet Enikőre.
Már ez a példa is sejteti velünk, hogy a romantika ellentét-haj-
szolása is egyaránt jellemző Vörösmartyra és Jókaira; a bösz
Káldornak három fia közül kettő ép oly vérszomjas, kegyetlen
hős, mint apjuk, de ott van harmadiknak »a méla Simon,
halovány magas ifjú«; fiatal lelke megborzadt a gyilkos
vérengzés egyszери látásától, és »soha ötlet nem készte moso-
lyodni öröm«. Hát Enikő! Őt apja »óva külön nevelé«, s így
»lelke szelid érzelmekből és szent akaratból volt gyönyörű
összhang...« Jókai fiatalkori műveiből azonnal felmerülnek
emlékezetünkben Enikő lelki rokonai, ezek a véres posvány-
ban fogant hófehér liliumok: Lilla (*Hétköznapiok*), Mária
(*Nepean sziget*), a *Gonosz lélek* gyönyörű leány-unokája, azután

Irén (*Hyppona romjai*), a hóhér fogadott leánykája (*Szomorú napok*).

Addig azonban, míg a végletes pesszimizmus uralkodik Jókai romantikájában, ez nem jut igazi belső közelségbe Vörösmarty epikájával, legfeljebb — mint láttuk — a *Két szomszéd-várral* mutat szembetünőbb tárgyi és hangulati rokonságot. Hanem mikor a Jókai képzeletét is elkezdi izgatni az ősmagyar múlt, egyszerre csak meglepődve érezzük nemcsak azt, mennyire egy úton jár a két költő, hanem érezni véljük azt is, mennyire egyforma lelki közszükséglet várta tőlük kielégülését a huszas, illetőleg az ötvenes évek magyarsága körében. Mind a két nemzedék arcán ott borong valami rendkívül megható, melabús ábránd: az árvaság tudata ez, mely képes volna életének egy darabját odaadni cserébe, ha ereklyeként őrizhetne néhány emléket ősi hitregéinek idejéből, mikor a magyar még nem volt testvértelen ága nemének, midőn a nemzeti istenatya szerető gondviselésébe vetett bizalom boldoggá tette és óriási közös czélok szolgálatára ösztönözte őket. Valamint Vörösmarty epikája a Horvát István és Aranyosrákosi Székely Sándor naiv mythologizálásának eszmevilágához kapcsolódik, úgy esik együvé Jókai ősmagyar tárgyú költészete is a nagyszabású voltában mindmáig egyetlen magyar mythologiai szakmunka megjelenésével: az Ipolyi Arnoldéval (1854), melyből egyes mutatványokat az *Új Magyar Múzeum* már 1851-től fogva közölt. Mind a két nemzedék a nyugatról való romantikus el-kivágyakozásban keres vigasztalást, »borús szemmel néz vissza keletre«. Soha olyan mély távlat nem árnyéklík a haza fogalma mögött, mint ebben a két korszakban. Ha ez a fogalom Vörösmartynak eszébe jut, képzelete azonnal száguldani kezd és meg sem áll a Volga, Etel, Kuma vizéig, a Siva végetlen fővényéig, s csendes Aral-tónak zaj nélkül nyugvó árjáig. Valami kielégíthetetlen vágy hajtja térben és időben visszafelé, mesés titkok után, mythikus messzeségekbe. Ha pl. Mátyás király koránál állapodik meg (*Széplak*), akkor is érezteti a bevezetés lendületével, hogy szomjas képzelete sokkal távolibb czélnak vesztette nyomát:

... az idő fut lelkem elől, s vágyaimnak előle:
Elrohan a feledés honjába, hol a patak immár
Nem csörög, ősz partján a fáradt szép Rege szűnyad,
S a rokon Álomnak szó nélkül nyugszik ölében ...

Cserhalom múltjában is eltörpül Vörösmarty képzelete előtt az a néhány évszázad, melyről a történelmi adatok tudnak; az *őskor lelke* megy néma borongással Cserhalom felett, melyet »még az erős természet szüle magából«. (Azóta a természet is folyton satnyul!) Az *Eger* kezdő soraiban is a haza már csak a szédítő távolságú múlt dicsőségnek temetői emléke, »nagy-

ságod nagy romja magad». A *Hábador* cz. drámai költeményben az agg Hábador így zengi bemutatkozását:

Én régi jámbor énekes
Hangzó Meótis partiról
Eljöttem Zádorág felé...

Oda is jegyzi Vörösmarty a darab elé: »Idő: a magyar előkor«. Igen, ez a kor az elárvul, csüggedező magyar nemzet önbizalmának ködbevesző menedékvára. A magyar előidőkből mesél Jókai is hol lelkesítő, hol elérzékenyítő történeteket (*Másik haza, Tsong-Nu, A varchoniták Mahizet, Egy bukott angyal, Holtak harcza, Az utolsó csatár*), melyekhez az ihlet útját szemmel láthatólag Vörösmarty hazafias költészetének édes-bús romantikája mutatta meg. Kettőjük hangulata egymással ölelkezik, gondolatmenetük egymást kiegészíti; Vörösmarty *Áldozat* cz. drámája elején az őshazából jövő fáradt Szabolcs kap a mai Magyarország földjén hűsítő italt hugának Csilárnak korszójából, Jókai Juliánját (*Másik haza*), mikor már-már szomjan hal, az őshaza közelében hozza életre a bájos Delinke hűs itallal és áldott magyar szóval — voltaképen pedig egy-egy eltikkadt magyar emberöltő üdítette fő magát így a Vörösmarty és Jókai Kelet-járó képzeletének csillogó harmatából. Az utánozhatatlan zamatot mind a két költő a maga stílusának varázsszeréből adja bele: a Vörösmarty hexameterai s jambusai és a Jókai prózája egyaránt korszakalkotó fontosságú a magyar költői stílus fejlődésében. A magyar hajdankorról szóló Jókai-elbeszélések lírai előhangjai határozott Vörösmarty-utánpotok; a *Csataképek* borongós elő- és utóhangjainak erősen ossziáni jellegét valószínűleg szintén nem Osszián közvetlen hatásából kell magyaráznunk, hanem itt is Vörösmarty közvetítésére kell gondolnunk, sőt alighanem a *keleti és török* témák kedvelésében nyilvánuló byroni elemeknél is!¹ Persze, mikor egy novella-író — hacsak rövid időre is — egy eposz-költő hatása alá kerül tárgyválasztás és előadásmód tekintetében egyaránt: olyankor nagy aesthetikai károkat okoz a különböző természetű két műfaj összekeveredése. Jókai is — majd látni fogjuk — a költői indokolás terén súlyos hibákat követett el azzal, hogy a kellő műgond hiánya folytán és a lelkesítő célzat zsarnoki uralma alatt eposzíró is, regényíró is akart lenni egyszerre; a mesemondó-süveget néha le sem tette a fejről, hanem azonmódon lépett a regényírás szigorúbb műfaji illemszabályokhoz szokott ítélőszéke elé, a hol már várta megbotránkozva Gyulai, Salamon és a többi kritikus. Ezek ítéletét csaknem minden pontban aláírja a mai kritika is, de — azt hiszszük — az *enyhítő körülményeket* az irodalomtörténeti távlaton keresztül ma joga-

¹ Minderről később lesz szó.

san értékeljük többre, mint a mennyire ők értékelték. Jókai a szóbanforgó művek írásakor némely »vétséget« tudatosan követett el; ez méltán volt súlyosbító körülmény a Gyulaiék szemében, de Jókai nyugodtan bocsátotta ügyét negyven év múlva az utókor esküdtszéke elé, elmondván pl. a *Dalma* keletkezésének történetét: alkalmazkodnia kellett a két censor egyéniségéhez, s ilyen szempont döntött a *Dalma* és a *Varchoniták* két különböző műfajának megválasztása terén; a puffogó hazafias szólamokról is tudta Jókai, hogy művészetileg jogosulatlanok, de azt is, hogy a politika belevegyült a költészetbe, s ha a nemzet politikailag elvész, akkor irodalmának sincs jövője. »Fenn is tartotta magát [a *Dalma*] egész addig, amíg a Bach-rendszer fennállt. Akkor aztán félretettük, mint a hogy kiteszszük a szobából a vaskályhát, mikor a tavasz kinyílik.«¹ Így van igaza Gyulaiéknak is és Jókainak is, természetesen más-más szempontból. Jókai hazafias romantikája a magyar nemzeti élet tényezője akart lenni, az élet pedig csupa alkalmazkodás; Jókai alkalmazkodott a censor tilalmához, hogy az alkalmazkodás leple alatt a magyarság nemzeti fennmaradásának ügyét szolgálhassa. Képzetele elkalandozott az ázsiai ősmagyarokhoz, a kínai birodalomba, Lappóniába, az Imaushoz, a Gangeshez (*Az utolsó Czigányország*) stb., s művein épen az aesthetikai fogatkozások voltak azok a nyílások, melyeken át mesemondó tehetségét a hazafias izgatás aprópénzére válthatta fel és oszthatta szét. Ez a hazafias romantika felöleli azt a két elbeszélést is (*Kelet királynéja*, *Carinus* illetőleg *Manlius Sinister*), melyek nem régi magyarokról szólnak ugyan, hanem régi rómaiakról és ezek ellenfeleiről, de úgy, hogy a caesari zsarnokság és az erkölcsi züllöttség ellen hőiesen tragikus küzdelem megragadó hévvel tudta a magyarság sorsát példázni s lelkesítő tanulságokat szolgáltatni. Palmyra és Róma az egykorú olvasók előtt átvitt értelmet nyert, akárcsak — hogy még egyszer visszatérjünk hozzá — Vörösmarty *Romjában* a jobb sorsra méltó pártusok szenvedése a perzsák zsarnoksága alatt. Hogy a hazafiúi keserv legmegragadóbb hangját Vörösmartytól tanulta, azt Jókai maga is elismeri, még pedig igen szép szavakban. Igaz, hogy a Jókai gyöngéd szíve a hálanyilatkozatok terén könnyen esik túlzásba, s visszaemlékezéseit általában óvatosan kell olvasnunk, de a Vörösmartyról szóló öregkori (1900.) vallomásából csakugyan a tanítványi szeretet őszinte hódolata zeng ki: »... Nekem e naptól kezdve ez [t. i. a *Szózat*] lett az evangéliumom, s később Vörösmarty munkái az egész szellemvilágom... Én szellemi apámat, bolygó utam vezérlő holdvilágát őrizem ő benne hálás emlékemben.«²

¹ *Hangok a vihar után* 258. l.

² *Emlékeimből* 126., 129. l.

III. Érzelmős romantika.

Ment, mendegélt az otthoni földről száműzött képzelet, s minél tovább járta a Khokonor-hegy, a Kaf-hegy, az Imaus-hegy, a kínai birodalom stb. exotikus tájékait, annál jobban meggyőződött róla ő maga is, hogy hazafias célú expeditiójának útirányát az a sugalmas ösztön mutatta meg, mely az ilyen Vörösmarty-Jókai-féle szertelen képzelőerővel vele szokott születni, s a melyet aztán évek gyakorlata és az általános divat nagyra növelt. Hiszen az őshaza képe is azért hatott reá olyan csábítóan, mert messze volt, Keleten volt, hozzáférhetetlen térbeli és időbeli távolságban, mintegy a világ túlsó felén, hová az itthoni zsarnökság keze el nem ért, ellenben a képzelet élvezhette a szabad ki- s bejárás gyönyörűségét. A mindennapi élet unalmas nyomorúságait sínylő emberiség ösztönszerű örök vágyakozása volt ez, de sürgető, kegyetlen alkalmosszerűséget kapva a magyar nemzet akkori politikai helyzetéből. Az Európaszerte divatozó romanticizmus szellemétől így termékenyült meg másodszer is (először a reform-korban) a hazafias magyar költői képzelet. A romantikus képzelet útja nem vész kárba, ha a magyar őshaza kapuját egyszer-egyszer elkerüli is; maga a repülés már élvezet és cél az ő számára. A reform-kor Vörösmartyjának képzelete sem áll meg mindig a Volga, Kuma, Aral vizénél, hanem elmerészkedik a *Délsziget* és *Tündérvölgy* mesés honába, de mintha ez az útja is a hazavágyás egyik neme volna. Jókai szintén érzi, a szabadságharcz utáni években is, hogy az ő kalandos képzelete, akárhová megy, mindenünnen tud mézet gyűjteni az itthoni honfitársak számára, mert a képzelet korlátlan, vakmerő csapongása már magában véve valami *szabadságot* jelent, s a bekalandozott idegen helyek és viszonyok rögtön érdekessékké és kíváncsisággá válnak, ha azokat az itthoniaktól merőben különbözőknek rajzolja az író; viszont a censornak is ínyére volt, ha minél messzebb kóborolt el hazulról a költői cselekvény. Az adott helyzethez való alkalmazkodás tehát Jókai számára nem volt nehéz, hiszen voltaképen saját egyéniségének járt vele kedvében. Így lesz előttünk érthetővé az ő páratlan népszerűségének olyan gyors kialakulása. Szabadságharcz előtti képzetvilágának romantikus elemeit a siker biztos reményében újíthatta fel. A közéleti tétlenségre kárhoztatott magyar középosztály ugyanis kénytelen-kelletlen megszokta a szenvedőleges viselkedést, az ölbe tett kézzel való ábrándozást, a maga és más szerencsétlenek baján való meddő sajnálkozást. Kemény Zsigmond mély igazságú reflexiója: »A csaldott szív utolsó hiúsága: nagyszerű csalódáson könnyezhetni« — az ötvenes években született, s általános érvényén kívül különösen találó erre az egész nemzedékre. Ez a nemzedék részvételnél egyébbel nem igen fizethetett, de ezzel aztán nem is fukar-

kodott; könnyezésre mindig kapható volt és falta a hátborzongatóan regényes történeteket. Szóval mindinkább nyárs-polgárrá lett, a kinek jól esik, ha a maga kényelmes zsöllyeszékében ijedezhet a színpadon elhangzó pisztolylövések zajától. Ez az osztály is megkapta szórakoztatóját Jókaiiban. Jókai mindenkinek az ízlését (a nagyközönségről van szó) ki tudta elégíteni; szónoki pathos, lírai érzelés, elképesztő csodák, kacagtató furcsaságok — mindez megjelenik már ekkori novelláiban több-kevesebb szerencsével. De közös vonás ezekben valami lágy érzelmesség, mely a Rousseau-epigonok óta igen kedvelt írói világnézet, s mely a környező világ fonákságait úgy igyekszik elfelejteni, hogy elmerül egy maga elé képzelt szebb világba, a hol az igazság még nincs letaszítva trónjáról, vagy ha megpróbáltatásokon át is, de végül győzedelmeskedik.

Ez időszak e nemű termékei közül három határozottan a negyvenes évek novelláinak színvonalára súlyd: az *Egy halálítélet* (1850), *A munkácsi rab* (1850) cz. két elbeszélés és *A hulla férje* (1851) cz. dráma; ez utóbbi kétszeri színre kerülés után méltó feledésbe merült, s nyomtatásban sohasem jelent meg,¹ tehát nyugodtan mellőzhetjük. Az *Egy halálítélet* hősnője Duforet Angelika, a kit a gaz Taillard férjgyilkosság gyanújába kever, hogy nejjévé kényszeríthesse; Angelika azonban igazán méltó marad mindvégig az angyal névre. Kár volna az időt töltenünk e novella cselekvényének elemzésével. E silányság közepett bennünket egy mellékes szereplő érdekel: Arnould, egy egyszerű kereskedősegéd; ezt választja Jókai szokásos költői kedvtelésének eszközéül. Angelika ugyanis védőjéül Arnould-t nevezi meg, s ezt Jókai rendkívül félénk, esetlen, zavarba jövő, szálnalmas alaknak mutatja be, a ki ellen legelső fellépésekor már kedvezőtlen véleményt alkotott magának a törvényszéki közönség; vele szemben áll Duval közbádló, a híres, tapasztalt róka, a ki egyre-másra nyerte meg a pöröket az ügyvédekkel szemben. Igen ám, csak hogy Arnould-t titkos, tehát annál eszményibb szerelem hevíti Angelika iránt és — íme az érzélgős indokolás! — a szerelem égi érzelme szónokká avatja őt, a beszéd-párbajban Duvalt fényesen legyőzi; akadozva, félénken kezdte beszédét Arnould, de »e perczben Angelikára tekint«, s egyszerre ékesszólóvá lett, a közönség éljenezve távozott... azaz hogy távozik, mert ez a Jókai nevéhez alig méltó férczmű — valami egykorú szenzációs napihír feldolgozása — napjainkban a mozgókép-színházak kapós darabja. A nagyközönség most is olyan, mint ötven-hatvan esztendővel ezelőtt; a nyárspolgári ízlés a belépti jegy áráért épen eleget borzadozik és sír a *Halálítélet* láttán ahhoz, hogy aztán a végső igazságszolgáltatásban enyhülést találva, hazamenjen vacsorázni. — *A munkácsi rab* cse-

¹ 1858-ban novellává dolgozta át Jókai *Mi van a föld alatt?* czímen.

lekvényének főmotivuma is egészen a negyvenes évek termékeire vall: az egész történet egy kegyetlen bosszúterv végrehajtása. De figyelemreméltó a negyvenes és ötvenes évek Jókaija közti — nem mindig örvendetes — különbség. A negyvenes évek novelláiban a bosszú kétélű fegyvere a bosszúállót is le szokta sujtani, s a mű hangulata legalább törekszik a tragikum magaslatára felé. Emitt másképp végződik a dolog; Murányi Gábor ördögi számítással börtönbe juttatja, s ott hagyja veszni családját megrontóját, Tóvári Dánielt (ez eddig rendben van), de ennek leányát, Gizellát nőül méltóztatik venni, s »boldoggá tenni«. Csak a fejletlen ízlésnek tetszhetik ez az érzélgős, melodramai befejezés; a művészibb ízlés becszankodik azon a látványon, mikor a bosszúálló »hős« az apán kitöltött kegyetlen és alattomos bosszú után a leány előtt további alakoskodással játssza a jótevő szerepét, nőül veszi azt, és idillikus boldogságának egyik fűszere az a tudat, hogy felesége apja a munkácsi várban örjög, és se a rab, se a leánya nem sejtik, hogy mindezt Murányi Gábor cselekedte; a rab gyönyörű imája groteszk hatásúvá lesz, midőn a novella végén megtudjuk, hogy a szegény elbolondított fogoly voltaképen a Murányi Gábor fejére kér áldást!

Az erdők leánya mesének igen szép volna; az a részlet, mely a medvétől fölnevelt vad leányt, ezt a Rousseau képzelete szerinti »természetes ember«-t bemutatja, olyan remek, olyan idillikusan eposzi szépségű, hogy Milton Éváját juttatja eszünkbe (lásd a *Paradise Lost* IV. énekének gyönyörű angol sorait: 304—320.). De — jön itt is a nyárspolgári ízlésnek tett engedmény a művészi szempont rovására. A vadleány beleszeret egy léha grófi úrfiba, Darvai Ernőbe, hozzá megy lakni medvéjével együtt; csak hogy titokban egy parasztasszonytól megtanulván az emberi beszédet, tudomására jut neki az Ernő kéjencz hitványsága, s ekkor a leány megútálja az ú. n. műveltség romlott mázát; »miért tanult emberi hangokat érteni? miért kellett emberi szív mélyébe látnia? miért hagyta el erdejét, fenevad-társait?... a tudás nem boldogít...«; reszketve borult hű medvéjére, s ezzel együtt visszamenekült a vadonba, de előbb a medve szétmarczangolta a csábító grófot. Íme a romantikus életfelfogás legérzelgősebb alakja, melyet a mese és a valóság világának jogosulatlan összevegyítésén kívül még bántóbbá tesz az *anagnorisis* régimódi divatának betolakodása (jellegzetes szereplő az arcon). — A mese és a való élet, a mondai és novellai indokolásmód összezavarása a baja *A láthatatlan csillag* és *Az utolsó tengeristen* cz. két elbeszélésnek is; ez utóbbiból sem hiányzik a bosszúálló igazságszolgáltatás érzelmes motivuma.

Rousseaui telivér-érzelmesség — de már egészségesebb irányban, s illúzió-keltőbb távolságban — jellemzi a *Perozes* cz.

»históriai novellát«. Perozes gyönyörű testű, erős királyfi, de gyáva és bárgyú lelkű; világhírű tudósok hiába próbálják gondolkozását kifejleszteni, tanult vívómesterek a vitézségre rászoktatni, a királyi udvar válogatott női szépségei a szerelem érzését benne fölbreszteni. Menyasszonyt hoznak számára, de Perozes sértően ostoba marad vele szemben is, és mikor a menyasszony bátyja bosszúval fenyegetődzik, Perozes elszökik s az erdők közt bolyong; ez volt az ő egyetlen kedvtelése: őrizni a pillangókat s hallgatni a madarak énekét. Epen nagy búsan tűnődik az erdőben, vajon a reátukmált kardot hová rejthesse el, a hol sem az őzikék lábát, sem a halak testét meg ne sértse: mikor egyszerre csak segélykiáltást hall. Egy szép leányt hűrczolt három rabló, s a leány Perozes felé fordította könyörgő arczát. »Perozes valami ismeretlen tüzet érte ereiben egyszerre végigfutni, szíve lüktetni kezdett sebesen, ajka kigyulladt a haragtól, lélegzetében düh forrott, melle kitágult és öklei összeszorultak«, a leány sikoltása »keresztüljárta Perozes szívét, a varázs szét volt törve lelkén... más vér folyt ereiben, más tűz ragyogott a szemében, más szív dobogott keblében... az egész világ kevés lett volna neki, hogy megrettenjen tőle, midőn a szép hajadon ott feküdt alélton lábainál«. Elment a leánynyal otthonába, »látta a kis kunyhót, repkénnyel befutott falával, hallá a gerliczéket turbékolni a mohos tetőn, s mindez úgy tetszett neki«. Persze feleségül veszi a leányt, s a perzsa nép legdicsebb királya lesz. Íme ismét az érzélgős életnézet, mely a modern párizsi börzevilágot és a mondavilág perzsa birodalmát egy kalap alá tudja vonni: a félénk, tudatlan kereskedő-segéd az eszményi szerelem ihletésétől ékesszólóvá lesz (*Egy halálítélet*), a tébolyodottságig együgyű Perozes pedig világverő hőssé, mindkettő az érzékeny szívű olvasók kedvenczévé. — A *Shirin* valóságos tobzódása az érzélgős romantikának, az egetvívó, halhatatlan szerelem örületes hatalmának; az érzékenységre hajló, izgalmak iránt fogékony fiatal kedélyre époly bódító hatású ez az elbeszélés, mint — némileg más irányban — a *Kalózkirály*, melynek hőisében szintén az érzelmes mélabú arcvonása adja meg az egész jellem uralkodó vonását. Rooberts, a kalózkirály »egy fillért sem adhatott családjának, pedig hajója kincsekkel volt tele; de az rablott jószág volt mind, s William nem vihetett átokterhelt vagyont azon földél alá, mely alatt kedvesei laktak szegényül, de lelki tisztaságban«. Ennek a vakmerő kalóznak »szíve fásult volt minden iránt, meg nem indítá semmi, de ha nőt hallott sírni, akkor futott onnan, azt nem bírta elviselni...«

Ez időszak novelláiban a magyar történelem köréből vett tárgyakat is előnti Jókai a mélabús érzékenység édeskés harmatával. A *Rozgonyi Czeczília* hangulatában a középkor mysticismusa a lovagregények önfeláldozó rajongásával egyesül;

Nagy Lajos király leánya, Hedvig, hatéves kora óta várja epedve vőlegényét, Vilmos herceget, s minthogy az államérdek megakadályozza házasságukat, Vilmos, — a ki tizennégy éves korában látta volt egyetlenegyszer menyasszonyát — holta napjáig boldogtalan marad ; hozzá méltó romantikus hős Cserni Száva, s általában az elbeszélés mindenik szereplője, a kikkel Arthur *kerek-asztalának* lovagjai is alig mérközhetnének. Ez már nagyfokú túlzás ; Jókai kissé elsózta a levest — czukorral. *Petki Farkas leányaiban* is az egyik leány, Ilonka, csak annyiban különbözik az előbbiektől, hogy az ő érzelgősségének okát legalább egy odavetett mondattal megmagyarázni igyekszik Jókai. Petki Ilonka »szüntelen könyveket olvasott, miket az akkoriban (1670 körül) divatozó frank és angol költők írtak«, s mindig oly szomorú volt, hogy a kire ránézett, az »valami búsulást érzett rá szívében«. Jövendője csakugyan úgy alakult, a hogy megálmodta András-nap éjszakáján : kis juhász kunyhóban, egyszerű juhászbojtár feleségeként, vadregényes, csendes tájékon, a tilinkó szívfájdítóan mélabús nótáit hallgatta, míg rövid élete tártott, de néhány év alatt Ilonka is, férje is elhalálozott ; egyetlen kis árvájukat Petki Farkas másik leánya nevelte fel. E novellában már nemcsak érzelgősséggel, hanem lelki betegséggel találkozunk, melynek megvesztegető elbeszélése a fogékonyabb kedélyű olvasóra szinte ellenállhatatlan suggestiv hatást tud tenni. *A kétszarvú embernek*, Boór Ádámnak szomorú sorsa is elérzékenyítő czéllal és modorban van elbeszélve. *A Koronát szerelemért cz.* novella már címével mutatja érzelmes alapeszméjét : ifj. Apafi Mihály inkább »elugratta« az erdélyi fejedelemséget, csakhogy Betlen Ilonkát feleségül vehesse. Egészségesebb változata ez a Petki Ilonka esetének. Sőt még a derűs hangulatú *Nagyenyedi két fűzfában* és a *Háromszéki leányokban* is nyilvánvaló az érzelmes elem ; ámtott egy ábrándos diákot, Zetelaky Józsefet a Klárka iránti szerelem, emitt az erős testű, de szelid kedélyű Weimuth Józsefet a Katicza iránti szerelem teszi egy-egy modern Perozessé.

Az érzelgősség színes, czifra szemüvegén mindig kapva kap a gyermekes ízlésű nagyközönség. Az ötvenes években nálunk — mint fentebb érintettük — társadalmi okok is elősegítették az érzelmeskedő életfelfogásnak, paradoxonnal szólva : a nyárspolgári idealizmusnak a kifejlődését, s Jókainak ettől kezdve negyedszázadig ingadozás nélkül tartó írói fénykora közönségünk említett hajlamára támaszkodott, mint egyik főoszlopra. Ebben Jókai részéről lehetett és volt is egy kis számító ügyesség is, de az igazság az, hogy Jókai azért tudott egy egész nemzedéknek bálványa lenni, mert a világ jelenségeit ugyanolyan érzelmes naivitással tudta szemlélni, mint a csodákon csüngő, titkos erőkhöz hívó, s bennük bízó gyermeki lélek. Közönségével, sőt egész korával közös lelki hajlandósága

íróknak még ez időtájt pl. az is, hogy a népies témák sugarait is az érzelgős romantika prizmáján szereti keresztülbocsátani. Az 1850—1854 közti években a *Magyar Népvilág* elbeszélései közül három jelent meg: *A népdalok hőse*, *A falu bolondjai*, *Sic vos non vobis*. Ez utóbbit nemcsak tudákos címe, hanem tartalma is egyenesen kizárja a »magyar népvilág« köréből; igazán nem lehet érteni, miért ide sorozta be Jókai ezt a silány osztrák bohózatokra emlékeztető tárgyat (az érzelmesség itt is megvan, csakhogy fonákra fordítva, groteszk túlzásban). A *Népdalok hőse* a népies és romantikus elemnek, a népi és úri osztály sorsának melodramai egybefonása, valóságos Szigligeti-népszínmű,¹ még a betűzdelt népdalok sem hiányzanak belőle. Már maga a bevezetés csupa érzelés: a népdal-költészet fellengző magasztalása. A szereplők valóságos rabjai túltengő érzelmeiknek. A vén molnár és kedves öreg ragyás cigánya szinte állandó deliriumban van a bor és zene mértéktelen élvezése miatt. »S míg az öregek így búsultak pohár bor és hegedűszó mellett, a törnyos nyoszolyában egy kis álmatlan leány ült guggolva, a molnár unokája, Piroska, nagy sötét szemeit le nem vette nagyapjáról, s ha elnyomta az álom, álmából ismét felzokogta magát, s ha aztán reggelenként a mezőkön elindult tévelyegni, a múlt éj mámoros emlékei megújultak lelkében, valami vágyó ösztön, mely a virágot nyílni, a csalogányt énekelni parancsolja, ajkaira hozta a futó accordokat, elkezde magában dudorászni, valamit érzett, a mit mindenki sejt, míg lelke fiatal, valamit, a mi nem öröm és nem fájdalom, mégis édes és keserű egyszerre, nem szerelem, mégis epeszt, nem vágy, mégis túlómlengő, — ez a költőiség!« (Ha annyira ellentétben nem volna Jókai egész mesemondó lényével, azt mondhatnók erről a Piroskáról, hogy *terhelt* lelki szervezetűnek van rajzolva, mint születésénél fogva exaltált természet; de ez már komoly, realista indokolás volna, míg az érzelmes életfelfogás szereti minél titokzatosabb ködbe burkolni az okokat önmaga előtt, hogy követkevéseiken aztán kedve szerinti ellágyultsággal csodálkozhassek.) A népdaltermő molnárleányt meglátja egyszer egy nemes úrfi, *falvi Endre, s a két fiatal szív szerelemre gyullad egymás iránt. Endrének is egész lénye az érzelemben olvad fel; büszke, előkelő anyja hiába akar belőle tekintélyes társadalmi állású urat nevelni, Endre romantikusan-érzelmes ellenszenvet érez a nagyvilági élet nyűgeivel szemben, illetőleg vonzódást a természet ölen élő, romlatlan nép iránt; »én boldog

¹ Jókait szoros ismeretség fűzte Szigligetihez; úgy látszik, irodalmi téren kölcsönösen hatottak egymásra. A Szigligetin mutakozó Jókai-hatásra nézve lásd Bayer I.: A magy. drámairod. tört. II. 113 l. és Rakodezay Pál cikkét, IK. 1914. 303. l., továbbá Irodalomtörténet 1915. 29. l. (Rakodezay rövid párhuzamot is von Jókai és Szigligeti egyénisége közt: IK. 1914. 303. l.) — V. ö. Jókai: *Az én életem regénye* 289. l.

vagyok, ha künn lehetek a mezőn, mely a kenyeret adja önként, a parasztok közt, a kik szeretnek, az állatok közt, a kiket szeretek. Nekem nyomasztó a lég ott, a hol e feszes, hajlongó emberek látom... Szabad vagyok, mint a madár...» Ennek a jellemnek — bármily érzélgős is — gyökere van abban a talajban, melybe Jókai állította. Az ötvenes években csakugyan inkább választotta sok nemesi rangú magyar ifjú a falusi parasztember »természetes« életmódját, mint a hivatalnoki érvényesülést; sok nagyraihivatott tehetséget és akaratértő lenyűgözött a nemzetellenes politikai közhelyzet. A megáporodott, tétlenné zsibbadt testi és szellemi energia pedig épúgy ágya az érzélgős mélabúnak, mint az eczetnek a poshadt bor. Endre is érzi, hogy nagyobb dolgokra született a paraszti idillek lusta élvezésénél; »ha harcz volna, én is tudnám, mint kell szolgálni a hazának. Rosszkor születtem, békesség van... belőlem semmi sem lehet, fejemet lehajtva valloam meg, hogy semmi...«; így aztán bizony végül is Angyal Bandivá, a hírhedt betyárrá lett Endre.¹ Eddig tehát még az egykorú élet symptomatikus jelenségeiből merít Jókai; a lélektani komolyság alapjáról való lesiklás ott kezdődik, mikor ellágyult szívvel jegyzi meg írónk az Endre zsványczimboráiról: »körüle csoportosultak a vidék szegénylegényei, más körülmények közt tán megannyi hős és lángész!« No, ez már igazán elvetése annak a bizonyos »sulyoknak«, de hát úgy-e milyen ellenállhatatlan eszme egy érzelmes lélek számára egy rablóbanda, melynek minden tagja csupa hős és lángész, a kiket azonban a végzet egy törpe nemzedék kicsinyes viszonyai közé vetett? A másik »népvilági« elbeszélésnek, *A falu bolondjainak* is ide megy ki az érzelmes alap gondolata: vajon mi történhetett e szerencsétlen »bolondok«-kal, a kik valaha époly derült, époly okos arczczal jártak a világban, mint most azok, a kik kinevetik őket? Valami okszerű, pathologiai indokolást fitymálva dobna félre Jókai felfogása; a helyett az érzékeny szíveket megríkató két történettel kárpótol bennünket.

Az 1850—1854 évek novellái közt van egy különös kivétel: a *Vándoroljatok ki* (1851). A művészeti szempont itt fuldoklik legjobban a hazafias cél erőszakos karjai között; az Amerikába való kivándorlás ellen izgató irat ez, pamphletszerű, elfogult színezéssel. Írónk világjáró képzelete körülbelül akkora utat tesz meg itt nyugat felé, mint számos ekkori novellájában kelet felé. De mily különbség a két út között! A kelet — a hol a mi őshazánknak is lennie kellett — a Jókai képzelete számára az emberi erények boldog édene; a nyugat vagyis Amerika ellenben

¹ *A népdalok hőse* cz. novellával a főmotívumokban (dalos szenvedély, dalszerző leány, a közismert nevű betyárra züllött szerető) meglepő egyezést mutat Abonyi Lajos jóval későbbi (1864) regénye: *A mi nőaink*; mintha Jókai témáját dolgozta volna újra és bővítette volna ki Abonyi.

a megszokhatatlan furcsaságok, otrombaságok, hazátlan kalandor-tervek színhelye. Legkedvesebb költői kedvtelését fordítja itt visszájára Jókai: egy »szűz« államot, az emberi társadalmon kívüleső Ikariát festi le előttünk, de a hazafias szempont vevén kezébe az ecsetet, olyan torzítást visz véghez, a melyet — már ismerünk Jókai szabadságharcz előtti műveiből.¹ Jókai képzeletét még mindig csábítja a végletek. 1850-ben megírta a »természetes« élet apotheosisát az *Erdők leányában*, olyanféle eposzi rajongással, mintha a paradicsomkert Éváját vette volna mintául; most — egy év múlva — megfesti a *Vándoroljatok ki cz.* iratban Urakatnának, egy indus hercegasszonynak arczképét; Urakatnát is »a természet vadgyermeké«-nek mondja, a ki »egy riska tehenen ült, lábai lógtak kétfelül, akkorák, mint egy vasaló...« stb. Ilyen és még badarabb képtelenségekkel igyekszik elvenni olvasói kedvét az amerikai viszonyok megáhitásától. E diákosan groteszk képeket a lehető leggyászosabb komorságú részletekkel (a honvágy gyógyíthatatlan betegsége) akarná e műben összeolvasztani, de bizony az összeolvadás helyett csak a bántó ellentétet érezzük... Míg tehát az Ázsiába való visszavándorlás eszméje, megvalósíthatatlanságában is, szent volt az ötvenes évek ábrándos magyarjai előtt, első sorban Jókai előtt: a szabad Amerikába menetelnek még a gondolata is — talán éppen megvalósíthatósága miatt — hazaáruló bűnnek tűnt fel. Ebben a felfogásban bizonyára volt jó adag idegeskedés is; de hát egy leigázott nemzet hangulata még csak ideges se legyen?

Ez idő z k e z l m s e e é b b legkiválóbb alkotása Jókainak a *Kedves atyafiak* (1853). Ugyanaz a friss és egészséges komikai é burzsoázis, a mely már az ifjúkori első líriátelekben (*Sonkolyi Gergely, A serfőző*) láttunk; csak hogy itt már nem hősi diákos adom-féle születik belőle, hanem kerek novella. De a hatás módja és eszköze lényegileg az maradt, a mi volt: a torzítás, hiszen a komikai költészet voltaképpen ebből él. Dickens költészete is a komikai torzítás és az érzelmes emberszeretet sajátos vegyülete, mely gyakran a legigazibb humorra olvad, s Dickens alakjai között is sikerültek a torzképek, mint az érzelmes jellemek. A *Kedves atyafiak*ról bizton megállapíthatjuk, hogy szerzője ismerie és szerette Dickenst. A két író egyénisége egyes rokon pontokon könnyen találkozott egymással, s Dickens szellemének hatása nem veszélyeztette, csak gazdagította a Jókai írói jellemét. Mostani művében Sándor és Kálmán kacagtató, de megérdemelt felsülései, Liza és Linka kedves leányképmásai, Julia és Sós Kálmán jellem-gyöngeségei, a családi körben lejátszódó életképszerű mozzanatok a Gyulássy-háznép utazása, a vendégszerető vidéki középosztály, a divatlapok szenvedő köl-

¹ V. ö. IK. 1916. 299—302. l.

tészete) s az egész munkát átlengő derűs hangulat Dickens *Pickwick*jét juttatják eszünkbe. (Konkrét egyezésekről természetesen szó sincs.) E kis regénynek fővárosa szintén a víg és az érzékeny elem művészi összeolvadása. A szereplők majdnem mind mulatságosak, de azért mekkora különbség van pl. Kassay Lőrinc, Berkessy Gábor, a Gyulássy-had, Julia, Sós Kálmán, Hamvasi Ábrahám között! Az egyiket tiszteljük és szeretjük, a másikon jóíűn mosolygunk, a harmadikat kinevetjük vagy megnevetjük. Az érzelmes elemet főként Berkessy Lina képviseli, az ő angyali jóságú, szelídségű és szerénységű jellemével (testvére Dickens kis Dorritjainak és Nickleby Kate-jeinek), de az egész m. alapeszméje is telivérű érzelmesség: csak a »étek, mezők, délibábos rónák, csendes fehér házak, pusztai karámok« lakói a boldog emberek, mert az ő életük van összhangban az anyatermészet bölcs czéljával,

IV. Két magyar történeti tárgyú regény.

Az előbbi két fejezet Jókai kisebb elbeszélő műveiben kísérté figyelemmel a költői képzelet tevékenységét. Láttuk, hogy ez a nyugtalan képzelet sokszor tapasztalati élményeket vetít elénk, még pedig néha azon nyersen, a mint azok útjába akadnak; máskor meg el-elkalandozik az őshagyomány és a tündérmese titokzatos mezőire, s visszatértekor különleges szépségű, ismeretlen virágokkal kedveskedik nekünk. Ez a két útírány épen ellentéte egymásnak, de tagadhatatlan, hogy a költői képzeletnek szabad járata van mind a két irányban. Csak az nem tetszik nekünk — egy biztos cél felé törekvő utasoknak — ha a magával ragadó költői képzelet a két irányt összezavarja, ha egyikből a másikba rángat bennünket, s egyaránt veszélyezteti utazásunknak szórakoztató és tanulságos voltát. Jókai képzelete gyakran beleesik ebbe a hibába. Külső okok — a gúzsba kötött sajtószabadság — menti ugyan az ilyen eljárást, de csak történeti szempontból, s még így is csak félig; mindig érezzük, hogy Jókai pajkos képzeletét kétszeresen csábítja az olyan ösvény, a mely előtt tilalomfa emelkedik; »nitimur in vetitum semper...« Ha tehát Jókainál a valóság és a mese egy-egy kisebb terjedelmű elbeszélés keretén belül is több ízben szeszélyesen összezavarodik, könnyű előre megjósolnunk, hogy a regény műfajában, mely megállapodottabb világnézetet, tárgyilagossabb felfogást és nagyobb műgondot követel, még több kisiklással, még több »szabálytalanság«-gal fogunk találkozni. Lehet, hogy ebből az előre kitalálható igazságból némelyek mindjárt fegyvert kovácsolnának, s Jókai melléneknékszegeznek, felelősségre vonva őt, hogy nyughatatlan, csapongó képzelete mit keres a regény zártkörű, komoly hajlékában. De szerintünk

ez a kérdés nemcsak meddő, hanem körülbelül olyan igazságos is volna, mintha a hatalmas tengeri bálnára förmednének rá: emlős állat mit keres a — halak közt? A bölcs természet jónak látja időnként egy-egy kivétellel tenni föltűnőbbé az egyetemes szabályszerűséget. Jókai regényei is mindig magukon fogják viselni egy-egy műfaji botlás — sokszor igen feltűnő — esetenléseit, de szerzőjük mindenkor egyik legnagyobbyszerű irodalmi megörökítője lesz a magyar psychének; egy hatalmas bálna a Jókai tehetsége, mely voltaképen a tündérmesei képzelet mélyeségek kék tengerében, csodálatos szörnyetek és ragyogó korall-zátonyok közt van otthon, de időnként neki is föl kell jönnie az embert éltető levegőre, hogy a történelem és a mindennapi élet reális légköréből egy-egy hosszú lélegzetet véve, újra beleolvadhasson a képzelet kedvesebb elemébe, s folytonos zavarban tartsa a költői természetrajz osztályozóit az ő se hal, se emlős, vagy inkább mindkétféle szervezetével.

Jókai — úgy látszik — maga is érezte, hogy tehetsége a novellaírással legalkalmasabb. Regény a szabadságharc előtt mindössze egy jelent meg tőle (*Hétköznapiak* 1846.; az 1848-ban megkezdett *Szomorú napok* egyelőre félbenmaradt). A szabadságharc után azonban, mihelyt élete biztosságáért nem kellett aggódnia, nagyobb szabású költői tervek is kezdték foglalkoztatni. Érdekes, hogy az a hat regény, mely 1851—1854 közt jelent meg tőle, páronként összetartozik, s három többé-kevésbé egységes egészet alkot. A sorozatot egy »történeti« regény nyitja meg a *Pesti Napló* 1851-iki évfolyamának Tárca-rovatában, írónk legelső e nemű műve: az *Erdély aranykora*. Ösztönszerűleg érezhette Jókai, hogy a regényírói hírnév tetőpontjára Jósika tetemén át vezet az út; őt kell tehát népszerűségének legerősebb bástyájából kivetni, lehetőleg ugyanolyan fegyverekkel, a milyennek Jósikát odasegítették.

E két érdekes regényírónk érvényesülési törekvése valóban nagyon emlékeztet egymásra. Mielőtt a reklám szó ismeretes lett volna nálunk, ők már alkalmazták azt saját érdekükben. Mind a kettőjüket heves szomjúság epesztí a dicsőség után, s első pillantásra észrevehető bennök bizonyos neme az írói hiúságnak (hogy Jósika nyelvén szóljunk). Az olvasóközönség kegyének önkéntelen rabjai, s hogy ezt el ne veszítsék, lázas termékenységre ösztökélik magukat, a mi természetesen csak a szigorú önbírálat elhallgattatása árán történhetik. Tehetségük természetével nem vetnek pontosan számot; írói hivatottságuk terét meg nem találva vagy arról elkalandozva, egyaránt megpróbálkoznak politikai czikkelkel, néhány gyöngé verssel, egy pár gyarló, bukásra termett drámával, csak azért, mert félnek az elfeledtetéstől, mint a szenvedélyes vagyongyűjtő az elszegényedéstől. Jósika írói fellépése tíz évvel előzi meg a Jókaiét, s ez a tíz év Jósika regényírói pályájának fénykora. Az akadémiai

kritikus levett kalappal hódol az *Abafi* írója előtt, az *Utolsó Bátori* a nagyjutalmat nyeri el, s e szép regényeket, melyekhez csakhamar a *Csehek* is járult, nagy gyönyörűség közt olvassa a magyar közönség. Szóval a jelenkor legnevezetesebb műfajának — a regénynek, kivált a történeti regénynek — irodalmunkban való meghonosítása mindenkor a Jósika érdeme marad . . . De a megértő összhang nem lehetett tartós két olyan egyformán szeszélyes fél közt, a milyen volt Jósika, meg a milyen szokott lenni az olvasók nagy serege. Jósika hiúsága elvárta és megkövetelte a nagyközönség tapsait, de főúri büszkesége egyúttal le is nézte ezt a közönséget. Ő a tudós kritikát is szerette volna évi adófizetőjévé tenni, s midőn az Akadémia az *Utolsó Bátori* (1837) után a *Cseheket* (1839) nem tüntette kis ismét a nagyjutalommal, ez annyira fájt Jósikának, hogy még *Emlékiratában* is elkesergi. A nagyközönség, mely tíz-tizenkét éven át lelkesedett érte, a szabadságharcz után kezd kiábrándultabban, unottabb n vélekedni róla, nem azért, mintha világosan látná hibái szaporodását, hanem inkább csak azért, mert mindinkább megszokottaknak, egyformáknak tündek fel előtte Jósika egymás után következő művei; az állandó érdekkeltésnek egyik legbiztosabb módját tette lehetetlenné a hontalanná vált író távolléte is. A száműzetés keserű kenyerét így tette még keserűbbé a csalódás, mely két irányból is érte a kétségkívül nagyérdemű Jósikát. Csalódott mindjárt az ötvenes évek elején (1854)¹ egyrészt a kritikában, melynek Kemény Zsigmondot magasztaló nyilatkozataiban a saját maga lefokozását látta és érezte. Ezt a szégyent csak a másik fórum előtti nagy sikerek ellensúlyozhatták volna; dolgozott is részvétünket érdemlő, verejtékes buzgósággal, hogy a kritikusok szigorú ítéletére a nagyközönség szeretete czáfoljon rá — de itt várt ám rá igazi csalódás! Be kellett látnia, hogy azok a fegyverek, melyekkel a kritikusok várható támadásai ellen igyekezett magát kezdettől fogva fölszerelni, felesleges teherré válnak azon a küzdőtéren, melyet a szórakozni vágyó, kíváncsi olvasóközönség ül körül. Jósika meg volt győződve — ezt a meggyőződését az ötvenes évek végén megjelent *Regény és regényírtészet* cz. művében fejtette ki — hogy »jó regényt alig írhat más, mint tudományosan kiképezett, sokoldalú műveltséggel s nagy élettapasztalással bíró szerző«. Ezek a feltételek — úgy érezte — senkiben sincsenek meg nagyobb mértékben, mint ő benne; hiszen 42 éves volt, mikor első regénye megjelent, s ez a negyvenkét év a legváltozatosabb emberi életpályák egyikét foglalta magában; előkelő származása, katonai élményei, idegen országokban tett

¹ Lásd Gyulai Pál ismertető cikkét Kemény regényei- és beszéleyeinek III—IV. kötetéről: *Pesti Napló* 1854. márcz. 2. — V. ö. Jósika: *Emlékirat*. IV. k. 136. l.

utazásai, kora nagy eseményeinek és embereinek közlő szemlélése, kivált bécsi tapasztalatai, szerelmi kalandjai, nagy olvasottsága: úgyszólván versenyen kívül emelték őt. E sok előny keretén belül volt különösen egy tárgykör: Erdély nemzeti múltja, melyet származása és alapos tanulmányozás folytán kitűnően ismert; ehhez fűződtek legnagyobb írói sikerei, s méltán hihette, hogy mindaddig nem kell diadalmas versenytárstól félnie, míg mindama főntebb felsorolt előnyökben túl nem szárnyalja valaki. Kemény Zsigmondra — »az ítéset beczéjére« — kezdett nagyon féltékenykedni, mint a kiben megvolt a kellő életkor, sokoldalú műveltség, Erdélyre vonatkozó szakismeret; de megnyugtatta az a körülmény, hogy Kemény nem világfi,¹ s így mégis csak nagyon mögötte marad neki (Jósikának); Kemény stílusa és előadásmódja szintén elég kezesség volt arra nézve, hogy a nagyközönségnek sohasem lesz »beczéjévé«.

A veszedelmes versenytárs egy huszonöt éves, szelid, kékszemű ifjú lett, a ki színét sem látta még Erdélynek, történeti kutatást sem végzett, de — megírta *Erdély aranykorát*. Az érdekekben gazdag, öregedő mágnás, a ki tizenkét éven át elismert feje volt szépprózai irodalmunknak, csakhamar sejteni kezdte, hogy vesztett ügye van; tapasztalhatta, hogy a népszerűség porondján való *futtatás* közben az életkorból és a tudós modor nehéz fegyverzetéből minél kevesebb: annál jobb. Igen, Jókai ürge uralomrajutásával vált igazán véglegessé és reménytelenné Jósika *szárműzetése*. Az uralomhoz vezető lépcsők között a *Csataképek* után az *Erdély aranykora* következik; ez utóbbi lépcső jobbadán a Jósika forgalomba hozta divat szerint épült, s ez a körülmény ad neki önértékén kívül jelentékeny irodalomtörténeti érdeket is.

Tévedés volna azt hinni, mintha az *Erdély aranykora* előtt Jókaira egyáltalán semmi hatást sem tett volna Jósika. Kezdő író sohasem vonhatja ki magát egészen az egykorú ünnepektől irodalmi nagyságok tekintélye alól, kivált ha olyan rendkívül fogékony lelkű kezdő íróról van szó, mint Jókai. A negyvenes évek novellái, de különösen a *Hétköznapiak* cz. regény némely mozzanatai — főként a személyek bemutatása, tömegleírások, egyes chablonos kifejezések stb. — már el-elárlják, hogy a fiatal mesemondó-lángész a Jósika nehézkes csizmájában tanulja a lépéseket; a felnőtteket utánzó gyermek ösztönszerű művelete volt ez. De az *Erdély aranykora* az első munka, a mely mintegy kényszerítette az olvasóközönséget, hogy párhuzamot vonjon a mester és a tanítvány között. Világosan ráismerhetett akárki

¹ Ezt később (1865) így fejezi ki Jósika: »...Nagyon, de szembetűnőleg nagyon ismeretlen a royaume du Tendreben, és főleg szerelmi jeleneteiben valami oly nehézkes van, hogy ne mondjam, ügyetlen, mikép rögtön rá lehet az Izraelben ismeretlen theoreticusra ismerni...« *Emlékirat* IV. k. 137. l.

Jókainál a téma rokonságán kívül a Jósika-féle technika egész szertárára, de azért lépten-nyomon kitetszett, hogy a két költői műhelyben más-más irányelvek a vezetők. A különbséget semmi esetre sem szabad egyoldalúlag Jókai javára elkönyvelni. Műfaji korrektség, költői műgond, komoly czéltudatosság, korhűség szempontjából az *Erdély aranykora*, s ennek 1853-iki folytatása, a *Török világ Magyarországon*, oly gyenge alkotás, hogy határozottan alatta marad Jósika első, sikerültebb történeti regényeinek. Jókainál a történelem biztos talaja összeolvad a képzelet egének mesészerű tüneményeivel, mint a hogy a Feszty-körkép előterének kövei és gerendái belevesznek a festői távlatba, a nélkül hogy az átmenetet könnyen észre lehetne venni. Valahányszor Feriz béget és Azraélet fellépteti az író, mintha mindannyiszor összetévesztené Apafi és Thököli korát a Hafiz ragyogó mondavilágával; viszont néhol egy-egy elfeledhetetlenül kitűnő alakot és jelenetet rajzol. Az anachronismus nem annyira az adatokban van, mint inkább a felfogásban, a cselekvény egész hangulatában, de ez az egyes korszakokkal keveset törődő mesei hangulat sokszor meglepő sikerrel aknázza ki a szív-világ általános emberi vonásait... Így változott át nálunk is a divatos, népszerű történeti regény a szabadságharcz után; Jósika műfaja így lett könnyebb fajsúlyúvá, de egyúttal még érdekesebbé a Jókai kezében; a »magyar Scott Walter«-t így váltotta fel a »magyar Dumas«. Ez az utóbbi elnevezés inkább csak tetszetős ugyan, mint igazságos, de a Dumas-hatást, mint Jókai előadásmódjának gazdagodását tudomásul kell vennünk már itt, első világos jelentkezésekor: az *Erdély aranykorában*.

Az *Erdély aranykora* és a *Török világ* itt tulajdonképen csak Jókai előbbi műveihez való viszonyukban érdekel bennünket, csak mint írónk fejlődésének egyik láncszeme. E két munkából győződött meg az olvasó közönség, hogy Jósika immár a hazai tárgyú történeti regény terén sem pótolhatatlan; s ha szívesen ismerte fel bennük közönségünk azokat a tulajdonságokat, melyek addig szinte kizárólag a Jósika névvel voltak összeforrvá: még nagyobb örömmel állapította meg, hogy a Jósika-genreben is érvényesíteni tudja Jókai a színes képzeletnek és az előadás művészetének azt az egyéni varázsát, mely már szabadságharcz előtti műveit is hatásosakká tette, legutóbb pedig a *Csatáképek*ben ragadta el az olvasókat. A *Csatáképektől* alig egy év választja el az *Erdély aranykorát*, nem csoda hát, ha ebbe is — sőt a *Török világba* is — átszívárgott valami a *Csatáképek* motivumaiból és hangulatából; nem csoda, ha az író és a feltámasztott fejedelmi múlt közéz odatolakodik néha a közelmúlt rémes emléke, mely ott borongott a kedves Erdély fölött, s a sötét ellentét révén még fényesebbnek mutatta a XVII. századi »aranykor«-t. Valóban, Bánfi-Hunyad hősi

védelve a török ellen (*Erdély aranykora* 186—198. l.) a maga egészében beillenék a *Forradalmi és csataképek* közé, ha a törökök helyébe oláhokat gondolunk; Vizaknainé dicső harcos szelleme és hősi halála ugyanazon lelkes közeli emlékek hatása alatt íródott, mint az *Erczleány*, *Székely asszony* stb.; ez időtájt Jókainak történeti novellái is (*Rozgonyi Czeczília*) a szabadságharcz élményeitől felmagasztalt idealizmus termékei; Bánfi-Hunyadot a történeti regényben is csak parasztok és nők védik, »de a kétségbeesés katonává tesz mindenkit, s az elszánt kezében jó fegyver a fejsze és a kasza« — egészen az a háttér, mint a *Csataképek* egyik-másik darabjéé. A *Török világ* Kökényesdi Feri nevű haramiavezére szintén szabadságharczi reminiscencia: a *Szenttamási György Rózsa Sándorának* múltba vetített mása; pl. a két rablóvezér alföldi tanyájára való eljutás is teljesen azonos czerimóniához van kötve: ... »Ha igazat beszéltél, jöjj Félegyházára, ott a vendéglőben ül reggelenként egy ránczos képű szegény legény...«, az majd útbaigazít — mondja Rózsa Sándor Szenttamási Györgynek; Kökényesdi azonmód üzeni Szénásitól a szatmáriaknak: »Menjen el Püspök-Ladányba, ott szőljon be a legutolsó házhoz jobbra, az majd útbaigazítja...« Az ilyen apróbb részleteken kívül a nekibúsult lírai hevület tüze is több ponton összeforrasztja e két történeti regényt a *Csataképek* friss alkalomszerűségeivel, a tárgyilagosság művészi függetlenségét a hazafiúi czélzat korlátaival.

V. Két török tárgyú regény.

A XIX. század romantikus irodalma kapva kapott akármiféle exotikus helyen, hogy szembeállíthassa azt a maga otthonának megúnt civilisatiójával. A sokféle exoticum között mégis legtermészetesebb és legállandóbb iránya a romantikus képzeletnek: a kelet. E világnézet szerint az emberiség addig volt ártatlan és boldog, míg bölcsőjében, Ázsia messze ölen szendergett, s azóta is olyan arányban méltó akármelyik ország és népfaj a költő érdeklődésére, a mekkora távolság választja el a rothadozó, elkorcsosodott nyugattól. A romantikus költészet szemében a kelet az elvesztett paradicsom, mely soha többé nem lehet otthonunk, bár szívünk mindig sajogni fog utána. S ha esetleg Európa legnyugatibb szegletében van is az a vadregényes tájék, a hol a modern erkölcsöktől megundorodott ábrándos képzelet üdítő rejteket talál: keletnek érzi és mondja azt az önmagával meghasonlott nyugatos lélek. Victor Hugo, hogy gyermekéveinek feledhetetlen spanyolországi emlékeit a regényes költészettan rovatában elszállásolhassa, a spanyolokat besorozza a héberek, törökök, görögök, perzsák, arabok közé ilyen okoskodással: Spanyolország félig afrikai, Afrika

pedig félig ázsiai jellegű, tehát Spanyolország még kelet.¹ Ez a syllogismus bizonyítja, hogy a romantikus aesthetika mellett romantikus logika is lehetséges.

Ennek a Kelethez való holdkóros vonzódásnak, mely Jókai képzeletét is fogva tartotta,² egyik kikerülhetetlen úti állomása volt a török faj sajátos világa. Az általános keleti jellegén kívül a XIX. század folyamán több ízben különösebb alkalmosszerűség is ráirányította Törökországra a nyugati költők figyelmét. A két legfontosabb alkalom a török-görög és a török-orosz háború volt; az előbbiben a török ellen, az utóbbiban a török mellett nyilatkozott meg a nyugati nemzetek rokonszenve, sőt amott egyesek önkéntes, emitt a francia és angol nemzet hivatalos beavatkozása is. A leigázott magyar nemzet az ötvenes években érthető részvéttel érdeklődött a különben is rokon török nemzet iránt, mely 1849-ben emberségesen bánt a magyar bujdosókkal, s melynek az orosz hatalom részéről veszélyeztetett létét is kezdte a magyarság a magáéhoz hasonlónak érezni. Jókai, kinek költői ihlete legjobban szerette a közhangulat forrásából oltani szomját, egész könyvnyi elbeszélés-gyűjteményt adott ki (*Véres könyv*) az orosz-török háború tárgyköréből 1855-ben, de ez az év már kívül esik mostani dolgozatunk határain. Hanem a megelőző években is egyik legkedvesebb kirándulóhelye írónk képzeletének a félhold birodalma; átnyúlik oda már a két erdélyi tárgyú regényének cselekvénye is. Jókai képzelete, mely állandóan a valóság és a mese határpóznái közt kifesztett — néha aggasztóan vékony — kötélén szeret hintázní, hogyne is vonzódott volna az ozmánok érdekes népéhez, Európának ehhez a curiosumához? Íme egy egész nemzet, melynek három világ-részbe nyúló birodalma szomszédos a mi országunkkal, történelmünk legnagyobb eseményei századokon át közösek az övéivel, s mégis oly sűrű fátyol takarja el előlünk az egész népfaj lelkét és jellemét, mint a milyen védi hölgyeik arczát a hitetlenek kíváncsi tekintetétől. Íme egy egész nemzet, melynek vallása, mythológiája, öltözete, intézményei, szokásai, sőt még írásrendszere is elűt az európai művelt államok mindinkább egyenletesedő képétől. Egy egész nemzet, mely épen attól érintetlen, a mivel oly szörnyen meghasonlott a regényes pessimismus: a keresztyén civilisatiótól; és épen annak a világnézetnek hódol ez a nemzet, mely a romanticizmus legkedveltebb vessző-

¹ Lásd Victor Hugo: *Les Orientales*. Préface de l'édition originale (1829): »...l'Espagne c'est encore l'Orient; l'Espagne est à demi africaine, l'Afrique est à demi asiatique...«

² »En nem tehetek róla, ha gondolataim mindig visszavisznek keletre, a honnan támad a fény és minden, a mi fényes, — a honnan támad a nap is. Igaz ugyan, hogy illendőbb volna, a helyett, hogy azon földről beszéljek, mely bölcsőnk volt, arról beszélnem, mely sírunk lesz! de mit tehetek én arról, ha álmodni szebb, mint ébren lenni...« *Délvirágok* 13. l.

paripája : a fatalismusnak, a titokzatos Végzet akarat-lenyűgöző hatalmának. Tehát a tündéres mesemotívumok özöne kínálkozik a költői képzelet számára, a nélkül hogy a világtörténelmi valóság adatairól le kellene ennek mondania.

A romantikus ízlés szempontjából a XIX. századi török történelem legnevezetesebb alakja Tepelenti Ali, a vérszomjas janinai basa. Azok közé a kevesek közé tartozik ő, a kik erkölcsi érzésünk minden tiltakozása ellenére is aesthetikai érdeket tudnak kelteni bennünk maguk iránt, önző becsvágyuk törhetetlen érvényesítésével. Nem egészen alaptalanul hasonlítja Victor Hugo Ali basát Napoleonhoz, mindössze annyi különbséget ismerve el, a mennyi a tigris és az oroszlán, a keselyű és a sas közt van. Különben magáról Napoleonról sem olvashatunk egymásnak ellenmondóbb ítéleteket, mint erről a vad epiróta kalózról. Erre vonatkozólag elég, ha csak azt a négy romantikus íróat kérdezzük meg, a kiket Jókai igen jól ismert, s a kik több-kevesebb hatással is voltak írói egyéniségére. Lord Byron, a ki személyesen ismerte Alit, sőt vendége is volt Janinában : azt mondja róla, hogy a legnyájasabb emberek egyike volt, a kiket valaha látott, rendkívülinek, elsőrendű tehetségűnek, udvariasnak nevezi őt, s általában Albánia rettegett híré lakóiról is kedvezőleg nyilatkozik.¹ Victor Hugo a *Les Orientales* cz. kötetnek nemcsak előszavában emlékezik meg Aliról (az említett Napoleon-párhuzammal), hanem több költeménye is foglalkozik vele (*Le derviche*, *Le château-fort*), erős erkölcsi felháborodással ítélve el őt kegyetlen vadságáért. Eugène Sue *Kardiki* cz. elbeszélésének² is Ali a hőse, anyjával Khamcóval együtt ; Ali vad hősiessége úgy van elénk állítva, mint az anyai nevelés eredménye, s az anyától átöröklött bosszúterv végrehajtója ; az író bámulattal adózik e család szenvedélyes jelleme iránt, de ez a bámulat olyanféle, a melyet az állatkert félelmetes vadjai láttán érzünk. Az idősebb Dumas Sándor tudtunkkal nem szerepelteti ugyan Alit közvetlenül egyik művében sem (egyébiránt ki bírná pontosan emlékezetében tartani a Dumas-társaszcég összes gyártmányát?), de leghíresebb regényének, a *Le Comte de Monte Christon*nak egyik főszemélye (Haidée) nem más, mint néhai Tepelenti Ali leánya ; ez a leány csak két éves volt, mikor apja elpusztult, de azért jól emlékezett később is apja elfogatásának, illetőleg Dumas szerint elárultatásának részleteire (!). Dumasnál tehát — s még más íróknál is — a janinai vén tigris emlékét a romantikus szabadsághős dicsfénye veszi körül ; ez a meg nem érdemelt kegyelet onnan magyarázható, hogy a szultán jóvoltából nagy hatalomra jutott Ali később a

¹ »This extraordinary man«, »one of the mildest men he ever saw«, »a man of the first abilities...« Lásd a *Child Harold* valamelyik jobb kiadásában a II. ének 38., 47., 62., 74. versszakaihoz írt jegyzeteket.

² E. Sue : *Deleylar*. Bruxelles 1839. II. köt.

szultánnal is kikötött, s így a görögök mellett ő rá is úgy tekintettek sokan, mint a szabadságnak a pogány zsarnok ellen való védőjére.

E híres költők véleménye tehát Alira vonatkozólag meglehetősen különbözik egymástól, de művészeti szempontból mindegyik jogosult, mert önmagában mindegyik egy-egy következetes, kellőképen tisztázott álláspont. Választhatott volna tehát közülök Jókai is, mert az ő szóbanforgó két török tárgyú regényének egyike (*A janicsárok végnapjai*) szintén Tepelenti Alival foglalkozik. Jókai azonban — akár elfogulatlanságra való törekvése, akár az elhamarkodottság folytán — nem foglal el határozott álláspontot regénye hőseivel szemben. Az egész mű elolvasása után sem lehet megállapítani, mi hát a véleménye az írónak a véres emléktű basáról. Az egymásnak teljesen ellenmondó egykorú és későbbi adatokat mindezt felhasználja, a nélkül hogy a válogató ítélet biztossága révén föléjük tudna azoknak kerülni. Ép olyan naivitással szemléli regénye tárgyát, mint azok a mondák, melyek Ali alakja körül felsarjadtak. Sablonossá vált lírai modora mindig a mellé a fél mellé szegődik, a kire épen sor következik; ha Ali ellen készül támadás, akkor így fúj riadót: »Fel, fel, albánok! a kiből még harci vér van...«, ha pedig Ali akar az ellene küldött seregére csapást mérni, Jókai így veri félre a harangot: »Fel, fel, Gaskho bey, fel, Mohamed aga; lóra kapitányok! fogd kardodat Pehlivan basa! itt a veszedelem...«¹ Az ilyen eljárás subjectivismus, mert sérti a regényírói szemlélet tárgyilagos hatását, voltaképpen azonban nem is subjectivismus, csak modoros rossz szokás, mert nem szoktunk egyszerre mind a két ellenfél iránt egyformán lelkesedni, s hol az egyikért, hol a másikért aggódni.² Ali jelleme oly hallatlanul rikító ellentétekből áll, hogy ezeket csak gondos megokolás tudná közös lelki gyökérből eredőknek feltüntetni; ha pedig ez nem sikerül: az egész alak, s vele az egész cselekvény nem lesz egyéb, mint az előreláthatatlan esetlegességek zavaros egyvelege. Eminah jelleme is bosszantó ellenmondásokkal van tele. Ugyanezt mondhatjuk el a másik regénynek, a *Halil Patronának* (későbbi címén *Fehér rózsza*) férfi és női főszereplőjéről is. A mondai és tündérmesei valószínűtlenségekkel is hajlandók volnánk kibékülni, ha hideg zuhanyként nem hatna ránk helylyel-közzel mindegyik regényben a történetírói tudósság szenvelgése. Szóról-szóra beteljesülő jóslatok, szóról-szóra megálmodott jövő, Szűz Mária kimondott nevé-

¹ *A janics. végn.* 55., 64. l.

² Szabó László (*Jókai élete és művei* 1904. 205. l.) a *Janicsárok végnapjai* keletkezését Jókai egyik ifjúkori valószínű olvasmányával hozza kapcsolatba; ez egy gyarló novella: *A zsidó család, vagy a janicsárok eltörlesztetése*. Történeti novella dr. Zehner után Machik József. *Társalkodó* (Helmeczy M.) III. évf. 1834.

nek csodatevő hatalma, láthatatlan kéztől mozgatott írónád, melynek hihetetlen fenyegetése percnyi pontossággal elkövetkézük: mindez talán érdekes volna mint mese, de az efajta hangulatból alaposan kizökkent bennünket egy-egy ilyen nagyképű tudáskodás: »A történelmi adatok itt ellenmondásban látszanak lenni, a mit a török történeti munkákban több helyen kénytelen voltam észrevenni...«¹ Nagyon fiatalos képzeletűnek kell lennie annak az olvasónak, a ki az ilyen rendkívüli egyenetlenségekben meg nem botlik zavartalanul tudja élvezni e két regény kétségtelenül igen színes, tarka-barka, phantasticus jeleneteit. Mikszáthtal is csak a revisio alá nem vett gyermekkori kritikátlan elragadtatás mondhat ilyen túlzó dicséreteket: »Semmi sem lehet csodásabb, mint e mesék szépsége, melyek a keleti napfény szemvakító ragyogásában látszottak születni, mint fiatalabb, s üdőbb testvérei az Ezeregyéjszakának. E muzulmán világ festésében utolérhetetlen, szinte tökéletes...«² Igen, vannak Jókainak török tárgyú kisebb művei, melyekben a keleti fatalizmus kényelmes világnézetének ügyes kihasználásával kitűnő adomai jellemeket tud teremteni, s mostani két regényében is akadnak jóízű alakok (az óriás termetű Halil Peliván, a tulipán-kedvelő Kapudán basa, a jámbor családapa: Gaskho bey, az álnok görög kalmár: Leonidas Argyrokantharides), de művészi egységes hatás szempontjából a *Fehér rózsza* és folytatása: *A janicsárok végnapjai* Jókai leggyöngébb művei közé tartozik. Megtörténik e regényekben, hogy az író erkölcsi állásfoglalásra készíti bennünket, s azután kiábrándít belőle. Pl. *A janicsárok végnapjaiban* egész valónk fellázad a gaz görög kalmár ellen, a ki a szabadságszerető, puritán lelkű cserkesz apától, Kasi Mollahtól ellopja ennek két gyermekét, Thomárt és Milievát. A két testvérnek azonban ugyan csak felvitte Allah a dolgát: Thomár az ekskendzsik Ferikje lett, Milieva pedig a szultán kedvese és boldog imádója, s mindezt mint igazán irigylésreméltó pályafutást tünteti fel Jókai. Így hát az a gonosz görög ember-kereskedő nem is volt olyan rossz ember, a miért ellopta a két gyermeket! Kárbaveszett az olvasó lelkes rokonszenve Kasi Mollah iránt s haragja a hitvány kufár ellen. Azt azonban ma sem értjük, hogy az ötvenes évek Jókaijának meggyőződése hogyan vállalkozhatik a Milieva eposzi hangú dicsőítésére, a ki független cserkesz leánykából a szultán ágyasává »emelkedett«?

A művészi céltudatosság forrását nagyon ügyesen tudja pótolni Jókai egyéb, erős hatású italokkal. Kitűnő érzéke pl. azt tanácsolta neki e két török tárgyú regény írása közben, hogy politikai alapeszmét rejtse a költői cselekvénybe, még pedig

¹ *A janics. végn.* 185. l. jegyzet.

² Mikszáth i. m. I. 291—292. l.

olyat, a mely iránt nem maradhat közönyös a magyar közönség. Ez az alapeszme az elavult török államszervezet megújulásának szüksége a fenyegető moskovita veszedelemmel szemben. Ennek az eszmének lett vértanúja Halil Patrona és fia, a dervisek főnöke: a jövőbe látó Behram, s ennek az eszmének volt legfőbb akadálya a tűrhetetlenné vált, pusztulásra megért, féktelen janicsárság. Jókai lírai melegséggel inti a törököket: »Félhold nemzetei!... újjá kell születni vagy meg kell halni immár!«¹ Az orosz zsarnokságtól létében fenyegetett török nemzet iránt őszintébb részvétet egy nép sem érezhetett a magyarnál; a török nép talán nem is tudta ezt biztosan, annál biztosabban tudta Jókai, s a könyvétől remélt nagy hatásban nem is csalódott.

VI. Két társadalmi irányregény.

Sok kalandozás után, 1853-ban végre megtalálta Jókai képelete azt a tárgykört, melylyel legszebb és legméltóbb írói sikerei függenek össze. A fentebb ismertetett két török tárgyú regénnyel egyidőben jelent meg 1853—54-ben az *Egy magyar nábob* és folytatása: a *Kárpáthy Zoltán*. Ez a két utóbbi mű is napilap (a *Pesti Napló*) Tárcza-rovatában jelent meg, mint am azok. Sőt most fejtett csak ki igazán nagy vakmerőséget Jókai tehetsége. A rendkívül népszerűvé lett író előre felvette Emich Gusztáv kiadótól a regényért járó tiszteletdíjat: ezer forintot, mikor az *Egy magyar nábob* még legfeljebb gondolatban, s ott is csak nagyjából volt meg; napról-napra készült el belőle egy-egy folytatólagos részlet. Ugyanilyen módon született s ugyanannyi előleges honorariumban részesült a *Kárpáthy Zoltán* is, melynek egypár részletét állítólag kénytelen volt balkézszel írni a szerző, mert jobbkezésének hüvelykujja töviszúrás következtében meggyűlt, a regényből pedig sohasem volt készen több, mint a mennyi a *Pesti Napló* egy-egy tárczájába kellett.² Bizony ez művészetellenes eljárás volt,³ s nagyon valószínű, hogy több műgond jelentékenyen fokozni tudta volna a két regény esztetikai becsét; de így is nagy magasságban állanak a két janicsár-történet fölött.

Érdekes, hogy Jókai e legnagyobb szabású írói concepciójának csirái már legelső regényében, a *Hétköznapiokban* (1846) benne rejlenek, melyet még kecskeméti jogász korában (1844) kezdett írni. A nagy magyar Alföld szabad levegőjét és távolba-

¹ *A janics. végn.* 195. l.

² *Az én életem regénye.* 290. l.

³ Elég jellemző a következő szerkesztői megjegyzés is: »Jókai munkatársunk *Janicsárok végnapi* regényével már most annyira előrehaladt, hogy ezután naponként 3—4 hasábot adandunk belőle.« *Hölgyfutár* 1854. 76. sz. (ápr. 20.)

vesző látóhatárát a *Hétköznapiok* óta sehol sem érezzük úgy, mint e két regényben. Amott K* város (Kecskemét) környékének homoktengerében süppedez képzeletünk, emitt körülbelül Kúmadaras és Tiszafüred tájékát juttatja eszünkbe Szentirma és a kissé stílszerűtlen nevű Kárpátfalva. A két egyforma alföldi háttérből az alföldi élet egypár hasonló jelene bontakozik ki előttünk. A kecskeméti népünnepe (*Hétköznapiok*) erősen emlékeztet a mádarasi pünkösdi népmulatság¹ (*Egy magyar nábob*), annál inkább, mert mindegyikben ott szerepel a »bika-heccz«. Az alföldi kálvinista iskolai és egyházi szokások és típusok meglehetősen bürleszk leírása közös szemléleti forrásra vall ; a *Hétköznapiok* cantus praesesének híressé vált torzképe az *Egy magyar nábobban* is megjelenik ; amott egy temetés groteszk rajzát kapjuk, emitt egy alkalmi istentisztelet megy végbe előttünk esperessel, supplikánssal, s a Csokonai elcsérelt imakönyvről szóló adoma megismétlődésével. Az ellentétekre alapított hatásvadászó írói módszer is ugyanazokat a fogásokat alkalmazza mind a két helyen ; pl. a *Hétköznapiokban* az egész várost végigpusztító tűzvész époly hirtelen gyászra és siralomra változtatja a mezőn mulatozó kecskeméti lakosság jókedvét, mint a hogy a *Kárpáthy Zoltánban* a kiáradt Duna vet iszonyú véget Tarnaváry főispán fényes estélyének. De nemcsak ilyen részletkérdésekben jelentkezik a hasonlóság Jókai két írói vállalkozása közt. A téma elgondolása és az alapeszme a *Hétköznapiokban*, noha még igen gyarlóan, már olyas feladattal való bírkózást jelent, a milyennek nagysikerű megoldásához az *Egy magyar nábobban* és a *Kárpáthy Zoltánban* jutott el Jókai. Kétúrfalva egymással ellentétes két része, vagyis a Dömsödiek túnya, léha, züllött és a Szilárdyak okos, hazafias, tanulékony, áldásos életmódja egymás szomszédságában : a korrajzi tényeknek ugyanolyan — művészi szempontból szükséges — összetömörítése, s az író világnézetének ugyanolyan célzatossága akar lenni, a melyet a Kárpáthy-család két, illetve három nemzedékének (a nábob—Abellino—Zoltán) rajzában érvényesít sokkal tökéletesebben Jókai. Az idősebb Dömsödi (*Hétköznapiok*) époly hóbortos életmódot folytat, ép olyan különcz környezettel veszi körül magát, mint az öreg Kárpáthy, s Szilárdy Leander époly eszményi lélek, épúgy külföldet járt tehetség, épúgy a haladás híve, csodás szellemi fejlettsége miatt gyermekifjú létére vármegyéjétől épúgy nagykorúsági engedélyt kap, mint Kárpáthy Zoltán. Íme, a fiatal Jókai, a ki 18 éves korában írt színművében

¹ A »pünkösdi királyság« népszokásáról kecskeméti emlékeivel kapcsolatban beszél Jókai: »Láttam... a »pünkösdi király« parádéját, a minek most már hire sincsen...« *Az én életem regénye* 175. l. Másutt meg ezt mondja: A *Tudományos Gyűjtemény* »Koszoru« cz. melléklapjában »leltem a leírását a még azon évben divott »pünkösdi király« népszokásnak...« Előszó az *Egy magyar nábobhoz*.

(*A zsidó fiú*) már az elnyomott zsidóság jaj-szavának adott hangot, 19 éves fővel kigondolt első regényében is a lelkes szabadelvűség zászlaja alá szegődik, s gyöngé keze máris fegyverként használja a pennát közérdekű nemzeti eszmék szolgálatára. Nem hiába esik együvé írónk születésének ideje a reformkor születésével, s értelmi és érzelmi világának kialakulása a reform-kor legszebb évtizedével, a negyvenes évekkel. Széchenyi szellemének bélyegét hordják lelkükön e korszak tanúi holtukiglan. A reformkori átalakulás problémája egyaránt foglalkoztatta a közéletet és irodalmat (hiszen e kettő majdnem egy és ugyanaz) közel fél évszázadon keresztül. Az első magyar társadalmi regénynek, Fáy András *Béltelki-házának* (1832) nemcsak szelleme és célzata, hanem tárgya és conceptiója is örökseggépen szállt át az ifjabb nemzedékre. Fáy ez alaktalan, nehézkes művének legköltségesebb visszhangja: Jókai szóbanforgó két regénye.

A tárgy megválasztásában most volt először igazán szerencsés Jókai. Képelete eddig rendszerint két ellenkező véglet között válogatott: vagy a térbeli és időbeli távolság csábította exotikus kirándulásokra, s ilyenkor még magyar történeti témáknál is legfeljebb egy-egy naiv krónikát vitt magával útmutatóul, sőt néha ennyit sem tett meg, hanem östörténetünk számára egyszerűen kisajátította a hitregék tetszetős idegen területeit; vagy pedig a lázas jelen napi eseményeit megemésztetlen, nyers mivoltukban erőltette táplálékul művészi feldolgozó ösztönére (*Csataképek*), bár el kell ismerni, hogy eposzi felfogása néha ezeket a túlságosan közeli tárgyakat is hatásos költői távlatba emelte. Kiválóan alkalmasnak bizonyult azonban írónk képelete számára a reformkor nagyjelentőségű negyedszázada. Igaz, hogy ez is közeli tárgy volt, csak félig tartozott a múlthoz, az olvasók nagy részének személyes emlékei kötődtek a jelenhez, de viszont ott tátongott közte és a jelen között egy iszonyú szakadék: a nemzet rombadőlt alkotmánya. Túlhan a szakadékon közelsége ellenére is mily ábrándos messzeségnek látszott a nemzeti függetlenség dolgos, boldog mezeje, mily alkalmas volt arra, hogy úgy tűntesse fel a költői képelet — kivált egy Jókaié — mint az elvesztett édent, mely azonban visszaszerezhető, ha el nem hagyjuk magunkat. Írónk eposz-költői hajlama jótékonyan érvényesülhetett e tárgy körében, mert eszményítő módszerét üdvös korlátok közt tartotta sok személyes élménye, emléke, tapasztalata, a köztudat ezerféle bizonyossága, egypár történelmi név és adat, melyeket mindet ügyes tapintattal használja illúzió-keltésre. Egy-két jellemet (Szentirmayt, különösen pedig Kárpáthy Zoltánt) agyon-eszményített ugyan, hanem a korrajzi háttér — noha ez is eszményített — bámulatosan csalogásba tud ringatni hitelessége felől, és szinte elevenebb emlékü saját szemléleteinknél.

Egyébiránt a tárgy érdekes volta és a személyes élmények magukban még mindig nem volnának elegendők az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* szépségeinek és hatásának megértéséhez. Hogy a legfőbb kelléket Jókai elbűvölő képzeletében kell keresnünk, erről megbizonyosodhatunk, ha e két regényt összehasonlítjuk pl. Vas Gereben regényes korrajzaival. Jókai szóban levő két regényével, mondhatni, lényegükben azonos tárgyú Vas Gereben valamennyi műve. Az öregségében megtérő nábob Vas Gerebennél különböző nevek alatt sokszor szerepel; még az öreg nábob léha czimboráira is rájuk lehet ismerni Vas Gereben Józsa Gyurijának »bolond kompániá«-jában; Abellino elfajzása az ősmagyar jellemről az idegen származású anya hatása folytán: egészen a Festetics-majoresco esete (*Régi jó idők*); a Nemzeti Színház felépülésének óriási jelentőségét Jókai (*Kárpáthy Zoltán*) és Vas Gereben (*Egy alispán*) egyaránt hangsúlyozza; a »tekintetes urak« nemzetfenntartó érdemeit egyforma lelkesedéssel örökítik meg mind a ketten (Jókai: *Egy magyar nábob* II. 122. — Vas G.: *Tekintetes urak*); az 1825-iki híres országgyűlésnek külön fejezetet szentel mindegyikük (Jókai: *Egy magyar nábob* IX. fej. — Vas G.: *Régi jó idők* XXI. fej.); a *pörös atyafiak* közé méltán sorakozik Abellino is; a pusztai csikós életrevaló, romlatlan típusát mind a két író célzatos kedvteléssel rajzolja, a Kárpáthy Zoltán-féle csodagyermek Vas Gerebennél is majdnem mindenik regényben szerepel; a jurátus-élet, Széchenyi főbb elvei, jóízű tréfás torzképek stb. mind mutatja a két író gondolkodásának hasonlóságát; a tárgy és a gyakorlati célzat azonos voltán kívül a kitűnő elbeszélő stílus is igyekszik minél közelebb emelni Vas Gerebent Jókaihoz... És mégis mily óriási magasságban áll Jókai szóbanforgó két műve Vas Gereben akármelyik művéhez képest! Vas Gereben regényeinek mindegyike egy-egy ragyogó fejezetté válik Jókai kezében, s e fejezetekből két üde szépségű, szívünkig ható alkotás született, ellenben Vas Gereben egyszínű regényei mindig ugyanazt a nótát fujják, s a szerzőnek igen sok unalmas tanítását kell lenyelnünk cserében azért a műélvezetért, melyet néhány tipikus jellemnek, s egy-egy élénk jelenetnek jól sikerült rajza nyújt. Minden adomázása ellenére is milyen csenevész a Vas Gereben képzetvilága a Jókaiéhoz képest! milyen szárazság, prózai józanság ott, milyen költőiség emitt! Mily béna szárnyú érzelem Vas Gereben műveiben pl. a szerelem, milyen életnélküli bábok ő nála a házasság felé evező úrfiak és leányok! Jókai képzelete ellenben a Szaharában is tündértanyát tudna teremteni; Jókai fiatal hőseinél és hősnőinél az ekstasist lehet mintegy rendes kedélyállapotnak tekintenünk; Jókai lélek-tana olyan ország, melyben a nemes emberi szenvedélyek — főként a szerelem és a honszeretet — az akarati tényezőktől, az átlagos lelki élet paragraphusokba szedhető törvényeitől

nem korlátozva uralkodnak. Ezért a Jókai-hősök cselekedeteiben sok megokolatlanságot állapíthat meg a tudomány, de az olvasó — ha a mindennapiság cinizmusa ki nem ölt még minden ábrándot szívéből — irigykedve nézi ezeket a »következetlen« regényalakokat, a kik egy-egy *imponderabilis* érzelem ellenállhatatlan kényszere folytán olyan önfeláldozó nagy tettekre lelkesednek, a milyeneket magunk is szeretnénk végrehajtani, mikor kigyúlt arczczal olvassuk azokat, de azután átveszi rajtunk uralmát a szürke józanság, s megállapítjuk, hogy Jókai hősei következetlenek, mi pedig hála Istennek következetesek vagyunk — önmagunkhoz.

Az ötvenes évek szomorú korszakában nem lehetett célja egy magyar irányregénynek az, hogy az egymással szemben álló magyar pártok bármelyikét oly gyűlöletes színben tüntesse fel, mint pl. a negyvenes évek közepén Eötvös *Falu jegyzője* a régi megyei rendszert. Nemzeti fontos érdek kívánta, hogy a reform-kor eltemetett vívmányait közösen sirathassa minden magyar hazafi, s hogy az alkotmányos szabadság visszaszerzésének nehéz munkájából senki se tekintse magát vagy másokat a múlt által kizártnak. Jókai is, Vas Gereben is testestől-lelkestől híve Széchenyi reform-politikájának, de óvakodnak ezt a maradi párt meggyalázása árán szolgálni, hiszen valaminth Széchenyi terveinek megvalósításához elsősorban az erők egyesülése és szervezkedése volt szükséges, az ötvenes évek íróira is az a hivatás várakozott, hogy egységes közvélemény zászlója alá gyűjtsék az olvasókat. Oly kevesen vagyunk, hogy az apagyilkosnak is meg kell bocsátanunk, mondotta Széchenyi; ez az engedékeny szellem még könnyebben befészkelődhetett a nagy nemzeti katasztrófától megpuhult szívekbe. Egyetlenegy jellemvonás van olyan, a mely nem talál irgalmat sem Jókai, sem olvasói előtt, a mely még az apagyilkosságnál is nagyobb bűnnek számít: a hazafiatlanság, a magyar vér megtagadása, a magyar faj lekicsinylése, a magyar föld iránti közöny. Ez a bűn van megismerélyesítve Abellinóban, s minthogy ez negatív jellemvonás, ez a nagy lelki üresség jóformán semmi emberibb tulajdonsággal nem lévén kitöltve, Abellino élettelen madárijesztő marad a két regényen keresztül mindvégig. Annál kíméletesebb tapintattal nyúl Jókai a jóhiszemű conservativismus kérdéséhez. Magyarország állami önállósága az idegenben lakó és sokszor magyarellen es érzelmű Habsburg-ház uralma alatt mindinkább sorvadt, a nemzeti közélet legpompásabb alkalmai, leglényegesebb intézményei, legvonzóbb külsőségei, legtanulságosabb problémái vagy egészen szüneteltek, vagy a mi talán még rosszabb: a belső kórság veszedelmét az élet hazug jeleivel takargatták. A török, kurucz és napoleoni háborúk szakadatlan nyomorúságai, meg az uralkodócsalád rövidlátó elfogultsága a fejlődés útján megakasztották, sőt messzire visszavetették

országunkat. A műveltebb külföld el volt zárva előlünk, Bécs sorompójánál erkölcsi poggyászunkból ki kellett dobnunk minden *hazai* elemet. Főuraink legtöbbje erre is hajlandó volt, hogy a hadseregbe lépve, vagy udvari hivatalt vállalva, s idegen maskarába öltözve, az uralkodói kegy és a nyugati civilizatio fényében sütkérezhessen. A köznemesség már csak nagyobb létszámánál fogva sem követhette Bécsbe a főnemesekeket, de különben sem tudott volna ráfanyalodni nemzeti viseletének és magyar nemesi kiváltságainak sutbadobására. Ha a főurak hite szerint Bécs keleti határa az emberi életmód lehetőségének is a határa volt, s ezért pénzét is oda-künt pazarolta, köznemességünk megcsinálta latin nyelven a legmagyarabb szállóigét, a mit csak képzelni lehet: *Extra Hungariam non est vita*. Az uralkodójától és a mágnásrendtől mellőzött, lenézett nemesség szívében természetes visszahatásképen felébredt a daczos büszkeség, elzárkózott hazájának és kiváltságainak védőfala mögé, előjogainak minden betűjére féltékenyen vigyázott, a *németet* útálta és szidta, a maga fajtáját kevély elfogultsággal megtette a világ díszének, virtust csinált abból a daczos elhatározásból, hogy idegenre semmiben sem szorul, s minthogy szellemi téren sem akart idegenre szorulni, elparlagiasodott, a veleszületett sok értékes tehetség és energia önmagában poshadt meg, vagy sajnálatos módokon és irányokban tört utat magának; azt képzelte, ő a világ közepe, melynek nem kell mozdulnia; azt hitte, hogy ha ő nem törődik az idő múlásával, nem is fordul az idő kereké... Íme, a lelki pedigreeje Jókai magyar nábobjának, az immár öreg Kárpáthy Jánosnak. Duhaj tréfákban, okszerűtlen gazdálkodásban és czéltalan tékozlásban zsibbasztotta el szebb dolgokra hivatott tehetségeit és ásta alá testi egészségét. Sok bolondságot elkövetett életében, de volt egy tulajdonsága, melyért összes bolondságait megbocsátotta az idegen zsarnokság alatt görnyedő, ötvenes évekbeli magyar olvasó: az öreg nábob »annyira különcz a magaviseletében, hogy semmit sem tűrhet, mi külföldi, még csak borsot sem enged tenni az asztalra, mert nem idebenn termett, hanem paprikát; és kávé sem szabad a házához vinni, czukor helyett pedig mézet használ.«¹ Így válik a mi nábobunk Fáy András Bélteky Mátyásának szellemi testvérévé,² s így válik érthetővé előttünk, hogyan tudott ez a züllesnek indult, világtól elmaradt nemesi nemzedék termékeny

¹ *Egy magyar nábob* I. k. 31. l.

² Bélteky Mátyás »mással nem dolgoztatott soha, mint hazai kézműves-sel, sem maga, sem cselédjei testökre ruhát nem szabottatott egyébből, mint hazai gyártású posztóból, asztalára csupán magyar fűszerű étek és hazai borok adatának fel, a honföldi lakos és termény mindenkor elsőbbséget élveznek valának előtte...« Fáy András: *A Bélteky ház*. 1908-iki kiadás. (Újra: Magyar Regényírók 2—3. köt. Bpest, Franklin-T.) I. k. 57. l.

melegágya lenni Széchenyi nemzeti reform-eszméinek. A tüzes nemzeti érzés lángjában megtisztult e conservatív testület lelke a ráarakodott temérdek salaktól, s ha a múltak bűnei nem engedték is a jobb útra tért apákat egészen célhoz érni, de fiaik már magasztos meggyőződéssel szentelhették ifjúságuk tetterejét az európai műveltség áthonosításának, s jutalmul megláthatták a nemesség önzetlen szabadelvűségének korszakalkotó, üdvös eredményeit. Ez az ifjabb nemzedék nem nevelkedhetett csupán az apai házban, mert akkor belőle is legfeljebb jószándékú, de ósdi balítéletektől lenyűgözött, felemás műveltségű férfiak kerültek volna ki. Az öreg nábob fia, Zoltán, már gyermekéveit is szerencsésebb környezetben töltötte, mintha apja oldalán nőtt volna fel, felserdülte után pedig nagyszabású külföldi tanulmányutat tett. Ez a mozzanat is a *Bélteki-házra* emlékeztet; Kárpáthy Zoltánt is — bár egészen más okból — a nevelőszülőkhöz való viszonya kényszeríti ki a világba, mint Bélteki Gyulát, s Gyula ép úgy külföldet járt, művelt ifjú, mint a milyenné Zoltán lesz. (Fáy Leguli nevű fiskálisában is rá lehet ismerni a *Kárpáthy Zoltánban* szereplő Maszlaczký irodalmi elődjére.) De legérthetőbb egyezés Fáy »tanregénye« és Jókai irányregénye közt az efajta műveknek az a közös hibája, hogy az író kilép a művészi tárgyilagosság korlátja mögül, pártállást foglal el, beszél és cselekszik kedves védettje helyett és ennek érdekében, de a művészet szempontjából inkább rovására, mint érdekében. Jókai Kárpáthy Zoltánja örök eszményképe lesz gimnazistáinknak, de a komolyabb kritika nem fogadja el valóságos jellemnek. Egy nagyszabású arczkép ez, melyet tündöklő napfény sugároz be, a nélkül hogy csak egy csöppnyi árnyékot is vetne az arcz! A csodagyermek közt is csoda ez a Zoltán; alig hatéves korában egyszeri hallás után el tudta otthon mondani Szentirmay megyegyűlési beszédeit, »már gyermekkorában legokosabb, legbátrabb és izmosabb volt minden kortársai között«; a pesti nagy árvíz idején a legügyesebb és legvakmerőbb hős (lásd a jégtorlódásnál) és egyúttal a leghiggadtabb és legerélyesebb (lásd Tarnaváry estélyén), még »alig tizenéves esztendő« és már megszerezte a berlini egyetemen a philozophiai doctorságot; külföldi útra ment a tizenéves éves gyermek, s onnan leveleket ír haza a tengerészet magyar nemzeti fontosságáról és arról, »hogy« lehet ipar és tanulmány által a nemzet gazdagságát tízszeres fokra emelni«; mikor a tengeren elfogta a láz, Zoltán azt mondta magának: »én nem akarok, nem fogok beteg lenni és fölkelt és nem lett beteg«, ha elfáradt vagy ha nélkülözött, azt mondá magának: »én megtiltom neked, hogy pihenj, megtiltom, hogy éhezél!«; Párizsban tizenöt éves korában egy színművét megmutatta Hugo Vikornak (tehát bizonyára francia nyelven volt írva), s ez úgy nyilatkozott róla, hogy az »tökéletes romantikai iskolai mű«; mikor értesült

Zoltán az ellene folyó rút pörről, lemondott hetvenezer holdnyi kitűnő földbirtokáról, s író tollával tartotta fenn magát, naponként tizenhat órán át ülve írásztala mellett s roppant sikert aratva útirajzaival; tizenhat éves korában megyéje teljes korúnak nyilvánította; húszéves korában a megye legbálványozottabb szónoka, »ki, miután feladatát végzé, mint hős, visszavonul, mint szemérmes szűzleány, pirulva és szemlesütve...« stb. Ezenkívül gyönyörű szép, igazi eszménye a férfiszépségnek; Kőcserepy Vilmát megöli a Zoltán iránt érzett titkos szerelem. Csodálatos szívjóság is lakozott Zoltánban; »mint hétéves gyermek maga köré gyűjté a magánál nagyobb paraszt-ifjonczokat, s tartotta őket bölcs beszédekkel, s megosztá velök falatját«; »zsebpénzét, ajándékait megtakarítgatá, s midőn eljöttek az iskolai vizsgálatok, könyveket adogatott a parasztfiúknak, miket így vásárolt«; »ha olykor meghallá, hogy ifjú pajtásai közül valamelyiknek baja van, ellopódzott hozzá, vigasztalá, ételt, orvosságot hordott neki, és mindezt titokban, nehogy gyámjai vagy mások megtudják, s azt higgyék, hogy ő jó szívét akarja fitogtatni, vagy úri leereszkedést szenvedeg...« Sehol egy botlás, egy ballépés, pillanatnyi lelkifurdalás, egy rossz tett vagy akár egy rossz gondolat bántó emléke, sehol egy kis megtántorodás a becsület útján, egy-egy gyermekes-éretlen kívánság, a pajkosságnak egyetlen felvillanása, az érzékiségnek legalább gondolatban, kíváncsiságképen való jelentkezése, egy kis kudarcz vagy szégyen — semmi mindabból, a mik együtt a mindennapi emberi életnek nagyobbik felét teszik. Rousseaunak is nagy volt a hite a helyes, természetes nevelés hatalmában, de Jókai alaposan letromfolta a genfi bölcset; Émile minden téren túlszárnyalná Zoltán, ha kitűnő nevelése az irigységkeltő versengést is meg nem tiltaná neki.

A célzatosság tehát mind a jó, mind a rossz irányában egyoldalúvá teszi az író; Zoltán époly lehetetlen jellem, mint a milyen Abellino; mintha egy élő embert semmisített volna meg Jókai, s a nemes és nemtelen tulajdonságokat külön-külön lepárolta volna belőle, azután mindegyiket óriási nagyítású mikroszkop alá helyezte volna. A *Kárpáthy Zoltán*, sok szép részlete ellenére, már csak a főhős fényben elmosódó alakja miatt sem mérkőzhetik érték dolgában az *Egy magyar nábob*bal. A nábob alakja is erősen eszményítve van, különösen az Abellinoval való névnapai békülhetnékje érzelmesebb, hogysem meggyőző lehetne; de annál elfogadhatóbb az Abellino alávaló viselkedésétől felébresztett haragja. Nagyon helyes, hogy a nábob életmódjának gyökeres megváltozását nem úgy igyekszik Jókai feltűntetni, mint kirekesztőleg a Széchenyi malasztos reform-igéinek hatását; az ilyesmit nem hinné el senki. Hanem a legdöntőbb tényező a nábob megnősülésében és jobb útra térésében egy igazi emberi vonás: egy kis egészséges bosszú-

vágy elvetemült unokaöccse ellen. A nagy lelki átalakulást megelőzi, s mintegy hihetőbbé akarja tenni egy nagy betegség, a regényíróknak ez a sokszorosan elhasznált fogása.

Széchenyi eszmévilágának legköltőibb vonását leste el és tette magáévá Jókai e két regényben: a női erény és báj sorsdöntő szerepét a férfira nézve. Széchenyi honunk szebb lelkű asszonyaitól várja és reméli az ellenállhatatlan, varázsos hatást, mely Magyarország férfiai kulturális kötelességeik tudatára ébreszse, s őket az új élet töretlen útján a csüggedéstől megóvja. Jókai gondolkozásmódját a maga egyéni hajlamai és tapasztalatai is ez eszményies nő-cultus felé vonzották és segítettek megteremteni egypár felejthetetlenül kedves női jellemképet. Eszéki Flóra rajzában Jókai nemcsak Széchenyi vélekedését tartotta szem előtt a nőkről, hanem saját nyilatkozata szerint¹ egyenesen Széchenyi eszményképéről és későbbi feleségéről, Seilern Crescentia grófnőről mintázta azt. Flóra szépsége és lelki nemessége kigyógyít az életunalomból és visszaad a társadalomnak egy kiváló tehetségekkel megáldott magyar főurat, Szentirmay Rudolf grófot, a ki már-már elvesztette a nemzete jövőjébe, az élet értékébe, a másokért való munka magasztos lelkiismereti jutalmába vetett hitét, s épen az öngyilkosság küszöbén áll. Szentirmayból eszményi hitvese oldalán Magyarország reform-korának legtökéletesebb vezérlő egyénisége lett; illetőleg egyetlenegy ember lesz majd külön nála: nevelt fia, Kárpáthy Zoltán. Az *Egy magyar nábob*ban maga Széchenyi is szerepel ugyan István gróf név alatt, de az iránta érzett hódolatot Jókai voltaképen a Szentirmay lába elé rakja; t. i. Széchenyit — történelmileg ismert szerepe miatt — bajos lett volna olyan embernek feltüntetni, a ki páratlan testi szépséggel s osztatlan népszerűséggel bír; Jókainak pedig ilyen hős kellett, ezért képzeleti alakhoz folyamodott, s ezt boldogította a Széchenyinéről mintázott Eszéki Flóra kezével.

De a legremekebb női jellem az *Egy magyar nábob*ban, s Jókai egész eddigi költészetének női alakjai között nem Eszéki Flóra, hanem a boldogtalan Mayer Fanny, a nábob ifjú felesége. Későbbi visszaemlékezésében Fannyra vonatkozólag is hangoztatja írónk, hogy valósággal élt mintakép után dolgozott.² Véleményünk szerint azonban ez a körülmény nem döntő fontosságú. Mayer Fannyban az egykorú olvasókat talán érdekelte az, hogy ez egy bizonyos pozsonyi család történetét juttatta eszükbe; ma már a szerelmi szenvedély fájdalmának, gyönyörének, kétségbeejtő, életet betöltő, büntudatos, megtisztító hatalmának ez a meghatározó esete a ragyogó költőiség eszközével örökérvényű példává van emelve. Jókai itt részletesebb lélek-

¹ *Egy magyar nábob* I. k. 4. l.

² U. o.

tani magyarázatokhoz is folyamodik, s ezekben nem mindig meggyőző, de maga Fanny alakja, szomorú sorsa, fiatal elmúlása : a magyar irodalom legklasszikusabb helyei közé fog tartozni mindenha. Fanny egy laza erkölcsű családban nyeri lelkének gyermekkori benyomásait, felserdülése kezdetén pedig egy puritán erényű, szigorú erkölcsű vén leány oltalma alá kerül : van valami symbolikus erejű igazság abban, hogy két ilyen ellentétes iskola csak boldogtalanná tehet egy leányt, ki még hozzá el is szakad attól a társadalmi osztálytól, melybe születése és neveltetése rendelte. A milyen fájó részvét tölti el Szentirmay grófot Fanny iránt, kinek szerelmét nem is szabad, nem is tudná viszonzni, ugyanolyan részvéttel teljes becsülést érez Fanny szerelem helyett a derék iparos iránt, Boltay (Barna) Sándor iránt ; Fanny boldogtalanságát eltakarja a sír, de ugyanaz a sír Boltay boldogságát is örökre elzárta, s ebben a sok szomorúságban mégis valami kibékítő enyhületet kap így szegény Fanny végezete. Gyulai Pál kifogásolta,¹ hogy Fanny a gyermekágyas nő véletlen betegségében hal meg, már pedig ez nem megoldása a kérdésnek ; ez igaz ; egyetlen okszerű megoldás az öngyilkosság lett volna, de az olyan nők öngyilkossága, mint Fanny, a Jókai erkölcsi világnézetével nem fért össze.

Az *Egy magyar nábob* Mayer Fannyjának osztályosa a szomorú elmúlásban a *Kárpáthy Zoltán* Kőcserepy Vilmája. Ama nő számára a Szentirmay iránti imádat teszi reménytelené az életet, emezt pedig a Kárpáthy Zoltán iránt érzett — önmaga előtt is titkolt — szerelem viszi meghasonlásba a jövőendő boldogságnak minden lehetőségével. Az egyetlen megoldást, a megváltó halált, itt sem engedi át Jókai a Vilma kezébe a kétségbeesés eszközéül, hanem úgy jó az el, mint régi lappangó tüdővésznek és egy erős meghülésnek természetes következménye. A rideg lelkű, törtető Kőcserepy alakjának, egyetlen gyermekéhez való viszonyának, s gyermeke halála által egész életcélja összeomlásának rajzában Jókain határozottan Dickens *Dombey and Son* cz. nagyszabású regényének (1848) hatása érzik. A gőgös, önző férfiú megalázkodása saját jószántából, büntudatból : Jókai és Dickens kedvelt motivuma (leghíresebb példa Dickensnél a *Christmas Carol* Scrooge-a). Kőcserepy, a gőgös tanácsos úgy jár egyetlen gyermekével, mint Dickens Dombeyje egyetlen fiával. Tekintély, nagy vagyon, minden sikerül az apának, de nyomorulttá teszi a sors, arra a pontra sujtva le, melyen az önző, szívtelen apa egyedül sebezhető : a család reményére, örökösére. Kőcserepy Vilma is, Dombey Paul is elsorvad a szeretetlenség következtében ; pedig szüleik szeretik őket, de nem helyesen ; voltaképen gyermekükben is saját magukat szeretik, főjellemvonásuk az önző törtetés. A sors mind a két apára

¹ *Bírálatok.* (1911) 104. l.

lecsap; Kőcserepy kénytelen megtörve folyamodni épen a Kárpáthy Zoltán nagylelkűségéhez, a ki ellen annyit vétett — mint a hogy Dombey kénytelen leányának, a mindig megvetett Florencenek szeretetét venni igénybe egyetlen menedékhelyül. Kőcserepy »arczáról végképen eltűnt ama megszokott mosolygás; egészen más volt tekintete, ily komolyan, ily megtörve«; Dombey még beszélőképességét is elveszíti, s igazi második gyermekségre jut. Dombey tragikumának nem fia halála az egyetlen oka; szégyen és anyagi bukás teszi azt teljessé. De Kőcserepy is elveszti bűnös módon szerzett vagyonát (a Kárpáthy Zoltán jogos örökségét), s hogy ez a körülmény okozati összefüggésben van a haldokló leány akaratával: ez az indokolásnak egyik olyan — megható — mozzanata, mely Dickensnél nincs meg; viszont el kell ismerni, hogy Dickens Dombey-jellemrajza nagyobbszabású, gondosabb, részletesebb, tökéletesebb, mint a Jókaié (különben is Jókainál Kőcserepy csupán mellékes szereplő). Kőcserepynek a temetés után »egy nagy gondolata támadt... Ezt a gondolatot nem úzte el szívéből. Ezt menedékének tartá. Egészen más gondolat volt az, mint a minőkkel eddig szívét elterhelé, egészen ellentéte azoknak...« Dickens is így szokta jó útra téríteni a bűnösöket: szívük, lelkiismeretük megszólal, a szemükben megjelenik a meleg könnycsepp, s a fagyos önzést elnyomja az élet nemesebb értelmezése, mely a megtért bűnös lelkét ismeretlen — gyászában is édes — öntudattal tölti el. A szenvedésnek lélektisztító hatalma (ez a minden gondolatok legkeresztényebbje), s általában az érzelmesen komoly, ellágyító, könnyekre fakasztó helyek Jókainál épúgy rokonok Dickens szellemével, mint a kacagató karikaturák. Csak a színfalhasogató, végtelen pathos idegen Dickenstől; ilyesmiben Jókai mindvégig a francia romantika tanítványa marad; de életfelfogása a szabadságharcz után sok tekintetben hasonlít a Dickenséhez.

Az irányregény írója kénytelen a gyakorlati célzatnak engedményeket tenni a művészeti szempontok kárával is. Jókainak sohasem volt erős érzéke a művészi, kerek, arányos szerkezet iránt; az *Egy magyar nábob*ban meg egyenesen kényszerítve érezte magát, hogy a korrajzi háttér teljessége kedvéért a főalaktól és főcselekvénytől néha (különösen a regény elején) hosszabb időre is búcsút vegyen.¹ Általában az *Egy magyar nábob*nak majdnem fele úgynevezett életképekből áll, melyek igen elevenek és a korra nézve jellemzők, de nem egymásból folynak, hanem inkább csak egymás mellé sorakoznak, mint a falra függesztett képek. Ilyen életképeknek mondhatók a következő fejezetek: *Egy különcz 1822-ből. Az ifjú óriások. A pünkösdi*

¹ Hogy ezt tudatosan tette Jókai, bizonyítja a regény II. kiadásához (1858) írt *végszava*.

király. A nábob nevenapja. Ezernyolczszázhuszonöt. A találkozás (párbaj). Egy hazai intézmény. Az ünnepély. A vadász. A Kárpáthy Zoltánban — mely különben egységesebb szerkezetű — Kőcserepy és a főispán vendéglátása stb. szintén efajta életképek. Magasan kiemelkedik e képek közül az 1838-iki pesti árvíz nagyszerű leírása, mely méltó részlete lehetne akármelyik híres hőskölteménynek, és talán jobban bele is illenék ebbe, mint egy regénybe.

Az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* írói tiszteletdíjából Jókai szép nyaralót építtetett a budai Svábhegyen, honnan pompás kilátás nyílt lefelé a gyönyörű környékre. Ez a kivételes földrajzi magasság híven jelképezte Jókainak a költői dicsőség világában való uralomrajutását is. Ezt főleg az imént ismertetett két regényével érte el, s el kell ismernünk, hogy e két regény óriási sikere sokkal kevésbbé csodálatos, mint a mennyire örvendetes.

VII. Összefoglalás.

1. Jókai világnézete és a költői indokolásmód.

Péterfy Jenő egy azóta sokat emlegetett essayben¹ egyetlen szempontból, a jellemrajzolás szempontjából, vette vizsgálat alá Jókai írói termelését és kegyetlenül elbánt vele. Az olvasó nagyközönség olyan megdöbbenet csodálkozással értesült a sérthetetlennek gondolt Jókai ellen irányzott ezen kíméletlen döfésről, mint a milyen hihetetlenül hangozhatott a görög hitregék régi hallgatósága előtt az Achilles haláláról szóló monda, a kit isteni származása, s a túlvilági fürdő balzsama épen egy nyílvevesszőcske támadásától nem tudott megmenteni. Péterfy remekül kileste Jókai Achilles-sarkát és kivédhetetlen szúrást ejtett rajta, de végül mentegetődzve kénytelen a sorok közt megvallani, hogy támadásának azért volt olyan gyilkos sikere, mert a döfés pillanata után szépen lefujta a harcot, nem engedve szóhoz jutni ellenfelének világraszóló jelességeit. Péterfynek nem lett volna szabad essayje fölé ezt a címet írnia: *Jókai Mór*, hanem valami effélet: *Jókai tehetségének legfeltűnőbb fogyatkozása*; Péterfy essayje olyan »arczkép«, a melyen jóformán csak a szeplők és bibircsók vannak feltüntetve, illetőleg kiemelve; az ilyesmi — elismerjük — igen jellemzőek lehetnek egy arcra (a jelen esetben is azok), de pusztán a szépség-hibák kedvéért lefesteni egy arcot, s ezt a festményt ezer példányban elterjeszteni: ez épen olyan elfogultság volt Péterfy és mestere: Gyulai részéről, mint az a szájtató áhitat, melylyel a nagy-

¹ Összegyűjtött munkái I. k. (1901). (Eredetileg Budapesti Szemle 1881.)

közönség dugta be fülét minden bíráló megjegyzés elől, ha ez Jókaira vonatkozott ... Mi igyekszünk érdeme szerint méltányolni Jókai írói működését, a nélkül hogy kétségtelen hibái előtt szemet húnynánk. Irodalomtörténeti óriás érdemei mellett is jól látjuk az ő legsajnálatosabb hibáját: a költői indokolás terén való sok csetlést-botlást, ingadozást, következetlenséget, helytelenséget. A jellemrajz sem egyéb indokolásnál (motivatio), tehát a Péterfy szempontja is csak egyik oldala annak a kérdésnek, melyet Jókai műveivel szemben ezennel fel kell vetnünk.

A költői képzelet számára voltaképen nincs tilos terület, de azért évszázadok folyamán a költészet világában is mindinkább határozott utak taposódnak, melyekről nem tanácsos letérnie annak, a ki a tiszta művészeti siker célpontjához el akar jutni. Ezek az utak különben sem minden képzelet számára egyformán járhatók. Van edzett, biztos képzelet, melyen nem fog ki a göröngyös út fáradalma, csak szilárd legyen az alap mindenütt; ellenben csüggedt nehézkességgel riad vissza minden koczkázatos ugrástól, s inkább visszafordul, ha egy-egy bizonytalan mélységű szakadékon vezetne át útja. Viszon van olyan fürge, könnyed, nyughatatlan képzelet, mely ott is szökdelve halad, a hol nincs mit átugrania; nem annyira a cél csábítja, mint inkább maga a mozgás; komoly ok nélkül, kíváncsian egyik útról a másikra csap, feledve, hogy így a czélt is nehezebben éri el, de feledve azt is, hogy a legfürgebb képzelet sem lehet egyaránt felkészülve az egymástól igen különböző természetű és sokszor egészen ellentétes irányú utak mindegyikére. Például Arany János képzelete a múlt események területein érzi magát otthonosan; ezért lett ő epikus költő, s mikor a líra mezejére lép, akkor is szereti valamelyes távolságból áttekinteni érzelmi témáját, mint valami készet, valami múltat; az óda magaslatait is nagyszerűen be tudja járni, mégis kishitű aggódással méregeti azokat minden e nemű — elég ritka — vállalkozása előtt; a dráma területére rá sem lépett soha kiforrott költő korában, de fordítani ilyesmit is kitűnően tud, mert képzelete ilyenkor az eredeti szerző képzeletébe fogódzhatik, s így az út ismeretlensége nem vonja el legnekivalóbb kedvtelésétől, az aprólékos hűségű megfigyeléstől. Mennyire más természetű a Jókai képzelete! Ennek szülőföldje a mesemondás kies virulatain van; de legtöbb idejét a »szomszéd-ban«, a regény és novella mezején tölti, s nem igen törődik azzal, hogy emitt már nem egészen ugyanazok a viszonyok uralkodnak, mint az ő igazi otthonában; minden külön útravaló nélkül nekivág akárhányszor a dráma meredek bérceének is, sőt a líra terére is ki-kirándul, néha a vers szárnyán, de rendszerint csak prózában. Nincs olyan nap, hogy ez a képzelet munkában ne volna, akár jószántából, akár robotszerűleg, kenyérkereset-képen; de pl. műfordításra talán mindössze egyetlenegyszer

vállalkozott életében (Puskin: *A cigányleány*); az ilyen munkát nem szívelhette, hiszen Jókai a saját írását sem volt képes letisztázni, mert képzelete ennyi ideig sem volt hajlandó vezetőt tűrni maga előtt.¹

Ha egy költő ily könnyelműen rázza le magáról a műgond terhét, akkor már magából ebből a körülményből bizonyosra vehetjük, hogy a művészi alkotó eljárás legkényesebb része: az indokolás nem lesz kifogástalan. A gondatlan túltermelés vádja a legigazabb mindazok közt, a mit csak valaha fejére olvastak Jókainak a kritikusok, s ezt a vádat mi is magunkévá tesszük. De nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy a Jókai műveiben megállapítható indokolási hibák egyetlen forrásból, a szerző ismert hevenyésző dolgozásmódjából származnak. Mielőtt a legfontosabb forráshoz érnénk, a műgond hiányán kívül még egy másik nemleges okra is rá kell mutatnunk: Jókai elméleti esztetikai képzettségének hiányos voltára. Az összes költészeti fajok közt még ma is a regény az, melynek műfaji meghatározása a legtöbb ingadozást mutatja. Ez az aránylag fiatal műfaj rövid idő alatt olyan roppant népszerűsége s így jelentősége emelkedett és olyan óriás mennyiségi méreteket ért el, hogy saját területét szűknek érezve, szinte természetszerű, öntudatlan erőszakossággal terjeszkedik túl annak határain és sokszor mélyen benyomul a neki idegen — bár legtöbbször szomszédos — területekre. A múlt század ötvenes éveinek elején meg egyáltalán tisztázatlan volt — különösen nálunk — a regény és novella elmélete. Legtekintélyesebb oraculumma volt írónknak e tekintetben is Walter Scott, pedig ma már jól látjuk, hogy pl. az eposzi eredetnek olyan csökevényei éktelenkednek a Scott regényein, a melyeket a műfaji elmélet mai fejlettsége már nem tűr meg. Jókai Scott műveiből ismert egyet-mást (*Ivanhoe*),² de tanulmányozás tárgyává aligha tette azokat. Sokkal közelebbről érdekelte őt egy merész képzeletű francia Scott-tanítvány: Victor Hugo, kinek regényírói munkássága hatást is gyakorolt rá, még pedig nem épen szerencsésen.³ Hugo nem csupán a költői cselekvény révén hatott Jókaira, hanem elméleti úton is. Tudvalevő, mily szenvedélyes előszó-gyártó volt Hugo; előszavai tele vannak szellemes paradoxonokkal, tetszetős félígazságokkal, szemfényvesztő ellentét-hajszolással. A romantikus eszthetika tanai hálás talajra találtak Jókai képzeletében; Jókai is élete végéig szerette a jól hangzó, de igen sokszor üres elméleti szólamokat; abban a korban, melyben most járunk, sűrűn bocsátkozott esztetikai tárgyú polemiákba, s regényeiben is feszeget esztetikai elvi álláspontokat. Meggyőzően mu-

¹ *Az én életem regénye* 338. l.

² »A legelső regény, a melyet olvastam, Scott Walter *Ivanhoe*-ja volt, magyar fordításban...« *Az én életem regénye* 183. l.

³ Lásd IK. 1916. 287—290., 293—296. l.

tatják ezek, mennyire dilettans maradt e téren Jókai az ő kétségtelenül sokoldalú tudományos ismeretei ellenére is. A politika és a költészet közötti elvi határvonalat pl. nem akarja ismerni, s ilyen szellemeskedő megjegyzéssel próbálja a bonyolult gordiusi csomót nem kioldani, hanem kettévágni: »Csak annyit tudok, hogy sohasem olvastam jellemzőbb, élethűbb, tanulságosabb regényeket, mint Széchenyi politikai iratai, és soha meggyőzőbb, áthatóbb politikai műveket, mint Eötvös regényei. A kettő csak együtt valami...«¹ Íme, az efféle szavakkal játszást is Victor Hugótól tanulta, s az ilyen elvek nagy veszedelmeket rejteneek magukban a művészi indokolásra nézve. Természetesen nemcsak a Jókai elméleti ismeretei voltak ilyen megbízhatatlanok, hanem egy-két kivétellel mindenik regényírónké (Jósika is kontár maradt ezen a téren mindvégig). Egészen szokatlan, Eötvösnél is mélyebb aesthetikai képzettségű író e korban Kemény Zsigmond, a ki épen az *Egy magyar nábob* megjelenése évében (1853) irogatta a regény elméletére vonatkozó nagyértékű cikkeit. Azokról a mélyreható különbségekről, melyeket Kemény a regény és dráma műfaji élettörvényi közt olyan éles szemmel állapít meg, Jókai sejtelemmel sem látszik bírni; ugyanazt a tárgyat úgyszólván minden változtatás nélkül derűre-borúra feldolgozza regénynek és drámának egyaránt.² Bár e tekintetben nem fogott rajta Kemény bölcs elméleti útmutatása, Jókai mégis hálásan emlékezett vissza élete alkonyán arra a sok szíves és hasznos tanácsra, melyet Keménynek köszönhetett;³ Kemény ugyanis nagy kritikai képzettségét tapintatos kíméléssel alkalmazta,⁴ nem úgy, mint Gyulai; Kemény bírálata sohasem fájt a megbírált írónak, a Gyulaié sokszor igen keserű orvosság volt.

De nem a hevenyésző dolgozásmód, sem nem az elméleti képzettség hiánya az igazi oka a Jókai-féle költői indokolás hibáinak; sokkal mélyebb oka van ennek Jókai világnézetében, mely sohasem tudott lehiggadt, egységes, bölcséleti alapon nyugvó életfelfogássá szilárdulni. Jókai képzelete egyforma mohósággal szívta fel magába a gyermekkori mesék, a vallási tanok és a tudomány egymásnak ellenmondó indokolásmódjait, s végérvényesen voltaképen sohasem számolt le velök. Olyanforma az ő költői hitvallása, mint a milyen Géza fejedelmünk vallási meggyőződése volt: Jókai is elég gazdagnak érezte képzetét ahhoz, hogy egyszerre két-háromféle oltárnál is bemutatthassa áldozatát, s így a különböző aesthetikai felekezetekbe tartozó olvasóközön-

¹ Kárpálhy Zoltán 360. l.

² Drámáiról ezért nem is szoltunk külön fejezetben; hiszen ebben az időszakban mindegyik egy-egy novella átírása.

³ Jókai összes művei 100. köt. 131. l.

⁴ Pl. Jókai *Manlius Sinister* cz. drámájának megbírálásakor. (Lásd *Divalcsarnok* 1853. 74. sz.)

ségnek mindegyik rétegét kielégíthesse. Ez az öncsaló rabulistica nem válik be jó mentségnek sem Géza fejedelem, sem a XIX. század közepének körülhódolt írőfejedelme számára. A keresztyén hit lényege épen abban volna, hogy csak azt higgyük és kövessük, a mire ez tanít, s minden pogány gondolatot vessünk ki szívünkéből. Az aesthetikai hithűség pedig azt követeli, hogy a különböző költészeti műfajok templomainak szent tárgyait ne cserélgessük össze egymással, még kevésbbé az egész költészet világát rajta kívül álló lelki területekkel. A regény műfaji elmélete, mint említettük, nincs még minden részletében véglegesen tisztázva, de az már elismert igazság, hogy a regény elsősorban épen az indokolásmód szigorúsága révén különbözik a többi epikai műfajtól és a lírától. A regény tárgykörét és mozgási szabadságát talán kelleténél szűkebbre fogja Gyulai, midőn 1863-ban úgy határozza meg a modern regényt, hogy ez »a társadalomnak eléggé philosophikus bírálata«,¹ s talán félre is érthető az olyan merev meghatározás, a melyet újabban egy német könyv terjeszt a regénynek a valósággal való szoros összefüggéséről: »a regény egyfelől — a mese, monda, képzelet [!], másfelől: olyan elle-tetek, mint tűz és víz«,² de annyi bizonyos, hogy a regény cselekvényének mozgató okai csak olyanok lehetnek, a melyekben a tudomány mai fejlettségi fokára támaszkodó kritikai álláspont a való élet jelenségeinek vizsgálata közben meg tud nyugodni. A regényíró tehát kellő vigyázattal körülbelül akármilyen tárgyhoz hozzányúlhat, csak az a fő, hogy kritizáló tisztéről le ne mondjon; phantastikus, mesei elemeket is sokféleképen felhasználhat, de mindig jeleznie vagy legalább éreztetnie kell, hogy az ilyesmi nem az ő álláspontja, azokat ő csak mint a való életben ma is nagy szerepet játszó naivság bizonyítékait tekinti, s épen azáltal élvezi ezeket, mert nem kell hinnie bennük. A természetes okokra vissza nem vezethető jelenségek és kérdések a regényíróra nézve használhatatlanok; ezeket át kell engednie vagy a költészet egyéb ágai számára, vagy a vallás számára. A regényíró vagy találjon ki észszerű magyarázatot az eddig csodáknak tartott eseményekre vonatkozólag, vagy ne írjon róluk regényt, mert a regény szereplői lehetnek a babona rabjai, de a regényíró nem; a regényalakok sorsára nézve döntő lehet a csodákban való hit, a regényíró el is beszélheti ezt a lélektanilag »természetes« tüneményt, a nélkül persze, hogy osztoznék benne. A csodák igen hatásos regény-motivumok lehetnek, de tárgyi valóságot a regényíró semmi esetre sem tulajdoníthat nekik; ha ilyesmire érez hajlamot, akkor maradjon

¹ *Dramaturgiai dolgozatok* (1908) I. k. 430. l.

² »Roman einerseits — Märchen, Sage, Phantasie andererseits sind Gegensätze wie Feuer und Wasser...« M. Schian: *Der deutsche Roman seit Goethe*. Görlitz 1904. 7. l.

benne az eposz műfajában, melyből a regény kivándorolt, s új életfeltételek közé lépett.

A regényíróra kötelező ezen »philosophikus bíráló« magas álláspontjáról minduntalan letaszígalja Jókait exaltált képzelete. Ennek az exaltált lelkiállapotnak vallási csirált alighanem már apjától örökölte; korának romantikus irodalma nagyra növelte e csirákat, ezek aztán a szabadságharcz megrendítő eseményei között örökre elhatalmasodtak lelkén. Azóta az élet jelenségeit nem tudta és nem akarta tárgyilagos nyugalommal nézni, a hogy egy regényírónak kellene, hanem beállott saját regényeinek babonás alakjai közé. Mindjárt a *Csataképek*ben olyan kijelentéseket tesz (»... a pártfogó fatum, kiben vakbuzgóan hiszek...« 205. l.), melyekhez mint embernek teljes joga van, de egy novellaíró szájából nagyon meglepően hangzanak. Az ötvenes évek elején — vagyis a most tárgyalt korszakban — Jókai is leste »asztaltánczoltatás« közben a kopogó szellem jóslatait, még pedig nem tréfából vagy szórakozásképen, hanem egy csapásoktól megviselt idegrendszer hiszékenységgel, mely a világ jelenségeinek »természetes« alakulásán kétségbeesve, a titkok országába menekült.¹ Később is hangoztatta több ízben, hogy élményei hatása alatt lehetetlen theosophistának nem lennie.² Elgondolhatjuk, milyen sajátságos következményei vannak ennek a felfogásnak a költői indokolás terén. Az emberi ész legtermészetesebb törekvését, hogy t. i. a folyvást fejlődő tudomány az ember lélek egész birodalmát autonom területnek jelenthesse ki valaha, melynek minden jelenségét megmagyarázhassa idegen (felsőbb) hatáskör beavatkozása nélkül — ezt a törekvést Jókai istenkísértő elbizakodottságnak tartja. A regényíró egyik legszebb becsvágya, hogy t. i. a művészi intuitio segítségével a lélektani tudományos bűvárlat számára is új lehetőségeket, tanulságos példákat és problémákat nyújtson: Jókait nem izgatja; sőt ellenkezőleg, nála rendszerint az a meggyőződés kéredzkedik kifelé a sorok közül, hogy a gyarló emberi tudomány az isteni eredetű lélek titkait sohasem lesz képes pontosan ellenőrizni. A reális gondolkodás azt vallja, hogy az ősrégi időben az ember is majdnem állati fokon sínylődött s a mit azóta

¹ »1853-ban volt. Amerikából jött a divat. Az asztaltánczoltatás (table moving). Több is volt, mint divat: vallás volt; magam is a hívő, sőt a prófétái közé tartoztam. Huszonnyolcz esztendő voltam: gyerek-ember. Aztán meg 1853 volt az idő! Értitek, mi az?... Kaptunk rajta, hogy valamiben hihetünk...« *Túl a láthatáron* 65. l. — A *Divalcsarnok* 1853-iki évfolyama eszmecserét is indított erről a problémáról. Lásd: *Az asztalindulásról* (6. sz.), Brassai: *Komoly szó az asztaltánczhoz* (7. sz.), Dallos: *Az amerikai és londoni kopogószellemek* (9. sz.), Ney: *Inderő* (9. sz.). Az asztaltánczoltatás babonájának történetére és magyarországi divatára vonatkozólag lásd Tolnai Vilmos összeállítását: *Irodalomtörténet* 1916. 171—177. l. (»Arany Kép-mutogatójának személyes vonatkozásai.«)

² Jókai összes művei 100. köt. 123. l. — *Forradalom alatt írt művek* 315. l.

kivívott magának, mindazt eszének, művelődő hajlamának és akarátának köszönheti, sorsa a jövőben reá váró megpróbáltatások közt is saját kezébe lesz letéve. Ellenben a Jókai világnézetében kezdettől fogva mindvégig ott kísért a romantikus ideológia, mely szerint az emberi faj akkor volt legszebb, legromlatlanabb, legdicsebb, mikor az Alkotó műhelyéből kikerült; azóta az ú. n. civilisatio képmutató hazugsággal, a rangkülönbség átkos tudatával, haszontalan és téves czélok bálványozásával fertőzte meg a származásuknál fogva egyenlő és büntelen emberi lelkeket. Ily körülmények közt, Jókai meggyőződése szerint, azért nem ment még tönkre egész nemünk, mert a bölcs és jóságos Természet, az istenségnek ez az érzékelhető megtestesülése, vigyáz ránk, időnként kitűnő embereket szül, a kik a törpe emberi elmétől kikutathatatlan módon tudatára ébrednek nagyszerű hivatásuknak, s ez a tudat képesíti őket arra, hogy az átlagos emberi lélektan törvényei alól szükség esetén (NB.: az írói alapeszme érdekében!) függetleníthessék magukat. Ez a felfogás költői szempontból nézve egyike a legtermékenyebbeknek, nem csoda, hogy oly általánossá lett a romantikus irodalomban; csak akkor válik elfogadhatatlanná, ha a regény műfajába is benyomul. Igazi eposzi világnézet ez, mely azt vallja, hogy a Gondviselés az elárvult, kishitű, satnyuló emberiségbe vagy ennek egyes nemzeti, vallási stb. csoportjaiba kivételes egyéniségű Megváltók által szokott önteni bátorságot és céltudatos közszellemet. Íme, ez a magyarázata annak, miért vét Jókai oly sokszor a regényelmélet k. nona ellen az események és különösen a jellemek fejlesztésében. A Jókai-hősök a való élet emberei között mozognak ugyan, de legtöbbjük valami láthatatlan — sőt sokszor nem is láthatatlan — fonállal oda van kötve az emberi akarat világán kívül eső magasságba, mint némely bábszínház figurái a színpad tetejéhez. Jókai azzal igazolja álláspontját, hogy a tudomány még mindig bizonytalanságban tapogatózik az ember lelki életének, s általában a világ jelenségeinek számos pontjára nézve, tehát ilyenkor joga van a költőnek intuitióval pótolni az egyelőre csődöt mondó tudományos kutatást. Ez az érvelés helyes is némely költészeti területeken; pl. mikor visszaszáll Jókai képzelete a mondák ködös világába, csodálatosan szép képekkel tud illú ióba ringatni bennünket (*Másik haza*), de persze a regényből mese lett, vagy legfeljebb prózában írt eposz-féle. Ilyenkor válik Jókai igazi Vörösmarty-tanítványnyá a m. lt képeinek eszményített rajzában, a magyar faji öntudat és honfoglalási eszme isteni eredetének lelkesítő hitében. Hogy ezt az indokolásmódot átvitte regényeibe, sőt drámáiba (*Dalma*) is, nagy hiba volt, de aligha tehet róla. Az eposzi világnézet középontjában ott trónol mindig a megmásíthatatlan végzet elve, s ez akaratlanul is determinálja az író egyéniségét akkor is, ha más műfajhoz nyúl; a görög végzet-drámákon rögtön észre-

vehető, hogy ezek »morzsák Homeros gazdag asztaláról«; Vörösmarty az ő nagy tehetségével s beható Shakespeare-tanulmányozásával sem tudta megakadályozni, hogy drámáinak cselekvényébe már fogadásukkor bele ne fészkelje magát a végzet-szerűség szervi hibája.

A való élet mindennapos hatása azonban, kivált közeleső témáknál, lehetetlenné teszi az eposzi világnézet következetes érvényesülését. Két egymással összeférhetetlen indokolási mód kezd így vegyülni, s egyik a másikat rontani.¹ Ez Jókai legnagyobb hibája. Eposzi fellengzésével még illű iót tudna kelteni, de mindúntalan felébreszt belőle bennünket a mindennapi életnek fülünkbe harsanó egy-egy lármás, bántó szava. Viszont, mikor legjobban gyönyörködünk a pompás reális szemlélet nagyszerű regényírói erényében: a cselekvénybe — mintha égből hullana alá — beleavatkozik egy lélektanilag érthetetlen jellem, egy bosszantóan gyermekes mesei motívum, vagy az indokolás legizgalmasabb, legválságosabb helyén holmi kedélyes írói vállvonogatás. Tehát Jókai az okszerű, következetes művészi eljárás közben néha belekap a *pap szerepébe*, a ki indokolás helyett, illetőleg indokolás gyanánt az égre mutat. Néha meg a *bűvész* módszeréhez folyamodik, melynek minden sikere, sőt létjoga tudvalevőleg épen az indokolás eltítkolásában rejlik; mihelyt a bűvész egyszer megindokolja előttünk mutatványát: vége a hatásnak, mert olyan természetes okokat látunk, melyek nem felelnek meg előbbi felcsigázott bámulatunknak. Jókai is sokszor feláldozza vagy mellőzi az indokolást az olvasók meglepődése érdekében. Az ilyesmi a költői becsvágynak meglehetősen alacsony fokát jelzi; de szerencsére csak szórványos jelenség ez Jókainál, s ha egyebet nem: ügyességét bizonyítja egy-egy igazán meglepő, csattanós fordulatban. Hiszen bűvész is van ügyes és kevésbé ügyes; Jókai képzelete rendkívül ügyes bűvész tud lenni. Néha látszólag egészen elfogadható indokolást nyújt, pedig voltaképen csak kibúvót keres a komoly indokolás alól; pl. a térbeli és időbeli távolságot Jókai indoknak tekinti arra, hogy a miránk nézve érvényes és kötelező indokolásmód nyűgét lehányja magáról. A keleti és déli forróbb éghajlat az ő legkedveltebb *salvus conductusa*, melylyel minden lélektani különöséget igazolhatni vél a kritika ítélőszéke előtt. Így fonódik össze Jókai képzeletében a mesei túlzásra való hajlandóság a tudomány adataival, de rendszerint az előbbi falja fel az utóbbit,

¹ Egy példa a sok közül. *A láthatatlan csillag* cz. novella bevezetése így próbálja az olvasót előkészíteni a cselekvényre: »A természetes és természetfölötti események csodás összefüggése valami regyszerű, mythologiai színt ad e történetnek... A kik a sors vakságában hisznek, kitörölhetik az alakok jelenlétét az események közül, s akkor egy rendes, kalandos eseményt fognak látni benne, minő emberek között szokott előfordulni...« *Délvirágok* 167. l. Íme, az író maga sem mer, vagy nem tud állást foglalni saját témájával szemben!

mint a bibliai hét sovány téhen a hét kövéret. Általában azt látjuk, hogy Jókai nem tulajdonít valami nagy jelentőséget az aprólékos indokolásnak; ötletszerűleg nyúlka a legkülönbözőbb alapelvű indokolásmódokhoz, de költői ösztöne mindezeket sajátosan be tudja hinteni a romanticizmus aranyporával. Alkalmazza a physiognómiai,¹ sőt a graphologiai² indokolásmódot is egy-egy jellem megvilágítására, de csak azért, mert az arczismokból vagy a betűvetés mikéntjéből a lélekre való következtetés Jókai képzeletére az újság ingerével, valami szokatlan érdekességgel bír. A Mainvielle és Fodor Josephine gyermekének szépségét azzal indokolja, hogy szülei nagyon szerették egymást; ez az indokolásmód méltó volna akár Zolához is, annyira a naturalizmus világnézetéből látszik fakadni, de Jókainál népmesei naivságú hitté szelidül.³ Felemlíti Jókai, hogy Kárpáthy Zoltán feltűnően hasonlít Szentirmayhoz; már-már azt hiszszük, hogy ez bizonyíték akar lenni a Zoltán származásának kényes kérdésében; de hogy! a hasonlóságot megható ártatlanságú okra vezeti vissza Jókai.⁴ A történelmi forrásokkal szemben⁵ sem érez olyan komoly felelősséget, a milyennel a lelkiismeretes történeti regényírók szoktak a múlt adataira tekinteni. Pl. Kucsuk basa történetíróink szerint⁶ meglehetősen ellenzenyes ember, Jókainál eszményi hős, mert hát írónk képzelete ekkor már Feriz bég ezeregyéjszakai alakjával bibelődött s ilyen tüneményes daliát nem akart egy »sceleratissimus bassa«-tól származtatni, még ha esetleg ismerte is róla ezt az adatot.

¹ Lásd a köv. helyeket: *Erdély aranykora* 48., 55., 100., 168. l., *Török világ* I. 35. l., *Fehér róza* 229., *A janicsárok végnapjai* 26., 169. l., *Árnyképek* 109. l., *Dekameron* III. 7. l., *Hangok a vihar után* 170. l., *Egy magyar nábob* I. 123., II. 92., 172. l., *Kárpáthy Zoltán* 13., 18., 25., 314. l.

² *Kárpáthy Zoltán* 241. l.

³ *Egy magyar nábob* I. 82. l.

⁴ *Kárpáthy Zoltán* 26. l.

⁵ Jókai viszonyát Gibbon nagy művéhez Vértessy Jenő ismertette: *Irodalomtörténet* 1916. 26—30. l. (pótlásul megemlítjük a Perozes apjára vonatkozó egyezést Jókai *Délvirágok* 104. l. jegyzet, 106. l. ~ Gibbon XLVI. fejezet). — Jókai és Cserei czímen Gálos Rezső közölt gondos egybevetést: *Erdélyi Múzeum* 1912. 239—243. l. — Apor Péter kézirat *Melamorphosisának* és Cserei jegyzetének hatását Jókai *Petki F. leányai* cz. novellájára Pfeifer János tárgyalta: *EPHk.* 1918. 82—84. l. — Az e fajta forrásnymozás terén természetesen még óriási munka vár a Jókai-kritikára. (A most tárgyalt korszakra vonatkozólag esetleg útbaigazító adat lehet Jókai következő kijelentése: Csen-gery Antal »figyelmeztette a költőket oly tárgyakra, a mik költői kidolgozásra méltók; több beszélyem tárgyát én is tőle nyerém, minők Perozes, Shirin...« *Életemből* I. k. 170. l.)

⁶ »Sceleratissimus Kutsug Bassa...« Joannes Bethlen: *Hist. rerum Transsilv.* (1788.) I. k. 150. 172. l. — »... Itt is Kucsuk basa járt elől — kit Bethlen János méltó gyűlölettel nevez, „igen elvétémedett embernek“ — Erdélynek 1663-ig az országban, azután előbb Jenőn, 1666 óta Temesváron, s 1671-től kezdve Nagyváradon nagy ostroma...« Szilágyi Sándor: *Erdélyország tört.* (1866.) II. k. 322. l. — Jókai Csereit követi — néhol csaknem szóról-szóra — Kucsukra vonatkozólag is, de a túlzó eszményítésért Jókai a felelős.

Gül-Bejázét Jókai tündéres fénybe öltözteti, közben pedig nyugodtan idézgeti forrásul Hammer-Purgstall történeti munkáját, mely »Gül-Bejázé«-ról egyszerűen mint »Janitscharenhure«-ról és »Beyschläferinn Patrona's«-ról beszél.¹ Jókai történeti adatai nem mindig pontosak,² idézetei néha félre is érthetők.³ Azt is el kell azonban ismernünk, hogy néha épen az adatokkal szemben megőrzött ezen fölényes szabadság teszi lehetővé, hogy Jókai intuitiója szabadon érvényesüljön, s remekül pótolhassa más írók fáradságos kutatáson alapuló indokolását.

Jókai világnézetének alapvonása az eszményi irány és az erkölcsi tisztaság. E tekintetben üdvös fejlődés állapítható meg a szabadságharcz előtti művekhez képest. A szabadságharcz előtti évek termése még nagyon kiforratlan, lázas állapotúnak tűnteti fel Jókai eszmévilágát. Pess imi musa jóformán cél nélkül csapong, s az emberi intézményekben a nemes, nagy tulajdonságok gyűlöletes béklyóit látja, a nélkül hogy a baj orvoslására módot tudna ajánlani; kivételes ember-példányai elszakadnak a köznapi társadalom kebeléről, de a társtalan magány nem tudja visszaadni lelkük egyensúlyát. A szabadságharcz tüzeben nagyot tisztult salakjától ez a világnézet. Megmaradt azontúl is romantikusnak, de érdekes közeledést mutat a közkeletű, hogy ne mondjuk: a nyárspolgárius életfelfogáshoz. Még 1848-ból olyan kijelentéseket olvasunk nála, hogy a természetes szerelmi szenvedélynek még vétke is szentebb és tisztább, mint az álszenteskedő (NB.: normális) emberek esteli imádsága.⁴ A szabadságharcz után ellenben már döntő szerepet játszik a költői indokolás terén az a körülmény, vajon a földi törvény és a tételes vallás nem szenved-e általa méltatlan sérelmet.

¹ Jos. Hammer: *Gesch. des osm. Reiches*. VII. k. (1831.) 397. l.

² A *Török világ* I. k. 3. fejezetében Jókai »Három szűz« cím alatt szól Teleki Flóra, Sturcza Máriáról és Beldi Arankáról, pedig Teleki Mihály leánya ekkor már özvegyasszony volt, igaz, hogy fiatal; különben nem is Flóra volt a neve, hanem Anna. V. ö. Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Magyar Kvtár 690—691. sz. 51. l., Deák Farkas: Gróf Thököli Imre levelei. Bpest 1882. IX. l. — Anachronismus is akad. Pl. Manlius Sinister Kr. u. 93-ban már emlegeti a napfoltokat (*Színművek* I. k. 267. l.), melyeket a XVII. század elején fedeztek fel. — Az Erdély aranykorába becsúszott anachronismosokra nézve lásd K...ry bírálatát: *Magyar Hirlap* 1852. január 1. és 3. sz.

³ Pl. a *Török világban* van egy igen regényes epizód arról, hogy Rákóczi László, kinek menyasszonyát a váradi basa katonái elrabolták, összegyűjti híveit, ostrom alá veszi Váradot, már-már el is foglalja, de »a már szinte elfoglalt vár kapujában, épen kedvese lábainál, holtan rogy össze« (I. 83. l.); a lap alján jegyzetben utal Jókai a forrásra: *Hist. rerum Transsilv.* authore I. Bethlen. — Rákóczi László halála Várad ostroma alkalmával csakugyan meg van említve Bethlennél, (1788. I. k. 126. l.), de hősi küzdelmének és halálának szerelmi motívumáról, mely Jókainál az egész váradi csata történelmi eseményének tulajdonképeni oka (!) — egy szó sincs; már pedig a hogy Jókai *) alatt hivatkozik Bethlen János könyvére, azt hiszi az olvasó, hogy az elmondott szerelmi háttérű egész esemény Bethlenből van merítve.

⁴ *Délvirágok* 128. l.

Ez idő óta házasság nélkül nincs Jókai műveiben igazi szerelmi boldogság.¹ Mayer Fanny az öreg Kárpáthyval való egybekelése után emésztő gyötrelmek martaléka lesz, mert szívének minden szenvedélye Szentirmayért ég; a legtiszteletreméltóbb lelki erőfeszítéseket teszi, hogy »bűnös« szenvedélyét legyőzze, de bármennyire kerüli is tilos eszményképét, érzi, hogy gondolatban mégis csak folytonosan vétkezik a hitvesi hűség ellen. A török háremhölgy: Azraële, a kit nevelése kizárt a keresztyén vallás és az igazi házaselet áldásaiból, kivételes testi-lelki képességeit átokként érzi maga ellen fordulni, erkölcsileg teljesen összeomlik s vezeklésképen önmaga ítéli magát halálra.² Feriz béget és Béli Arankát az egymás iránti ártatlan szerelem égi reménye köti össze, de szűzies szemérmük még egyetlenegy csókig sem merészkedik el; ezt csak a törvényes frigy engedhetné meg s — szegény Aranka elhervad, mielőtt a földi boldogság kapujáig eljutott volna. Ez a nyárspolgáriásnak látszó becsületesség nem ellenkezik a romantika szellemével, mert itt sincs egyébről szó, mint az igazi egy ideálhoz való törhetetlen, rajongó szenvedélyű ragaszkodásról, melyet be nem mocskolhat idegen ajak csókja; Feriz és Aranka elválnak örökre egymástól, tisztán, ártatlanul, mint irodalmi elődeik Chateaubriand *Utolsó Abenszerádszában*... Jókainak magának is megesis a szíve az ilyen büntelen szenvedőkön, s a társadalmi erkölcs kódexének paragrafusai közt addig keresgél, míg módot nem talál arra, hogy a sok szenvedésért egy boldog perczet szerezhessen haláluk előtt az ő kedves martyrjainak; Fanny kisírhatja egyetlenegy-szer magát imádott Rudolfja kebelén, Kőcserepy Vilma a Kár-

¹ A makacs kutató talán ráakad Jókai műveinek rengetegében egy-két kivételes esetre (pl. az *Arany ember*-ben Timár és Noémi viszonyára), de az ilyen ritka és nem is egészen találó kivétel nem dönti meg a fenti kijelentést, kivált az 1850—1854 közti művekre vonatkozólag.

² Azraële öngyilkossága máglyatűz által, hogy a reménytelenül szeretett férfi hadd tudja meg a felcsapó lángokból a halált (*Török világ*): Dido halálára emlékeztet Vergilius *Acneis*-ében (IV. 646—662.). Az ilyen eposzi analógiákon a fenti fejezet megállapításai után nincs miért csodálkoznunk. Figyelemreméltó a köv. példa is: Arany *Toldi estéje* (1854) épen irodalmi újdonság volt akkor, mikor Jókai a *Kárpáthy Z.* végső köteteit írta, s e regény olvasásakor akaratlanul feldereng emlékünkből Arany költeményéből egy-egy hangulati accord, vagy egy-egy tárgyi motívum. Az olasz Dabroni épúgy sértegeti a magyar nemzet becsületét, mint a *Toldi estéje* olaszja; épúgy megöl párviadalban egy derék, ártatlan hőst (Szentirmay), mint Arany olaszja a Gyulafi-testvéreket, de utána épúgy csúfot vall egy nála is óriásibb erővel és haraggal szemben. Jókai »Miklósa« (Wesselényi) is, mint Arany Toldi Miklósa Györgyre, rárohan a sértegető, gaz Dabronira, s Jókai alanyias elszörnyűködése (*Kárpáthy Z.* 439. l.) csaknem azonos szavakban tör ki, mint Aranyé (*Toldi* III. ének): Wesselényi csapása Dabronit — ha ez hátra nem ugrik — »kardostul, fejestül úgy hasította volna ketté, hogy az itéletnap sem csinált volna belőle egyet«. — A *Kárpáthy Z.*-ban az árvíz leírása is igazi eposz-részlet; még a seregszámola is szabályszerűen megvan benne. — »Hazánk legnagyobb embere, Hunyadi János...« mondja Jókai egy helyt (*Erdély aranykora* 211. l.) — ez az értékelés nem eposzirói ízlésre vall-e?

páthy Zoltán karjai közt hal meg, Azraële egy hála-csókot kap homlokára Feriz bégától, Glyceria meg Manliustól; Béli Arankát és Ferizt a börtönben csak egy ablak választja el egymástól s a rostélyon át kinyújtott liliumfehér kézre lehelheti rá a hős ifjú lovag mindazt az aetheri tisztaságú vágyat, melynek megvalósulását az irigy sors a túlvilági életre halasztotta... Ez csak egy pár példa a sok közül; mindet elsorolhatnók annak a bebizonyítására, hogy Jókai művei az ifjú nemzedék számára is alkalmas nemesítő olvasmányok. Csak gondoljunk arra a megható részletre, mikor Szentirmay titokban elmegy a Fanny sírjához, s a sírkövön ragyogó aranyos betűket megcsókolja — de egy percnyi gondolkodás, lelkiismereti mérlegelés után! Kárpáthy Zoltán megbocsát a bosszúálló sorstól lesujtott Kőcserepynek, s természetes jószívűsége azt diktálja Zoltánnak, hogy kezet fogjon szánalomraméltó ellenségével; ez már csak igazán szép cselekedet tőle, de Jókai nem bizonyos abban, vajon nem ért-e félre valaki Zoltán tettét, elkezd tehát magyarázni: »Az nem válik soha ifjú szívének szégyenére, és jellemén nem ejt semmi csorbát, hogy a midőn ez igazán mélyen szenvedő embert ott látta maga előtt, ... elfeledé, hogy mennyit vétett ő ellene, s kezét nyújtá elé.«¹ Lám, ily kényes és óvatos Jókai erkölcsi érzéke,² s ezért volt hatása az egész magyar olvasóközönségre nemcsak nagy, hanem jótékony is. Régibb bizzar, külözködő nézeteivel legfeljebb gondolkodóba ejtette volna olvasóit, de nagy részüket el is idegenítette volna magától; világnézetének szerencsés átalakulása azonban kitűnő benyomást tett a nagyközönség érzékeny kedélyére, s indokolásmódja nagyon alkalmas az ifjúság feltörekvő optimizmusának és lovagias ábrándvilágának építésére. Ilyen irányban Jókai képzeletének suggestiv ereje néha szinte kábító, s különösen exaltált hajlamú fiúk és leányok kedélyére talán veszedelmes is, de az éplelkű fiatalság képzetvilága a legtermékenyítőbb tápláléktól volna megfosztva, ha Jókai műveit elvonnák tőle.

2. Jókai előadó művészete. — Jókai és Dumas.

Jókai írói egyéniségének legsajnálatosabb árnyoldala (a zavaros, felületes indokolás) és legcsodálatraméltóbb erénye (az előadás bája) közös töről fakad: a képzelőerő sajátos lényegéből. Egyik mintegy feltételezi a másikat. Az indokolás összevisszaságát bármilyen sajnálattal állapítjuk meg, Jókai képzeletének olyanforma természetes következményét kell benne

¹ Kárpáthy Zoltán 460. l.

² Mindössze egypár érzékesiklandozó jelenetet érhet kifogás; ilyen pl. Corsar bég kéjlakának (*Erdély aranykora*), Hadzsi Baba pesti hölgyvásárjának (*Török világ*), Shirin fürdésének (*Hangok a vihar után*) stb. leírása.

látnunk, mint a milyen természetes dolog az, hogy minél gazdagabb egy hímzés, annál kuszáltabb szarkalábakat mutat a fonákja. A költői cselekvény szövögetése közben ugyanis Jókai képzelete nem tudja beérni a regényíró megillető művészeti eszközökkel, hanem egy-egy ragyogó, különleges színfolt kedvéért a legmerészebb határsértéseket követi el. A költői hatás ily módon összehalmozott elemei aztán sokszor bizony zavaros tömkeleggé szaporodnak, de ez a zűrzavar rendszerint valóságos *embarras de richesse*, mely bajnak baj, de még mindig sokkal jobb, mint a szegénység tátongó üressége. Pálffy Albert és Bérczy Károly műveiben pl. nincsenek olyan szembetűnő hibák, mint a Jókaiéiban; Gyulainál nagy kegyben is állott mind a két író; Pálffynak — mondhatni — kiadójává lett Gyulai, s ugyanő kivételes dícséretet közt ismerteti Bérczy beszélygyűjteményét¹ — de vajon a nagy hibák hiánya egyúttal nagy tehetséget jelent-e, vajon nyelvünk és irodalmunk látta-e tizedrésznyi hasznát a Bérczyek és Pálffyak szürke hibátlanságú költői munkásságának, mint az egy Jókaiénak? Megértjük mi Gyulai kritikai álláspontját, s lényegében igazat adunk neki. A Bérczy és Pálffy írói erényei — műveltség, józan mérséklet, tisztességes erkölcsi életfelfogás — olyanok voltak, hogy azok egy írónak sem ártanának, ha megvolnának benne, és többé-kevésbé el is sajátíthatók; ellenben a Jókai képzelete olyan *adott* tényező, olyan természeti csoda volt, melylyel számolnia, sőt leszámolnia kellett a kritikának, mert az ilyen elemi erejű phantasia, mely magának Jókainak is fel-felmondta az engedelmességet, ragadós veszedelemmé válhatott — vált is sokszor — az utánzók kisebb tehetségére nézve. Világos azonban, hogy ezért a veszedelemért legalább is annyira felelős az, a ki beleesik, mint az akaratlanul veszedelembe csábító Jókai; s ha Gyulai jogosan ostromozta és gúnyolta a *genialitás* nevében garázdálkodó szélsőséget, viszont épúgy igaz marad továbbra is az immár kétezer esztendő kritikái intelem: *Mediocribus esse poetis*...

A romanticizmus irodalmi programjának egyik közös pontja volt mindenütt, hogy nem tartotta tiszteletben a költészettantól kipécézett műfaji határokat, hanem több helyen áttörte, s egymásba olvasztotta azokat. Így lépten-nyomon megsértette ugyan a műfaji stízszerűséget, de néha bő kárpótlást nyújtott érte a hangulat és előadásmód rendkívüli változatoságával és költőiségével. Vörösmarty eposzainak lírikus részleteiben is voltaképen egy-egy poétikai határsértést kell megállapítanunk, de egyúttal azt is, hogy ezek a »stílszerűtlen« elemek nemcsak az illető műveknek legszebb helyei, hanem általában a magyar költői stílusnak megannyi diadala. Az ilyen költészet-

¹ Bérczy K.: *Világ folyása*. Pest 1854. Gyulai ismertetését lásd *Pesti Napló* 1854. júl. 28. sz.

tani kihágásokra persze csak egyetlenegy mentsége lehet a költőnek : a siker, s ez a siker természetesen annál kockázatosabb, minél szabadosabb nemtörődomséggel önkénykedik valaki a poétikai és stilis tikai kategoriák összezilálása terén. Például egy prózaíró meggondolhatná, hogy elvégre is neki nem szabad a kötetlen stílus kényelméhez még a verses műfajok különleges kiváltságait is kisajátítania, mert az ellentétes irányú erők szárnyalása igen könnyen egymás megbénítására vezethet. A prózának ilyen túlzó becsvágyát és kilátástalan erőlködését nemcsak napjaink néhány modern költőjénél láthatjuk ; akad erre példa a XIX. század első felének romantikus irodalmában is. Hogy egy-egy kiválóbb nyelvtelenség kezében a próza stílus eszközei is milyen jól beválnak a költői hatás *zenei* elemeiül, azt Jókai egyes nagyhírű francia írók (Chateaubriand, Lamartine) műveiből is tapasztalhatta. De közelebb és biztosabb mintaképére is rámutathatunk Jókai fejlődésben levő előadómódorának. Ez a bizonyos tekintetben káros hatású mintakép : Vajda Péter (1808—1846). Vajda Péterben Petőfi a természet leg-hívebb gyermekét, s a függetlenség hőseit siratta el ; Jókai az írói módor és a költői világnézet terén jutott hatása alá. Ez a hatás már a szabadságharcz előtt is mutatkozik Jókainál,¹ de még erősebbé válik, vagy legalább erősebbnek látszik az ötvenes évek kezdetén, midőn a Vörösmarty-utánzás közös vonása is hozzákapcsolja Vajdához Jókait. Mert Vajda költői egyénisége szintén Vörösmarty tüzes képzeletének bolygója ; *A nap szakaszai* (1834) cz. művét »költőink koszorúsának« ajánlja, a királyi sasnak a fiatal sólyom ; »vele versenyghető gondolatokat vágy előteremteni és édes szavakat, melyek méltók legyenek az övéi mellett hangzani.«² Vörösmartyban a költő vatesi szerepét, a hang prófétai emelkedettségét csodálja és irigyli mind a két tanítvány. Jókai sajátos írói világnézetének is egyik talpköve a költő hivatásának olyan exaltált módon való értelmezése, a melyet Vajda fogalmaz meg imént említett ajánlásában : »... Célunk sokban megegyező, mint honfiak, s emberbarátoké. Lehozni a világosság fáklyáját az égből, s meggyújtani véle alatt az agyakat ; magvakat teremteni, mint az örök erő, hogy az első tavasz langy lehelletével egy új, dicsőbb világ sarjadozzék napra...« Jókai is ilyen magasztos szerepet szán a költőknek, tehát magának is, és épúgy, mint Vajda Péter, ő sem igen törődik azzal, hogy a próza és a vers művészet-hordozó feltételei nem egyformák, hogy a regényíró alkotás-módja nem azonos a lírai vagy eposzi költőével. Vajda Péter *Szerellem-dalokat, Ima-dalokat, Szellem- és hon-dalokat*, s egyéb ódaszerű lírai költeményeket ír — prózában ! Rtmikus

¹ V. ö. IK. 1916. 298. l.

² I. m. 3—4. l.

részletek, refrain-szerű ismétlődések egymást érik e felemás termékekben. A hol cselekvényt akar elbeszélni, s határozottan »beszély«-eket ígér, ott sem mond le lírai fellengző modoráról, úgyhogy egyik-másik »beszély«-e valósággal az érthetlenség áradatába fullad (*Az éj fíja. Dalhon* III. köt.). Tárgyakért is mondai és mythikus messzeségekbe nyúl, földrajzi exotikumokat hajszol, s a világ keletkezésének és az utolsó éjnek bizarr eszméivel tusakodik... Ha a képzeletnek ilyen kicsapongása meg tud ígézni, s hasonló vakmerőségekre csábítani valakit: Jókai az. Vajda témái és motivumai közül a régi hún birodalom dicsősége (*Hildegunda, Attila halála*), a konstantinápolyi mohamedán világ (*Mirmah*), a messze India keleties heve (*Vajkoontala*) stb. újszerű alakban, de mind megjelenik Jókainál (*Tsong-Nu, Fehér rózsza, A janicsárok végnapjai, Szolimán álma, A láthatatlan csillag, Az utolsó cigányország*), még pedig sok helyen az előadásnak is ugyanolyan alanyias, exaltált, néha egészen ütemes tagozódású modorában,¹ mint Vajda Péternél.² Különben nem ez a legművészietlenebb dolog, a mit Vajdától tanult Jókai. Vajda legnagyobb hibája, hogy nemcsak a verses és a prózai költészet területét zavarta össze egymással, hanem a tudományt is a költészetével. Legrikítóbb példa erre az *Eszder* cz., töredékben maradt mystikus tankölteményféle. Már Toldy Ferencz találóan mutatott rá egy egykorú ismeretében Vajda eljárásának helytelen és veszélyes voltára³; Jókai azonban valószínűleg ezt találta legérdekesebbnek Vajda műveiben, és maga is úgy rákapott erre a felemás eljárásra, hogy sohasem tudott róla egészen leszokni. Már a *Láthatatlan csillagban* (1850) is megtaláljuk a titokzatos babonának és a tudomány adataival való kaczerkodásnak ezt a bántó vegyülékét, mely Jókai későbbi műveiben gyakorivá lesz. Jókai a tudományt lépcsőül használja a költői intuitio számára, mikor olyan problémához készül nyúlni, melyet a tudomány még nem volt képes tisztázni. Igaz, hogy Jókainak csodálatosan illúzió-keltő stílusa olvasás közben ilyen tárgyaknál sem marad ránk nézve hatás nélkül. Tudja ezt Jókai, s azért mer a legkockázatosabb költői

¹ Homályossága ellenére is érdekes Jókai *Láthatatlan csillagának* egy egykorú ismertetésében a köv. megjegyzés, mely Jókai. stílusára vonatkozik: »... E beszély nem egészen azon szerzőben megrótt numerussal iratott, mely egy kedélyes írónk szerint *polyogatott stílus* néven volna elnevezendő.« *Remény* (kiadja és szerk. Vahot Imre) 1851. 153. l.

² Lélektani álláspontjuk is egyforma; Vajda is azt vallja, hogy »a szerelem- és szeretetnek tulajdon világuk van. Nem földi szabályokat követnek ők, hanem égi törvények szerint vonzatnak és taszítatnak... Boldogok, ha követitek sugalmaikat.« (*Dalhon* III. 109.) Vajda is védi az »örülteknek« hitt embereket, kiket Isten kiválasztottainak tekint. Jókai *Shirinjében* Kosru király rákiált Ferhádn szobrászra: »— Ferhád, te őrzöngsz, te eszelös vagy!«, s Ferhád így felel: »— Tudom; szeretek...« Vajdánál és Jókainál — s általában a romantikában — az örültség a nemes emberi érzelmek egyik fokozata.

³ *Életképek* 1844. I. 381—383. l.

kísérletekhez folyamodni. Gondolkozása e tekintetben is Vajda Péterrel mutat rokonságot; mindketten olyan rajongó csodálattal csüngenek a magyar nyelv szépségén, hogy ennek számára nem képzelnek semmi lehetetlenséget; »nyelvünk gyémánt a nyelvek számában«, mondja lelkesedve Vajda,¹ — »magyar nyelven költeni olyan, mint a hegedűművésznak a straduarión játszani«, hirdeti a nagy nyelvvirtuóz: Jókai.² E két költő írásmódorának rokonsága — ismételjük — az egyéniség és világnézet mély forrásának közös vizéig vezethető le: a természet pantheistikus szeretetéig és a kedély exaltált hajlandóságáig. Vannak azonban Jókai későbbi művei közt olyanok is, melyek szintén beleviszik a tudomány adatait a költészet területére, de minden komolyabb kedélyi indítók nélkül (*Egész az északi pólusig, A jövő század regénye*); az ilyesmi nem igen egyéb a Jules Verne és a H. G. Wells-féle genrenél, s voltaképpen a phantasiának — hogy úgy mondjuk — csupán testgyakorlatát kell benne látnunk.

Az alkalmoszerű kedély-rokonság révén gazdagodott egy újabb változattal Jókai előadásmódjának registere: az *ossziáni* modorral. A »húnyó dicsőség lantosa« — mint ezelőtt minden világirodalmi divatcikk — kissé elkésve érkezett el hozzánk, de aztán annál megértőbb szívekre talált nálunk, hol a nemzeti dicsőségnek szintén csak kísértetvilágát idézhették fel sírjából a XIX. század első felének magyar költői. De 1849 után második — és véres — alkalmoszerűség is kergette a magyarságot Osszián karjaiba; a régi dicsőség képei fellebbe borultak; a hősi bukás friss emlékezete vont a gyászba költészetünk alapszínét is. Egy-egy bús kelta bárdnak érezte magát csaknem minden írónk a Kárpátok övezte, leigázott magyar *Kaledóniában*. Hogyne zendült volna meg ez az akkor legszívhezszólóbb húr Jókai nyelvének csodás *straduarióján* is? Hiszen a nyelv zenéjének ezt az édes-bús változatát ismerte is már ő legkedvesebb mesterének, »szellemi apjának«: Vörösmartynak gyönyörű verseiből (a *Zalán futása* bevezetése, *Helvila halálán*, *Helvilához*, *Magyarvár*, *Toldi*, *Hábador*).³ Lehet tehát, hogy az Osszián-hatás Jókainál voltaképpen Vörösmarty-hatás, bár néhol szinte magát Ossziánt véljük hallani a *Csataképek* magasztos fájdalomú keserveiben:

Romemléke harczi időknek! Elpusztult, kiszenvedett város!... Hajh, nem ilyen voltál te hajdan!... Az idő fut, egymás után vesznek a mult napok, s velők a mult dicsőség. Elmúlt a jókedv, a hir ragyogványa, a tündöklő álmok... (*Komárom*.)

Fehér angyal, fehér angyal!... Csillagos éj álomképe... Halvány, rezgő ködtünetemény holdsütötte távol halmon... Mint ül ott mozdulatlanul...

¹ *Dalhon* II. k. VI. l.

² *Életemből* I. k. 31. l.

³ V. ö. Heinrich Gusztáv Osszián-tanulmányával: *Olcsó Kvtár* 1275—1280. sz. (1903) 93—95. l.

Lelke egy magányos csillag, mely rajta keresztül ragyog. Tiszta az éjjeli ég, sem felhő, sem madár nem repül át rajta... Balról komor, vén vár sötét dűledékei feküsznek az erdős pusztaságban vulkánalakú hegytetőn, félig árnya, félig csontváza egy ledűlt óriásnak, mely öntudatlanul, holt nyugalomban mered fel az égre... Egyik csillag lemegy a másik után pihenni... Mikor te megjelenesz, ünnepe van a természetnek... Mi bánat hoz téged tavaszunkint a földre, mikor a fehér rózsza és lilium kezd virulni?... (*Fehér angyal.*)

Sarjazni fog a fű, de sarja nem lesz zöld, hanem piros, miként a vér... Fel fog jőni a nap, de sugára nem lesz fehér, hanem piros, miként a vér... Kiderülend az ég, de boltozatja nem lesz kék, hanem piros, miként a vér... Megárad a folyam, de habja nem fog szőke lenni, hanem piros, miként a vér... Ne aludjatok! Leszállt a hosszú téli éj csillagtalan egével; örök éj azoknak, kik most elalusznek. Már ki van vonva a fegyver, mely álmaikat a halállal összekösse. (*A vörössipkás.*)

... Leányod, aranyos hajú Lóra, eljő akkor hozzád... A Székelyföld minden ifjai szerelmeselek lesznek belém, aranyos hajú Lóra leányodba... Gondolj akkor rám, aranyos hajú halott leányodra... Menyasszony nem lesz, csak egy, a te aranyos hajú Lóra leányod... (*Az ércleány.*) Ezek a lírai, refrainszerű részek is Ossziánra emlékeztetnek (»white-handed daughter of grief«, »Lulan's white-bosomed maid«, »high-bosomed Strina-dona«, »long-haired Strina-dona«, »white-armed Strina-dona«, »deep-bosomed Foina-brág«, »white-handed Foina«, »fiery-eyed-Cruth-Loda«, »white-bosomed Agandecca«, »softly-blushing daughter of Torman« etc.). Mikor Jókai felsőhajt egyik csatakép (*Székely asszony*) végén: »Miért nem vagyunk mi is ottan!« (t. i. a »csillagos hazában«): mintha csak az ókori kelta bárd keseregne: »Let the tomb open to Ossian, for his strength has failed...« (*The songs of Selma.*)

Jókai: »Az ágyú dörög, a villám harsog, a szuronyok csengnek, az embervér folyik. Hol vagy aranyhajú Lóra! hol vagy ércleánya az öreg Áronnak?...« (*Az ércleány.*) Osszián: »The sword trembles by the side of Gaul, and longs to glitter in his hand. Speak, daughter of Nuäth?...« (*Oithona.*)

Jókai írói egyénisége szívesen vett irányítást Osszián modorától; tetszett neki benne az a túltengő képzelet, mely a környező világ elől mintegy behúnyja szemét, hogy annál jobban gyönyörködhessek egy letűnt korszak emlékeinek varázsos színeiben; jól esett Jókainak mintegy igazolva látni egy világirodalmi tekintély műveiben azt a költői eljárásmodot, melyet ő is kedvtelve gyakorolt: az epikumnak lírában való felolvasztását...¹ Ugyaneféle lélektani ok segítette elő nála egy másik irodalmi hatás érvényesülését is, mely előadásmódjának ismét új árnyalatokat kölcsönzött: a Byron-hatást értjük. Lord Byron életéből és költészetéből egyaránt a tételes emberi szabályokkal való meg hasonlítás s az ellenük való gúnyos tüntetés hangzik ki. Az ő költészete is tele van műfaji »szabálytalanság«-gal, jellemrajzolásának fogyatékoságát is sokszor bebizonyították a kritikusok, mégis mindig világirodalmi nagyság marad Byron, költői tehetségének nehezen elemezhető, de még kevésbé tagadható genialitása révén. Jókait, mint a mágnes a vasat, úgy vonzották magukhoz Byronnak jó és rossz írói tulajdonságai egyaránt: a képzelet káprázatos színpompája, s az exotikus tárgyak épúgy, mint a

¹ Különösen megkapó hangulati rokonságot mutat Jókai *Csataképeivel* Osszián *prózai* szövege (Tauchnitz, Leipzig 1847), melyet Jókai is ismerhetett.

poétikai szabályokból játékot űző szeszély, s a romantikus világfájdalom. A *Childe Harold*ot nehéz volna a szokásos költői műfajok valamelyikébe beosztani, mégis kiváló munka: az ilyen példát Jókai megjegyzi magának, s bátorságot merít belőle a prózai stílus tárgykörének olyan kiszélesítésére, a milyen »lehetetlen«-nek kénytelen minősíteni a poétika a *Childe Harold* tárgyát verses feldolgozás számára... Byront már diák korában olvastatta Jókaival tanár-sógora: Vály Ferencz,¹ s a byroni világfájdalom Jókai művei közül főként a szabadságharcz előtti-ekben tobzódik² hiszen ez a byroni világfájdalom egész bizonyosan a francia romantikus irodalom csatornáján át szivárgott be Jókai elbeszéléseibe. Hanem a byroni dictio pathosa, s különösen a byroni leírások pazar színpompája a szabadságharcz utáni időszakban jelentkezik Jókainál teljes szépségében. A keleti, különösen a balkáni (török) témák terén valószínűleg Byrontól is kapott ihletet; egypár tárgyi reminiscencia is erre mutat.³ A Byron-hatás közvetítőiül esetleg Vörösmarty regényes-bús költői elbeszélései is szolgálhattak, főként a török vonatkozású *Eger*.⁴

Ezek a hatások — s bizonyára még más hatások is — egy-egy új elemmel, új árnyalattal, új hangulattal gazdagították Jókai előadásmódjának kifejező erejét. Olyanféle szerepet játszanak, mint a stereoskopba tett kép kettős példánya: egyszerre több pontról láttatván a tárgyat, plasztikusabbá, élethűbbé teszik azt előttünk. A mennyire veszélyes Jókai képzeletének proteusi sokfélesége a tárgyilagos regényírói álláspontra nézve, ép annyira kedvező az előadó művészet kifogyhatatlan érdekességét illetőleg; egy regényen végig nem tud következetes maradni, de egy-egy alak, tájék vagy jelenet meglelevenítésében — mondhatni — utolérhetetlen. Valami csodálatos, alig elemezhető suggestív ereje van Jókai megjelenítő művészetének abban a két irány-

¹ *Az én életem regénye* 161. l.

² V. ö. Morvay Győző: *Byron Magyarországon*. (Függelék Koeppl művéhez) 1913. 340. l.

³ A munkácsi rab (1850) lírikus bevezetése egészen világosan a *Prisoner of Chillon* bevezetésének hatására vall. — A *Török világ* Azraëleje némileg emlékeztet Gúlnare-ra Byron *The Corsair*jében. Gúlnare megöli Szeid basát és megmenti Conradot, kitől aztán egy hálacsókot kap, de nem szerelmit, mert Conrad mást szeret: Medorát. Azraële Hasszántól menti meg Mária hercegnét a Feriz bég kérésére, s ettől egy csókot kér és kap, de ez a csók sem a szerelemé, csak a háláé, mert Feriz mást szeret: Béli Arankát. Gúlnare is, Azraële is egyformán okolják meg előttünk azt, hogy miért súlyedtek bűnbe: rabnők, játékszerek ők, kiknek lelkével senki sem törődött, pedig szívük fogékony lett volna minden nemes eszme iránt. Medora a Conrad vesztét meghallva, megtörik, elmúlik, mint a hervadt virág, külső bánatolom nélkül; Béli Aranka holdsugárszerű lényét is sirba viszi apja szerencsétlensége. Conrad eltűnik nyomtalanul (valószínűleg öngyilkossá lett), Feriz megtévelyodik és Kis-Ázsiába vonul félre.

⁴ V. ö. *Irodalomtörténet* 1912. 104. l. (Riedl F.)

ban, mely Walter Scott szerint ¹ a regény lényegét öleli körül : a leírásban (*description*) és az elbeszélésben (*narration*). A széles alanyiség, melyben a mai elmélet a regényíró feladatára nézve veszedelmes zátonyt lát, Jókai leírásaiban egy-egy képnek elbájoló varázst tud kölcsönözni. Az író egyéniségének most babonás, majd vallásos, majd ismét gyermeteg vagy szenvedélyes megnyilatkozásai a regény-cselekvény épületét bizony sokszor alapjában megingatják, de a regény egyik-másik részletét oly ellenállhatatlan hangulati szépséggel töltik meg, hogy ezek méltán sorozhatók a legkiválóbb lírai költemények közé. Nincs az a lírai költő, kinek számára *előbb* valami volna a külső természet, mint Jókai számára. Költői pantheismusában az ő gyöngéd nemességű világnézetének egyik legokoszerűbb jelentkezésére ismerünk. »Minden virágnak éppen úgy van élete, vágya, hajlama, bánata és örömei, fájdalma és szerelme, mint minékünk«, mondatja Szentirmayval Jókai,² de a saját nevében is sokszor el fogja még majd mondani — és hirdetni fogja e hitét a gyakorlati kertészkedés nemes szenvedélyével is. A természet titkaiba nem a regényíró bíráló komolyságával, hanem a lírai költő naiv megszemélyesítő képzelete révén szeret beleskelődni, megigézett olvasóit delejes hatalommal vonva maga után . . . »Fanny szemeit legmesszebb kerülék az álom tünderei. Ablakán besütött a hold, az ábrándozók csillaga, a vidék csendes volt, az ég lanyha ; olyan éj, melyben a lidérekék előjönnek berkeikből, s kereket hánynak a harmatos fűben ; mikor a tündérek szedik a csillagok hamvát s az a vén ember ott a holdban pengeti az ezüst sugárokat ; mikor ezüst felhők alakjában jár a bűv csillagról csillagra, jár a gyermekréim a fekete éji pillangón repkedve ; . . . mikor a fiatal lányok nem tudnak aludni, és álmodnak ébren . . .«³ Egy fiatal, töprengő menyasszony lelki állapotához jól illik ez a gyermekmesei képzetvilág, s egypár perczre nemcsak a regény írója, hanem olvasója is magára feledkezik, mintha a leglíraibb költőnek, Petőfinek lantját hallgatná fél-álomban : Gyermek vagyok, gyermek lettem újra . . . Ez a világcsoda-képzet nem másol, mint valami fényképezőgép, hanem önmagából árasztott szemfényvesztő megvilágítási effektusokkal átteremt minden tárgyat, mely útjába kerül. Épen ezért a leírás konkrét tárgya csekély jelentőségűvé, majdnem közömbössé és feleslegessé válik Jókai számára. Ő képzeletének teremő erejével remek leírásokat ad olyan tájakról, melyeket sohasem látott, sőt a melyeknek nincs is valóságos létezésük sehol a világon. Az *Erdély aranykora* cz. regény tájképeit pusztán képzet útján — útszéli módon szólva : egészen »hasból« — rajzolta meg, de

¹ W. Scott : *Lives of the Novelists*. Fielding.

² *Egy magyar nábob* II. k. 190. l.

³ *U. o.* II. k. 18. l.

ezek a képek valótlanágukban igazabbak a nyers valóságnál, mint a hogy az athéni komédiás malaczvisítása ismerősebbnek tűnt fel a hallgatóság előtt egy elbujtatott malacz »valóságos« jaj-hangjainál. E tekintetben Jókai képzelete a nyilvános fellépés első percze óta remekelt; csak gondoljunk vissza a *Nepean sziget* természeti képeire; a múlt földrajzi valóságnál biztosabb létezés jutott ezek számára: a művészeti örökélet. Jókai leírásai a költői *fictio* diadalai, a semmiből való világteremtést juttatják eszünkbe. A romantikus tájfestő-modor terén senki sem fogható nálunk Jókaihoz, a világirodalomban is csak a legnagyobbak. Csupán az 1850—1854 közti korszak Jókai-műveiben is a káprázatos leírásoknak olyan panorámája pompázik, hogy elő sem lehetne minden szebb részletét sorolni. Csak utalunk közülük egynéhányra; ilyenek *Erdély aranykorában* a drávamelléki lankaság, Corsar bég kéjlaka a Homolka hegyei közt, a Gregyina Drakuluj vidéke, a *Török világban* a hölgyvásár, a Margitsziget, a *Janicsárok végnapjaiban* a seleuciai üregek, Muhtar bej lakomája, a *Kárpáthy Zoltánban* az árvíz; de a rövidebb elbeszélések is (*A bujdosó tanyája*, *Az erdők leánya*, *Shirin* stb. stb.) tele vannak szebbnél szebb leírásokkal.¹

¹ Hogy a romantika színes szemüvegén keresztül is mily szemléletes praecisítással tud egy-egy tüneményt megfigyelni Jókai képzelete, hadd mutassa meg két kiragadott példa egy regényből: »A tizennégy év óta elzárt levegő nehéz, bágyasztó nyomással ült kebleikre, a meleg, élettelen roha enyészetes szagával. A gyertyák is halaványabban égtek... A bútorok, asztalok mind finom porral voltak belepve, mely évek alatt a legezárta termeken is keresztülhat és eltakarja a magára hagyatott fényt, a halott-pompát. A bársonyszőnyegek, mik még használva sem voltak, színeiket vesztek, s midőn Rudolf egy függőnyt félre akart vonni, kezében szétmállott az, az idő megemésztette, s tán az apró lepkék bábjai is segítettek pusztulásán, mik a megjelenő gyertyák körül oly sűrűn repkednek. E szoba ablakainak egyikén a vastáblán valami kis lyuk támadt, tán egy kiesett szeg helye, melyen keresztül a déli napvilág hosszú, vékony sugárt ereszt a szoba tulsó falára, mozgó alakokat tüntetve fel rajta, mint egy természetes camera obscurában. Néha valaki végigmegy az udvaron; ilyenkor mintha hosszú, kísérteties árnyékok vonulnának végig a falakon, fölfelé fordított lábakkal. Minden olyan csendes, csak a hangosan őrlő szű hirdeti, hogy az idő él, halad és pusztít...« *Kárpáthy Z.* 127—128. l. — »Nemsokára hallani lehetett, mint omlik be a pinczeablakokon a víz nagy zuhogva, bugyborékolva, folytonos rázkódásban tartva az egész épületet, néhány perc múlva megteltek a földalatti üregek, s a túltömött nyílások tompa bőfoggéssal adtak helyet a kiszorított légnek; még egy-egy nagy hörgés hallatszott, mintha valami óriási állat fulladna a vízbe, s okádna vissza a torkába rohanó hullámot; azután elfojtott csend állt be néhány percre... Két-három perc múlva elkezdtek egyes pattogások, roppanások hallatszani az egész épületben... Egy pohár állt a beteg leány éji asztalán, abban egy ezüst kávékanál. Lassankint elkezdett csengni a pohár, a mint a kanál hozzáverődött... Egy rémületes óra folyt le így, melyet nem számlált a percz-inga otthonos ketyegése, mert a folytonos rázkódástól maga a fali óra is megállt, s a tizenegy órát úgy ütötte el, hogy minden ütésnél perczekig megpihent...« *U. o.* 209—210. l. A művészeti és fizikai szabatoságnak egyaránt mintái lehetnek az ilyen leírások.

Ezek a remek leírások nemcsak elképzelve vannak kitűnően, hanem megfogalmazva, szavakban megérezkítve is. Csak figyeljük meg pl. a következő, Victor Hugóhoz méltó, nagyszerű tájkép-felvételt: »... Oldalt egy bazalt-szikla, toronymagasságú szegletes oszlopok egymás mellé állítva, mint egy óriási orgona sípjai...; néha egy-egy villám lobban ki a felhőből, a visszavert mennydörgési visszhangot nagy későre hallatja omlatag accordokban a felséges sziklaorgona...«¹ — az ilyen leírások sikere nemcsak a képzelettől, hanem a legmegfelelőbb stilisztikai alakzatok (itt a »szikla-orgona«-metafora) megtalálásától is függ. Általában az irodalmi romantizmus egyik elévülhetetlen érdeme, hogy a költészet nyelvét felszabadította a klasszikai divat válogatós, kimért, merev ízlésének nyúga alól. Igaz, hogy szabadságra törekvésében olyan gátakat is áttört, melyekre a művészetnek mindig szüksége volt, van és lesz, de a költői stílus nagyon sokat köszönhet a merész képzeletű romantikus íróknak. A verses magyar nyelv e nemű áttekintésének dicsősége Vörösmarty nevéhez fűződik, szépprózánké pedig a Jókaiéhoz. Hogy mind a két író számára úttörők tették lehetővé ezt a korszakos fontosságú szerepet, az természetes. Jókai stílusában is, mondhatni, legérdekesebb annak a nyomon kísérése, hogyan fogódzik még ebben a korszakban (1850—1854) is a hazai és külföldi mintaképekbe, s hogyan lesz az elbeszélés művészeti eszközeinek, főként a stílusnak, terén mindinkább a maga urává, s olyan mintaképpé, a kibe majdan két emberöltő valamennyi magyar írója fog belekapaszkodni.

A romantikus szépprózai irodalom technikája a leíró és elbeszélő stílus terén is megtermett egyes nemzetközivé vált modorosságokat. Walter Scott regényeiből világkörűra indult egy-egy nyelvtani vagy stilisztikai furcsaság, sőt a harmad-negyedrangú utánzóknál már jóformán egyéb sem maradt meg Scottból, csupán az ilyesmik. A romantikus novellákban pl. nem azt mondja az író, hogy egy lovas nyargal itt vagy ott, hanem »egy lovas látszik nyargalni« (főként múlt idejű elbeszélésben; v. ö. *seemed to* + inf. = *semblait* + inf. = *paraissait* + inf.), pedig ez legtöbbször csak henye modorosság; az olyas kifejezés, hogy pl. »a dromedárok előre nyújtott nyakkal röpködni látszottak a homokpuszta fölött« (Jókai, *Délvirágok* 66. l.) még elfogadható, mert a dromedárok nem röpködtek, csak úgy látszott, mintha röpködnének... de az általános irodalmi divat hatása alatt Jókai sem marad meg a józan mérséklet határán belül, hanem derűre-borúra ontja magából ezt az ügyetlen szólásmódot. Csak az *Erdély aranykorának*, Jókai első történeti regényének legelső pár lapján is minduntalan megbotlunk az ilyen nyakatekert Scott-Jósika-Kúthy-féle stiláris nagyképűsködés-

¹ *Erdély aranykora* 156. l.

ben: A vadásztanyának »több rendbeli épületei *tanúsítani látszának* azt, hogy...« (6. l.), »a völgy *látszott* egyetlen oszlopzata *lenni*« (6.), a széles falak »arra *látszanak mutatni*« (7.), Zrinyi széles vállai, nagy domború melle herkulesi erőre *látszottak mutatni*« (8.), (mintha nem jobb volna magában a »mutattak«!), az amazonhoz az ifjú »édes szavakat látszék sugdosni« (10.) stb., ez a szólásmód ebben a regényben hetvenötször fordul elő, minden szükség nélkül. Ugyanilyen modorosság a szintén Scott útján elterjedt, s nálunk is elharapódzott »valaminek *neme*«-féle kifejezés (*a sort of ... , une sorte de ... , une espèce de ...*); persze hogy ez is megvan Jókainál eleinte, de már egy parányi módosítással, s ez mindjárt tűrhetőbbé teszi a magyar fül számára az említett szólásmódot: Jókai a *neme* elébe rendesen jelzőt helyez, pl. »a füszeritalok *mindenféle neme*« (Erd. ar. 41.), »az indulatok *minden nemein* keresztülvergődött« (U. o. 180.), »van *valami neme* az ígézetnek« (Török világ II. 10.); vagy pedig így segít magán, illetőleg a magyarosságon: »*némi* ösvény kanyargása látszik...« (Erd. ar. 93.). — A személyek jellemzésének stereotyp bevezetése a romantikusoknál: X. Y. »egy azok közül kik...« (*one of those ... , un de ces ...*); ez a kifejezőmód mutatja, hogy a romantikus regényírók voltaképpen nem tudtak tovább menni a jellemzés terén a típusok rajzolásánál; az ő legkülönösebb különceik is *tipikus* különzők. Az »egy azok közül«-féle stilisztikai ablakocskán át Jókai jellemrajzoló műhelyébe is bepillanthatunk, s ott ugyanazt a tapasztalatot szerezhetjük; még tájképeinek ilyen recept szerinti keletkezését is elárulja az efféle kifejezés: »A Dráva mellékén vagyunk, *egyikében* azon végtelen lankaságoknak...« (Erd. ar. 1.) A romantikus költészet egyedül üdvöztetőnek hitt aesthetikai dogmája volt a meglepő ellentétek hajszolása; az idegen romantikus regényírók négy-öt sort is alig tudtak egyfolytában leírni a *contrast* szó nélkül. Ennek a divatnak nemcsak elve, hanem szókészlete is átkerült mihozzánk is; Jókai képzelete épúgy tobzódik az ellentétek egymás mellé állítgatásában, mint Scotté, s különösen mint Jókai francia mesterei: Hugóé, Sueé, Dumasé; Jókainál is olvashatjuk tehát az *élénk ellentét*től (*A magyar előidőkből. 141.*) a *festői, bubánatos* (Erd. ar. 212., 178.), *csodás, különös, búbajos* (*Délvirágok 54., 195., 196.*) ellentétig sokféle ellentétet (v. ö. az angolban: *strong, striking, melancholy contrast*, a francziában: *grand, vive, frappant, élatant, agréable, plaisant, touchant, pénible, triste, douloureux, adorant, mystérieux, brusque* etc. *contraste*), s még ez hagyján; nagyobb baj az, hogy Jókai a *contrast* szót eleinte nemcsak aesthetikai, hanem grammatikai következményeivel együtt is áthozza a magyar nyelvbe, pedig ez ellen nyelvérzékünk mindig tiltakozni fog. A francia és az angol *contraste(r)* (*contrast*) szó t. i. igeként is szerepelhet (*contrastait avec ... , contrasted with ...*); Jókai szolgailag átveszi ezt a

használati módot, s ilyeneket ír a szabadságharcz utáni első műveiben: »...szép, fiatal, nyájas arczaik oly kellemesen *ellentétezve* (!) férfiak vad, marcsona képeivel...« (Erd. ar. 146.), a leány arcának »arany színével oly szokatlan igézzel *ellentétezett* (!) a rózsapiros ajk« (Délvirágok 175.). Ez a nyelvtani csodabogár tudtunkkal még Jósikánál sem fordul elő. Nagyon visszaélnék a francia és angol romantikus regényírók a *singulier*, *particulier*, ill. *singular*, *strange*, *curious* jelzőkkel; az ő kivételes embereiken és helyzeteikben semmi sem közönséges, hanem minden: *különös*, *sajátságos*, mástól különböző. Zrinyi Ilona ajkai »a lelkesülés egy *saját* mosolyától nyílnak meg« (Erd. ar. 6.); a bársonyos hamv, s az egészséges pír »annál *sajátságosabb* szépséget kölcsönöznek e *rendkívüli* arcznak...« (t. i. Apafinéknak.¹ U. o. 25.); »Apafi a *neki* *sajátságos* (!) v. ö. (*lui propre*) cynismussal folytatá...« (Török v. 90.) A »találta magát«-féle (*found himself, se trouva*) szólás is sű ün előfordul. Az egy névelő idegenszerű (németes) használata ekkoriban nagyon gyakori Jókainál, úgyszintén az ilyen németes összetételek: *gyümölcskert*, *fűszer-ital*, *udvarszolga*, *bor-tanya* stb., valamint a szintén német észjárás szerint igazodott magyar nyelvújításnak néhány kinövése, különleges összetételek (*tündérlenge* hölgy, Feriz *bájangjai*, *pálma-karcsú* derék, *szellemcsöndes* hang, ördögi *véröröm*, *fájdalomédes* ének, *parasztbüszke* kézműves, *életroskad*² férj, *látkör*, *túlpart*, *gyűlpont* stb.), szokatlan igealakok (az -*and*-, -*end*-képzős jövőidő használata feltételes mód helyett), helytelen melléknévképzés (*irántami* fáradság, *fejedelemségbeni* megerősítés)... és így tovább.

Íme, mily könnyű a kritika a szűrőjével felfogni egy kis salakot, miközben a mesemondás ezer színben tündöklő, de kristálytisztá folyama álomszerűen tovasiklik előlünk. Az elsorolt kisebb-nagyobb hibákat jól ismerjük a magyar romantizmus kisebb tehetségű íróinak munkáiból, a kikkel Jókait körülbelül csak ezek útján a szépséghibák útján tudja az irodalomtörténet kapcsolatba hozni, az elbeszélésnek mindenki mástól megkülönböztető varázsa előtt ellenben meglepődve áll meg, élvezi azt, de kissé ablonos, nehézkes mérlegén nem képes ezt az *imponderabilis* elemet olyan pontosan és kényelmesen megmérni, a hogyan némely költészettani kategoriával szokta és szereti tenni. Pedig érzi minden olvasó a Jókai elsőségét, ha csak futólag hasonlítja is össze az ő előadó művészetét regényíró kortársaiéval. A jelentéktelenebbek erőlködő romantikája (Degréé és társaié, sőt a Kuthyé is) éppen a legizgalmasabb részleteknél sül

¹ Különben e jellemzéssel v. ö. a történetírói véleményt: »A közigazgatásra és kormányzásra nagy befolyást gyakorló, s nagy tehetséggel is bíró fejedelemszöny sem szép, sem kedves nem igen volt...« Deák Farkas: *Uzoni Béldi Pál*. (M. Tört. Eletrajzok) Bp. 1887. 61. l.

² Az ilyen jelzőnél már legfeljebb egy van, a mi még »szebb«! : a *lávanyugalmas* arcz. Bérczy Károly: *Élet és ábránd*. Pest 1852. I. k. 108. l.

fel, hatásvadászó stíljük ilyenkor valósággal nevetségessé válik, pedig (vagy inkább : mert) ugyancsak pályáznak a tragikai fenségre. A kiválóbb tehetségek előadásmódjából is hiányzik a sokoldalúság, a változatosság ; Jósika ügyes elbeszélő, de humora nincs, azután meg mindinkább valami száraz egyformaság kezd megfeketüdni későbbi írásait ; Eötvös nagy szónok, regényírónak is jeles, de körmondatokban hömpölygő, nemes ünnepélyességű stílusa le sem tudna ereszkedni a könnyed mulattatás színvonalára ; Kemény előadása sok helyen kitűnő, főként a tépelődő lelkek magánbeszédének hatalmas dialektikája ragad magával bennünket, de néha meg rendkívüli nehézségekre akadunk nála, az elméskedő (főként női) társalgást, vagy a szerző ilyen tárgyú csevegését épen a kecses könnyedségre való törekvés teszi gyakran félszeggé, ügyetlenné (bizonyosan ide céloz Mikszáth botrányos hasonlata is a menuettet tánczoló elefántról, i. m. I. k. 127. l.). Jókai hatalmas tehetségének és óriási jelentőségének lényege abban van, hogy a gyönyörködtető, művészi magyar próza stílus számára meghódította az emberi képzetvilág egész területét. Jókai agyában a költészet és tudomány motivumainak kábítóan gazdag özőne halmozódott fel, de nem osztottak azok szét külön csoportba, hanem egyforma engedelmességgel kell lesniök az *elmesélhetőség* legfőbb szempontjának parancsszavát. Ebben természetszerűleg némi erőszakosság nyilatkozik, de minden igazi nagy tehetségből kiütözik egy-egy ilyen zsarnoki hajlam. Jókai mesemondó hajlama oly erős, oly uralkodó lelki vonás, hogy ez végighömpölygő ú'jában olyan területeken is, melyeket voltaképen nem volna szabad érintenie ; de tagadhatatlan, hogy ez a gazdag áradat még az ilyen »tilos« területeket is megtermékenyítette ; ma már a tudomány nyelve is csak akkor számíthat hatásra, ha Jókai prózájából ő is tanult egyet-mást. Mert a Jókai stílusa mindenki számára érthető és minden tárgykörben használható. Ismét a Vörösmarty-analogia jut eszünkbe. Mint Vörösmarty stílusán, a Jókaién is megérzik a nyelvújításnak (a reformkor egyik ú'örö szellemi mozgalmának) egy kis zamata, de voltaképen épúgy nem neolog stílus egyikőjüké sem, mint a hogy nem régimódi ; épen az a csodálatos mind a kettőben, hogy kedves, magyaros, újszerű és mégis természetes, ismerős beszédük minden fordulata. A most tárgyalt időszakban (1850—1854) Jókai költészete még nem válik annyira népiessé sem tárgy, sem nyelv tekintetében, hogy inkább Aranyra emlékeztetne, mint Vörösmartyra. Aranynál nyelvújítási kifejezés (néhány szón kívül) alig akad, ő — mondhatni — minden szavának használatáról nyelvtani, sőt nyelvtörténeti alapon is számot tudna adni ; Vörösmarty és Jókai ellenben — egyik a vers, másik a próza mezején — kissé könnyelműbb pazarlást fejtenek ki, mert gazdagságukban mintegy felmentve érzik magukat a nyelvtisztaság minden

egyes esetével való aggodalmas bibelődés alól.¹ A szapora dolgozás Jókai művein e tekintetben is eltagadhatatlan foltokat ejtett, de valami ösztön hajtotta őt a tömördek munkára, mintha meg lett volna győződve róla, hogy egy egész nemzedék feladatát neki magának kell elvégeznie prózai nyelvünk európai színvonalra emelésében. Természetes, hogy ilyen feladat közben nem lehet — mondjuk — egy Flaubert stilaris műgondját alkalmazni. Jókai nem ráspolyozott egy-egy szót vagy mondatot órákig és napokig, hanem egy ültőhelyében megírt egy novellát. Nem is Flauberthez szokták őt hasonlítani, hanem Dumashoz.

* * *

A »magyar Dumas« elnevezés ebben a korszakban lett divattossá.² Az összehasonlításnak elég természetes alapjául kínálkozott Jókai versenytárs nélküli termékenysége és népszerűsége. Igaz, hogy mint minden hasonlat, ez is sántít; a négervérű francia irodalmi szerencse- és világfit bizonyára jelentékeny különbségek választják el a szökehajjú, kékszemű, galamb-szelidségű magyar mesemondótól. De tagadhatatlan, hogy e két író közt csakugyan van valamelyes egyéniségi és történeti kapocs, mely a »magyar Dumas« név előtt egy pillanatra megállást javasol.

Az olyan gyűlékony, vérmes képzelet számára, a milyen a Jókaié volt, elgondolni is nehéz lett volna a múlt század közepén izgatóbb példát az idősebb Dumas Sándor írói *carrièrejénél*. Ekkortájt állott dicsősége tetőpontján, neve ismertebb volt az uralkodóknál, műveit türelmetlenül várta-leste úgyszólván az egész világ, minden sornyi kézírata aranyat ért. Csodálói közt olyan lángész is akadt, mint pl. Petőfi;³ nem csoda hát, ha Jókai is méltónak és ajánlatosnak kezdte tartani Dumas nyomdokainak követését. Annyi kétségtelenül megállapítható, hogy Jókait nagyon érdekelték, sőt izgatták a Dumas termékenységről és népszerűségéről keringő szédítő adatok, s valami hasonló szerepről álmodozott — talán félig öntudatlanul — a Jókai becsvégya is, ha másképp nem, hát legalább a magyar nyelv sokkal szűkebb területi határain belül. Szívesen vette, ha az időszakai sajtó — tücsköt-bogarat összevissza fecsegetve róla — szárnyára kapta nevét; szívesen tett kisebb-nagyobb utazásokat, megbocsátható hiúsággal fogadva és köszönve meg az iránta nyilatkozó széleskörű szeretetet. Persze Dumas az ilyesmit is

¹ »... Én a végletekig vitt purismust azért nem szeretem, mert újabb időkben avatatlan, a nyelvek összehasonlított jellemét nem értő nyelvészek annyira elszaporították a rossz új szavakat nyelvünkben, hogy kénytelen vagyok a régieket visszakérni, s használatban tartani mindaddig, míg a Magyar Tudós Társaság nagy szótára elkészül...« *Egy magyar nábob* (Végszó.) II. k. 238. l. a második kiadáshoz: 1858. márcz. 3.)

² Lásd pl. *Hölgyfutár* 1853. 219. és 249. sz.

³ Petőfi: *Utí levelek*, XVIII. levél.

nagyobb méretekben csinálhatta: ő a Kaukázus vidékén is *Monte-Christo*-olvasók szerencsekívánataival hízlalhatta magát, s a tatár herceget egész udvarkarával látta üdvözlés végett elé e jönni,¹ — de Jókai is jogos önérzettel számolhatott be egy-egy honi vagy pl. később egy berlini utazás megtisztelő emlékeiről. Jókai is, mint Dumas, napilapok Tárcza-rovatában tördelte aprópénzre regényírói talentumát, folyóiratokat alapítva majdnem kizárólag saját tárcza-műveinek elhelyezhetése végett, illetőleg ezek vonzóerejére támaszkodva pénz-tőke helyett;² de a néprétegek kedvének illetően keresése mellett viszont mindegyikük hiúságának egyformán hízelgett a születési és politikai aristocrazia részéről jövő elismerés; szinte komikussá válik Dumas, mikor eldicsekszik vele, hogy Vilmos orániai herceg holland királylányá koronáztatása alkalmával, neki, a közönség közt álló írónak, a kit azelőtt sohasem látott: üdvözlést intett tekintetével és kezével,³ ... kinek ne jutna eszébe Jókai túlzott loyaltása az uralkodócsalád iránt a hatvanas évek végétől fogva (Erzsébet, Rudolf, József főherceg)? Ha Dumast a hollandiai újdonsült király tüntette ki bizalmas leereszkedésével, Jókaival egy exotikus messzeségű ország uralkodója, Don Pedro braziliai császár bánt úgy, mint barátjával, s állítólag azért nem a budai királyi palotában vett magának szállást, hanem a Hungária-szállóban, hogy a világhírű íróval kényelmesebben érintkezhessék ... Igen, az ilyesmit érezte írói buzgalma legszebb jutalmának Dumas is, Jókai is; az anyagi jövedelmet sem vetették meg, de ez nekik inkább csak arra való volt, hogy gavalléros bőkezűséggel költhessék el, hiszen némileg Jókai is, Dumas még sokkal inkább, az ú. n. irodalmi bohém-világhoz tartozott s a pénzzel egyikőjük sem tudott helyesen gazdálkodni. Hanem a hírnév, a költői dicsőség és népszerűség: ez volt irodalmi pályájuk sarkcsillaga. E nemű nagy sikerei érzékenyny is tették Jókait a művészet nevében rátámadó kritikával szemben, s ő, a ki egyébként a legszerényebb emberek közé tartozott, ilyenkor többször megtette, hogy a bírálat nyilai elől sértődött büszkeséggel vonult a világhír fellegvárába. 1858-ban pl. ilyen átlátszó fátyol alá rejtí érzékenykedését, »kedves barátom, Gyulay Pál!«-hoz intézve:

... Van nekem egy ismerősöm; — hogy ki? az nem tartozik a dologra; elég az hozzá, hogy író, a ki nagyon sokat ír; ennek több ízben tették már azt az ajánlatot nem magyar ajkú, nem is pesti kiadók, hogy munkáit háromszorosan jobban fogják díjazni, ha csak annyit tesz is meg,

¹ Dumas: *Utazás a Kaukázusban*. Ford. Székely József. Pest 1860. I. k. 68., 114—115., II. k. 53. l.

² V. ö.: »... Il y avait même certains journaux auxquels on ne s'abonnait que pour les feuilletons...«, mondja Dumas, természetesen a saját maga lapjaira vonatkozólag is. *Histoire de mes bêtes*. Paris, Calmann-Lévy (1892) 274. l.

³ *Les mariages du père Olifus*. Calmann-Lévy (1895) 44. l.

hogy előbb engedi azokat más nyelven kiadni és csak úgy vagy félév múlva adja ki magyarul... Hanem ez az én ismerősöm olyan furcsa bagoly, a kinek még vannak olyan ócska morosus fogalmai, a mik nem engedték neki ezt az ajánlatot elfogadni; a helyett azt felelte: hogy »már én csak annak vénülök meg, a kinek felnőttem, s ha lehet, annak is halok meg...« De azután megint elkezdi keseregni: »Magyar írónak lenni már magában sem kecsesgető pálya, hozzá még a közönség is évről-évre kevésbé óhajta őket; míg másfelől nagyobb nemzetek írójának lenni nagyon buzditó kilátás...«¹

A nagyzolásnak ez az álszerénységben bujkáló modora az főként, a mit Gyulai ki nem állhatott senkiben, Jókaiiban sem; le-le is csap ilyenkor rá minden kímélet nélkül, pl. 1855-ben az »Egy kis vitatkozás« cz. Jókai-cikkért,² később pedig *A tenger-szemű hölgy* (1888) akadémiai jutalmával kapcsolatban.³ Jókainak bizony nem is állott jól az ilyen negédeskedés, ildomtalan dolog volt saját műveinek kapósságára hivatkozni — meggyőződésünk szerint Dumas példájának rontó hatását kell ebben látnunk: Jókai érezte magáról, hogy tehetsége legalább is felér a Dumaséval, s bántotta az, hogy ennek otromba szerencsével nem mérkőzhetik, mert a magyar íróra a sors nem mosolyog úgy soha, mint a »nagyobb nemzetek írója«-ra — kénytelen tehát szegény magyar író egy kissé maga is ütni a dobát a maga érdekében, hogy legalább a meglevő, a kivívott külföldi hírnévről vegyenek tudomást az itthoniak. Tudomást is vettek róla, s büszkén tekintettek leghíresebb honfitársaikra, kinek sokoldalúságáról, uralkodókkal, főherczekkel való barátkozásáról, nagy jövedelmeiről, kiapadhatatlan munkáerejéről stb. egész legendakör kezdett képződni, akár csak Dumasról; s midőn egyszer Jókai kertészkedés közben megszúrta a jobbkeze hüvelykujját és egy pár napig nem tudott írni: ez olyan sensatio lehetett, mint mikor Dumas kezét harapta volt meg egy kutya...

A kritika természetesen nem nézte — nem is nézhette — jó szemmel Jókai írói eljárásában a Dumasra emlékeztető nyomokat; az is igaz azonban, hogy Dumas és Jókai közt csupán a hasonlóságokkal törődni, s Jókairól csakis ezek alapján ítélkezni, nem méltányos dolog. A *Budapesti Hírlap* 1855. júl. 26-iki számának névtelen tárczaírója (Salamon Ferencz?) a francia regényírókról szólva, többek közt ezt a kétségtelen igazságot mondja ki: Dumas *Monte Christoja* és *Három testőre* »inkább varázslámpa, mint komoly elbeszélés. Szerző úgy bánik olvasóival, mint nagy gyermekekkel... ő minden irodalmi törvényekkel könnyelmű játékot űz...«; ehhez *) alatt megjegyzi vagy

¹ Jókai Mór: *Bajza Lenke munkái. Magyar Sajtó* 1858. 75. sz. (Folyt. a 77. és 79. sz.-ban.)

² Jókai cikke a *Vasárnapi Ujság* 1855. évi 51. számában jelent meg; Gyulai Berlinből válaszolt 1855. decz. 28-iki kelettel, »Még egyszer Ristori« cím alatt. Lásd *Dramaturgiai dolg.* I. k. 186. s köv. l. — V. ö. Gyulai: *Bírálatok* 1911. 151. l.

³ Gyulai Pál: *Bírálatok* 1911. 369—370. l.

a cikkíró, vagy a szerkesztő, hogy: »Van nálunk is regényíró, kire e megjegyzés legnagyobb mértékben ráillik«; Gyulai pedig egy későbbi alkalommal (1869)¹ egyenesen úgy tünteti fel a dolgot, mintha Dumas több komolyságot tanúsítana tárgyai megválasztásában Jókainál. Szerény véleményünk szerint ilyen beállításban nem kapunk hű képet e két híres regényíró értékeiről, s egymáshoz való viszonyukról. Talán legelfogadhatóbban úgy lehet az igazságot megfogalmazni, hogy : Dumas néhány jobb műve és Jókai egyik-másik gyöngébb műve csakugyan alkalmas az egymással való összehasonlításra, s hogy Jókai írói fejlődésének egyik mozzanatát Dumas-hatásnak kell tekintenünk. Először is tehát a Jókai-névvel nem lehet egyenlő rangú annak a Dumasnak a neve, a ki ezt a nevet üzletszerűen akárhányszor eladta csalétkül más írók művei címlapjára, holott ő maga az illető művek tartalmának néha csak átnézője volt, esetleg az sem ; ha Dumas hívei még mindig nem akarják elhinni ezt a közismert körülményt, művészeti szempontból csak annál rosszabb Dumasra nézve, mert akkor egészen ő reá veti árnyékát az a nagy garmada silányság, mely a Dumas-termékek túlnyomó részét teszi. De a kétségtelenül tőle származó, sikerültebb műveknek — köztük a leghírhedtebbnek: a *Comte de Monte-Christo*-nak — képtelenül elnyújtott terjedelme, a soronként fizetett honorarium nyerésszerű kihasználása szintén erős próbára teszi a komolyabb olvasó rokonszenvét az irodalmi világpiac e népszerű regény-gyárosa iránt. Egy szempontból azonban irodalomtörténetileg tudomásul veendő az ő működése : ő az, kinek szellemeskedő, rendkívül könnyed, szórakoztató előadásmódja a történeti regény elsekélyesítésében fejtette ki szebb hivatásra érdemes erejét. Dumas »Scott Walter nagyapó«² unokái közé számítja magát, legismertebb regényei (*Les trois Mousquetaires, Vingt ans après, La Reine Margot, Une Fille du Régent, La Tulipe noire* etc.) mind »történeti« háttérben helyezik el a cselekvényt, úgyszintén exotikus tárgyú művei (*Jacquot sans Oreilles, La Maison de Glace, Le Saltéador* etc.); sőt legvakmerőbb férczmunkáiban (pl. *Memoires d'un Médecin: Balsamo*) is a történelem fügefalevelével takargatja a conceptio ponyvairodalmi, rikító meztelenségét. Előadó modora azonban kedves, könnyed, néhol illúzió-keltő, s a történeti bizonyítékokkal kaczerkódó ; hangulatos mesevilágot fest, de az ezt körülvevő sorompókon ismeretes történelmi felírások olvashatók... Tagadhatatlan, hogy ezen a téren Jókaira nem maradt hatás nélkül Dumas módszere. Jókai félkézzel Jósikába fogódzik, de másik kezét Dumasnak nyújtja oda. Az *Erdély aranykora*, még inkább a

¹ U. o. 84. l.

² »... notre grand-père Walter Scott...« *La Maison de Glace*. 1892 I. k. 215. l. — Scottot emlegeti még: *Histoire de mes bêtes* 1892 4., 8., 9. l. és másutt is.

Török világ, különösen pedig a két török tárgyú regény (*Fehér rózsza*, *A janicsárok végnapjai*) a Jósika-genrenak a Dumas-recept szerinti, könnyebb fajsúlyúvá és szórakoztatóbbá, de egyúttal meseibbé és gyökértelenebbé lett változatai. Egy pár tárgyi egyezés is mutatja, hogy e korban a Hugo-Sue-hatást a Dumas-hatás váltotta fel. A *Török világ* három ifjú daliája (Thököli, Ghyka, Feriz), kik párbajjal kezdik az ismerkedést, s azután (II. k. 99. l.) eszményi bajtársakká válnak: a regényes történeti környezetben igazi Dumas-szerű »három testőr«. Ugyanebben a regényben a szentkúti barát valószínűtlen bravúrja egészen párja Dumas *Le Prince des Voleurs* (= Robin Hood) cz. műve egyik jelenetének; az óriás erejű Gergely pap szakasztott úgy jár el Kökényesdi rablóvezérrel, a hogy az óriás termetű »Petit-Jean« a nottinghami várúrral, Fitz Alwin-nel. A *Fehér rózsza* Kapudán basája, a ki tulipán-tenyésztő szenvedélyében minden mást feled, még saját veszedelmét is, és mámoros örömmel nézi sok fáradságának diadalmas eredményét a hófehér tulipánt — teljesen egyező mása Dumas *La Tulipe noire*jában Cornelius de Witt viselkedésének, s fekete tulipánjának. A *Török világ*ban a Béldi Pál sírjától el nem mozduló hű kutya is testvére a derék Lancenak, mely az öreg Gilbert sírjánál döglik meg. (Dumas: *Le Prince des Voleurs*.) A Feriz bégek, Azraélék, Gül-Bejázék, a költői indokolásmód elleni sok könnyelmű vétség (jóslat, előérzet, varázslat; regénynek drámává való áthevenyészése ¹) — mindezek Dumashoz vezető nyomok.

Jókai tehát jóformán csak hibáiban Dumas-tanítvány, mert hiszen az élvezetes, könnyed, mindenki számára érthető stílust nem tőle tanulta, a természet ritka adománya az. A Dumas-hatás egyébiránt épen a mostani korszakban (1850—1854) legerősebb nála, de ekkor sem meríti ki távolról sem Jókai költői képességeit a Dumas modorával való rokonság. A *Csataképek*, az *Egy magyar nábob*, a *Kárpáthy Zoltán*, a kedves erdélyi novellák stb. ekkor is mutatják, hogy szerzőjük a magyar geniustól lelkezett kitűnő tehetség, a kinek Dumasval való rokonságában voltaképen nem valami kölcsönként értéket kell látnunk, hanem inkább a saját értékének rovására elkövetett sajnós könnyelműséget. Jókai nem a Dumas-hatás révén nagy író, hanem a Dumas-hatás ellenére is nagy író. A »magyar Dumas« jóval fölötte áll a francia Dumasnak.²

¹ Pl. Dumas *La Reine Margot*, *Le Comte de Monte-Christo* etc. cz. regényeiből drámák épúgy készültek, mint Jókai e korbéli színművei. Különben Dumasnak vannak »eredeti« szomorú- és vígjátékai is, s ezen az egy téren, t. i. a romantikus dráma terén, működése jelentékenyebb a Jókaiénál.

² Hogy magának Jókainak is mennyire megvolt a véleménye Dumas egyik-másik írói árnyoldaláról, bizonyítja az a jóízű tréfája, melyet az *Ústökösben* (VII. köt. 1—5. sz.) közölt e czímen: *Dumas Sándor papa úti*

3. Befejezés.

Az 1850—1854 közti időszakra esik Jókai sokoldalú írói tehetségének tulajdonképeni kifejlődése. Mindazáltal az ekkori művekben nincs benne egészen a későbbi Jókai; tárgy és hang tekintetében egyaránt megállapítható még egy kis hiány a későbbi teljes kifejlődöttséghez képest. A szabadságharcz előtti művek vad romantikájából jelentékeny lépést tett előre Jókai főként a magyar nemzeti tárgy és szellem irányában, de a *népet* még most sem méltatja kellő figyelemre. Írt ugyan két elbeszélést *Magyar népvilág* cím alatt, az *Egy magyar nábobban* is juttat szerepet jobbágy sorban levő személyeknek is, de ezeknek még nem tudunk a lelkükbe látni, ezek még csak a megdicsőített nemesi rend kiemelésére szolgáló függelékek, mint egy-egy arczkép főalakjának lábánál a háttérben nyüzsgő tömeg. Persze, sem általában a romantika eszimevilága, sem különösen a történeti regény műfaja nem kedvezett a mindennapi élet szürke napszámisait kereső művészeti témáknak; sokkal inkább érdeklődött az átlagon felülemelkedő, kivételes alakok és tettek iránt. Jókai képzelete is, mint a virág, önkéntelenül arra törekszik, a merről a fényzőn sugárzott feléje: föl a magasba. A magyar női aristocrátia szépsége tartotta fogva ekkor szívét-lelkét. Eszéki Flóra jellemzésében azt mondja, hogy »látása magában képes a vulgivaga Vénust megtagadtatni a szemlélővel.«¹ Összinte rajongással sóhajt fel: »Óh az úri körök delnőinek szépsége, bájai előtt meg kell hajolnunk. E nemes mozdulatok, e biztos, könnyűded társalgás, e hódító fensőség egyedül az ő sajátjuk. Az ő arcaik gyöngéd vonzalmait nem hatja meg az ártó napsugár, sem az aggasztó életgondok; ifjú éveiknek nincs egyéb feladata, mint a lélek nemesítése, s annak meg kell látszani az arczon... Ők egy ideál-életben élnek, nem csoda tehát, ha ideállá válnak magok is...«² Íme, a szép magyar úrhölgyek láttán egyszerre elfelejti Jókai a »természet öléről« döngicsélt érzelmős szólamokat és sokkal »természetesebb« bókra fakad akaratlanul a főúri magyar női társadalom iránti hódolata:

naplója Magyarországról. Mutatóban hadd álljanak itt a bevezető sorok: »(NB. Igaz ugyan, hogy ezt az úti naplót nem írta *idősb Dumas Sándor*, de miután ő nem szokott érte haragudni, ha *mások is* a neve alatt írnak, bátor-kodtunk e szabadalmat, utólagos jóváhagyás reményében, felhasználni. A mennyiben lehetett, igyekeztünk a nagy férfiú geographiai ismereteihez, néprajzi alaposságához és saját aesthetikai nézeteihez hívek maradni, saját egyéniségét is oly kedvező világításba igyekeztünk állítani, a minőt csak saját maga szokott naplóiban személye körül vetni. Reméljük, hogy e bátorságunk kegyes elnézéssel találkozand. *Maquet junior.*) *Messinába* utaztam alatt kedvezőtlen tengeri viharok kényszerítének a pésti kikötőbe befutnom, melynek világító tornya szerencsénkre észrevételét velünk a *vaskapunak* nevezett *korall-zátonyokat*, a miken már Columbus Kristóf is hajótörést szenvedett...« Sth.

¹ *Egy magyar nábob* I. k. 133. l.

² *Kárpáthy Zoltán* 14. l.

GYULAI PÁL NOVELLAI.

I.

A negyvenes és ötvenes évek beszélyirodalma — bármennyire elégedetlenek is vele a kortársak — tagadhatatlanul nagy lökéssel vitte előbbre a magyar novellaköltészetet. Ha egyetlen nagy vonással akarnók jellemezni ezt a fejlődést, azt mondhatnók, hogy ekkor jut tudatára a magyar íróvilág annak, mi a novella. Ekkor kezdi érezni, hogy a novella és regény közötti különbség nem egyszerűen csak annyi, hogy a novella rövidebb, csak afféle »kis« regény, hanem hogy önálló műfaj, megvannak a maga külön törvényei, szabályai — természetesen nem iskolás értelmében e szónak.

A novella, a maga rövidebb terjedelme miatt, nem adhat széles korképet és lassan fejlesztett jellemrajzot, sokkal erősebben kell koncentrálnia ábrázolását egy középpont köré, sokkal egységesebbnek kell lennie, mint a regénynek. Jellemképeiben, dialogusában mindig lesz valami stilizáltság, a regény erősebb naturalizmusával szemben. A novella, ez erősebb összeszorított-ságánál fogva, nem ad annyi teret a reflexiónak, a fejtegetésnek sem, mint a regény. A novella pusztán a beállított alakok nagyvonalú ábrázolására, egy főesemény köré szigorúan megkomponált eseménysorra szorítkozhatik. Epen e miatt sokkal költőibb hatású, sokkal tisztábban művészi műfaj, mint a regény, amelyet Kemény találóan nevezett »szabálytalan alakú műnek«. ¹ — A novella művészibb sajátosságának gyökere távolban visszanyúlik e műfaj eredetéig. A novella — e lentétben a regénynyel — nem olvasó, hanem hallgató közönség számára készült. Csak azt a körülményt említjük itten, hogy a régi novella mennyire szereti a keretet amelyben egy társaságnak valamit e beszélnek. S minden műfajban, amely hallgatóságot

¹ *Eszmék a regény és dráma körül.* Összes munkái. X. k. Ugyanott mondja: »a szépirodalom minden nemei között a legkétségesebb aesthetikai becsű, a legformátlanabb alakú a regény.« — V. ö. Paul Ernst *Der Weg zur Form [Ästhetische Abhandlungen vornehmlich zur Tragödie und Novelle.* Berlin, 1915. 2-te Auflage] cz. alatti nagyon érdekes és mély fejtegetéseit: a regényt szintén nem tartja tiszta művészi alkotásnak, a novellát igen.

tart szem előtt, lesz val mi a dráma összeszorítottságából és művészeibb szerkezetéből.

— A ma széltében használatos terminusok nem adják teljesen azt az értelmet, a melyet a XIX. század közepe értett regényen és novellán. Ma hajlandók vagyunk novellának csak azt a rövid terjedelmű prózai elbeszélést nevezni, a mely alig haladja meg a hirlapi tárcza kereteit, s a régi értelmű novellát, mely ennél jóval hosszabb volt, a mai közfelfogás már regénynek tartja. A régi értelmű novellának — s jelen dolgozat is így használja a novella-terminust — legklasszikusabb művelői Prosper Mérimée és Konrad Ferdinand Meyer.

A magyar novellairodalom jóval későbbben találja meg magát, mint a magyar regény, a mi nem is csoda, hiszen művészeibb kompozíciója miatt hosszabb iskolán is kell keresztül-mennie. A magyar beszély — bár technikai fogások tekintetében értékes fejlődésen megy át — sokáig nem tud teljesen felszabadulni a regényszerű elgondolás alól. A harminczas, negyvenes és még itt-ott az ötvenes évek számos magyar novellája úgy hat, mint egy-egy kivonatolt regény. Sokágú, szétfutó történetek, epizódokkal vegyített eseményközlések novella-keretben, széles milieu-rajzok, vagy sok fejezetre szaggatott elbeszélő-formák. Ilyenek Kisfaludy Károly *Tihamérja*, Vörösmarty *Orlayja*, Berczy Károlytól *Egy zsidó a XIII. században*,¹ Jósikától *Az Ilmerek*,² Kemény *Két boldogja*, s Jókai első novellái közül is a legtöbb nem találja el az igazi novella-formát.³ Természetesen az említettek mellett akadnak sikerültebb novellák is, de a legtöbbnek vagy kompozíciója, vagy technikai keresztülvitele mutat valami mélyrenyúló szervi hibát. Még legsikerültebb szerkesztésűek a víg novellák — itt Pálffy Albert egypár igazán elsőrangút termelt — de ennek okát talán abban lehet keresni, hogy ezek a bohózatos tárgyak a Kotzebue-Kisfaludy Károlyféle vígjáték schemát komponálták át elbeszélővé, s mennél jobban közeledik egy feldolgozás a drámai ábrázoláshoz, annál sikerültebb novellakompozíció is egyúttal.⁴

¹ *Világ folyása*. Pest, 1854.

² *Régiebb és újabb novellák az Eszther szerzőjétől*. Pest, 1859.

³ Ilyenek: *Márcze Záré*, *A Nepean-sziget*, *Fortunatus Imre* stb. Jellemző *Az egyiptusi rózsá* (*Vadon virágai* 1848.), melynek témája novellisztikus, de kidolgozása (sűrű színhelyváltozás, sok fejezet) inkább regényszerű. *A kalóz-király* (*Hangok a vihar után*, 1852.) is novellának indul, de elmondása regényszerűvé válik.

⁴ A dráma és novellaformának ezt a rokonságát már fejtegeti P. Szathmáry Károly is (*A beszély elmélete*. Pest, 1863.): azt mondja, hogy egy téma, egy mese annál alkalmasabb beszélytárgyul, minél közelebb áll a drámai mese kerektségéhez és egységéhez. (VII. és IX. fejelet). — Hogy víg novelláinak meseszövege mennyire vígjátékszerű, azt Pálffy Albert maga is érzi, mikor egyik hősnője, a kinek személye köré kezd fűződni a bonyodalom, így szól: »Mit akarnak tenni? Talán azt hiszik, hogy olyas álarczoskodások millyenekkel a színpadon bonyolításokat lehet elkövetni, kivihetők az életben is?» *Csel és véletlen*. (*Egy földönfutó hátrahagyott novellái*. 1850. I. k. 191. l.)

Pedig, hogy mennyire keresték az igazi novellát, azt pár adat híven megvilágítja. Már Bajza élesen különbséget tesz a regény- és novella-forma között. (*A román költésről*, VIII.—1833.) Gyulai Pál 1847 december 1.-én még határozottabban ezeket írja Szász Károlynak: »... a novella fogalmát összezavarod a regényével, mint azon novellaírók, kiknek novellái sem regény, sem novella, hanem a kettő közt valami... A regény egy egész élet jellemét hordozza magán, annak minden bonyolódásai, bohóságai, iszonyaival együtt. A regényben egy nagy-érdekű személy hosszú pályája nyúlik el... A novella vagy beszély... csak egy nap, vagy óra, vagy perc e gazdag élet folyamából, avagy története egy szívnek, melynek küzdelmeit szűk korlátok közé mérte a sors... Más tere van a regénynek, más a novellának és éppen itt rejlik az ok, mely a novellák hitelét annyira rontja: összetévesztik a kettőt s adnak nagyszerű jellemet és cselekvényt törpe, szűk alakban, hol az, mint börtönbe vetett óriás csak ordít és kiáltozik s mi nem látunk egyebet mint félarczat, harmadrész természet, vércsöppeket, anélkül, hogy tudnók, ki ő és mi baja?... A novellában elég a jellem azon vonalainak biztos kezekkel vázlata, melyeket rövid cselekvénye kíván vagyis inkább melyekből szövődött a cselekvény, vagy még jobban, melyeket a cselekvény szőtt.«¹ — Erdélyi János is elégedete len a magyar novellával és az 1847-i *Magyar Szépirodalmi Szemlében* (II. 318.) Gyulai egyik novelláját nagyon melegen ajánlja »novellai vízibetegségben szenvedő sok főnök... Elveiben jelenték telen, de tüneti jelentőségű Eöttevényi F.-nek az *Életképek* 1847. évi II. 1. ötetében megjelent aesthetikai fejtegetése a novelláról. (*Novellairó barátomhoz*.) S igaz, hogy már a kialakult magyar novella korában, de visszamenőleg erre a korra is, jellemző módon tárgyalja P. Szathmáry Károly e műfaj elméletét *A beszély elmélete* című, már említett értekezésében, a mely némely elvére nézve még ma is megállja a helyét.

Hogy a beszélynek nemcsak elmélete, hanem technikája is foglalkoztatta e kor íróit, egy-két példa szolgáljon megvilágításul. Pálffy Albert *Carteaux* cz. elbeszélése (*Regelő*, 1843. 14. sz.) egy pesti társaságot mutat be, mely a novellai bonyolításról beszélget. Vahot a *Pesti Divatlapban* (1844. júl.) *Novellairóink* cz. alatt rójjja meg beszélyköltőinket erőtett fantáziájukért és cikorinyás modorukér. Gaál József *Egy beszélyíró gyötrelmeiben* (*Életképek*, 1847. I.) sorra veszi és sorra gúnyolja ki a francziás, németes és magyaros formájú novella-bevezetést.

Különös játékaképen az irodalmi fejlődésnek, a kiegészés utáni magyar prózai elbeszélő költészet épen az ellenkező tünetet mutatja. A regény kezd elnovellásodni, s napjainkban a régi formájú és régi kompozíciójú regény a legnagyobb ritkaságok

¹ Legifj. Szász Károly: *Gyulai Pál leveleiből*. Irodalomtörténet, 1913. I. füzet.

közé tartozik. Ezt az átalakulást is Gyulai érezte meg legelőször, a mikor Tolnai Lajos *Az urak* és Beöthy Zsolt *Bíró Márton* cz. regényét bírálva megállapítja, hogy mind a kettő inkább hosszabb novella, mint regény.¹ Valóban a modern magyar regény elnovellásodott, s utolsó regényszerű regényírónk Jókai volt.²

A másik magyar irodalmi tendencia, a mely a negyvenes-ötvenes években nyilatkozik a legerősebben: a *realizmus* felé való törekvés. Persze ez egyéb költői műfajokban is érezteti hatását, de természeténél fogva sehol sem annyira világosan és erőteljesen, mint a kötetlen formájú irodalmi alakokban: a regényben és a novellában. Ez a realizmus eleinte kicsit primitív módon nyilvánul, később egyre tisztul és emelkedik. Ma már mosolygunk azon a naiv hiten, mely vak bizalommal hirdette, hogy »az élet a mint van« költőileg teljes biztossággal ábrázolható. Erdélyi János egyik értekezése meghökkentő exaktsággal formulázza meg ez elvet. »Az élet valósága, vagy az élet a mint van épen úgy megáll aesthetikai igazságul, mint az erkölcsstanban az idézi ő ezen tanítása: valamit akartok, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, ti is azt cselekedjétek azokkal, vagy a carteszi: cogito ergo sum philosophiában, mint a kétszer kettő négy mathematicában.«³

Ennek vagy hasonló elvnek hirdetője majd valamennyi írója e kornak. Arany, Tompa, Petőfi jelszava az *egyszerűség*,⁴ s prózaíróink majdnem mindnyájan helyet juttatnak novelláikban ez elv e'méleti fogalmazásának is. Csak egypárra hivatkozom itten. Beöthy László kifogásolja, ha az író messze földekre kalandozik tárgyért, s olvasóit Ceylon szigetén, a Niagara zuhaga mellett és a Sionhegy lábánál hurczolja végig. »Ird le nekem a vaczi-utczát úgy a mint van.«⁵ Pákh Albert az egyszerű, a mindennapi történetek megfigyelését követeli az írótól,⁶ Bérczy Károly a meztelen emberéletbe való markolást hirdeti,⁷ és még az erősebben idealizáló Eötvös Józsefet is megkapja ez eszme, s a maga körmondatos formájában meg is fogalmazza.⁸ Az élet apróbb jeleneinek vizsgálata, a kis emberek rajza, az »egyszerű történetek« el is szaporodnak a magyar irodalomban;

¹ *Újabb magyar regények.* (1872.) Gyulai Pál: *Bírálatok.* 1911. 126. l.

² Schöpplin Aladár helyesen mutatott rá a modern irodalmi fejlődés ez irányára. (*Magyar Írók.* Budapest, 1917. A MórícZ Zsigmondról szóló fejezet), csak abban nincs igaza, hogy MórícZ Zsigmondot tartja annak az írónak, aki újra példát adott az igazi regényre, holott MórícZ legjobban sikerült munkái: *Az árvalányok és Isten háta mögött* a maguk erős összeszorítottságával és még időben is egységesre húzott kompozícióival voltaképen novellák.

³ *Egyéni és eszményi.* Magyar Szépirodalmi Szemle. 1847. II.

⁴ »... az egyszerűség az első és mindenek fölötti szabály ... « mondja Petőfi *Úti leveleiben.*

⁵ *Regény a padlásszobácskában.* Novellák. 1857.

⁶ *Egy városi írnok szerelme.*

⁷ *A Baradlában.* Világ folyása. I. kötet.

⁸ *A molnárleány.* Összes művek, VII. k. 19 l.

már címük vagy mottójuk is szívesen utal a tartalomra. Egyszerű történeteket Arany János, Bérczy Károly és Gyulai Pál írnak,¹ Kelmény László meg büszkén választja egyik beszélye mottójául az »Élet a mint van« jeligét.²

A kor realista jelszavából folyik az *egyénytés* követelménye. Az egyénítés jelszava külföldi irodalmakban már a romantizizmus korában felharsan, s a klasszicizáló stílus tipizáló hajlandósága ellen szegeződik; a reali musra a romantikából marad örökségül. A magyar irodalomazonban a romantika korában is még valóban nagyon erősen dolgozik jellem lkotásai-ban típusokkal, úgyhogy a magyar realizmus joggal emeli ki olyan erősen ezt a követelményt.³ A negyvenes években e téren Henszlm nn Imre és Erdélyi János a főtheoretikusok; utóbbi a már említett *Egyéni és eszményi* című értekezésében egész hévvel az egyéni mellett tör lándzsát. Fejtegetései, úgy látszik, hatottak Aranyra is, a ki nagyon gondosan forgatta a *Szép-irodalmi Szemlét*.⁴

Úgy látszik, ez a cikk is megtetszett neki, mert 1847 szept. 6.-án ezeket írja Szilágyinak: »Aesthetikai utam az *individuali-zálás* elve, minek az ember csak nevét tanulja meg az aesthetiká-ból, a többit maga csinálja.« Az egyénítés gondolata és követel-ménye Gyulai Pál költői elvei között is nagy szerepet játszik, de — majd meg fogjuk látni — bizonyos módosításon megy keresztül. Annyi bizonyos, hogy a magyar költészet legnagyobb egyénítő művészei, Katona József, Arany János és Kemény Zsigmond Gyulainak örökké eszményei közé tartoztak, s ő, a ki a franczia klasszikai drámát olyan nagyrabecsülte, s annyira szerette Racinet, mégis épen az egyéni ábrázolás miatt helyezi föléje Shakespearét.⁵

¹ Bérczy Károly: *Egyszerű történet*. (Élet és ábránd I. k.). — Gyulai Pál: *Egyszerű történet*. (Szépirodalmi Lapok. 1853.). — Arany János: *Egyszerű beszélyke*. (Életképek. 1846.). — Jósika is *Egy igaz ember* (I. m.) cz. novellájá-ban többször dicsekszik vele, hogy története »egyszerű«.

² *Szszélyek és hűség*. (Életképek. 1845. I.) Frankenburg is azt mondja *Zsibvásárja* (1858.) bevezetésében: »... az életet úgy adom, a mint van...« — Persze a nagyobb költők, mint Arany és Gyulai, nagyon hamar eljutnak ez elv művészibb felfogásához. Gyulai nézeteiről később lesz szó, itt csak Arany *Vojtina Ars poetikájára* utalok:

Mit gondolsz? ha énekbe öntenéd
Úgy, mint *van*, e sok mozgó peccenyét;
Ha e vásárból egy karját levágva,
Beléilleszthetnéd a dalvilágba:

Mit gondolsz, nyerne a költő vele,
Hogy *ily* igazzal zsúfolá tele?
Hogy macskástúl-ebestül átvevé
Azt, aminek *árványa* az övé?

³ Bajza 1833-ban még ezt mondja: »... a költőnek nem az embert és indi-viduumot, hanem az individuumban az emberiség képét kell visszatükröznie...«

»... óvakodjék a költő igen speciális karaktert festeni...« *A román költésről*.
⁴ »Előfizettem a M. Szépirodalmi Szemlére, abból csak olvasok valami okosat.« Arany Szilágyi Istvánhoz. 1847. jan. 3. (*Hátrahagyott iratai és levele-zése*. III. 47.)

⁵ Ld. *Dramaturgiai dolgozatai* több helyén.

Az egyénítéssel természetsszerűleg majdnem egyet jelent a többféle karaktervonásoknak egyazon ábrázolt alak lelkében való vegyítése. S jnos, e téren a XIX. század l őzepének magyar irodalma csak egy-két nagy író tud felmutatni, Katonát, Aranyt és Keményt. Jórészt e vonásuk az, a mi Gyulát is megragadta és követésükre ösztönözte. Mindegyikükre erős befolyással volt e tekintetben Shakespeare.

A realista jelszóval együtt jelentkezik a humor nagyobb szerepe a magyar költészetben. Mi a humor? Sem tisztán komikai, sem tisztán tragikai hangulat. Mindkettőből van benne valami. A tragikum fenségéig nem jut el, nem is akar eljutni, de a pusztán komikumnál mélyebb. Szóvallényegéhez tartozik a lamiféle vegyítés, valami nem egyrétű, hanem tagozottabb és elevenebb tartalom. A humort is romantizmus kezdi erősebben forszírozni de a realizmus szellemének is nagyon megfelel. A következetes realizmus előtt a tisztán komikai vagy tisztán tragikai beállításban kell lenni valami erőszakos, valami, a valóságtól eltérő leegyszerűsítésnek. (Hogy természetesen épen ez a leegyszerűsítés néha nagyon művészi és nagyon jogos, azt most ne érintsük.) A realista író elevenebbnek, igazabbnak, az élet gazdagságához közelebb állónak érzi a humoros ábrázolást, mint a merő tragikai vagy komikai beállítást. A hol tragikussá válik, ott is a tragikumnak egy egész külön felfogását kísérl meg (Kemény Zsigmond), legtöbbször azonban humorba olvasztja a katasztrófát, a minthogy másfelől mélabússá mélyíti a komédiát. Ezért olyan nagy a hatása Arany *Toldi estjének*, ezért legkedvesebb külföldi írója e kornak Dickens, s ezért játszik olyan nagy szerepet Gyulai művészi elvei között és írói gyakorlatában a humor. Ebben az irányban fejlődik a fiatal Jókai, s Pákh Albertnek is a humoros hangulatfestés sikerül a legjobban, s e nemben egy igazán kiváló is alkotott az *Egy városi irnok szerelmében*. Ezt a hangot alkalmazza, csak hogy egy fokkal csipősebben, s itt-ott még a mai olvasóra is eleven hatással Nagy Ignác.¹ Ennek az ábrázolási módnak nagy erejét az e hangulatvegyítéshez kissé feszes Jósika Miklós is érzi. Meglátja, hogy »a valódi élet tragikai hőse valami neme a harlequinnek; ki többnyire tarka ruhában s csörgő sipkában jár, s egyszerre csak meghal«, — látja, hogy az embereket az ilyen sors ábrázolása jobban megkapja »mint a szomorújátékok drámai hőse, ki a papirosfalakat megreszkettette pathoszteljes búcsút vesz a világtól«. Úgy találja, hogy »ezen összezavarása a nevettető és komolyt, sohasem volt oly napirenden, mint most.«²

Ha még mindezekhez hozzáfűzzük a népiesség elvét, melyet

¹ Különösen a *Szűnyogokban* (Új olvasó kiadás. Pest, 1852.), s néhol a *Magyar titkokban*.

² *Egy anya*. (Régebb és újabb novellák az Eszter szerzőjétől. (Pest, 1859. 3. kötet.)

a realistikus irány a romantikustól kapott örökségül, és belőle kiindulva fejlesztette tovább — akkor körülbelül képet kapunk azokról az irodalmi eszmékről, a melyekből kisarjad, vagy a melyekbe beleágyazódik Gyulai novellaírói működése. Ezek az elvek és ábrázolási módok befolyásolták őt, ezeket az állapotokat találta maga körül, szóval ez az ő irodalmi milieuje. Lássuk most már működését, és vizsgáljuk, miként viszonylik ez adottságokhoz, mit vesz át belőlük és mit fejleszt tovább, minek ad tisztultabb formát, vagy legalább minek ad speciálisabb szint és különlegesebb megnyilatkozási módot.

2.

Gyulai Pál első novellakísérletei még gyermekifjú korából valók s a *Regelő* 1843. évfolyamában jelentek meg. Az első *A testvérek*, »kolozsvári néprege«. Meséje meglehetősen primitív: Kolozsvár jövője attól függ, hogy akad-e a hősök között olyan, a kinek szívében az erény és honszeretet egyesül. Természetesen akad, és a város nagy jövője biztosítva van. A mese requisitumai teljesen romantikusak: tündérlányok, bűvös kard, a jó és rossz küzdelme, tündéries barlang stb. Előadása feszes, mintha csak Jósika hangját hallanók. Kompozíciója, hibátlan, de a kelletténél vázlatosabb.¹ — A második a *Hegyes domb*. Ez is Kolozsvár határában játszik, de már nem mesészerű; inkább romantikus elbeszélésnek lehetne tekinteni. Az öreg Hegyes kincset keres. Antonio, egy gonosz olasz ember, és Ricsa cigányasszony bolondítják. Leányát, Ilont, Lancz apród szereti, de az apa nem akar tudni a házasságról. Egy éjjeli kincsásás közben Antonio és Lancz között tusára kerül a sor; az olasz a harc hevében Lancz helyett Hegyest öli meg, Ilon és az apród egymáséi lesznek, az olasz börtönbe kerül. A mese főmotívumai Vörösmarty *Kincskereső*kjére emlékeztetnek, de van benne valami az *Áldozatból* is. A Lancz feje fölött gyakran elsivító tör eszünkbe juttatja, hogy Szabolcs is eleinte messziről küldözött nyilakkal üldözi ellenségét, Z rándot. Előadása valamivel frissebb, nem annyira feszes, mint az előbbié. Kompozíciója körülbelül olyan mint *A testvéreké*.

A következő novellát Gyulai húsz éves korában írta, s bármennyire különbözik is a későbbi Gyulai stílustól, már mutat valamit írójából. A *Férj és nő* a *Pesti Divatlap* 1846. évfolyamában jelent meg. Modern környezetben játszik, de teljesen romantikus. Arturt megcsalja felsége, Aurélia, és megszökik Olivérrel. A megcsalt férj megőrül s az örültek házába kerül. A szerelmes

¹ Ilyen »helyi« rege a *Remény* cz. zsebkönyv egyik darabja is, Orbók Sámuel és Gál Miklóstól a *Tündér forrás*. (1840.). Borszék keletkezésének meséje. — V. ö. Angyal Dávid *Gyulai Pál*. (Olcsó könyvtár.)

pár Kolozsvárról Pestre, majd Bécsbe, végül Badenbe szökik. Itt Olivér elhagyott kedvese, Szendrői Vilma, felkeresi az asszonyt, hogy leleplezze előtte álnok jegyesét. A lángolóan kezdett viszony a badeni években a nő és férfi között elposványosodik, a férj zülleni kezd, kártyás lesz, s az asszony csak gyermekében talál vigasztalást. Majd visszajönnek Pestre. A férfi egyik barátja beleszeret az asszonyba, de mivel meghallgatásra nem talál, a férfit bosszúból még jobban belevonja a kártyába és tivornyába. Egy szerencsétlen véletlen következtében Artur kiszabadul a tébolydából, betör feleségéhez és csábítójához, megöli Olivért, majd maga is meghal. — A novellának e rövidre fogott meséje is mutatja, hogy mennyire tele van szertelen indítékokkal: bosszú, örület, gyilkosság, vad hajszában kergetik egymást. A milieu-rajz nagyon levegőtlen, semmi couleur locale. Látszik, hogy írója megfigyelés nélkül rajzolja meséjének külföldi színhelyét, és a főúri életet és telerakja élettelen vonásokkal. Ezek mind nem a későbbi Gyulai sajtáságai. De már gyulaiai a lelki élet rajzának kedvelése — Art — bár a cselekvény nagyon is gazdag fordulatokban — mégis érezni, hogy írója előtt fontosabb a lelkiállapot festése, mint a mese bonyolítása.

Formája nem novellisztikus. A cselekmény annyiszor kap új lökést, annyiszor vált újabb fordulatot, hogy inkább regényszerű. Különösen a Badenben történő rész hat kivonatolt regényképen. Nyelve már sokkal magasabb fokot mutat, mint az első két kísélet: nagyon csiszolt, világos és költői, bár itt-ott még a kelleténél áradozóbb. Gyulainak még előbb át kell mennie Kemény Zsigmond hatásán, hogy bírja a szenvedély nyelvét. Személyei a legnagyobb indulatok tetőpontján ékesen kiczirkalmazott körmondatokban beszélnek.

E beszély, minden hibája ellenére is, némi figyelmet keltett az akkori irodalmi körökben, s az elbeszélésben itt-ott megcsilánó elevenségével és stílusának tisztaságával és emelkedettségével meg is érdemelte.

Következő hosszabb, már szinte a regény terjedelméhez fogható novellája Gyulainak *Az aranycsináló*. A novella nem 1848-ban íródott, mint némely értekezés még ma is állítja, hanem 1847-ben. A tévedés onnan származott, hogy az *Unio* zsebkönyv, melyben megjelent, 1848-ra kiadott afféle propaganda kötet volt, mely Magyarország és Erdély egyesülésének eszméjét igyekezett a megvalósuláshoz közelebb juttatni. Ha valóban 1848-ban jelent volna meg, akkor Erdélyi János nem írhatott volna róla a *Magyar Szépirodalmi Figyelő* 1847. évfolyamában.

E novella meséje is erősen romantikus. Darvay Ábrahám alchimiával foglalkozik, s hogy aranyat tudjon csinálni és magát megifjítsa, egy nála rabként tartott, fiatal, érintetlen török leánynak, Zuleychának, akarja vérért venni. Tabán diák azonban

megszökteti Zuleychát és feleségül veszi. Az alchimista babona szerint még nincs veszve minden. Írva vagyon, hogyha a nő szántszándékkal megöli férjét, ennek vére épen olyan ifjító hatású, mint az érintetlen leányé. Darvay most remete öltözetben megjelenik Tabán várában és Zuleychát férje ellen izgatja. Kapóra jön itt neki, hogy a férje kedvéért keresztény hitre tért Zuleycha visszasóvárog ősei vallására, s Darvay épen ebbe a felekezeti fanatizmusba kapaszkodva tüzeli Tabán ellen. A lelki küzdelemtől végletekig felizgatott Zuleycha szörnyet hal, Tabán pedig megöli Darvayt. Az alchimista haldoklása közben azonban Tabán és Darvay egy nyakban hordott gyűrűről felismerik egymást, hogy ők apa és fiú. Darvay ugyanis nejét egykor hűtlenséggel gyanúsítván, született fiát kitétette, s ez nélküle, mitsem tudva róla, nőtt fel.

Meséje ennek is szertelen, s a fiatal Gyulai még erősen hatása alatt áll az olvasott romantikus költőknek. A féltékenységi miatti gyermekkitévés, s az ékszerrel való egymásra ismerés Yörösmarty *Vérnászára* emlékeztet; a zivataros éjszakán, Tabán várában remeteköntösben megjelenő Darvay alighanem Kisfaludy Sándor Zarándokjához járt iskolába (*Emberszívnek örvényei.*) Sőt talán nem tévedünk, ha egy indíték alkalmazásáról még Kúthyra is gondolunk. Darvay a legraffináltabb kiszámítottsággal, egy mesterségesen összeállított bűvös hangulatú környezet által, egy bódító interieur útján akarja a még meg nem szöktetett Zuleycha lelkét ábrándossá betegíteni. Ez az eljárás nagyon emlékeztet a *Hazai rejtelmek* Márk doktorára, a ki — persze más eszközökkel, de lényegben ugyanilyen módon — cselekszik az álomkóros, beteg idegzetű fiúval.

Formájáról ugyanazt mondhatjuk, a mit az előbbi novelláról. Nem tiszta novella, inkább regényszerűen van megírva: Darvay ifjúsága, szóval az előtörténet meglehetősen hosszú, Zuleycha lelki harcza pedig — a szerelem és vallás küzdelme — a cselekvéynek mintegy új középpontot ad, s ezzel úgy hat, mintha több novella összeforrasztása volna.

Nagy haladás azonban az előbbi művel szemben, hogy nem levegőtlen. Írója erősen törekszik korfestésre, s ezáltal valószínűbb keretet ad meséjének. Nyelve még nem a későbbi gyulaian egyszerű, de nem is annyira körmondatos, mint a *Férj és nő* dictionja. Tárgyához illően tarkán színes, van benne sok keleti pompa és romantikus hév.

Angyal Dávid azt írja róla, hogy itt-ott Kemény Zsigmond hatása látszik rajta.¹ Nem egészen bizonyos, hogy az *Aranycsináló* megírása előtt olvasta-e Gyulai Kemény Zsigmond *Gyulai Pálját*, hiszen mind a kettő 1847-ben jelent meg. Azok az egyezések, a melyek a kettő között bizonyos kapcsolatra

¹ Angyal Dávid: *Gyulai Pál*. Olcsó Könyvtár (1912.) 39. l.

tagadhatatlanul mutatnak, a következők volnának: 1. Az alchimista Darvay Ábrahámnak megjelenésében és a tömegre gyakorolt félelemgerjesztő hatásában van valami Farkas István asztrologusnak fellépéséből. S hogy a felhevült képzelet ezeknek a bűbájosoknak értelmén annyira erőt vesz, hogy ők maguk is hisznek mesterségükben, szóval hogy alapjában nem csalók, azt Kemény is, Gyulai is kiemelik. — 2. A jellemrajzban Keményre emlékeztet, hogy Gyulai már bizonyos komplikáltabb lélekábrázolásra törekszik, különböző érzések harcát festi alakjaiban, s a lelki válságokat a kor uralkodó eszméiből fakasztja. — 3. Talán nyelve is mutat valamelyest Keményre. A *Férj és nő* kényelmes körmondatai helyett a belső küzdelmekről lihegő, szaggatott beszédet hallunk, a nélkül persze, hogy Keménynek szenvedélyfestő nyelvét utolérné.

E novella tárgyának ötletére, arra t. i., hogy Gyulai épen egy alchimisztát választ hőseül, talán személyes tapasztalat szolgáltat alapul. Gyulai 1843—1845. években Pataky alispán gyermekeinek nevelője volt. A gyermekeket — maga is tanuló ifjú lévén még — a kollégiumban tanította, de a szünidőket Patakyéknál Deésen töltötte.¹ Itt abban az időben egy különöz életű ember lakott, ki teljesen beleháborodott az aranycsinálás gondolatába. Ez Czakó Zsigmondnak, a drámaírónak atyja volt. Gyulai bizonyosan sokat hallott a deési időkből e nagyszű, de hóbortos emberről, sőt talán ismerte is. Nem lehetetlen hát az a föltevés, hogy Darvay Ábrahám alakjához az első impulzust nemes Czakó János, kir. perceptor adta Gyulainak.²

Az *Aranycsináló* meglehetősen hatást keltett. Erdélyi a *Magyar Szépirodalmi Szemlében* nagyon kiemelte, Gyulai azonban elégedetlen volt vele, de a tárgy vonzotta, és át akarta dolgozni.³ Költői elveinek változása, írói jellemének átalakulása azonban úgy látszik rövidesen anachronismussá változtatták előtte Darvay Ábrahám fantasztikus történetét.

Gyulai következő novellája, a *Három beteg*, 1850-ben készült.⁴ Ez az elbeszélés fordulópont írója fejlődésében. Első nem romantikus novellája, és szertelenségek már nem fordulnak elő benne; felfogásában realizisztikus, beállításában magamérséklő. Rövid meséje a következő: Az öreg konzervatív nemesnek, Ócsaynak, fia, Béla, a negyvennyolczadiki események hatása alatt honvédnek áll apja akarata ellenére, és otthon hagyja menyasszonyát, Abonyi Juliát is. A fiú távollétében egy sebesült honvédtiszt kerül Abonyiék házába, Gábor, ki beleszeret Juliába,

¹ Szász Károly: *Gyulai Pál. Vasárnapi Ujság* 1869. dec. 12-iki sz.

² L. Ferenczy Józsefnek *Czakó Zsigmond összes műveire* írt életrajzi bevezetését.

³ L. legifj. Szász Károly idézett cikkében Gyulai levelét Szász Károlyhoz.

⁴ Megjelent a *Magyar Emleklapokban*. 1850.

de Júlia hű marad vőlegényéhez. Közben a leány himlőbe esik, elveszti szépségét, és rettegve gondol visszatérő jegyesére, ki bizonyosan kiábrándul majd belőle, és ott fogja hagyni. Béla csakugyan haza is jön, de súlyos sebbel: a harcban elvesztette szemévilágát. A leány rettegése fájdalmas öömre változik, Béla hát nem fogja észrevenni rúttságát, s a régi arcot képzelve maga előtt, boldognak érzi majd magát vele. A két beteg tehát meggyógyult, a harmadiknak meg, a távozó Gábornak, egy kétes értékű flastromot ad Júlia, egy tanácsot az életre: várni és remélni — szabadon idézve Dumas *Monte Christójából*.

Ebből a mesevázlatból nehéz kisejteni azt a haladást, a mit e beszély Gyulai novellái ői működésében jelent. Az igazán érdekessé válható összeütközés elől kitér, a megoldásban a vélelennnek óriási szerep jut, de felépítése, kompozíciója már nagyon sokat mutat a későbbi, a kiforrott Gyulából. A mint az elbeszélő, a leíró, meg a hangulatfestő részek művészi kiszámítottsággal, szinte ritmikus egymásutánban, egymást fejlesztve és kiemelve, következnek — az eddig ismeretlen a magyar novellairodalomban, és írójának mesteri kezére vall. Leírásai: a napnyugta a pusztán, Julia sétája a hervadó kerében, egy-egy odavetett vonással nagyon finoman megrajzoló képek. Alakjai az eddigi Gyulai-novellák személyeinél realisztikusabbak, s még a *Férj és nő* elfinomított Andor szolgálja is János huszárrá elevenedik. Jellemképei azonban nem annyira összetettek, mint az *Aranycsinálóból* voltak, inkább csak körvonalazva vannak, hajlanak a típus féle, de mint ilyenek teljesen kifogástalanok.

Kompozíciójában csak Gábor alakját érezzük fölöslegesnek: az ő személyének nincsen semmi hatása a cselekvényre. — A befejezés ellen lehet a legerősebb kifogást emelni. Ócsayék és Abonyiék együtt vannak, mikor a megvakult Béla hazaérkezik. Megvakulásáról semmit sem sejtettek eddig, csak azt tudták, hogy megsebesült. Az apa és anya fájdalmát nagyon erőteljesen mutatja be Gyulai.

»— De hát csakugyan vak vagy? — kérdé a bús anya. — Hol vesztetted el szemeidet?

— De hát miért nem frattad meg ezt nekünk? — fakadt ki a bosszús atya.

Ennyi az egész. E hiba azonban nagyon jellemző Gyulaira. Finom érzék el sejtette, hogy ebben a jelenetben Béla és Julia találkozásával ellentétpontosítania a figyelmet: a többi mind csak elvonná az érdeklődést arról, a mi lényeges. A fiatal Gyulai még nem mindig tudja a lélekfestés és kompozíció követelményeit összehangolni, s nagyon jellemző rá, hogy a hol választani kell, a művészeti, a *formát* választja.

A novella nyelve már teljesen a későbbi, kiforrott, előkelő Gyulai-stilus.

Gyulai tehát elbúcsúzott a romantikától, de regényes ösztöne mintha még egyszer, *A vén színészben* (1851), visszaütne, noha már nagyon finoman. E novella meséje eléggé ismert ahhoz, hogy mellőzhető legyen. Maga a mese, helyenkénti túlzottsága mellett is, elég realiztikus, de hangjában megtapadt még valami rhapsodikus, valami romantikusan izgatott. Kompozíciója — különösen, ha a mesében rejtőző nehézséget nézzük — valósággal mesteri. Ezt a cselekvényt nehéz volt novellává sűríteni. Egy egész élet története lévén, szinte kínálkozik a regénynyé szélesítésre. Ezt a veszedelmet azzal kerülte ki Gyulai, hogy két összefonódott és egymással küzdő szenvedély köré csoportosította ezt az egész életet. Dávidban a szerelem és a művészet szeretete az uralkodó vonások. Mint forranak, hol egy másnak feszülve, hol kibékülve, végül hogy borít fel mindent féltékenységgé mérgesedve a szerelem, hogyan teszi tönkre az egész életet — ez a főtéma, ennek áll szolgálatában minden, s ennek a küzdelemnek rajza sikerült is. A mire e kor íróinak legkiválóbbjai törekedtek, egy alakban több szenvedély vegyületét mutatni be, arra jeles példát mutatott Gyulai. Főhőse teljesen egyénített vonásokkal van ábrázolva. A többi alak azonban, a sugó, az egyes színészkarakterek, Kornélia, a műpártoló gróf — bármilyen jól is vannak egyébként ábrázolva — nem igen emelkednek ki a tipikus bemutatásból.

Gyulainak egyetlen novellája ez, a hol a hős e'ejétől végig maga beszél hallgatóság előtt. Maguk a hallgató-személyek, a korcsmáros, a kicsapott diák, a festett arcú csaplárleány csak egy-egy odavetett vonással vannak jellemezve, (csak statisztái a vén színésznek!), de a művészi hatás erősítésére szolgálnak. Az írónak a novellában többször visszatér az a technikai fogása, hogy elbeszélése közben a hős, mikor már szinte el is feledkeztünk a hallgatóságáról, egy-egy hirtelen megszólításával, megint élénk varázsolja őket. Így a hatás kettes: nemcsak az elbeszélt történet kap meg bennünket, hanem látni véljük a benyomást az öreg színész közönségén is.¹

Kölcsönzött indítékot nem sokat találunk e novellában. Dávid és a gróf végső párbeszédén érzik valami dumasi erőszakos kihagyottság, melyre jellemző az, hogy egymásra haragvó, szenvedélyes embereket példálózva, látszólag nyugodtan, fölényeskedve beszéltet az író, hogy a várakozás feszültségét annál erősebben fokozza az olvasóban. Ezzel a móddal később gyakran él — sőt vissza is él — Jókai.

Gyulainak magának nem hiába volt ez annyira kedves novellája. Kompozíciójának és lélekfestésének sikerült voltán kívül bizonyosan tárgya miatt is szerette. Gyulai a színész-élet iránt kezdettől nagy érdeklődéssel viseltetett. Tudjuk, színész is

¹ Ez a fogás nagyon régi. Már Platon is él vele *Phaidonjában*.

akart lenni, s drámai kritikáiban később is mindig bőven kiterjeszkedik a színész ábrázolására, s a legszabadosabb megfigyeléssel rajzolja az egyes színészek mozdulatait, arcjátékát és hangsúlyát. De Gyulainak színészi vonzalmán kívül talán belekerült egy-két vonás bátyjának, a későbbi kiváló színésznek, Gyulai Ferencznek életéből is. Ez is megszőkött az anyai háztól s felcsapott vándorszínésznek. A Nemzeti Múzeum Gyulai-hagyatékában megvan az a levél, melyet szökése után körülbelül félévvel írt anyjának Szabadkáról (1842 decz. 7.) s a színészet iránti rajongásával menti elhatározó lépését. — Jellemző, hogy a régi magyar színészi élet festésében épen a színészi hangsúlyozás tekintetében mennyire megegyezik Gyulai és Arany János. Dávidnak azt mondja Bodáki úr, a színigazgató: »Kiáltson egész erejéből: ez a pathosz: a szók közepét és végét itt-ott kapja fel, s nyújtja el érzékenyen: ez a sentimentalismus...« Arany Bolond Istókja is hasonló tanácsot kap, a mikor ezt a szót »kegyelmes« természetes magyar hangsúlylyal akarja mondani: »ott hangsúlyozza gyél, a közepét.« (Bolond Istók. II. E.)¹

Gyulai novellaírói működésében az 1853. esztendő egyike a legtermékenyebbeknek. Ekkor tervez egy regényt is, mely, sajnos, a censura okvetetlenkedése miatt nem jelenhetett meg és ezért félbenmaradt. Úgy látszik, folytatásosnak készült, s a censura csak a már kész részekkel, s nem az egész regénnyel szemben érvényesítette vétőjét. A készülő műről Gyulai többször ír Aranynak: ír tervéről és ír bukásáról. Arany sajnálja a terv kénytelen elejtését, de némiképen magát Gyulait is okolja miatta. Miért nem választott idegen tárgyat s ha már hazai vonásokkal is tele akarta rakni, miért nem választott idegen köntöst: akkor a censura átengedte volna művét. Arany tanácsa nagyon helyes volt, de Gyulai már akkor tisztában volt a maga írói irányával, már akkor egy komolyan végiggondolt realizmusnak szegődött hívéül. A mostani Gyulai képtelen volt már olyanról írni, aminek körülményeit, milieujét saját tapasztalásából nem ismeri. Inkább engedte hát regényét elpusztulni, minthogy írói hitvallásából valamit is engedjen.² Pedig a regény nemcsak azért érdekelt volna bennünket, mert benne kétségkívül érdekes alkotást kaptunk volna, hanem azért is, mert belőle még jobban megértenők, hogy minőnek látta Gyulai a regény és novella különbségét. Tudjuk, hogy a novella-formát helyes érzékkel mindig szembe állította a regény formájával. A novellára írói praxisából adott is kitűnő mintákat, sajnos, regényt nem írt, csak ebbe az egybe

¹ Gyulai fülét színikritikus korában is nagyon bántották az ilyesmik. Bulyovszkynét is megrója egyszer, hogy ezt a szót: *sirasson*, a közepén nyomta meg. *Dramaturgiai dolgozatok*. I. k. 441. l.

² Ld. *Arany János levelezésének* IV. kötetében az 1853. nov. 15., 1854. január 16. és 1854. jan. 21. kelt leveleket.

kezdett bele. Ebből meg csak egy töredék maradt fenn, melyről Gyulai maga mondta, hogy »egy be nem végzett regény epizódja, de mint genrekép elég önálló arra, hogy itt (t. i. a novellák közt) helyet foglalhasson.«¹

A töredék címe *A fősvény halála*. A kis epizód Erdélyben játszódik, a forradalmat követő időkben. Egy meggazdagodott fősvény haldoklásáról van benne szó, a ki rokonaiban semmi szeretetet nem tud ébreszteni, maga sem szeret senkit, csak egy, a házába került kis árva lányhoz, Margithoz, érez valamelyes vonzódást, a miért betegsége alatt híven ápolja. A fősvény és a halálára váró, vagyonára sóvárgó rokonság rajza kitűnő. Torjai Farkas kincse valahova el van dugva, rokoni szeretnék megtudni, hová, de az öreg csökönyös ravaszsággal titkolja előttük. A rokonnak már arra vetemednek, hogy a magával tehetetlen beteget kényszerítsék a kincs rejtekének felfedezésére, de a beteg még halálos ágyán is megtréfálja őket, és meghal mielőtt elárulná a titkot. — A főhős alakja mesteri ábrázolás: Torjai Farkasban ismét komplikált jellemet, több vonásnak egy lélekben való vegyítését kísérlette meg Gyulai. Fősvénység, ravaszság, halálfélelem, ridegség, némi vonzódás Margithoz — ezek a vonások vegyülnek benne. A többiek kevésbé vannak egyénítve, különösen Sára, de pár vonással való beállításuk kifogástalan. Egyéb tekintetben is alapvető írói elveit követi Gyulai itten: jeleneitbe, különösen a haláljelenetekbe, több színt vegyít, egészen ellentétes hangulatokat kever össze, és egyszerű tragikomikus hatást ér el. Stíusa a kiforrott, tiszta Gyulai-stílus.

Ugyanebben az esztendőben jelenik meg két novellája, az *Egyszerű történet*² és a *Fanni*.³ Egyik sem részesült eddig a megérdemelt elismerésben, maga Gyulai sem vette fel őket későbbi novellagyűjteményébe. Pedig bizonyos tekintetben beszélyírói működésének tetőpontját jelenti a két novella és a magyar novellairodalom formai fejlődésében elsőrangú fontosságú jelenségek.

Az *Egyszerű történet* meséje a következő: Egy öreg kálvinista lelkész puritán erkölcsökben nevelt leánya, Anna, elbúvik egy nagyúri család nevelőjének karjában. A férfi azután cserbenhagyja és a vidékről elutazik. A leány az apától megértést és megbocsátást remél, de apja eltaszítja magától, mire kétségbeesésében meggyilkolja magát.

Aligha tévedünk, ha a cselekvényen Hebbel *Mária Magdalénájának* hatását keressük. Megegyező a két mesében a lányok elbukása, a csábító hitványsága és hűtlensége, s végül és főképpen az, hogy a két apának szigorú, merev erkölcsi elvei kergetik

¹ *Vázlatok és képek: A fősvény halálához írt bevezető jegyzet.* — Előszőr a *Délbábban* jelent meg ily cím alatt: *Egy történet napjainkból.* (1853.)

² *Szépirodalmi Lapok.* 1853.

³ *Nők könyve.* 1853. Szerkesztette Szilágyi Sándor.

halálba a leányokat.¹ A hatást külső körülmények sem teszik lehetetlenné. A *Maria Magdalenát* 1848 augusztusában játszották is a Nemzeti Színházban,² a Páktól szerkesztett *Újabbkori ismeretek tára*, melynek Gyulai is munkatársa volt, Hebbel-cikkében a *Mária Magdolnát* a szerző legkiválóbb darabjának tartja s végül a *Revue des deux Mondes* 1852. évf. nov. I. számában — szóval Gyulainak Gernyeszegről Pestre költözése után és pár hónappal novellája megírása előtt — Taillandier egy hosszú cikket szentel Hebbelnek. Tudjuk, hogy Gyulai olvasta és szerette a *Revue*-t. A cikk címe: *Le théâtre contemporain en Allemagne* s Hebbel tíz darabját — köztük a *Maria Magdalenát* is — bírálja és ismerteti.

E kis elbeszélés, mind alakjainak jellemzése, mind formai tökéletessége tekintetében kitűnő munka. Az egyszerű kálvinista lelkész családi életének idillikus csendjébe borzalmas vilámként csap bele ez az erkölcsi katasztrófa. Tragikus levegőt érzünk, s az összeütközés nagy erővel van megcsinálva. Az elbeszélés technikai keresztülvitele is elsőrangú. Három személy játssza végig ezt a borzasztó tragédiát, nincs egyetlenegy epizód-alakja sem, nincs benne egyetlen fölösleges szó. Az események rohanó gyorsasággal követik egymást, és a tragédia ezzel az összeszorítottságával még csak erősebben hat ránk. Semmi henye epizód, semmi fölösleges áradozás. Ez az írói puritánság a legnagyobb forma-készséget követeli még írójától, s eddig a technikai ügyességig nem emelkedett Gyulai Pál magyar novellista.

Mind a mellett érthető, hogy miért állt a későbbi Gyulai e munkájával szemben idegenül. Gyulai realista volt, de realizmusába később bizonyos tartózkodás vegyült, és irtózott az emberi élet telijébe merészen belemarkolni. A naturalizmussal harczban állott és nem tartotta művészeknek. E beszélyében, pedig nagyon erős naturalista elemek is vannak. Valóban, Gyulai sohasem ment el a valóság ábrázolásában addig a határig, a meddig e novellájában, a hol még a szüzességet vesztő leány sikoltását is elbeszéli.

De nemcsak a művész Gyulai, hanem Gyulai, az ember is a maga későbbi fejlődésében más utakon jár, mint a minőt ez a novella jelöl. Van ebben a műben valami lázongás a fennálló társadalmi rend ellen, a nevelőnek, Térei Mórnak szavaiban, a ki alacsony sorsban született s féktelen ambíciója

¹ Hogy Gyulai főképen az apa kérésselhetlen erkölcsi elveiből akarta fejleszteni a tragédiát, az nemcsak magából a műből világlik ki, hanem Gyulainak a M. Nemz. Múzeum birtokában lévő jegyzőkönyvéből, melybe írói terveit jegyezte fel vázlatos szavakkal. Köztük ez fordul elő: »Egy protestáns pap házi köre. Bibliai egyszerűség, puritáni szigor.« L. Vértessy Jenő: *Gyulai Pál írói tervei. Irodalomtörténet*. 1912. 1—2. f.

² Szidon S. Károly: *Hebbel és Magyarország. (Philológiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről.* Szerk. Gragger Róbert. Budapest. 1912.)

egyre beleütközik a társadalom elnyomó és visszaszorító erejébe. A későbbi Gyulai épen azért nem szerette az orosz írókat, mert bizonyos társadalomfelforgató tendenciát látott bennük.¹ Nem a következő évtizedek Gyulai Pálja szól az egész novella erkölcsi felfogásából sem. Az író e novellában a bukott leány pártján van apjával szemben. Az erkölcsi elvek polemikája és problematikus volta szól meg kettőjük vitájában. Mikor az öreg lelkész eltaszítja magától az eléje térdeplő Annát, ez így szól:

— Szentebb, jobb vagy-e a Megváltónál, ki magához emelé a bűnös asszonyt, midőn könnyhullatásával öntöze lábait és hajával törle meg? — kérde vádoló, szomorú hangon. Szerettél-e valaha igazán engemet, hogy most eltaszíthatsz magadtól? Nem örök-e a szeretet és mindent áldozó? A boldogtalan és bűnösre egyetlen sugara sem áradhat ki? Bemocskolhatja-e magát, ha a gyalázat sebet gyógyítja s a megbánás könnyeit szárasztja föl?

— Ne káromold az istent boldogtalan! — kiáltá az öreg, fájdalmába merülve és éktelen szavakat mormogott.

— Te nem bocsáthatsz meg ugy-e... Nem... nem... Hogy is bocsáthatnál meg? Te nem vagy isten, csak gyarló szolgája — gyöngé ember.

A későbbi Gyulai a mindent megértés és mindent megbocsátás elve helyett megingathatatlanul biztosaknak látott bizonyos morális elveket, a melyeket megdönteni nem lehet, s melyeket kikezdeni nem jó.

Kemény Zsigmond hatása erősen látszik ez elbeszélésen. Gyulai később már nem kedvelte a tragikus szenvedélyek összeroppanását. Inkább humorba olvasztotta a katasztrófát, és palettáján a tragédia sötét színeit szívesen enyhítette világosabb árnyalatokkal. Itt azonban igazi kemény-zsigmondi tragédiát látunk: nem a bűnökből, hanem a tévedésekből és a meggyökeresedett erkölcsi elvekből kisarjadó bukást. Keményre mutat a részletező jellemrajz, a mint Anna érzéseit festi elbukása után, ugyancsak rá az érzések hullámozásának, a maga elhitetésnek, a megnyugtatósnak festése, a mint aztán egy hirtelen kitörő kétségbeesés ezt az erőszakolt nyugalmat egy szempillantás alatt megsemmisíti — szóval az érzések és ész dialektikájának rajza. Íme mennyire Kemény ábrázolási módja csillan meg ebben a monológban:

— Hova meneküljek a világ gúnyai és atyám átkai elől? — kiáltá kezeit tördelve — szegény atyám, csak te tudnál megbocsátani. Még élni tudnék érted, meghalva a világnak. Hogy éljek, hogy haljak? Szentséges isten, bocsásd meg bűnömet, ájtatos szolgád sem fog késni. Az én atyám jó keresztyén...

¹ L. Riedl Frigyes: *Gyulai Pál*. Olcsó Könyvtár (1912) 38. l.

Föl- s alájárt gondolatokba merülve. — Könnyei omlottak, kezei imára kulcsolódtak, haja kibontakozva omlott vállára.

— De oly nagy-e az én bűnöm — folytatá különös hangnyomattal — hogy megbocsáthatlan? Nincs-e irgalom égen, földön? Oh mit vétettem. Szerettem és szenvedek... Bűn-e a szeretet, nem tisztulás-e a szenvedés? Én most ismerem az erényt. Érzem, meg tudnék szegényíteni minden nőt, kit a világ tisztel, bámul. Ki tud úgy szeretni, ki ápolná úgy gyermekét mint én?

Gúnyosan mosolygott, aztán zokogva kérde: van-e férjed Anna, nő vagy-e vagy leány... ha! ha! ha! hogy fogják nevezni gyermekedet...? megőrülök.

Talán még a gerneszezi években készült a *Fanni*. A Nemzeti Muz um Gyulai-h gy tékában lévő Bércy Károly levéltárgy ább rre mutatnak. A *Fanni* formailag talán még különb az *Egyszerű történet*nél. Egy naiv úrileánynak, Fanninak sorát beszéli el, a kinek egész szívvilágát, majd életét is tönkreteszi egy fiatal embernek, Tolnai Károlynak udvarlása. Tolnai hogy bosszút álljon közömbössége miatt Etelkán, s hogy féltékenysége tegye őt, udvarolni kezd Fanninak. Fanni komolyan veszi és beleszeret. De a hiú és kaczer Etelka visszahódítja Károlyt, miután vetélytársnőjét kegyetlenül megalázta. A leány a csalódásba belepusztul, Károly pedig bűne következményeitől összezúzva felbontja Etelkával való viszonyát.

A mese csak ennyi. Valóban talán még jobban megérdemelné az előbbinél is az *Egyszerű történet* címet. Jellemrajza azonban roppant gazdag és végtelenül finom. A két leány csendes, de mély összecsapásának, s Fanni finom harmatlelkének rajzában igazán kitűnőt alkotott Gyulai. A leány lassú hervadása, ha talán kicsit a kelleténél szentimentálisabb is, végtelenül gyöngéd és megkapó. Egyáltalában, Fanni alakjának rajza a Gyulai-arcképcsarnok egyik legsikerültebb darabja. A kik Gyulait a halkabb és finomabb lelki rezdülések iránt való érzéketlenséggel vádolják, meglepve olvasnák ezt a karakterképet. Íme egy finom árnyalat ez arczról:

Kerülte a magányt, mely bús merengésbe sülyeszté, s kereste a társaságot, hol, ha feledni nem is, legalább szórakozni lehet. Majd visszadöbrent, észrevevén mennyire megtanult tettetni, mosolyog, midőn csaknem könny tolu szemére, vidám beszéd foly ajakáról, midőn szívét kín szorítja össze. Elgondolta, hogy nem soká hasonló lesz azokhoz, kik bűt, örömet egyaránt nem éreznek, a mulatságok örvényébe vetik magokat, fájdalomok hideg gúnynyá fagy, csalódásait ártatlanokon bosszulják meg, szíveiket mesterkéltén hozzák lázas dobogásba, élnek, hogy mulassanak, s mulatnak, hogy unatkozzanak. Eljedd. Féltetni kezdte bánatát, s őrizte ama magasztos fogékonyságot, mely a fájdalomban is bájt találhat.

Hangjában egyetlen kellemetlen vonás a már említett érzelgőssége. Fanninak halála is nagyon szentimentális. Lehet, hogy épen hangjára volt valamelyes hatással Kármán novellája. Mintha a nevek megválasztása is erre a kapcsolatra mutatna. Hősnőjét Fanninak hívják, épen úgy, mint Kármánét, hősenek neve pedig, Tolnai, mintha a *Fanni hagyományaiban* előforduló férfialak csak töredékesen jelzett T—ai megjelölésének volna kitöltése.

Hangjára talán Kármán, életfelfogására kétségtelenül ismét Kemény Zsigmond volt hatással. Mikor Tolnai megtudja, hogy az ő könnyelmű udvarlása Fanniban lelki katasztrófát idézett elő, így sóhajtott fel: »Átká életünknek, hogy sem magunkat nem ismerjük, sem másokat, és tévednünk kell minden nyomon. De Nemesis ismeri mindnyájunkat, s épen úgy megbosszulja a tévedést, mint a bűnt. Mi is egyéb néha a bűn, mint tévedés? Koriátoltságunk marionette-bábjai vagyunk, kikkel a vak sors játszik.« A tévedésből és nem bűnből fakadó tragédia, a Nemesis mindent eltipró ereje nem Kemény Zsigmond életfelfogásának alapkövei-e teljesen?

Formája azonban egészen Gyulaié. Itt is három személy játssza végig ezt a halk tragédiát, a mellékszempélyek nagyon a háttérben maradnak, úgyszólván számításba sem jönnek. Sezzel a három személylyel egyáltalában nem válik unalmassá, a mi annyival csudálatosabb, mert e novella legalább háromszor akkora terjedelmű, mint az *Egyszerű történet*. Alakjai a legjobban egyénítettek Gyulai valamennyi jellemképei közül.

Az 1854-i évben új kísérletet tesz Gyulai a novellaírás terén. Népies tárgyú és hangú beszélybe kezd, és megírja a *Varjú Istvánt*. A mű keletkezésének külső körülményei között megemlítendő, hogy Csengery és Kemény Zsigmond néplapjában, *A magyar nép könyvében* jelent meg. E vállalat keletkezésének történetét maga Gyulai elmondja: A forradalom után pár évig az irodalom nagyon megsínylette a közönség részvétlenségét. De a régi közönség helyére új nőtt, mely a forradalom alatt megszokta az olvasást és érdeklődni kezdett az irodalom iránt. Vas Gerebennek rosszul írt és rosszul szerkesztett *Falusi estéire* négyezren fizettek elő. Kemény az előfizetőkre egész statisztikai kimutatást állított össze, és azt hangoztatta, hogy az új közönséget nem szabad a nyeglék és íléstelenek kezében hagyni, hanem a jobb íróknak is hozzá kell fordulni. Így indították meg Kemény és Csengery *A magyar nép könyvét*. E lapba a legkitűnőbb magyar tollforgatók írtak, a szerkesztőkön kívül Gyulai, Arany, Eötvös.¹

¹ L. A *Vasárnapi Ujság* XXV. évfordulóján. (Gyulai Pál: *Emlékbeszéd*ek. II. r. 52. l.) — V. ö. Csengery Antal összegyűjtött munkái. 1884. V. k. *Életrajzi adalékok*.

Híven a szerkesztő elveihez kerültek a sujtásos, zsíros népies hangot, s helyette valami nemesebb stílusú kísérletek meg, mely azért egyszerű, mindenki számára érthető maradjon.

Gyulai később *Varjú István*-ját sem tartotta méltónak arra, hogy felvegye gyűjteményébe.¹ Ha mai ízléssel végigolvassuk ezt a novellát, nagyon igazságtalannak érezzük írója ítéletét. Látszik, hogy a költő közvetlen közelből, igazán látó szemmel vizsgálta alakjait. Gyulai ebben az időtájban Pesten súlyos anyagi gondokkal küzdve, egy időre barátjához, Szilágyi Istvánhoz, Kecskemétre költözött, hogy könnyebben tarthassa fenn magát. Itt látta meg Varjú István és környezetének friss, eleven alakjait.²

Varjú István uram öregedésnek induló gazdag özvegy parasztember. A fiát szeretné Szütsék Marcsájával összeházasítani, hogy az úri rokonokkal dicsekvő familia révén a maga házanépe is emelkedjék. Fia, Miska, azonban Erdősi Erzsit szereti, egy züllésnek induló szűrszabó leányát, kinek elszegényedésében Varjú uram ravaszságának is nagy része van. Az öreg Varjú hallani sem akar a házasságról, s a mikor fia mégis makacsodik, kikergeti házából. Közben az öreg Erdősi leiszsza magát, s a korcsmából hazajövet megtámadja Varjút, de elbukik és betöri fejét. A különben is roncs-egészségű ember még azon éjszaka meghal, Miska pedig mielőtt világgá bujdosnék, elbúcsúzik Erzsijétől. A magára hagyott Varjú István éktelenül elkeseredik fia konoksága miatt, mérgében annak holmiját boldogboldogtalannak szétoasztogatja, s aztán egy nagyot gondol, és ő maga kéri feleségül Szüts Marcsát. A kaczer és nagyravágyó leány szívesen adja kezét az öregedő parasztnak, mert arra számít, hogy hamar meghal, s ő mint fiatal özvegy feleségül mehet szeretőjéhez, a korhely fél-úr Ladányi diákhoz. A leány ravasz anyja pedig keresztülviszi, hogy Varjú István testamentumot csináljon, melyben fiát mindenéből kitagadja és egyetlen örökösének Marcsát tegye meg. A lakodalom megtörténik. Varjú István mélyen talál a pohár fenekére nézni, úgyhogy a nászészakán rosszul lesz, szélütés éri, s többet megszólalni nem tud. Attól kezdve a magával jötehetetlen öreg utolsó ember lesz a házában. Marcsa Ladányi deákkal éli világát, Szütsné mindent magához kaparít, és Erzsik — ellenségének leánya — az egyetlen, a ki házához szolgálónak szegődve gondját viseli és keresztényi szeretettel ápolja. Az öreg egyszer csak megsejti, hogy felesége és annak egész familiája az ő pusztulására számít, Marcsát is rajtakapja a hű lenségen, s ekkor nagy fordulat áll be benne. Elkezd Erzsikhez vonzódni, és elbujdosott fiát is visszahajtja. Szütsék ellen pedig tomboló dühre gerjed, s átkozza ma-

¹ Újabban kiadta a Kisfaludy-Társaság. 1912.

² L. Angyal Dávid i. m. 43. l.

gát, a miért azt a végzetes végrendeletet megírta. Megváltoztatni azonban nincsen módjában, mert néma, nem értik kívánságát. De Varjú István nem az az ember, a ki ne találna megoldást a maga akarata számára. Elintézi a dolgot, de amúgy varjúistvánosan! A végrendelet Szütsék házában van, egyszer hát, a mikor azok nincsenek odahaza, lopva felgyűjtja hajlékukat, s így a testamentum is odaég. Most már rohamosan halad az elbeszélés a végkifejtés felé. Miska is hazajön bujdosásából, mint kitanult asztalos legény, s ép akkor ér szülővárosába, a mikor Ladányi diák meg akarja ölni az öreget. Megmenti apját s ez boldogan öleli fiát keblére. Szütsék pört kezdenek egy új végrendeletért, de elveszítik, sőt az öreget is elválasztja a törvény Marcsától, Erzsi meg Miska felesége lesz.

Ebben a novellában mintha egy ellenkező formai megoldást keresett volna Gyulai, mint az *Egyszerű történetben* és *Fanniban*. Ott az a feladat, mint lehet a lehető legkevesebb személylyel egy életbevágó történetet lejátszani, itt meg arról van szó, miképen lehet eleven, tarka milieuvél, egy egész embersokasággal mesét bonyolítani; még pedig olyan mesét, mely azért mégse ugorjék ki a novella keretéből, s ne szélesedjék regénynyé. Gyulainak épen annyira sikerült az egyik, mint a másik. Amott módja volt épen a személyek csekély száma miatt részletesebben rajzolni egyet-egyet, itt összeszorítva, egy-egy személyt igazán csak válogatva kiszemelt vonással lehetett beállítania. A feladat megoldatott, s ennek a népies elbeszélésnek majdnem minden személye a legelevenebb igazsággal van megrajzolva. Az öreg Varjú István, a kibén hetykeség és ravaszság, makacsság és érzékenység, kapaszkodás vágya és parasztgögg ölvad össze; a züllött Erdősi, a léha Ladányi őrök, a ravasz Szütsné, a kaczer Marcsa, a lágyszívű Kenderesiné és hamar felfortyanó ura, a derék, magát minden fordulatban feltaláló Miska, s az egész pletykás kisváros nagyszerű képpé egyesül az olvasó szemelőtt. Csak mintha Erzsi alakja volna kicsit színtelen: semmi más mint jószívű; az ő lelke olyan, mint az egyhúrú hangszer, ezüstösen cseng talán, de hamar unalmassá válik.

Ez elbeszélés több magyarázója fennakadt azon, s hibának minősítette, hogy Varjú István felgyűjtja Szütsék házát, hogy a testamentumot megsemmisítse. Talán Gyulai maga is ezért nem vette fel későbbi gyűjteményébe e novelláját.¹ Az egész történet egyszerű szövegéhez talán rikítónak és borzalmasnak érezte ezt a motívumot. A későbbi Gyulainak, a tompító, a tartózkodóan realista Gyulainak talán igaza volt a maga szempontjából, de a mai olvasó mélyen igaznak, s nagyon is a főalak karakteréből következőnek tartja a megoldást. Épen Varjú Istvánra nagyon jellemző, hogy szinte magától értődőnek tartja

¹ L. Angyal Dávid: *Gyulai Pál*.

az ügy ilyenforma elintézését. Benne sok egészséges vonás van, de épen nem fehér lelkű ember : hiszen valaha szinte sportszerűen hajsztolta a betyárokat s juttatta őket akasztófára, hiszen Erdősi birtokait is minden lelkiismeretfurdalás nélkül pörölte el a maga számára — mért volna hát épen a testamentum dolgában válogatós az eszközökben? Gyulai nagyon jól látta meg ezt a parasztjellemet, a mikor még a novella legvégén is szükségesnek tartja megjegyezni, hogy az öreg Varjú kaczag örömeiben, amikor Szüts József házát árverezik. A ki Varjú István jelleméből indulva tekinti a dolgot, az nem igen fogja deus ex machinának vagy borzalmasba befulladás megoldásnak tekinteni a házfelgyújtás indítékát. Az öreg paraszt jelleme még biztosabb körrajzot kap általa : olyan ember ő, a kiben még a jóság is ferde formában nyilatkozik.

E novella népiessége néhol nagyon valószínű, néhol azonban kicsit finomított. Az alakok nem a későbbi népszínműirodalomk megfésült szalonparasztjai, de bemutatásukban van valami tartózkodás. Beszédjük épen ilyen : tele van tösgyökeres magyar szólásokkal, de a nép beszédének ritmusát nem találja el annyira, mint Jókai.

1854-ből még egy érdekes novellát bírunk Gyulaitól. Címe : *Jó éjszakát ! s a Budapesti Viszhangban* jelent meg. Legelfeledtebb, sehol nem emlí ett munkája ez Gyulainak. Ő maga sohasem emlegette s bizonyos alább kifejtendő okokból némi joggal igyekezett elfelejtetni. Pedig e novella tárgyánál és feldolgozásánál fogva is érdekes alkotás. A kurucz korszak letűnte után játszik Erdélyben s a régi és új társadalom összeütközését mutatja be. Dénes és Boldizsár két erdélyi nemes úrfi, apjukkal együtt küzdenek Rákóczi seregében. Átyjuk az egyik csatában elesik ; a még egészen fiatal Dénes fogságba kerül és Bécsben, az udvar levegőjében nevelkedik. Boldizsár részt vesz a kuruczok többi harcában s a szatmári békekötés után is megmaradva nyakas kurucznak, visszavonul az ősi kastélyba, anyjához, Judith nagyasszonyhoz. Az anya épen olyan tüzes magyar, s a régi szokásokhoz épen annyira ragaszkodó, mint Boldizsár. A Bécsben nevelkedett Dénes egy napon levelet ír anyjának, melyben tudatja, hogy megnősült, feleségül vette báró Falkenstein Amáliát, egy csehországi főúr leányát, s mivel a császár kinevezte Torda vármegye főispánjának, rövidesen hazatér Erdélybe. Judithot és Boldizsárt mélyen leveri a hír : érzik, hogy Dénes teljesen labanczczá vált. Mindamellett nagy pompával készülnek az ifjú pár fogadására s egészen a régi szokásokhoz híven öltözve és nagy kísérettől követve mennek eléjük. Felejthetetlen jelenet, a mikor a zsinóros, bajszos kuruczok találkoznak a parókás, hajporos németekkel. Judith nagyasszony az első pillanatban meggyüölöli menyét, Boldizsár pedig elhatározza, hogy öcscsét csúffá teszi és elcsábítja tőle

a kaczer fiatalasszonyt. Hazaérve, a vendégekkel együtt lakomához ülnek, utána tánczolnak, mulatoznak, de a multság alatt a két fiú hevesen összekap. Bár nyomban kibékülnek. Judith asszony az izgalmaknak betege lesz, s hónapokon át nem mozdulhat ki szobájából. A fiatal pár azalatt nagy változtatásokat végez a kastélyban. Teljesen az új ízlés szerint alakítanak át mindent, úgyhogy a régi termekre alig lehet ráismerni többé. A fiatal asszony észrevéve Boldizsár közeledését, hasonlóképen játszani akar vele s tervéhez férje beleegyezésével fog hozzá: szerelmessé akarja tenni magába Boldizsárt, hogy így az új szellemhez édesgesse és ő is labancz legyen. E két ember azonban addig játszik egymással, míg komolyan belé nem szeretnek egymásba. Az öreg Judith asszony minderről semmit sem tud. Felépülésekor végigmenve az ősi kastélyon, megdöbben a nagy változáson, a mit a termek, bútorok, berendezés mutatnak. De még jobban felháborodik, a mikor egy óvatlan pillanatban meglátja, hogy Boldizsár megcsókolja Amáliát. Egy pillanatig jobban gyűlöli menyét, mint szerető fiát s elárulja Amáliát férjének. Dénes megdöbben, majd azzal csitítja féltékeny lelkét, hogy az asszony csak a megbeszélt játékot folytatja öccsével. Ezalatt a szerelmes pár között életbe vágó beszélgetés folyik. Megvallják szerelmüket, de azt is, hogy kezdetben mindkettő csak játszani akart a másikkal. Erre a vallomásra kételkedni kezdenek egymásban, különösen Boldizsár gyanakszik Amáliára. Az asszony, hogy megnyugtassa, megígéri, hogy éjjel beengedi szobájába. Jöjjön, a mikor akar, csak este a vacsora után, búcsúzzék tőle e magyar szavakkal: Jó éjszakát! (T. i. társalgásuk különben francziául folyik.) Judith nagyasszony az izgalmaktól újra ágyának esik s haldoklani kezd. Dénes, a ki a megbeszélt jelszót kihallgatta, még mindig reméli, hogy a légyottra ő is hivatalos lesz, hogy együtt nevéssen nejével a felsült Boldizsáron. A végzetes jelszó azonban elhangzik, a nélkül, hogy a férjet az asszony a történetdökről felvilágosítaná. A légyottra mindkét szerelmes készül, de az eredeti szándék mindkettőjük szívében oda módosul, hogy belátva érzelmük esztelenségét, szakítani fognak, s e találkozás a búcsú találkozása lesz. A férj azonban már határozott: a légyott elöl kocsira ülteti nejét és visszaküldi Bécsbe, majd Amália helyett ő jelenik meg felesége szobájában. Belépő fivérével kardra kapnak s csak az ágyból felvászorgó anyjuk sikoltozására hagyják abba a tusát. Az anya karjukban hal meg. E jelenet után a két testvér egymást évekig kerüli. Egyszer végre Dénes magához hivatja Boldizsárt s kéri, hogy nősüljön meg, mert családjuk kihal. Boldizsár megígéri s elválásukkor így búcsúzik: Jó éjszakát! E szóra a fel-toluló emlékek miatt Dénest szélütés éri és meghal. Boldizsár megnősül és családot alapít.

E novella megértéséhez és megbírálásához okvetetlenül szükséges keletkezésének és megjelenésének külső körülményeit figyelembe venni. Mikor Gyulai e novella írásába belekezdett, még nem volt teljesen tisztában compositiójával és megoldásával s főképen nem terjedelmével. Az első közlemény a *Buda-pesti Viszhang* 1854. évf. 19. számában jelent meg s az egész mű 17 számon keresztül folytatódott. Daczára e nagy terjedelemnek, mindjárt a 2. közlemény jelenti, hogy vége következik. Ugyancsak ezt jelentik a 3., 4. és 5. közlemény is. A 6. után a szerkesztő csillag alatt ezt veti: »Közben jött akadályok oly gyakori megszakítást kívánván, elnézést kérünk azon reményben, hogy a gyönyörű beszély úgy is kiváló érdekekkel bír.« A 9. végén zárójelben ez van: (Bizony nem tudjuk vége lessz-e?), a 10. végén: (Tán vége lesz.), a 11. végén egy kérdőjel, a 12., 13., 14., 15. végén ismét az, hogy folytatása következik. Látszik, hogy a téma folyton nyúlt az író keze alatt s a 17. közleménynyel is csak azért szakadt vége, mert ez volt az évfolyam utolsó, decz. 31-iki száma s a szerkesztő nyilván nem akarta, hogy átnyúljon a következő évre.

A novella e kínos megnyúlásáról Arany így ír Tompának 1854. nov.-ben: »A haldokló *Viszhangra* az a legújabb viccz, hogy megszűnik ugyan, de azért a Gyulai beszélye folytatatik benne.« (E viccet alkalmasint P. kh csinálta).¹

A beszély e tervezetlensége csakugyan erős aránytalanságokat okozott. Különösen a vége elnagyolt. Az egész, különben is kicsit erőltetett megoldás rövid másfél lapon van elintézve. Látszik, hogy az írónak még sok mondanivalója lett volna, de technikai okok a hirtelen való befejezésre kényszerítették. — De egyéb baj is van. A mű keretes. A történetet a régi nemesi család egyik grófi sarja beszéli el az írónak. Az egész műre jellemző aránytalanság a kereten is látszik. Lassan, kényelmesen előkészített elbeszélés után a vég egy rövid mondat: Eddig tartott barátom elbeszélése.

Ez az elsietés s az egésznek szerkezetén végigvonuló ötlet-szerűség nagyon kínos lehetett a pontosan szerkesztő Gyulainak.

A befejezés ez elnagyoltsága és a meseszövéseben mutatkozó aránytalanságok ellenére is jeles mű e novella. Ismét a kevés főszemélyt szerepeltető formára tér vissza Gyulai. A nagyasszony, a két férfi és Amália az egyedüli jelentékeny alakok. A többi, a szolgák, a vendégserreg, a nagyasszony frajai, a két házi pap, Amália törpéje csak kísérői a cselekvénynek. Ez a négy főalak azonban erősen egyénített vonásokkal van jellemezve. A régi állapotokba gyökeresedett nagyasszony méltó női előképe Radnóthynak. De összetettebb jellemű emennél. A fiaihoz való szeretet, a menyé iránt való gyűlölet, konzer-

¹ Arany János hátrahagyott levelezése I. k. 368. 1.

vatív haj'andósága és politikai érzései valami erősen egyéni összetettséget adnak jellemének. Amáliában számító kaczer-ság, színészkedő képmutatás, és az első, igazi szerelem győzel-mes ereje tusáznak. Boldizsárban a vad kurucz egyenesség különös módon vegyül szerelmi harcának ravaszkodásaival. A gyöngye karakterű Dénesben emelkedési ösztön, társas haj-lékonyság, férji engedékenységi és féltékenységi egyesülnek.

Ez erős egyénítésen, különböző, egymással vitázó voná-soknak egy lélekben vegyülésén ismét lehetetlen észre nem venni Kemény hatását. A későbbi Gyulai tompább színekkel festett összehangoltabb jellemeket. De keményi vonás még a szinte pillanatról pillanatra változó kedélyhangulatoknak szinte röptükben való megrögzítése. Gyulai ábrázolása később egy-egy lelkifolyamat szögleit egyenesebb vonalúvá stilizálta át. Kemény hatására mutat, hogy a két szerelmes vágyódá-saiban nem mellőzi az érzékibb motívumokat sem. Keményre vall a bűn és erény határvonalainak elmosása, e határok bizony-talanságának éreztetése. Kemény hőseinek lelkében is egy-egy lelki megrezzenés gyakran átjátszik a bűntől az erénybe s viszont emeből amabba. Boldizsár és Amália is egymás vesztére törve úgy vágytak boldogítani egymást, s a két bűnös szív jobbnak, nemesebbnek érezte magát egy új bűn küszöbén.

Általában e novellájában is merészebb kézzel markol Gyulai az emberi érzések démonibb mélységeibe, mint a későbbiekben. Meglátja, hogy egyes perczekben Boldizsár szerelme nem egyéb, mint gyűlölet testvére iránt s a nemeslelkű Judith nagyasszonyt is rajtakapja, hogy — röpké pillanatok a bár — jobban gyűlöli menyét, mint szereti fiait. A szenvedély is lihe-gőbb, szaggatottabb nyelven szólal meg mint későbbi novelláiban.

A *Jó éjszakát!* cz. novellának korfestői részeiben Gyulai forrása Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniæ*-je. A ruház-kodás, étkezés, tánczok, egyes szokások mind kimutathatóan Apor kedves művére mennek vissza. Gyulai már 1854 elején kéri Aranyt, hogy mondja meg Szilágyinak, küldje meg neki Apor kéziratát. »En most két rövid beszélykén dolgozom s azért van szükségem reá.«¹) A másik beszélyke úgy látszik terv maradt, emez meg elég hosszú »beszélyke« lett.

De bár a korrajz Apor nyomán pontos és hű, mintha valami belelopott volna Gyulai a kuruczkor utáni idők napjaiba a forradalom utáni Erdély állapotaiból. Az egyes familiák elhelyezkedése az új viszonyok közt, vagy nyakas megmaradásuk a régiben s az új és régi szellemnek bonyolult és lappangó fél-küzdelme-félösszebékélése — ezekről úgy érezzük, hogy a szerző saját szemével látta őket abban az időben, mikor Gernye-szezen Teleki Domokos gróf titkára volt.

¹ Arany János levelezése II. k. 37. l.

Ebben az évben még egy kitűnő jellembrázolással gazdagította Gyulai a magyar irodalmat, Gidófalvi Jancsó Pálnak, *Az első magyar komikus*nak rajzával. Nem szoros értelemben vett novella ez, jellemkép inkább, s formájára mintegy középpont a tudományos értekezés és a művészi alkotás között. Szerkezete, beállítás az íróművész rendező kezére mutat, a jellem- és életrajz pedig beillik a magyar színészettörténet egyik fejezetének. — Gyulai humora ebben a művében a legkitűnőbb és legzavartalanabb. Soha annyi melegséggel, annyi fájdalmas derűvel, annyi dédelgetéssel nem vette körül egy másik alakját sem. Gyulainak az öreg komikus iránt érzett nagy rokonszenvén kívül mintha régi szerelme, a színész Múzsája is ihletet adott volna e munka megírásához.

Ennek a féltudományos, félművészi munkának formája talán ismét Kemény Zsigmondra utal. Kemény nagyszerű jellemképei a *Két Wesselényiről* és *Széchenyiről* ez idő tájtban jelentek meg (1851). A tudományos anyagnak ilyen költői beállítására ezek adhették példát Gyulainak, s talán úgy foghatjuk fel *Az első magyar komikus*t mint genre-szerű és humoros ellenképét Kemény tragikussá mélyített jellembrázolásainak.

Az 1856-iki esztendő egy novellát hoz Gyulaitól, a *Glück-Szerencse urat*. A hős úgy látszik valóban élt. Gyulai berlini tartózkodása alatt találkozott vele, különös milieuban. A Berlinbe szakadt magyar iparosok köre mulatságot rendezett s meghívták rá Gyulait is. Ennek a mulatságnak lefolyását írja le, középpontjában Szerencse úrral és ennek élete történetével. Ez a Szerencse valaha Kecskeméti szűcs-mesterséget folytatott. Mikor kikerült Berlinbe, Glücknek nevezte magát. De nemcsak a neve változott meg. Ez a kis tömzsi, nyakas magyar, német feleségének kormányzása alatt engedelmes papucshőssé vedlett át. A mulatság alatt az íróval együtt félrevonul egy szögletbe s elmondja élete történetét. Beszédközben kicsit mélyen talál a pohár fenekére nézni, lassan becsíp, kitör belőle a magyar virtus, fellázad felesége zsarnoksága ellen, s a bálbanszandálumot csinál. Hazaviszik, s otthon kijózanodva, újra engedelmes férj és békés alattvaló lesz.

Ez a munka nem annyira mesére komponált novella akar lenni, inkább milieu- és jellemrajz. Glück-Szerencse úr ugyan bőbeszédűen mondja el élete folyását, de érezzük, hogy az író nem a történet érdekli elsősorban, hanem a berlini magyar típusok, ennek a német-magyar mulatságnak levegője, s az egyes genre-szerű alakok beállítása. A főalak valóságos virtuóz bemutatás, minden szava jellemző, minden mozdulata találó; kitűnő a fokozatos lerészegedés rajza, a mint a jámborral szelídített magyar egyszerre csak betyárkodni kezd, mintha odahaza valami csárdában volna. A főalak mellett röviden, de igen találó vonásokkal vannak bemutatva a mellékszempélyek is.

A végén, a mennyire az akkori censura megengedte, némi politikai tendentia is meghúzódik. Az író elgondolkozik: »vajon, ha a kecskeméti ember is így elművelődhetik, mit remélhetünk még; ha egy asszony is így elcivilisálhat egy szilaj magyart, mi lesz belőlünk, kiket annyi tudós és vitéz férfiú vett gondjai alá«.

Gyulainak legnépszerűbb novellája, az *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, 1857-ben jelent meg. Meséje általában ismert; elmondása hát fölösleges.

Riedl szerint van valami kapcsolat a *Toldi estéje* és e novella között. »Itt is a hanyatlás epicumát látjuk.«¹ A kapcsolat, sőt a valószínű hatás még nyilvánvalóbb, ha a hanyatlásnak nem epikumát, hanem humorát tekintjük. A hanyatlásnak, a megváltozott világba való illeszkedni nem tudásnak, szóval a *Toldi estéjének* humoros alapeszméjét látjuk itt modern témában ismételve. Gyulait különben is vonzotta a humor, problema volt előtte, és számos alakjában kísérlette meg a komikumnak ezt a mélyebb és a komolylyal vegyültebb fajtáját. Az előszóban ezt mondja: »Maga a tárgy nem lévén se tisztán tragikai, se tisztán komikai, hangulatom is némi búskomoly humorba olvadt.« Ez a humoros vonás fájó melasággal vonul végig a munkán, és valami különös varázst ad neki, épügy mint *Toldi estéjének*. Csak az a baj, hogy a *Régi udvarház* költője — milyen különös ezt a művészi előkelőségű Gyulairól mondani! — néha alacsony eszközökkel akarja erősíteni ezt a humoros hangot. Mikor Radnóthy összetűz sógornőjével, az ezredesnével, rálép az asszony kis ölebének lábára, mire az visítani kezd, az asszony meg a sajnálkozástól ájuldozik. Nyilvánvalóan túlságos groteszk, sőt gyermekes vonás! S mintha nagyon ügyes ötletnek találná az író, nem átalítja változtatott formában még ismételni is. Radnóthy alakjában, humoros fellépésében sokkal mélyebb a pathos, semhogy ilyen rikító eszközzel lejjebb szabad lett volna szállítani. *Toldi estéjében* ilyen zavaró eszköz nem támogatja (?) a humoros hatást.

Az egészen humoros hangján kívül még egy egészen mellékes kis vonás is Arany művére emlékeztet. Mikor a novella elején az öreg István huszár sehogy sem tud gazdája kedvére viselkedni, s a kellő szót sehogy sem tudja eltalálni, ez a vonás Toldi és Bencze jelenetére emlékeztet.

A másik magyar író, a ki hatással volt e novellára, ismét Kemény Zsigmond. Gyulai őszintén megvallja a bevezetésben, hogy Keménynek egy 1853-ban megjelent politikai cikke nagyon részes volt a főszemély jellemének kialakulásában. E cikkben Kemény a magyar ideolog hazafiak ellen fordul, kik a tények előtt behúnyják szemüket, s józan lelki tehetségük valóssággal elsatnyul az új világ észre nem vevése miatt. De mintha

¹ I. m. 38. l.

Kemény Zsigmond nemcsak a főszemély általános jellemére, hanem a mese egy motivumára is hatással lett volna. Radnóthy aligha támadná meg fegyveres csapattal egyik birtok-bitorló curialistáját, aligha válnék már-már szinte a magyar Michael Kohlhaas-szá, ha Kemény Zsigmond annyira ki nem élte volna az öreg Wesselényi életrajzában a gorbói gróf ellen intézett fegyveres támadást. Valóban Wesselényinek ebben az anachronisztikus és humoros hatású hadjáratában mintha Radnóthy vállalkozásának példaképét látnók.

Azonban minde hatás és a humornak itt-ott rikító volta nem akadályozza a mű igaz élvezetét. A főalak annyi találó vonással, olyan méla fájdalommal, annyi szeretettel van rajzolva, hogy minden olvasót meg kell kapnia. Radnóthy tipikus magyar, de épen elég egyéni vonással felruházva ahhoz, hogy elevennek érezzük. A többi személy egy bizonyos közép a típus és egyén között, csak István huszár alakja mosódik kicsit halvány fajképpé.

Riedl méltán emeli ki a pusztuló ház finom rajzát, azt a csudálatos megjelenítő, elképzeltető módot, mely ezt a leíró részt olyan megkapóvá teszi. (II. fejezet vége.) Ez a rész valóban a legszebb lapok közé tartozik Gyulai műveiben, és épen nem szolgál kisebbségére, ha igen halkan, igen finoman Dickens leírásainak hatását érezzük rajta.

Az egésznek felépítése, kompozíciója nagyon érett, nagyon kiforrott. A régi értelemben felfogott novellának szinte iskolai példája lehetne. Egységesre szorított eseménysor, minden a hősré, mint középpontra irányul, semmi fölösleges személy, semmi epizód, semmi henye kitérés. S a mint az egymásra következő részek egymást fejlesztik, a mint a főalak jellemét egyre jobban érelik meg a hanyatlás, a végső összeesés, a teljes elhagyatottság felé, a mint ezt a folyamatot külső körülmények, a milieu színe és az elbeszélés hangja kíséri — mindez művészi tudatossággal, és mégsem erőszakoltan és mesterkélten van keresztülve.

A *Régi udvarház* után nagy csönd következik Gyulai novelláírói működésében. Hat évi szünet. Ez alatt az idő alatt végképen kiforr Gyulai világnézete, és a művészetről vallott elvei is szilárd, többé már nem változó alakot nyernek. Ennek a megváltozott, erősen lehiggadt iránynak képviselője az 1863-ban megjelent *Nők a tükrök előtt*. Keretes novella, a milyen kompozícióra aránylag kevés példa van a magyar irodalomban. Az író betegen üldögél pári si lakásán és haza gondol. Egy látogatója, egyik francia barátja, a nőkre tereli figyelmét, és azt találja mondani, hogy mennyivel jobban ismernők a nőket, ha abban a pillanatban lophatnók meg őket, a mikor tükreik előtt állanak. A tükrök a nőnek nemcsak testét tükrözi vissza, hanem lelkét is. A lázas beteget megkapja ez a gondolat, elszunnyad és álmában sorra

látogatja magyarországi nőismerőseit, még pedig tükrük előtt. Látjuk az öregedő asszonyt, ki attól fél, hogy kedvese elhagyja, látjuk a rokonainál nevelledett elnyomott árvaleányt, a házasságában csalódott asszonyt, a francia nyelvmester hiú és naiv leányát, a tehetségtelen költőnőt, Árpádinát, a szerelem nélkül, pénzért férjhez menő leányt, s végül a költő ideálját, az egyszerű, kedves, házas Marit.

Gyulai e novellája meglehetősen népszerű volt. Elrendezésének tiszta, világos volta, az egypár találó vonással odavetett női típusok könnyen érthető beállításával meg is érdemelte ezt a népszerűséget, de a mai ízlés kevésbé frissnek, kevésbé önkéntelennek érzi, mint Gyulai előbbi alkotásait. Az álomfantasztikumából semmi sincsen benne, s az egyes képek közötti átmenetek — egynek kivételével — nagyon vaskosak és nagyon kiokoskodtak. A női alakok rajza körvonalakban jól van keresztülvive, de írójuk túlságosan típusokká szűrte őket, már pedig bonyolult, problematikus jellemeket csak egyénítve lehet igazán elevenen bemutatni. Az a benyomásunk, hogy Gyulai nagyon leegyszerűsítette magát, s képzeletével szemben nagyon is pedáállal dolgozott.

De nemcsak íróművészete, hanem erkölcsi felfogása is túlságos józanná, mindent könnyű egyszerűséggel elintézővé vált. Valaha megdöbbenette a Nemesis, lesujtotta és szent borzalommal töltötte el — most ez a Nemesis jóviseletű és megnyugtató lett, s engedelmesen illeszkedik a jó Isten világrendjébe. »Szegény asszony — mondja egyik alakjáról — sajnállak, de megnyugszom sorsodon. Mi volna az élet, ha az emberi dolgokban nem látnók mindenütt az erkölcsi kényszerűség nyomait, ha mindjárt a Nemesis alakjában, ellenünk fordítva is?«

A novella különben tele van célzásokkal a korabeli irodalmi viszonyokra. Kapnak itt vágást a költőnők, a divatlapok szerkesztői, Jókai, sőt még az akkor már halott Szemere Pál is.¹

Utolsó novellája Gyulainak az *Egy anya* című. 1866-ban jelent meg. Egy paedagogiai problémát mutat be. Egy özvegyasszony túlságos óvatosan, féltő gondnal neveli egyetlen fiát. A fiú épen a nagy féltés miatt gyenge ellenálló képességű lesz. Egy alkalommal meghűl és belehal.

E novellának kompozíciója annyira egyszerű, hogy e tekintetben már tovább nem is lehet menni. Ez a józanság és egyszerűség azonban, a mi a *Nők a tükör előtt* álom-tartalmával annyira ellentétben volt, ide inkább illik. Hangja nagyon finom, elmon-

¹ Nincs megnevezve, de rá lehet ismerni az öreg költőre és kritikusra, »ki egy félszázad óta mindig a fiatal irodalommal tart s nincs egyetlen újabb tehetség, a kit ne ő szentelt volna fel csókjával vagy ölelésével«. — V. ö. Gyulainak Szemeréről való nyilatkozatát: Hatvany Lajos: *Gyulai Pál estléje*. (Nyugat könyvtár. 9. sz.) 20. l.

dása nagyon megható. Alakjai közül azonban egyik sem éligazán, s különösen a két szolga mosódik valóságos patronná.

Gyulai ezzel a két novellával befejezte beszélyírói működését.¹ A műfaj maga továbbra is élénken érdekli, de már csak mint kritikust és aesthetikust. A novella lényegéről és formájáról később is ír nagyon találó és mélyreható megfigyeléseket, de újabb alkotásai e téren nem termettek.

3.

Lássuk most már, hogy mit jelentenek Gyulai novellái a magyar beszélyirodalomban, hogy viszonylanak az irodalmi környezethez, mit fejlesztett tovább írójuk, szóval: mi az ő működésének értéke e téren.

Gyulai első novellái osztoznak abban a hibában, a mely jellemzi az e korbéli irodalmat. Ezt maga a finom érzékű Gyulai is meglátja. A *Férj és nő* és az *Aranycsináló* megírása után számot vet magával, és bevallja, hogy formájuk nem novellisztikus, hanem regényszerű. »Nő és férjem gyakorlat és reminiscencia volt, regényi felfogással és erőszakolt alakkal... Aranycsinálómban is elkönyvelműsködtem a dolgot... érzem, hogy belőle érdekes regényt dolgozhattam volna...«² Későbbi novellái azonban egyre tisztább mű lakot mutatnak, és felfogásuk, beállításuk, szerkezetük egyre mintaszerűbbé válik. Az *Egyszerű történet* és *Fanni* alig pár alakkal játszát le egész életre ható történetet, a *Varjú István* és *Egy régi udvarház utolsó gazdája* pedig több személylyel, tarka milieuvél sem esik abba a hibába, hogy regénynyé szélesedjék: mindig érezzük bennük a vezető fonalat, mindenhol halljuk a vezérmotivumot. Később ez a szigorú komponáló képesség bizonyos mesterkélttséghez s túlságosan leegyszerűsített vonalakhoz vezet, úgy hogy itt-ott már-már színtelenné vagy nagyon is kiokoskodottá válik. A *Nők a tükör előtt* szerkeze fölötte kipéczézett, az álomtartalommal nem jár együtt semmiféle álomszerű fantasztikum; nagyon csinált, és úgy hat, mintha az egyes felvonások közt a színházban, a függöny mögöl kihallanók a színházi díszítők kalapácsolását, a díszletk tologatását. Az *Egy anya* kompozíciója kifogástalan, de annyira tudatosan mesterkelt és letompított, hogy már-már érdektelenné válik.

¹ Még akart egyet írni, a mint Nagy Péterhez (írói álnevén Belényesi Gábor) intézett 1875. júl. 23.-i leveléből látszik, de nem készült el vele. »A következő számban Kemény Zs. egy kevésbé ismert beszélyét közlöm... azután Zsák Mór jó, azután magam írok egyet, ha valahogy sikerülne, ki is adom az új esztendei számban...« Szabó Péter: *Nagy Péter levelezéséből*. (Erdélyi Múzeum 1911.)

² Legifj. Szász Károly: *Gyulai Pál leveleiből*. Irodalomtörténet. II. évf. 1. füzet.

Gyulai ezzel a szigorú műgonddal felette áll kora valamennyi magyar novellistájának. Technikai ügyességben Jókai felülmúlja, a jellemfestés mélységében mindvégig úgy viszonylik Keményhez, mint a tanítvány a mesterhez, de szerkesztő gondban, formatól élyben ő az első. A kisebbek még kevésbé mérhetők hozzá. Bérczy Károly, Kúthy, Jósika, és a tagadhatatlanul könnyed Degré csak éppen bizonyos csoportosításig viszik, Pákh Albert, Beöthy László meg éppen örökösen pongyola szerkesztők maradnak. — Gyulainak ez a nagy komponáló ereje nem maradt hatás nélkül. Az ő példája számtalan láthatatlan csatornán keresztül megy át az irodalmi gyakorlatba, s hogy a novella teljességgel felszabadul a regényszerű elgondolás és ábrázolás alól, az elsősorban Gyulai érdeme.

Gyulai novelláira jellemző, hogy cselekvény és milieu-festés teljes összhangban van nála. Ez nem olyan magától érthető, mint első pillanatra látszik. A negyvenes évek prózaírói gyakran pusztán milieufestésre szorítkoznak: vagy minden mese nélkül vagy nagyon is háttérbe szorított cselekménnyel. A *fresco*-képek, a *genre*-rajzok, jellem- és életképek igen divatosakká válnak s igen sok gyenge alkotás mellett (ide tartoznak Lakner, Bernát, Lauka művei) mutatnak pár sikerült művet is. Különösen Nagy Ignác maró szatirájú és keserű humorú rajzai s Pákh Albert csendesebb, szelidebb beállítású életképei sikerültek. Ennek a cselekvénynélküli milieu-festésnek természetesen éppen úgy megvan a maga művészi jogossága, mint az eseményes novellának. Csak az a baj, hogy a *fresco*- és életképek írói sehogys sem találják el a megfelelő formát. Kompozíciójuk laza, ötletszerű, az alaptónust, a levegőt nem éreztetik megfelelő egyenletességgel. Igaz, hogy a legnehezebb írói feladatok közé tartozik, s nem csoda, ha ez a cselekménynélküli milieu-festés csak a legújabb irodalmunkban kapott művészi formát.

Ez a széles környezetrajz azután behatol a negyvenes-ötvenes éveknek mesére alapított novelláiba is. Így pl. Degrének van egy pár beszélője, a hol a milieu túlteng. Ilyen a *Pesti uracs története*, a melyet különben maga is *életkép*-nek nevez, ilyen különösen az érdekes *Egy fényes házasság*, a hol egy pesti ház van jellemezve lakóival együtt.¹ Bérczy Károlynak *Egy fürdői évszak*² és *Egy tiszai gőzösön*³ című beszélőjeiben is a környezetrajz az uralkodó elem.

Gyulai kitűnő milieu-rajzoló. Milyen tökéletes képét kapjuk Varjú Istvánban a pletykás parasztvárosnak, milyen találó vonásokkal van rajzolva a *Régi udvarházban* a Bach-korszak Erdélye, s a *Vén színész* rhapsodikus elbeszélésén hogy keresztülcsillog a magyar színiélet gyermekora! De e novellákban a milieu

¹ Degré Alajos novellái. I. és II. k.

² Élet és ábránd. (1852.) I. k.

³ Világ folyása. (1854.) I. k.

mindig a cselekvényen sugárzik keresztül. Egyedül a *Glück-Szerencse* úron érzik, hogy pusztán a milieu, s a főalak genre-szerű bemutatása kedvéért íródott. Az azóta fejlődött magyar író-művészet bizonyosan meg tudta volna alkotni ezt a rajzot cselekvény nélkül is művésziessen, s nem lett volna rá szüksége, hogy a hős élete folyását per longum et latum közölje velünk, de Gyulai még kénytelen a környezetrajzot mesére fel-fűzni, hogy az egymás mellé rakott színek szét ne essenek. S ha épen emiatt e novella technikáját elavultnak is érezzük már, egyúttal szerzőjének nagy komponáló erejét is el kell ismernünk, mikor a korabeli megszerkesztetlen, lazán széthulló életképek és milieu-rajzokkal szemben ennyire hangsúlyozza az egység követelményét.

Az akkori magyar irodalom egy másik problémája volt a *realisztikus* ábrázolás. Láttuk, hogy az egykorú írók mennyire törekszenek erre. Majdnem mindnyájan a romantikából nőnek ki és a realizmus felé haladnak. Ez a realizmus eleinte naiv és primitív módon nyilatkozik, de a félszegségek rövid egy évtized alatt lecsiszolódnak. A romanticizmus még gyakran felüti fejét, de a valószerű ábrázolási mód egyre erősödik. Kúthy novellái mutatják legjobban a romantika és realizmus vegyületét, de a legtöbbször realista szemmel látó Degrében és Bércyben is még nagyon sokáig visszhangzik a romantika. Hogy Jósika és Jókai novelláin mindig érzik valami belőle, az íróik egyéniségéből könnyen érthető. Gyulai első novellái teljesen a romantika hatása alatt állanak. Két ifjúkori kísérletén kívül a *Férj és nő* és az *Aranycsináló* esnek e korszakba. A *Három beteg* és *A vén színész* mutat még itt-ott romantikus visszaütést, de mindkettőnek alaphangja már erősen realistikus.

A magyar realizmus — ezt jól tudjuk — csak igen későn, inkább csak jóval a kiegyezés után csap át a naturalizmusba. E korban még eléggé tartózkodó marad. De mintha már itt is nyilatkoznának bizonyos naturalista tendenciák. Nagy Ignác *Szunyogokja*, itt-ott a *Magyar titkok* is, Beöthy László egy-let novellája erősen hajlik feléje, s Kúthy Lajosban megtaláljuk már az impassibilitére való törekvést is, az aprólékos, fotografiászerű leírásokat, és pathologikus testi ábrázolásokat.¹ Kemény Zsigmond egy-egy alakja és jelenete is mutat ilyenféle tendenciákat: Senno, Barnabás diák alakjának rajzában, s regényeinek még számtalan helyén kiütözik a natura-

¹ Kúthy, irodalmunknak egyik legpontosabb megfigyelője, mint teljesen romantikus író áll a köztudat előtt. Pedig romanticizmusa mellett néha megdöbbenően naturalista szemmel lát. Csak egy-két példát hozok fel. *Hazai rejtelmek* (2. kiadás, 1902.): a Poltrás külső leírása (I. k. 26. l.), a bárányölés (I. k. 64—66. l.), a hálóban fészkelődő halak (I. k. 151—152. l.). Az *Iskolai* (alában az emésztő macska (Novellák, 1844. V. k. 159—160. l.). A *Balítéletek*ben Janka agóniája orvosi pontossággal, percekre terjedő figyelemmel van bemutatva. (Novellák, 1842. III. k. 64—67. l.)

^b

lista ábrázolási ösztön. Bérczy Károlynak *Életutak*¹ cz. megrendítő novellájában is a naturalista író felforgató merészsége nyilatkozik.

Gyulai úgy áll a köztudat előtt, mint józan, tartózkodó realista író. Ez igaz is, de csak a későbbi, teljesen kiforrott Gyulaira igaz. Néha úgy érezzük, mintha ő benne is szunnyadt volna valami naturalista elem. Az *Egyszerű történet* egész elgondolása, beállítása, erkölcsi értékelésének szinte célzatos problematikussága, a világrend elleni lázadás, arra mutatnak, hogy a későbbi nyugodt, lehiggadt és magát mérséklő írónak is megvolt a maga forrongó korszaka, úgyszintén embernek, úgyszintén költőnek. De ez a lázongás pár év alatt elül, s Gyulai mérséklete, magafékezése egyre erősebb lesz. A Nemesis mystikus erejének tragikus átérzése (*Fanni*) kicsit nyárspolgári, a resignatio fönsége nélküli megnyugvássá higgad (*Nők a tükör előtt*), s írói ábrázolása is egyre tompítottabb színű, egyre fojtottabb hangú lesz. Ez a tartózkodás teszi annyira kedvessé előtte a francia klasszikai drámát is, s valóságos rokonérzéssel becsüli nagyra »a Corneille és Racine-féle művek kellemes feszességét, finom ragyogását, rythmusos páthosát s korlátolt szenvedélyeit.«² Tartózkodó reali musának legjel emzőbb nyilatkozásai a *Nők a tükör előtt* és *Egy anya*. Valóban nem csodálhatni, hogy Gyulai nem írt több novellát. Ezt a stílust, az elérdektelenedés veszedelme nélkül, tovább fejleszteni már nem lehetett.³

Gyulainak, épen úgy, mint kortársainak, reali musára nagyon jellemző az egyénítéshez való állásfoglalás. Láttuk, hogy a magyar realis tikus irány mennyire hangsúlyozza a jellemek egyénítésének követelményét, a régi tipizáló jellemábrázolás helyett. Arany — Erdélyi hatása alatt — eleinte inkább csak érzi az egyénítés mivoltát,⁴ később maga is felcsap theoretikusának és a *Vojtina Ars poeticájában* hirdeti:

Nekem egész ember kell és király,
Vagy férj, nejeért a ki bosszut áll,
S ember-, király- meg férjben az egyén...

¹ Világ folyása. I. k.

² Cid. (Dramaturgiai dolgozatok. I. k. 37. l.). V. ö. A francia klasszikai drámáról. (U. o. II. 291—339. l.)

³ Gyulainak a naturalizmussal szemben elfoglalt álláspontját l. Az út a révpárt felé cz. bírálatában. (Bírálatok. Budapest, 1911. 295—301. l.) — Komoly realizmusára az is jellemző, hogy nem követi novellista kortársait, kik exotikus vidékekre s homályos korszakokba kalandoznak tárgyért. Első novelláit kivéve, nem ír olyanról, aminek színhelyét és milieujét nem ismeri. Úgyszólván minden novellája itthon játszódik. Még a hol külföldre viszi is a cselekvényt, ott is olyan helyről ír, a melyet maga is látott. A Glück-Szerencse úr berlini társaságában maga is megfordult; a *Nők a tükör előtt* cz. beszélyben Párizs a színhely, de — tudjuk — itt is tartózkodott egy ideig, s különben is a francia világváros csak keretül szolgál.

⁴ Hátrahagyott iratai és levelezése. III. k. 47. l.

Szóval a mint az Erdélyitől hirdetett naiv reali musból, mely az életet úgy követelte ábrázolandónak »a mint van«, eljutott a művészibb realismusig, az eszményített valóságig, a mely »csip-csup igazzal nem törődik« — az egyénítés követelésében megmarad a régi realistának. Legnagyobb emberismerőnk, Kemény Zsigmond, nem elméletben, hanem praxisban mutatja meg, mi az az egyénítés. Ügyszólván egyetlen arc képe sincsen az ő gazdag írói galériájának, a melynek ábrázoló módja tipizáló volna. Talán csak a két Deák testvér közeledik a típus felé, de ezekben is mennyi egyéni van!

Gyulai, a kiváló embermeglátó és emberábrázoló, szintén az egyénítés elvét hirdeti. Ezt követeli az írótól, ezt követeli a színésztől.¹ De később ez az elve is bizonyos módosuláson megy keresztül. A francia klasszikai drámáról szóló értekezéséből — bár Molière előtt Shakespearenak adja a koszorút — mégis kiérzik, hogy a jellemábrázolás művészibb módját szerinte Molière képviseli, mivel jellemei mintegy az egyéni és tipikus között állanak.² Katona és Schiller közül éppen az egyénítés nagyobb foka miatt Katonát tartja különbnek,³ de már Kemény Zsigmond felett tartott emlékbeszédében⁴ kiemeli, hogy a nagy regényíró kelleténél jobban kerülte a típusokat.

Mit érthetett e nyilatkozatával Gyulai? Alighanem azt, hogy az íróművésznak éppen a főtéma erősebb kiemelése kedvéért szüksége van néha tipizált alakokra, hogy a figyelmet a főalakról és az alapeszméről a kelleténél erősebben egyénített alakokkal szét ne szórja. Éppen a szoros kompozíciók, a művészi egységnek követelménye, hogy a kevésbbé jelentékeny személyek túlságosan magukhoz ne ragadják a figyelmet. De az is lehet, hogy a későbbi Gyulai a mindnárón való egyénítést szélső naturalista vonásnak tartotta és ezért idgenkedett öle. Ha Gyulai jellemábrázolásának schemáját akarnók felállítani, azt mondhatnók, hogy novellái középpontjába egy-egy élesebben egyénített hős állít, a többit közelebb hajlítja a típushoz. Az egyénítéssel szinte egyértelmű több jellemvonásnak vegyítése egyazon alakban. A típus nem annyira összetett jellem. Gyulai főalakjai egyénítettek, s ennek következtében erősebben összetettek.⁵ Mellékalakjai, a főcselekményt csak kísérő személyei, egyszerűbben, egy-egy vonással jellemzettek. Ilyen *A vén színész* Dávidja, maga körül a színészek és a közönség tipikus szemé-

¹ L. *A vén színész* (Vázlatok és képek. III. k. 103—104. l.) és *Dramaturgiai dolgozatai* számtalan helyét.

² *A fősvény*. (Dramaturgiai dolgozatok. II. k. 163. l.)

³ *Katona József és Bánk bánja*. VI. fej. vége.

⁴ *Emlékbeszédek*. 2. kiadás. 1902.

⁵ Gyulai az összetett jellemábrázolást Katonában is, Keményben is, Molièreben is kiemeli. (L. *Katona József és Bánk bánja*, *Emlékbeszéd Kemény felett és A francia klasszikai drámáról*.)

lyeivel; ilyen többrétű jellem Varjú István, a mellette nyüzsgő alakok csak egy-egy odavetett vonással vannak jellemezve; így emelkedik ki Radnóthy a kísérő személyek egyszerűbb ábrázolásából; így a fősvény Farkas rokonságának tipizált alakjai közül. Csak két novellája van, a hol valamennyi alak egyforma erősen egyénítve koordinálódik egymás mellé, a rendes subordináló Gyulai-technikával szemben. Ez az *Egyszerű történet* és a *Fanni*. Különösen a *Fanni*-ban feltűnő ez, a hol az egyetlen mellékszemély, Pek ári, kinek egyéb dolga nincs, mint hírül hozni Fanni haldoklását, még ez is minden oldalról körülhatárolt, a típusból tudatosan és túlságosan kiemelt ábrázolás. Valóban erre a novellára lehetne elmondani — különben elsőrangú jelességei mellett — hogy »kelleténél jobban kerül a típusokat«. Talán egyik oka ez lehetett, hogy Gyulai túlságosan kényes ízlése később elfordult tőle.

Gyulai tipizáló hajlandósága karöltve növekszik az eleve-nebb reali mustól való távolodásával. A *Nők a tükör előtt* valamennyi asszony alakja csupa típus. Pedig ha valahol, itt lett volna szükség egyénítésre, hiszen e novella eszmei kiindulása éppen abban a gondolatban gyökerezik, hogy a nők a maguk legkülső önösebb és legsúlyosabb asszonyi valóját éppen tükörük előtt tárják fel, ez az a helyzet, a melyben mintegy megfoghatjuk lelkük legtitkosabb rezzenését. Ezt eltipizálni nemcsak vértelen elvonatkozás a valóságtól, hanem stílhiba és belső logikátlanság. Az *Egy anya* személyei már teljesen nélkülöznek minden egyénit, s mint típusok is meglehetősen vértelenek. A szerint cselekszenek, mozognak, a mint az író paedagogiai mondani valójának erre szüksége van. Nem ütköznek bele sehol a lélektani igazságba, de pusztá általánosságok maradnak.

De ha Gyulai későbbi korszakában a tipizálásban messzebb is ment a kelletténél, költőink közül a legjobb jellemábrázolók közé tartozik. Sajnos, a magyar irodalom nincs nagyon bővében a mély emberismerőknek. Zrinyi, Katona, Kemény Zsigmond, Arany János nagy jellemábrázoló művészete mellett igen jelentékeny helyet foglal el Gyulai. Nem éri el Kemény aprólékos, a legtitkosabb redőkbe belátó figyelmét, de egy jellem összbemélyét még nála is jobban tudja éreztetni. Összetett jellemeknek biztos beállításával, embermeglátásának elevenességével, a körvonalak éles és pontos meghúzásával egyetlenegy novella-írónk sem vetekszik vele. Több vonásnak egy alakba való vegyítését, bonyolultabb jellemábrázolást már kezd Csátó Pál is¹, már megpróbál Kúthy Lajos is,² de Gyulai mellett csak mint tiszteltetreméltó kezdetek jöhetnek számításba. A többiek novel-

¹ *A szerelemmel nem jó játszani. A fiatal szív.* (Csátó Pál szépirodalmi munkái. Budapest, 1883.)

² Különösen a *Divatkép* cz. novellájában, mely egyébként is legsikerültebb beszélye. (Novellák. 1842. IV. k.)

lái pedig szinte hemzsegnék az elrajzolt, rosszul felfogott jellemeiktől. Itt-ott Pákh Albertben, Pálffy Albertben, Eötvös novelláiban megakad egy-egy jobban ábrázolt jellemkép, de a legtöbben — élükön Jókaival — hol maradnak Gyulai megpillantásának és kivitelének biztosságától!

Gyulai realizmusának fokára jellemző, miként mutatja be a népet, mint ábrázolja a parasztot. E tekintetben az egyetlen *Varjú István*, melyben csupa népies alak szerepel. A *Glück-Szerencse úr* személyei már valamivel elfinomodottabb módorúak és egy fokkal magasabb társadalmi helyzetűek. A *Varjú István* személyei teljesen a valóságosság benyomását keltik, bár tagadhatatlan, hogy különösen beszedjükön bizonyos tartózkodás mutatkozik. E tekintetben elmarad Jókai mögött, ki már e korszakában is csudálatos híven tudja beszéltetni parasztjait. Másokhoz viszonyítva azonban megint Gyulai a valóságosabb. Mennyivel elevenebbek, mennyivel igazabbak az ő népies alakjai pl. Eötvös műparasztjainál,¹ bár a népies hang irigymódú alkalmazásának elvére volt némi rokonság köztjük között. Mindketten — talán tudatos reakciójaként Vas Gereben módorának — bizonyos tartózkodással ábrázolják a népet, kicsit feszes távolságban tartják magukat tőle, s mintha mindketten George Sandnak azt a tanácsát követnék, hogy úgy kell egy népies történetet elmondani, mintha jobbra az írótól egy fővárosi, balra meg egy paraszt ember ülne.² Hogy aztán ez elvnek gyakorlati átültetésében Gyulai az elevenebb és valóságosabb, abban Eötvös és Gyulai egész írói temperamentumának különbsége nyilatkozik meg.

Gyulai a realiztikus iránynyal karöltve járó *humoros* beállítottság alkalmazásában is kiváló művésznek mutatkozik. A humor mint theoretikust is nagyon érdekelte őt. Azt vallotta, hogy »a humor kérdése legnehezebb az aesthetikában. — Két fő jegye van: sem vígság, — sem szomorúság, ott van a köztük. Ez az első. A viccz, az élcz, a humornak mitsem használna. Második jegye: a subjectivitás belevegyülése az előadásba. Ezért nincs humoros dráma. Mert a drámába az alanyiség nem vegyülhet bele. Vannak humoros alakok, de nincs humoros dráma.«³

¹ A *molnár-leány*, *Egy lőt leány az Alföldön* és a *Novella*.

² François Le Champi bevezetése. Ehhez némiképp hasonló, a mit Gyulai Katona József Tiborczárol mond: »Nemcsak nálunk, hanem más irodalomban is aligha rajzolt drámairó parasztot, ki ily jellemzőn, s mégis ily emelkedetten tudjon beszélni. Egyetlen gondolata sincs, melyet paraszt nem mondhat, mégis mindenik költőileg, sőt a hol szükséges pathosszal van kifejezve.« (Katona József és Bánk bánja. IX. fejezet.) — Érdekes, hogy François Le Champinak nemcsak elvei, hanem meséje is visszhangra talált a magyar irodalomban. Megindítása erősen hatott Vas Gereben *Kocza gyerekeire* (*Parlagi képek*. 1851.), és némi nyomai látszanak Eötvös egyik novelláján. (*Egy lőt leány az Alföldön*.)

³ Hatvany Lajos: *Gyulai Pál estéje*. 44. l. — Ezenkívül bírálataiban nagyon sok helyen érinti a humor kérdését.

Gyulainak novellaírói gyakorlatában is jelentékeny szerepet játszik a humor. Majdnem minden novellájában megcsillan, legalább egy-egy mellékszemélyben, vagy egy jelenetben. Teljesen uralkodó hang a humor a *Régi udvarházban* és *Az első magyar komikusban*. Gyulai humora nem éri el Arany mélységét, Jókainak mosolygós derűjét, de Radnóthy alakjának elgondolásában és Jancsó Pál megrajzolásában nagy melegség és valami nagyon megkapó méla fájdalom van. Különösen ez utóbbi jellembrázolás marad örökértékű a magyar irodalomban.

Gyulainak elbeszélő technikája is elsőrangú. Mai ízlés talán itt-ott elavultnak érzi már, de a korabeli magyar novellairodalomból magasan kiemelkedik. Jókai általában elevenebb és könnyedebb nála, de gyakran él olcsó fogásokkal. A többiek olvasását nehezzé teszi az indítás és átmenetek nehezkesége, az olvasóval való szóbaállás, s általában valami kuszaság és pongyolaság. Kemény, Jósika, Bérczy és Kúthy nehezkesek, Pákh Albert, Vas Gereben terjengő, Beöthy László kusza, Eötvös gondos, de feszes, Degrénéhol virtuóz,¹ de egy-egy jó technikai ötletét gyakran elszeleskedi, Pálffy Albert általában jó elbeszélő és igen ügyes, de lapos helyek rontják zavartalan élvezetét. Gyulai az egyetlen, a ki mély hatású témáit könnyeden tudja kifejezni, a ki szigorú kompozíciót nagy technikai készséggel párosít. Általában külső formáján valami fölényes biztosság és előkelőség látszik.²

Hátra volna még szólni Gyulai nyelvről. E tekintetben, épen úgy mint technikai téren, a legkiforrottabb, a legtökéletesebb minden korbeli prózaíróink között, az egyetlen Jókait kivéve. Beöthy nyelve gondatlan, Degréé gyakran erőltetett, Bérczy és Kemény túlságosan súlyosak, Vas Gereben körmönfont, Kúthy stílusa majdnem olvashatatlan. Eötvöst körmondattai teszik túlságosan ünnepélyessé, Frankenburg, Pálffy, hibátlan stílisták, de kissé színtelenek, Jósikában — bár idővel bizonyos elevenségre szert tesz — mindig marad valami feszesség. Gyulai stílusa az első novellák áradozó és rhapsodikus pathetikussága után lehiggad és kristálytisztává válik. Erővel telt, kifejező, hajlékony, és erőltettség nélkül gondos. Mintha egész e korbeli prózánk fejlődésének, és stílustörékvéseinek vívmányait Gyulai

¹ Különösen *A nászj cz.*, mely egyébként túlzottan romantikus, de megindítása annyira megkapó, olyan rohanó menetű, hogy a korabeli novellák közt technikai tekintetben valóságos remek. (*Novellák*. 1854. III. k.)

² Gyulai technikájának történetében érdemes megemlíteni, hogy novelláiban egyre fogynak a párbeszédek. Inkább az író maga vezeti a mesét s nem igen adja át a szót személyeinek. Első novelláiban sokkal nagyobb teret enged a párbeszédeknek. Ha elfogadjuk Gyulai megkülönböztetését, hogy »a novella és beszély egymástól inkább csak alakra különböznek: a novellában több a drámai elem, az elbeszélésben az elbeszélő« (levele Szász Károlyhoz), akkor azt mondhatnók, hogy eleinte inkább novellát, később inkább beszélyt ír. — A beszélgetéssel való kezdést különösen nem szereti. Csak első művei a *Férj és nő* és az *Aranycsináló* alkalmazzák ezt a megnyitást.

ragadná kezébe, mintha minden eddigi próbálkozásnak ő adná meg a legtökéletesebb formát. S talán okát is tudjuk. Gyulaiban, a prózáiróban, soha, egy pillanatra sem szűnt meg zengeni valami költői, valami versszerű ritmus; ez prózájába is átment és numerosussá tette. Ő maga mondta, hogy a prózai nyelv mindazon korban ellankad, a mikor nincsen fejlett költői dictio. A költői nyelv zengzetessége és szigorúbb kötöttsége mintegy elragadja, mintegy kötelezi a prózáirót is, és nem engedi, hogy színtelenné vagy lomposzá váljék.¹ Gyulai prózáján — anélkül, hogy papiros ízüvé válnék — a költői nyelvnek emelkedettsége és lüktetése mindig keresztülcsillog, mint egy transparensen a mögötte élő világosság.

Az egyetlen Jókai lehet stílus tekintetében méltó versenytársa Gyulainak, de ő nyelvi tekintetben homlokegyenest ellenkező utakon jár. Minden prózai stílusnak, hogy valami biztosságot és numerust kapjon, valami kívülről kapott ritmusra kell támaszkodnia. Míg Gyulai a maga prózájának lendületet és karaktert a költői dictiótól kölcsönöz, addig Jókai az eleven, a mindennapi élet beszéd-ritmusát keresi. Meg akarja találni az anekdotázó, a pipaszó mellett mesélő magyarnak kényelmes beszédformáját; lélekzetvételét mintegy. E stílus később jut Jókaiiban magasabb fejlettségre, de nyomai már a negyvenes-ötvenes évekig visszanyúlhatnak.²

Mindkettőjüknek egész iskolája támad. Gyulaira támaszkodik azóta minden emelkedettebb stílú prózáirónk, akár értekező, akár szépíró, Jókaiából indul ki az az egész iskola, a mely Mikszáthon, Eötvös Károlyon át egészen legújabb íróinkig, egész Gárdonyiig és Móricz Zsigmondig érezteti hatását.

Valóban Jókai és Gyulai, szépprózáink e két nagy alakja, nemcsak a költői ábrázolás módjára, nemcsak a műgond, a szerkesztő erő és jellemfestés tekintetében teljesen ellentétes irány képviselői, hanem stílus és előadás terén is.

Gyulai novellái műfaji fejlődés tekintetében majdnem annyira jelentősek a magyar irodalomban, mint más téren Petőfi dalai, Arany balladáai, vagy mint Kemény regényei. A novellának,

¹ L. A költészet és az irodalmi műveltség. (Emlékbeszéd. 2. kiadás. II. k.) és A magyar szónoklatról. (U. o.)

² Hogy mit értek Jókai elbeszélő stílusán, egy pár példával világítom meg. Jókai, hogy az elbeszélő hangját utánozza, nem szereti a hosszú mondatokat. Az alárendelt mondatokat, ha csak lehet, elkerüli. Szereti az appositíónak egész külön mondatban való szerepeltetését, gyakran az egész mondat csak egy mondatrész. Egy mondatot több mondattá tagol. Pl.: »Csalatkoztunk: én is, a világ is. Én benne. Ő bennem.« (A remete hagyománya. Árnyképek.) »Azok olyan szívesen segítettek volna. Látszott az ábrázatukon.« (A khánok utóda. Véres könyv.) »Végre egy erdőszélben házak kezdtek előtűnni. Egy téres falu.« (A munkácsi rab. Árnyképek.) Ez a rövid mondatú beszéd nem a romantika hatása; élesen megkülönböztetendő annak szaggatott, izgatott stílusától. Emez éppen ellenkező hatást tesz. A kényelem hatását.

vagy beszélynek ő látta meg legtisztábban műfaji követelményeit. A régi értelmű, az igazi novellaformának ő a legkiválóbb művelője irodalmunkban. A mennyire elégedetlenül látja a negyvenes évek novelláit (köztük a maga alkotásait is) a regényszerű ábrázolás gyámkodása alatt nyögni, épen annyira nincs inyére az újabb magyar novellának tárczává való összesűkülése.¹ Az igazi novellának komponálásbeli követelményeit és jellemábrázoló módját ő tudta legtökéletesebben érvényre juttatni. Ő benne egyensúlyozódik a legtisztább harmóniába a lélekrajz és szerkezet, a tartalom és technika, s végül ő az, a kiből a romanticizmusból kifejlődött és a naturalizmussal szembeforduló magyar realizmus a legtökéletesebb képviselőre talált, a kinek »beszéde rúdja mindig mértékre imbolyog«.²

4.

Gyulai novellaírói működésének némileg kiegészítő része: verses regénytöredéke, a *Romhányi*.

A magyar költészetben a múlt század derekán, a versben írt elbeszélés — túlzás nélkül szólva — irodalmi probléma volt. A magyar költészet, inkább mint bármely más európai, sokat foglalkozik az eposzszal, s nincs még nép, a melynek modern költészetében ennyire vezető szerepet töltené be a verses epika, mint a miénkben.

Az elmélkedő, az aesthetikus Gyulait ez a kérdés is mélyen foglalkoztatja. Felveti azt a gondolatot, mennyiben korszerű az eposz, és milyen eposz korszerű. Ugy találja, hogy a mai kor epikai költője előtt két út áll: vagy a régi mondákat, balladákat, hősdalokat költse archaizáló modorban új életre, vagy pedig byroni nyomokon haladva írjon lírával átíttatott elbeszéléseket.³

¹ L. *Tárcza-elbeszélésekről és Hírlapjainkról* tartott felolvasásait. (*Emlékbeszédek*. II. k.)

² Csak jegyzetben említem meg — mint a legkevésbé lényegbe vágó megfigyeléseket — Gyulai novelláiban előforduló egyes irodalmi reminiscenciákat. Gyulainak a maga sok olvasmányából sokszor annyira megtapadt emlékezetében egy-egy fordulat, vagy hasonlat, hogy írásközben nem tudott szabadulni tőle. Ilyenek: a *Férj és nőben*: Artur »rázta mellét s kétségbeesve ordítá — hazudsz tüdő, hazudsz...« v. ö. Katona *Bánk bán*: »Tüdő hazudsz! hazudsz!« (I. felv. 6. jel.), *Három belegben*: »A jámbor utas a csárdák kövein templomok romjaira ismer...« v. ö. Petőfi *A csárda romjai*: »Isten házából csárda és miért ne?...«; ugyanebben előforduló Monte Christo idézetéről már volt szó; *Fanni*: »Hervadása a lilimé volt stb.«, v. ö. Vörösmarty *Szép Ilonka* ismert metaforáját; a *Varjú Istvánban* Erzsí és Miska búcsú-jelenetében mintha *Romeo és Julia* híres elválási jelenetének visszhangja csendülne meg: mindkettőben a fülemüle és pacsirta éjjelt és virradatot jelentő éneke a főmotívum. »Nehezen tudtak elválni, kívánták volna, hogy ne keljen fel a nap, sokáig aludjanak az emberek, ne szólaljon meg a pacsirta, holnap is legyen éjszaka, örökké énekeljen fölöttök a fülemile... stb.«

³ *Budapesti Hírlap*. 1855. 626. stb. sz.; *Szépirodalmi Szemle*: *Epikai költemények*.

Ő maga megpróbálta mind a két módot: az elsőre kiváló példa a *Szilágyi és Hajmási*, a másikra *Romhányi*.

Romhányi lassan készült (1869—1872), és mint a verses regényeknek legnagyobb része, töredék maradt. Oka talán abban keresendő, hogy nagyon kényes műfaj ez. A verses és prózai regény között éles különbség van. Míg a próza és vers különbsége a drámának nem vág lényegébe, s a prózában és versben írt drámát egyetlen poetika sem fogja különválasztani, addig egészen természetes, hogy a prózában és versben költött regény között határvonalat húzunk, mert a vers a regénynek egész lényegével ellentétben van. A regény egy differenciáltabb, egy analysisre hajló kornak a legkifejezőbb és leg-sajátosabb műfaja. Olyan kornak kedvelt formája, a mely már okoskodik, bírál, s a melyet belső küzdelmek tesznek megosz-lottá, s a mely olvasmányul nemcsak megtűri, hanem kívánja is a reflexiót. Az analysissele együtt jár a széles társadalomrajzok kedvelése és az aprólékos, lassú menetű lélekfestés. Mindez csak prózában oldható meg igazán. A vers már a maga egész lényegével, pusztán versváltával bizonyos stilizálásra, a részletek mellőzésére, bizonyos nagyvonalú ábrázolásra kényszeríti a költőt, s reflexióra, okoskodásra épen nem alkalmas.¹ Épen ezért a verses regény szerzője vagy lírával itatja át költeményét, vagy leírja részeivel kárpótolt az elmaradt részletes milieu-rajzért és aprólékos lélekfestésért. Ezért érzi Gyulai Byronnak erősen líraiak költői elbeszéléseit annyira sikerülteknek, s ezért kedveli annyira Puskit. Az ő finom művészi ösztöne, a mely épen a belső forma kezelésében erős, nagyon jól látja, mennyivel más az útja a verses regény szerzőjének, mint a prózai formában író novella- vagy regényköltőnek. S ha *Romhányi* terjedelmileg csekély is, mint formamegoldás igen jelentékeny, s nagyon kiváló helye van a magyar költészet e fajtájú egyéb alkotásai között.

A verses regénynek másik nagy magyar művelője, Arany János, közvetlenül Byront veszi mintaképül, Gyulai inkább Byron tanítványát, Puskit. Mi a lényeges különbség Byron és Puskin között? Byron *Don Juanja*² hősének egész élet-története akar lenni, kezdve gyermekkorától, folytatva — ha befejezhette volna — végig. Kalandok gyűjteménye, melyek egymással igen laza kapcsolatban vannak, s egyedül a hős személye tartja őket össze. Puskin *Anyeginjének* története már szorosabban megkomponált eset, inkább csak egy — bár nagyon

¹ Ezt Byron maga is hangoztatja:

... Mert rím s raison egymással egyre vív,

Ez értelmet, az csengést követelve...

(*Don Juan*. IX. é. 74. vsz. Ábrányi Emil fordítása.)

² A teljesen cselekvény nélküli *Child Harold zarándokútja* Aranyra alig, Gyulaira pedig épenséggel nem volt hatással.

jelentékeny — epizód a hős életéből: szóval inkább novella, mint regény.

Arany *Bolond Istók*jában Byron modorát követi. Átveszi tőle a mese egyes részeinek laza kapcsolatát, és hősét ő is születésétől kezdve mutatja be. Maga idézi Byront:

Hosszas valék, de Byront követém:
»My way is, to begin with the beginning« —
Azaz hogy *kezdem a legkezdetén* . . .

(*Bolond Istók*. I. é. 71. vsz.)

Átveszi Byron csapongását, a tárgytól való szüntelen eltérését, azt a szokását, hogy egy-egy leírást, egy-egy esemény elmondását valami egészen jelentéktelen képzetkapcsolat kedvéért megszakítja, és egyszerre az emlékezetében felmerült dologról kezd beszélni. Álljon itt egy-egy példa a sok közül:

Szép enyhe nap volt, — és virult a nyár; —
A nyár veszélyes évszakot jelent, . . .

(Most elcsapong, hogy nemcsak a nyár veszélyes, a tavasz is az. A következő versszakban ismét felveszi a fonalat:)

Szép nyári nap volt, — júniusnak épen
Hatodika, — pontosnak lenni jó; . . .

(Most elmélkedés jön a pontosságról, azután:)

Nos júniusnak hatodika volt,
Alkonyra járt, — fél hét állott az órán —
S Julia ott ült, hol lugasba folyt
A rózsza és lomb . . . (és így tovább)

(*Don Juan*. I. é. 102., 103., 104., vsz.)

V. ö. Arany:

Füstös vityilló gunnyaszt egyedül
Pusztá középen . . .

(Most hasonlat következik, majd elmélkedés a halandóságról, s a megkezdett leírás csak az ötödik versszakban folytatódik:)

Füstös vityilló áll tehát, vagy ül,
Vagy guggol, összetörped, zsuporog
Sík pusztaságban mélán, egyedül . . .

(*Bolond Istók*. I. é. 16. és 21. vsz.)

Ez az elcsapongás a pontosan szerkesztő Arannál nyilván tudatos Byron-utánzás. Nem is viszi annyira, mint Byron, s

bizonyos mérsékletet tart bennük : e kitérések nem olyan gyakoriak és nem olyan arányúak.¹

Gyulai inkább Puskin modorát követi. Mint orosz mestere, ő is hőse életének csak egy részét dolgozza fel, és szorosan koncentrált mesét ad. Már maga a kezdet is jellemző a két modor különbségére. Byron és Arany »kezdik a legkezdetén«, Puskin és Gyulai egyszerre az események közepébe ragadják az olvasót, s csak azután mondják el az előzményeket és jellemzik hősiüket bővebben. *Anyégin* a nagybátyjához utazó hősnék morfondírozásával kezdődik, *Romhányi* pedig két korfestő strófa után a zsandárok üldözésével; Gyulai az elcsapongások szűkebbre szabott mértékében is Puskit követi, de még nála is tartózkodóbb, és inkább csak politikai tárgyú kitérésekre szorítkozik.

Puskinon keresztül hathatott Gyulaira Byronnak egy nagyon virtuóz fogása is, a mely ismét nagyon jellemző a verses és prózai regény különbségére. A hol egy társaságot, több egybeegült epizód-személyt kell a milieu-festés kedvéért bemutatni, ott Byron és nyomában Puskin csak egypár röpke megjegyzésre, egy-két futó vonásra szorítkoznak. A legjellemzőbbet kiválasztják, pár sorba összeszorítják, és ugranak tovább a következő alakra. Így rajzolja Byron egy angol társaság egyes alakjait, a kik Lord Henry házában összegyűltek (*Don Juan*. XIII. é. 84—93. vsz. és XVI. é. 79.—84. vsz.), így Puskin az V. fejezetben a vidéki és a VII. s VIII. fejezetben a pétervári alakokat. Ezt a módszert követi Gyulai is. Gyulai rajza nem ilyen mozgalmas, a Telegdyt meglátogató magyarok bemutatásában inkább csak különböző politikai irányokat ábrázol, szóval vértelenebb mestereinél, de kapcsolata velük kétségtelen.²

Romhányi a versformában is Puskit követi. Arany Byron stanzáit veszi át, Gyulai pedig nagy ügyességgel kombinálja Puskin versszakját a Himfy-strófával. A sorok hosszúságát és a jambusi lejtést Puskitól, a rímelhelyezést Kisfaludy Sándortól veszi át.

Puskin a *Romhányi* meseszövéseire is befolyással lehetett. Mindkettőben a hős olyan asszonyba szeret bele, a kileánykorában ő belé volt szerelmes, s a ki akkor nem kellett neki. (*Romhányi* meséjének egy másik motivuma, hogy t. i. egy fiatalember csak hideg kedvese iránti bosszúból udvarol egy másik leánynak, s ez komolyan veszi az udvarlást — *Fanni*-jában is

¹ Byron kitérései néha már szinte bosszantóak. Így pl. mikor Haidée apja elfogja Don Juant, a feszültség tetőpontján a teáról s konyakról kezd beszélni. (IV. é. 52., 53. vsz.) Különben maga mondja: »Van egy hibám: csapongok szerteszét...« (III. é. 96. vsz.) — Arany *Bolond Istókjának* a *Don Juan*hoz való viszonyáról v. ö.: Kardos Lajos: *Arany János Bolond Istókja* (Debreczen, 1914) és Gróf István: *Arany János Bolond Istókja* (Budapest 1914).

² Arany László a *Délibábok* hőséiben nagyon sikerülten alkalmazza ezt a fogást a vidéki magyar társaság rajzában.

előfordul már.) De még mintha a híressé vált, Jókait gúnyoló sorokban s a bennük megnyilatkozó irodalmi polemikában és realiztikus elvben is Puskin szava visszhangoznék. A nagy orosz költő is ígéri, hogy »nem fog hajmeresztő képet, Borzalmat és bünt festeni.« (V. ö. *Anyégin*, III. fej. 11—13. vsz. és V. fej. 3. vsz.; *Romhányi* II. é. 36. vsz.)

Azonban, mindezen hatások mellett is, tud Gyulai eredeti lenni, és a Puskin-féle formát mintájától független és teljesen magyar ízű tartalommal tudja megtölteni. Alakjai kitűnően jellemzettek, leírásai nagyon szépek, és meséje szigorúan összpontosított novellisztikusan egyvonalú. Hogy a félbenmaradt mese hová fejlődött volna, nem tudjuk. Hatvany Lajos szerint Gyulai Buda ostromát is bele szándékozott venni,¹ Eötvös Károly pedig a *Balaton körüli utazás*ban azt mondja, hogy a balatoni impressziók is helyet kaptak volna a verses regényben. Egyik szándékot sem lehet a mesére való következtetés céljából kiaknázni, mert alkalmasint mindkét motívum csak mint beszótt leírás vagy lírai kitérés szerepelt volna.

Gyulai elbeszélő módja teljesen alkalmazkodik a verses forma ábrázolási lehetőségeihez és kifejezési határaihoz. Nem ad széles milieu-rajzot,² csak egypár odavetett színfolttal festi meg a Bach-korszak hangulatát. Nem ad részletes, apránként felépített jellemrajzot sem, ámbar hogy értett hozzá, azt különösen *Fannijából* látjuk. Sőt épen e kettő egybevetése nagyon tanulságos Gyulai belső formaérzékére. Fanni és Ilona — soruk kiinduló pontján — hasonló jellemek. S amott, a hol a prózai forma megengedi, Gyulai a legapróbb rezzenésig rajzolja a leány lelki viharait, itt — a verses formának megfelelően, így jellemzi Ilon vívódásait:

Fessem tovább a lány küzdelmét?
E hangulat mindent kivall.
Van pillanat, mely szívet, elmét
Megigéz és örvénybe csal:
Ábránd, a mely valónak látszik,
Tanács, mit sebzett szív kohol,
Érény, a mely a bűnbe játszik
S mindinkább véle összefoly.

(*Romhányi*. I. é. 53. sz.)

Ennyi az egész! Ennek az összetett, bonyolult lelkiállapotnak elemeit, csak odavetve, futólag jelezve, sorolja fel. Gyulai

¹ Hatvany Lajos: *Gyulai Pál estéje*. 37. l.

² Arany László *Déliabok hősének* épen ez a főhibája, nem pedig, a mit ismertetői felrónak neki, hogy meséje sovány. A verses regény meséje nem is lehet gazdag, vagy többágú. Inkább az a baj, hogy Arany László széles képet akar festeni a mai társadalom erkölcsi és anyagi állapotairól, s ezt a verses forma nem bírja meg. (Hübele Balázs olaszországi és angliai útja.)

nagy formaösztöne nemcsak abban nyilatkozik meg, a mit tesz, hanem abban is, hogy mit hallgat el, mivel foglalkozik csupán futólag, sebtiben.

*

Gyulai mind prózai novelláival, mind verses regénytörredékével legnagyobb íróművészeink közé tartozik. Azon a műfajon, a melyet művelt, az egész magyar irodalmi fejlődésre kihatóan rajtahagyta kezének nyomát. Formailag szinte tökéletes mintákat mutatott, s nélküle a magyar prózai költészet sem belső formai, sem nyelvi, sem technikai tekintetben nem állna ott, a hol ma áll. S ha fejlődésének iránya, a tartózkodó, önmagát tompító realizmus, nem is talál a későbbi naturalistább felfogáshoz, s talán ma már itt-ott avultnak látszik, de kompozíciójának biztossága, formaérzékének finomsága, lelki rajzainak mélysége, meg kell, hogy kapja a mai olvasót is. Novelláinak értéke jóval több pusztán irodalomtörténeti jelentőségénél, mert — a mint maga mondja — »az emberi szív, a melyet rajzolni igyekeztem most is a régi, s így művem nem avult el«.

GALAMB SÁNDOR.

A TENGER CSÁSZÁR FERENCZ KÖLTÉSZETÉBEN.

Bajza József kiesztergyőzött simaságú, olvatag lágy-ságú s elfinomodott érzelmességű költészetének nagy volt a divatja a XIX. század harminczas és negyvenes éveiben. Hívei között Császár Ferencz egyike volt a legkedveltebbeknek, s ma már elfeledtük; egykor a jelesek között emlegették, most az irodalomtörténet kriptájának csendes lakója.

Petrichevich Horváth Lázár Császár Ferenczet »kedves könnyűdelmű dalnok«-nak mondja (1839).¹ 1845 november 8-án Szontagh Gusztáv egy kis beszédben üdvözölte mint a Kisfaludy-Társaság új tagját. Kiemeli »a tudomány, költészet s fordítás mezején« elért sikereit, apostoloskodását a magyar irodalomnak egy idegen ajlú nép körében való megszerettetése körül.² Purgstaller József *Szépészetében* (1852) jelesebb lantosaink között említi, (44. l.) a ballada- és románczköltők között is hivatkozik reá, (48. l.) Bárá Jósika Miklós az »országzerete ismeretes nevek« közé sorolja (1858).³ Toldy Ferencz »a szelid, lágy érzemény éneklői s szabatos szép forma mesterei« között szól róla.⁴ Arany Jánosnak már ez a véleménye: »Császár Ferencz mesterként verseivel mostanig sem tudott a közepszerűsége felülemelkedni.«⁵ Vahot Imre »saloni poetá«-nak nevezi.⁶ Beöthy Zsolt az *Athenaeum* két legdagályosabb költőjének Jámor Pált és Császár Ferenczet tekinti.⁷ Négyesy László utánzó természetet lát benne, komoly szonettjeiben dagályt, a szerelmiekben és a hazafiasokban pedig »langyadon nyilatkozó« érzést.⁸ Máshol elismeréssel említi, hogy Császár Ferencz és Kunoss Endre verseiket »légiesen könnyűvé« tudták átszellemíteni.⁹

Mindezek a nyilatkozatok, noha különböző természetűek is, szépen igazolják, hogy Császár Ferencz költészete figyelmet

¹ P. Horváth Lázár: *Kaleidoskop*, Munkái, VII. k., 52. l.

² *Kisf.-Társ. Evlapjai*, MDCCCXLV—XLVI., XV. l.

³ Bárá Jósika Miklós: *Regény- és regényítészet*, 149. l.

⁴ Toldy Ferencz: *A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban*, 1865, 377. l.

⁵ Arany János *Magyar Irodalomtörténete*, 196. l.

⁶ Vahot Imre: *Emlékiratai*, II. kiadás, 300. l.

⁷ Beöthy Zsolt: *A magyar ir. tört.*, II. k. 56. l.

⁸ Négyesy L.: *A mértékes magyar verselés története*, 1892, 289—290. l.

⁹ *Magyar Nyelv*, 1917, 131. l.

keltett. A Bajza-epigonok között sűrűn esett róla szó, kedvvel olvasgatták. Egy szempont azonban mindeddig nem érvényesült Császár Ferencz költői érdemeinek méltatásában, noha ez szembeszökően irodalomtörténeti jelentőségű: *Császár Ferencz a tenger indítékával gazdagítja költészetünket*. Ennek az új lírai indítéknak élményi alapjára is rá tudunk mutatni.

Császár Ferencz 1830-tól kezdve tíz évig Fiumében él mint tanár, majd tisztviselő. A szép tengerparti város élénken hat lelkére, s eleven benyomásokkal gazdagítja. Fiume megkapó partvidéke, festői környéke lebilincseli, költői indítékokat szolgáltat neki. A tenger költészete milyen mélységeket tár fel Camoësnél, Byronnál, Hugónál! Mögöttük Császár Ferenczünk szerényen húzódik meg, ha a művészet csodás erejét tekintjük, de bizonyára nem szabad felednünk azt a mozzanatot sem, hogy irodalmunkban a tenger költészetének új tárgykörét ő honosítja meg. Ebből a szempontból kivált 1841-ben megjelent költeménykötete tanulságos.¹

Szívesen elmereng a tengerpart tündéri képén. *A magyar partvidéken* című költeményben a tengerpart látása lelkében történeti emlékeket ébreszt: mint menekült IV. Béla erre a tájra a dühödt tatár elől; látja, hogy a harczos kedvű Frangepán sasfészke romokban hever, megdőlt Velence hatalma is, az uszkok sem rémítgetik a békés pásztorokat; mindenütt ünnepi béke szent hangulata árad el. Jellemző, hogy a mozgalmas és viharos múlt mozzanatát csak a jelen idők békéjének feltűntetésére használja, mintegy ellentéttrajzban: törékeny csónakon e tájon *nem* bolyg a király, Velence zsarnoki parancsokat az Adrián *nem* osztogat. Megfelel ez a modor Bajza példaszolgáltatásának: a vihartól irtózó, enyhe békeszeretetnek. A költemény bevezető szakában felötlik az *Athenaeum* érzelmi költészetének elmaradhatatlan kelléke, a *holdvilág*, mely »halotti lámpaként«² hinti fényét szűk tengerünkre. Megtetszik, hogy a tenger-világ költői motívumát a divatos »langyad modorban«³ értékesíti.

Más természetű a tengerparti képhez társuló hangulat az *Abbaziában*. Abbazia partvidékét derű árasztja el; partjára egy nagy honfi hinteget áldást; egy magyar nő ajkáról szép magyar szó hallszik; öblében termékeiért kincseket kap »a' serkenő Magyarhon«. A tenger költőnkben bizalmat kelt nemzeti izmosodásunk és gyarapodásunk iránt, azért lepi meg a »kéjes éldelet.«⁴ Itt is nemzeti érzése nyilvánul, mint amott, de nem a zaklatott múlt kísértéseinek, hanem a magyarság terjeszkedésének biztató ígérétével való szövetségben.

A tengerpart mély nyomokat hagy a lelkében, így az élményi elemre ráismerünk egyik jelesebb költeményében is (*Egy barátomhoz*). Megkapta a festői látvány, a mint a nap

¹ Császár Ferencz *Költeményei*, Buda, 1841. — A hol a tárgyalt költeménynél nincs kötetjelzés, ez a gyűjtemény értendő.

»bíborfolyammal« árasztja el a Monte Maggiorét vagy a mint »szűk, de nyájas tengerünknek« habjaiban fürge halacszkák úszdogálnak; eléje villannak Dalmácia szirtjeinek körvonalai is; Chersónak és Vegliának gyzalogfenyős partjai, homokfenyérei is feltűnedeznek. A részletrajz elűt az *Athenaeum* költőinek ellégiesítő módjától: a költemény szemléleti anyaga sokkal dúsabb, mint ezt az almanach-líra művelőinél megszoktuk. E kor költői annyira elszűrték-szítálták volna a helyzet-adta reális mozzanatokot, hogy csak a »bájvidék« elfátyolozottan általános képe maradt volna belőlük. Feltámad költőnk vallásos érzése is: a nagyszerű vidék Isten csodás hatalmáról regél neki. Ezzel a képzettársulással természetes fejleményhez jut el. De egyszerre mesterkélt indítéksorral rakodik meg a költemény: a jelen biztos gyönyörszolgáztatása, a jövő kétes villózása olyan szerkezetlázító mozzanatok, hogy hiányuk a költemény hangulati egységének csak javára vált volna. A bölcséleti közhelyek sivarak és melegség nélkül valók.

Maga a tenger is jelentős motivuma. *F. Endréhez* írott költői levelében őszintén megvallja, hogy tárgyban nem szorul meg soha; hiszen leírhatta volna »a zajló tengert is hegyhullámmal«, a mint ezek dühödve törtek meg a parton; a felhők kébes iramatban haladtak; az árboczokra mennylővek zúdultak; »a jajveszéklő matróz« szidalmakra fakadt. Ebből a leírásból bizonyos elevenség érzik ki. Igaz, hogy Jósika Mil lós báró *Könnyelműben* már leírja a tengeri vihart (1837), de Sue *Atargull* című tengeri regénye alapján.¹ Kár, hogy Császár színtelen és lapos fordulattal kissé visszás hatást kelt:

Szóval, barátom! adhatok vala
Irtózatot szép képet a viharról,
Melly e napokban dúla tengerünkön,

De gondolom, mit ér csak vázlatot
Közzölni arról, mit kellően leírni
Költői gazdag ér tudhatna csak.

Azok a sorok, melyekben barátját Göcsejből a »szirtes partú« Adriához, a »babérdús« Ábbaziába, a Frangepánokról regélő »tar« Vegliába hívogatja, nemcsak e vidékek szeretetéről tanuskodnak, hanem arról is — gondoljunk egyéb költeményeire! — hogy ismételve visszatér rájuk. De ez az ismétlődés a történeti emlékek: a Frangepánok, IV. Béla bujdosása, Nagy Lajos bosszuló hadjárata felidézésében is megmutatkozik. A levél kihangzása bizakodó a tenger-indíték és a hazafias mozzanat ügyes összefűzésében. Barátját arra serkentgeti, hogy együtt bolyongják be az Adriát, a messze Pontust s a Columbus hajószántotta óceánt; ha a büszke árboczon a hármás magyar színt látják majd lobogni, büszkén remélhetik:

megjövendett
Kedves hazánknak fényes szép jövője.

¹ Kovács János: *Sue halása a magyar regényirodalomra*, 1911, 73. 1.

A költői levélnek ez a politikai befejezése nincs erő és lendület híján. Mintegy irodalmi bizonyossága s költői értékesítése annak a közéleti jelszónak, hogy a tengerre törekvés a magyar nemzetnek hatalomra jutását jelenti. Költészettörténetünknek nem szabad elfelednie, hogy a magyar tengerparton élő költőnek éppen annyira lelkéből szökken ez a tengerben bizakodó nemzeti erősödési vágy, mint a mennyire a tudatában élő élmény-elemekből rajzolja meg a tengeri vihar képét.

Tagadhatatlan, hogy a tengervidék- és a tenger-szolgáltatta benyomásokat nem tudja változatos költői nyilvánulásokba kivetíteni. Nemcsak indítékai ismétlődnek, hanem egymással való társulásuk módja is a régi csapáson halad. Meggyőzőn igazolja ezt egyik elbeszélése is: *Rozalba*.¹

Háttéri rajzában feltűnnek a Monte-Maggiore kopasz szirtgerincei, a dalmáciai hegylánczok sziklás ormai, egy pillantásunk esik Lovranára és Veglia szigetére. Az ismert járulékos mozzanat Császár Ferencznél: a múlton merengő emlékezés. Büszkén vallja, hogy ezen a vidéken egy oron nem volt ismeretlen a magyar, hogy kivált Anjou-líráyaink alatt »dicsőséget jártak aratni a magyar hadak a szűk tengeren Nápoly virányos telkeire, s keleti partjain és a szigeteken, változó sorssal bár, de mégis Kálmán király óta, számos éveken át uralkodott a magyar szent korona«. A tenger, Császár szemében, ha a jövőbe néz, ok a merész reménykedésre; ha múltba merül, büszkélkedő dicsékvése tárgya.

Felöltlik *Rozalában* a tengeri vihar leírása is. Ez is olyan vázlatos, mint a milyen a költői levélben volt, de rajta van a realizmus jegye: a Quarnero és Istria hegyei felett tornyosuló felhők erős tusára szálltát, a chioggiai halászsajkák vészes hanyódását a hegyekké magasodó hullámok között nem egyszer észlelhette a tenger költője.

Figyelmet érdemel »dalmát népregé«-je, *Az árva szirt* is (1850).² Az ősz Boruth bús történetet énekel el mohón figyelő hallgatóinak az osserói Bozilla és Mirtomir szerelméről, a féltékenykedő Radoszláv álnok támadásáról, az orvul elejtett Mirtomir után búsuló leány gyászos haláláról. Ennek a költői elbeszélésnek is a tenger a háttere. Császár magyarázatai és jegyzetei kellőkép igazolják a helyi viszonyok ismeretét: az események színhelye Ossero, a quarnerói öböl szigete s a vegliai *Scoglio orfano*.

Az érzelmesen bús történet fonalát nem egy leírás szakítja meg. Veglia szigetének elég festői leírásával kezdődik; a köd-lepte árva szirt képeinek sivár ridegségét is találón ecseteli; a szelíd érzelmesség, mely Boruthnak az Adria hullámaihoz inté-

¹ *Beszélyek* (1846) cz. gy.-ben, II. k., 61—116. l.

² *Őszi lombok* (1857) cz. gy.-ben, II. k., 13—31. l.

zett szavaiból kiárad, szívünkhöz szól, de legjelesebb annak a rajza, hogyan igyekszik a tölgyinaszádon egy hajós Bozillával az *Árva szirten* epedező Mirtomirhez :

Szép az est : egy felleg sincs az égen,
Nincs lebel, mely játszanék futosva
Légszín árján csendes Adriának :
Mint a hattyú tiszta kerti tóban :
Fürdik benne a hold nyájas arcza
És körötte fürdik lágy sugárral

Milliója fényesb csillagoknak.
Néma minden a mély, messze síkon,
Csak lapáta csattog a hajósnak,
Bémerülve tenger kék vizébe.
Igy repül a sajka holdas éjen
Csöndes árján légszín Adriának.

Az éj meghittségében tovasikamló sajka képe a romantikus költészet közhelye. Mintha a költő csak azt akarta volna igazolni, hogy a tenger ünnepi csendjének ecseteléséhez is van kedve, de míg a vihar dühöngésében olyan mozzanatok is meglátott, melyek az *Athenaeum* költőinél szokatlanok, mert az erő kifejtés és mozgalmasság művészi megrögzítésétől visszariadtak, addig ebben a leírásban híven simul Bajzáék modorához : a nesztelen ünnepiesség s légies légység halkszavú költészetéhez.

A bánat, a sóhaj, a szomorú emlék méla borongásai bizonyos lírai szüneteket teremtenek. Az *árva szirtben*, mint ezt a Byron modorában írott elbeszélő költeményekben megszoktuk, noha érezzük, hogy a »néprege« természetes hangnemével ez az elfinomodott érzelmesség sehogy sem fér össze.

Császár Ferencz nem egyszer használja a tenger indítékát a kor kedvelt formájában : a *helyzetdalt*ban. Uhland ihletésére költészetünkben Bajza honosítja meg ezt a műfajt, az epigonokra pedig Bajza példája hat serkentő erővel. E körbe vágunk Császár matrózdalai. Két csoportra oszlanak : a tengerre szállt kedves miatt aggódók és a hajózók állapotát tükrözők.

A *Tünődésben* a tenger háborgásával, majd a vész elültével párhuzamosan a kedvese miatt töprengő nő aggodalmának eloszlatását festi. Abban, hogy a vész tornyosulása nyomán a féltő lélek belső viharzása is megindul, kitomboltával meg derűs nyugalomába szelídül vissza, elmés lelemény nyilvánul, de egy szersmind számító mesterkedés is. A nyelv negédes finomkodása is fokozza ezt a précieuse modort. Erdemes összehasonlítaniunk a *matrózhölgy* című balladával. Egy matrózhölgy (!) a sziklaparton a végtelenbe olvadó messzeségbe merül ; kedvesét lesi, de egyetlen árbocz sem moccan, végre halott kedvesét hozza a sajka. Hívét átkarolva, a hű nő a hullámokba meríti csónakát. A ballada realisabb mozzanatokat tartalmaz, mint a *Tünődés*, mintegy visszajáról mutatja annak érzelmi hullámlását : az komor hangulat szeliddé tisztulása, a *matrózhölgy* pedig a bizakodásnak tragikai komorsággá való ridegülése.

A tengerre kelő miatt búslakodó helyzetét ecseteli a *Matrózleányka*. Ez abban emlékeztet a *Tünődésre*, hogy itt is megvan

az időjárás változása és az érzelmi élet párhuzamossága, mint amott, de itt ifjú leány lelkiállapotát rajzolja. A leányka gyönyörködik a tenger csendes fodrozódásában, a part fenyerein zengő madár trilláiban, a mosolygó égben, csak akkor aggódik apja miatt, mikor a viharban »a hab hegygyé dagad«, rút felhők gomolyognak, a madár messze útra kél. Ugyanaz a lány epedés érzi ki a *Matrózleánykából* is, mint a *Tünődésből*, de dúsabb a lelemény: a leányka mindig búslakodó anyjához intézi szavát, mintegy ellentétesen akarva feltűntetni, hogy míg ez örökösen borong, őt csak a viharfelhők aggasztják a tengeren járó miatt.

A *Várakozás* a tengerre kelt kedvest visszaváró leány dala. A remény felcsillanása a mélabús vágyódás szomorgó hangulata után mintegy a szelíd felderülés bágyadt mosolyával hat. Míg itt a remény röpké villanása, a *Matrózleány füzérében* az erős bizakodás mozzanata nyomul homloktéibe. A matrózleány hugát serkentgeti, hogy szegfűt, babért szedjenek csokorba, mert a kedvező jelek azt mutatják, hogy estére hazajő a kedves. A *Várakozásban* a remény kibékítő megoldás, itt kezdő motívum. Ehhez járul a vágy olvatagon érzelmes kifejezése: a füzért a leány kedvese hajába szeretné fonni.

A helyzetdalok másik csoportja a sajátképen való hajós-énekeké. A *búcsúzó matrózban* a tengerre készülő hajós sötét hangulatát s mélabús szomorúságát festi. Kölönk matrózát nem vonzza a tenger világa: lelkében a kedvesétől való elválás borúja komorodik. Nem annak szava szólal, kinek férfiasan kell majd szembeszállania viharral, vészszel, hanem egy nyögdelve epedő Céladon turbékoló bőbeszédűsége árad el. A *búcsúzó matróznak* férfiatlan lágyság és sóhajos tejjengés a leg-sajátosabb vonásai.

Epen így jellemzi, de a puha érzelgősség híján, a *Vándorhajóst* is. Itt a hazába való visszavágyódás a főmozzanat. Hiába bizakodik a vándorhajós, hogy új hazát talál a tengeren túl szabad, ifjú nemzedék körében, visszasír a lelke az ősi földhöz. A tenger indítéka eljelentéktelenedik, s egy megkapó eszme magva körül érlelődik ki a lelemény: az igazi honfi lelke boldog és derűs nép köréből is visszafáj az édes hazába, mert az idegen, emezért megapái hullatták véőket. Hevülő szerelem az indítéka a keleten, nyugaton, északon és délen megfordult tengerész érzésvilágát negédesen festő *Választásnak*.

Eleven erővel hat a *Hattyúdál*. Egy hajótörött panaszairól szól. Mintegy mesgény áll a helyzetdal és a balladás lépőzött. A háttér a romantikusok hatásvadászó festései közül való: a naszád vitorlája eltört, a hajósok a tengerbe veszték, a magára maradt szegény hajótörött, a sivár elhagyatottság zordon egyedülvalóságában, utolsó szavait küldi szíve hölgyéhez. Magát a helyzetet is a hajótörött szavai festik, az érzelmi tartalom

pedig, noha élénkebben és fokozottabban, a Bajza-féle helyzet-dalok sirámosan borongó hangulatára emlékezteti az olvasót. Szerencsés gondolat volt a *Matróz-bordal* megírása. Hangulata mérőben ellentétes a *Hattyúdallal*: ez a csüggedés, az a bizakodás a löltői nyilvánulása; itt a vihar utolsó jelene kap meg, a *Matrózbordalban* pedig a vésznek való nekikészülés dacos bátorsága a löltői gondolat. A szerelem mozzanata itt is elhatalmasodik, belejátszik a hazaszereteté is, de nem olvadnak össze oly remek összhangban, mint a *Fóti dalban*:

Bort, leánykát; éljenek
Gond- s bútól kerülve,
Kik király, hon és a köz
Érdekért hevülve,

Tengerekre szállanak,
S bátran szembe állanak
A' vad szélveszekkel.

Mintha azt akarná megmutatni, hogy a tenger a bordal indítéka is lehet. A tengerre buzdítás jelszava daleszmévé finomul; kár, hogy maga a költemény kissé fahangú kattanással üti meg a fület.

Császár Ferenczet megragadja a tenger látványa, s megmozdul a lelken az a törekvés, hogy a tenger mozzanatának helyet juttasson a költészetben is. Mennyi színnel, milyen dús kincsekkel édesgeti a hatalmas víztömeg a vérbeli művészt! Gondoljunk csak a tenger világhíű művészenek, Böcklin Arnoldnak tengeri képeire. Költői és festői eszmék remek szövetsége s a kigondolás eredetisége mutatkozik Böcklin alkotásain; lebilincsel a tenger világának változatos és ragyogó ecsetelése, a hullámjátékok bűvös művészete; a staffage is csaknem szervesen olvad össze a tenger mesteri rajzának hangulatával; tritonjai, najádjai, nereidái, syrénjei az élet elevenségének s derűjének kedves varázsával hatnak. Császár Ferencz nem ilyen éber szemlélő s Isten-áldotta művész, noha szerkezet tekintetében az ő tengeri helyzetdallai is olyanok, mint Böcklin festései. A tengerpartot és a tengert Császár Ferencz is alakokkal népesíti be, de az alkotás módjában szembeszökő a különbség: Császárnál az alakok elszakadnak a környezettől, az élet frissesége elköltözik tőlök, fátyolozott színezésben jelennek meg, szelíd epedés, méla vágyódás hagyja el az ajkuk. Császár nem tud elszakadni a kor divatos irányától.

Nyelve női érzelmességének legfeltűnőbb vonása a sajátos összetételek kedvelése. Már Szemere Pálnál feltűnnek. »Bajza — írja Szűcsi (Bajza) József — az ő iskoláját járta meg.¹ Hozzáteheljük, hogy Császár meg, mint általában az *Athenaeum* költői, a Bajzáét. A szűrokon (*A matrózhölgy*), hárfazengzet, béli elak (*A búcsúzó matróz*), lángéremény, jégbélyeg (*Választás*), a bábjény (*Abbaziában*), rémcattanás (*F. Endréhez*) épen olyan

¹ Szűcsi József: *Bajza József*, 178. 1.

mesterkelt kifejezései, mint — a példákat az *Athenaeumból* merítve — a vállak bérczhava Beöthy Zsigmond *Költő szerelmében*, (1841. I: 598. l.) vagy mint Gaal József *Bú-dalának* »kinlobogvány«-a, (1842. I: 136. l.) Sárosy Gyula *Emlékezetének* »bolyga sorsmadar«-a, (u. o. 359. l.) Kerényi Fiigyes »bánat-rém«-e (u. o. 374. l.) Nagy Imiénél a »hervadás lángkönyvi« (1840. I: 280. l.)

Mintha ezek a költők szárnyakat keresnének, hogy a földről elrepüljenek, mert az élet ólomsúlylyal nyűgözi őt, s epedve sóhajtoznak valami ábrándvilág után. Nem csodáljuk, hogy a nyelv ilyen eszközeivel tengeri dalaiban Császár Ferencznek is sikerült elérnie, mire — mint általában Bajza és Lőre — szándékosan törekedett: legyalulnia az érdeességet, lehántania a valóság jegyét, letompítania az élesebb körvonalakat, sipegő kényeskedéssel nyögdicélnie. Ezt az érzelő mesterkedést annyi kedvvel űzi, hogy egy-két költeményében (*Rózám, Döbrentei Gáborhoz*) a tenger világából vett képek, a langydad andalgás unalmas negédességével, sivár hatást tesznek.

Míg Császár tenger-lelásaiban, noha vázlatosan s kissé fakó színezéssel teszi, felöltlik a realizmus, dalai már a réveteg merengés és a sekélyes szomorgás termékei. De bármennyire elfinomította és ellégiesítette is a tenger indítékát, mégis övé az érdem, hogy költészetünkben jogot szerez neki. Kossuth Lajos 1846-ban írja meg híres cikkét: *Tengerhez magyar! el a tengerhez!*¹ Császár Ferencz már 1841-ben büszkélkedik a magyar tengervidekkel. Leírásokban, balladában, dalokban szól róla. Az Adria nemzeti emlékeket idéz eléje, bizalmat kelt benne a jövő iránt, s a partjain élők érzelmvilágába képzei magát. Sajnos, a művészi kifejezés elevenebb varázsa híján, nem hat az egyéniség friss erejével, mégis tenger-indítékú költeményeivel megtörte az útját későbbi idők eljövendő nagy költőjének. Ha megörvendezteti majd egykoron a magyar olvasók lelkét irodalmunk Pierre Lotija, méltatójának bizonyára Császár Ferenczre is vissza kell emlékeznie, már a művészi erő mérése miatt is, mint a hogyan a francia kritika is visszatér Bernardin de Saint-Pierrere, hogy Loti művészetét, a szerényebb kezdemény után, élesebben láttassa, s jelentőségét a haladás szemszögéből is megvilágítsa.

ELEK OSZKÁR.

¹ *Hetilap*, 1846, 8. sz.

ADATTÁR.⁴

HIERONYMUS BALBUS DICKÖLTEMÉNYE MÁTYÁS KIRÁLYRÓL.

Gróf Apponyi Sándor páratlan gazdaságú könyvtára egy rendkívül becses könyvvvel gyarapodott. A könyv címe: »Somnium Scipionis ex Ciceronis libro de republica excerptum«; 4 számozatlan lapja van. A negyedívrét leveleken (p. 3—6) fordul elő egy költemény ezzel a címmel: *Hieronimi Balbi de laudibus bellicis regis Pannonie*. Egy lapon 39—40 sor van apró gót betűkkel írva, csak az első sor nagybetűs, szép S initialeva. A szöveg az első lapon mindjárt a cím alatt kezdődik. A bibliophil nagytudományú gróf e munkát azért szerze meg, mert emez ismeretlen költeményt fedezte föl benne. (Claudin szerint, ki a *Histoire de la typographie française* hírneves mű szerzője, e mű Guis-Marchand terméke 1489—1490-ből.) Minthogy nem fordul elő sem Panzernál, sem Hainnál, sem Proctornál, ritkaságnak tekinthető. A gróf úr katalógusa számára lemásolta a Balbus költeményét, mely nála 5 karton lapra terjed.

Én az ő kegyességéből másoltam le magamnak is és azonnal kutatni kezdtem a hitelesség és az eredet kérdését.

Természetesen Ábel forrásszerű remek értekezését: *Magyarországi Humanisták és a Dunai Tudós Társaság* (Budapest, 1880. Akad. ért.) vettem alapul, mert ez értekezésben az egyes humanisták kritikai fölszereléssel megírt életrajzai közt megvan Balbus Jeromosnak nagy gondal készített életrajza is (32—38. lapokon), melyhez III jegyzet van csatolva (39—74. l.). E jegyzetekben megtalálható a Hieronymus Balbus Retzer-féle kiadásába fölvevett értekezések, levelek, költemények minden olyan pontja idézve, melyek e nyugtalan vérű hányt-vetett életet élt, nagy ékesszólással, könnyű erű költői tehetséggel és nagy történeti tudással tündöklő embernek emberi és írói egyéniségét megvilágítják. Ábel alapul vette Retzer József *De vita et scriptis Hieronimi Balbi* cz. alatt közölt értekezését,¹ de kivált a magyar vonatkozások tekintetében ez értekezés adatait helyesbítette. Jegyzetei között mindjárt szemembe ötölt a 110. jegyzet, mely így szól: »A bécsi udvari könyvtár 3123-ik

¹ Hier. Balbi Veneti Iurcensis episcopi Opera Poetica, Oratoria ac Politico Moralia etc. Vindobonae MDCCCLXXXI. Két kötet. I. VII—LXXII.

számú latin kéziratában van Balbusnak egy *Commentarius in somnium Scipionis*. Az a gyanúm támadt, hogy Balbusnak e commentarja az Apponyitól megszerzett művel valami viszonyban lehet. Megkértem dr. Szekfű Gyula Bécsben élő kollégámat, hogy nézze meg: vajon a Pannónia királyáról hadidicsőseget zengő költemény nem fordul-e elő a bécsi codexben? Hálás köszönettel tartozom neki, hogy a kellő felvilágosítást megadta. A codex 3123-ban nincsen meg e költemény. E vegyes tartalmú kéziratban a fol. 42a-n kezdődik a *Somnium Scipionis* és a 46a lapon végződik. Utána nem a keresett költemény, hanem a *Laelius sive de amicitia dialogus* kezdődik. A 42a lap felső szélén ez a jegyzet fordul elő: *«lectum ac declaratum per Hieronymum Balbum doctorem j.». E jegyzet alapján írja a Hofbibliothek nyomtatott kézirat katalogusa: (Tabulae cod. ms. col. II. p. 206.) 42a, 46a Idem, (Cicero) Somnium Scipionis subjecto Hieronymi Balbi commentario. Ugyane kéztől, valószínűen Balbusétól, erednek még e vegyes tartalmú gyűjteményben, a fol. 169b—174a-n levő glossák Persius satiráihoz. Minthogy Balbus Bécsben Miksa császár meghívására az egyetemen előadásokat tartott és nem elégedett meg a jogi karon kifejtett munkásságával, de humanisztikus irányban is tartott előadásokat, a bécsi kéziratban valóban Balbus commentariját vélem feltalálhatónak.*

De hát akkor mit mondjunk a gróf Apponyitól megszerzett *Somnium Scipionis*-ről? Az időpont kérdését kell megoldani, melyben a párizsi kiadás keletkezhetett. Az életrajzi adatok határozottan megfelelnek e kérdésre.

Balbus 1489 szept. 5-én neveztetett ki a párizsi egyetemre a humaniora tanárává. Minthogy e sokoldalú humanista alpműveltsége a jogtudomány körében gyökeredzik, valószínű, hogy Cicero államtudományú művéből: a *De republicából*, Macrobius által excerpált gyönyörű epizódot, melynek címe: *Somnium Scipionis* előadta. Úgy de Balbus, ki Paduából 1485-ben ment Párizsba, elkeseredett gyűlölséget zúdított maga ellen: *Tardivus* Vilmos (Tardif) tanár nyelvtana ellen heves támadást intézett s a Tardif nevéből *Martialis* szellemében maró gúnnyal csinál szójátékot:

Sic tibi dant Superi Tardi cognomen, quum sis
Tardus et ingenio, tardus et eloquio (66. ep. Retzer.)

Tardif nem késett a válaszzsal, kiadta az *Antibalbica in Balbum famosum Doctorum bonorum Tardivi Aniciensis detractorem responsio* cz. röpiratot, mely újabb invectivára adott alkalmat. Főlkutatták Balbus erkölcsi életének éppen nem tiszta mozzanatait, melyek Párizsban is ugyancsak alkalmat adhatott a legbotrányosabb vádakra. Balbusnak nem volt maradása. Megjegyzem, hogy Ábel Tardif fennidézett röpiratának keltét zárójelben így jelöli (1493?). E kérdőjel ugyancsak megokolt, mert ép e ponton találom meg a *De laudibus bellicis regis Pannoniae* keletkezésének időpontját. Ugyanis meg kell jegyeznem, hogy abban az időben a kéziratok alakjában folyhatott a harc és így az Ábel által megkérdőjelezett 1493 eleshetik, mert Balbus 1493-ban Miksa császár

meghívására Bécsbe ment. Eljutottam a kérdés sarkpontjához. Ábel szóról-szóra így nyilatkozik: »Mielőtt azonban előadásait megkezdette volna, Magyarországra ment Vitéz János veszprémi püspök birtokaira s részint Somogyban, részint Veszprémben huzamosabb ideig tartózkodott nagy dinom-dánom közt, melybe csak a költészet, a szerelem és a törökök ellen való háború hozott némi változást«. Álljunk meg e helynél, mely felfogásom szerint megadja a nyitját azon kérdésnek: mikor keletkezhetett a Mátyás királyról, vagy jobban mondva Pannónia királyáról szóló dicsőlkötemény? Álljon itt a 88 hexameterből álló költemény egy részlete: Miután elmondja, hogy a király a harcmezőn nyílt harcban, kézitusában, gerelydobásban mily ellenállhatatlan, így folytatja:

Erre tanu az arab s a sicamber, a gyorslovu parthus,
És a Szerencsellen Germania: nyílt sebe sajt meg. (54—55.)

Ez utolsó sor csak Mátyás királyra illik, ki Bécsét elfoglalta.

E költemény keletkezését 1489-re teszem, mikor Balbus már érezte, hogy Párizsból menekülnie kell. Bizonyára szerzett összeköttetést Vitéz Jánossal, Vitéz Mihálylyal és más magyarországi humanistákkal. Neki Párizstól minél messzibb kellett vándorolnia, hol az ő botrányos pöréről nem tudhattak. Futását egy külön költemény örökíti meg, melyet Publius Andrelinus írt és Guaghinus Róberthez intézett levél kíséretében hozott nyilvánosságra. E költemény címe: *De fuga Balbi ex urbe Parisia*. Pásztor-költemény. Mátyás király udvarára gondol. Ekkor ajánlkozhatott és alkalmasnak találta e panegyrikus szólamoktól duzzadó költeményt arra, hogy új pályát nyisson magának.

Hogy a humanista-költő mily játékot űzött a legszentebb dologgal: a költészettel, ennek jellemző példája maga e költemény, melyben semmi megfogható konkrét adat nem fordul elő Mátyás életéből. Pedig megismerkedhetett a magyarországi viszonyokkal. Bizonyítja Richardus Bartolini Odeporiconjának következő helye:

Balbus is a ki elébb Phoebusnak volt vala papja,
Most meg a Juppiteré, a hun nép tetteit írja.

Retzer e versekről azt jegyzi meg, hogy némelyek szerint e sorok azt jelentik, hogy Balbus Magyarország történetére vonatkozó dolgokat ír, pedig e sorok azon versekre és szónoklatokra vonatkoznak, melyekben Balbus Magyarországot dicsőíti.

A Retzer kiadásának I. 237. lapján 202. sz. alatt közölt költemény: *De legibus Hungariae* bizonyítja, hogy a kiváló jogtudósnak nem került ki figyelmét a *Verbőczy Tripartituma*, mert a költemény a *Tripartitum* 1517-iki bécsi kiadásában jelent meg.

S minthogy Mátyás 1490-ben meghalt, ugyane költeményt átdolgozza, hogy Miksa császárhoz ajánlja be magát. Ugyanis a Retzer kiadásában I. 193. és köv. lapján van két költemény ily címmel:

Maximiliano, serenissimo Romanorum et Ungariae Regi (112. és 113. sz.), melyből a másodikban

Eidem Regi cz. alatt egész sorok át vannak véve az 1489-ben írt költeményből.

Igy mindjárt a kezdete :

Militiae sublime decus : spes certa labantis
Et columen patriae,

szóról-szóra egyezik a mi költeményünk kezdetével. Az utána következő sorok csekély módosítással egyeznek. Így a Maximilianushoz intézett költemény 13—15. sora megegyezik a mi költeményünk 9—15. sorával.

Az utolsó sor mindkét költeményben :

Semper cincta geras florenti lempora lauro

azzal a különbséggel, hogy a Maximilianushoz írott versben *vincta* áll *cincta* helyett. Így egyezik a mi költeményünk 79—84., a Maximilianushoz írott költemény 53—56. soraival.

Ábel megjegyzi, hogy Balbus verseit az ily ismétlések miatt gáncsolták. De én itt nem oly ártatlan ismétlést látok. Itt átdolgozásról van szó, melyet Balbus könnyelmű elhamarkodással végzett, hogy beajánlja magát Maximilianusnak és eltörölje Mátyás emlékét.

Ránk nézve Hieronymus Balbus költeményei érdekesek; mert magyarországi tartózkodása alatt előmozdította annak a humanista körnek szellemi érintkezését és a bécsi humanistákkal való kapcsolatát, melynek eredménye a *Sodalitas Litteraria Danubiana* név alatt szerveződött a Celtes auspiciuma alatt 1497-ben.

Sajnálom, hogy midőn az Ábel hagyatékát rendeztem és kiadtam, csak az Ábel hagyatékában talált költeményekre szorítkoztam, pedig kedvező alkalom lett volna Balbus mindazon költeményeit közzétenni, melyeket magyar humanista barátaihoz írt. Az *Analecta nova* csak 9 költeményt vett föl, holott még 5, sőt a *Hodoeporicon* terjedelmes költeményét is fel lehetett volna venni, vagy legalább Balbusnak a *Vértes* erdőben játszó kalandját tartalmazó érdekes részletét, melyben a *Vértes* név etymológiáját a *Vértől* származtatja. Mosolyra keltő etymologia, de az egyetlen magyar szó, mely nála előfordul. Ebben emlékezik meg somogyi és veszprémi tartózkodásáról.

Retzernél a 155. költeményben, melynek címe : *Ad Pomponium Laetum, praeceptorem suum epistola*, a következő két sor fordul elő :

Strata licet gelidis Symechia rura pruinis
Vesprimiaequae colam jugera culta soli.

Ez egyenes bizonyíték Balbusnak téli tartózkodására.

Ezzel kapcsolatban meg kell emlékeznem Balbusnak egy leveléről, melylyel a magyarországi főuraknak verseit ajánlja. Vitéz Mihályra hárítja azt a hibát, hogy írói viselkedéséből hevenyében írt több obscoen verse napvilágot látott. Védekezik, hogy a versekben sok botrányos dolog fordul elő. Catullusra hivatkozik, ki szerint a költő lehet szeptőlten erkölcsű, ha a verseinek tartalma sérti is a szemérmet. De

hát ő kiknek írta e verseket: »*combibonibus nostris Epicureis*«, tehát az ő korhely társainak szánta, kiknek mindennapi foglalkozásai a dévaj tivornya, szerelmi csapongás. A jó somogyi bor ugyancsak bele hevítette a mámoros élet izgalmaiba. Sőt egyenes vonatkozás is van Balbus egyik versében, hogy őt egy szerelem tartotta vissza Magyarországon. Hogy e víg életet melyik év telén tölté Magyarországon, nem tudni pontosan; mert 1493-ban Bécsbe Paduából hívják az egyetemre. Megszerezte magyarországi tartózkodása alatt a pártfogók egész sorát, úgy-hogy Ulászló gyermekeinek (Lajos és Mária) nevelőjévé lett, ezt az állást ugyan 1520-ban elhagyta, de fényes pályát futott meg, pozsonyi prépost, később görcki püspök lett. De Balbus fényes pályájának rajza kívül esik e rövid tanulmány keretén, melynek egyetlen célja volt a *Pannonia királyának hadi dicsőségéről* cz. újonnan fölfedezett költemény eredetének kérdését megvilágítani.

Magát a költeményt magyar versekben adtam vissza, nem anynyira a költemény belső értéke, mint magyar vonatkozásában rejlő érdekessége miatt.

A költemény fordítását közlöm, a latin szöveget *Analecta* gyűjteményembe vettem föl.

Hieronymus Balbus

»Pannonia királyának hadi dicsőségéről«.

- Hadba' te fénylő dísz, a letörtnek pajzsa, reménye,
A haza oszlopa, harcz mezején ki messze kiválik,
Hős kebledbe csodás nagy erőt ada néked az' Isten
És a világba' kezedre bizá a vezéri hatalmat,
5. Hogy te a vad törököt diadalmas hősi tusában
Győzd le vitézüll, aratva tömérdek dús hadi zsákmányt,
S Pannoniának erős hadi népét fékre te vessed
S hősi neved fényét a világra te messzire áraszd.
Már a mikor csak alig pelyhedze az állad, az arczod,
10. Zsenge virága alig serdült a férfi díszének,
Mintha a rózsza között a fehér liliom ki-kivillan:
Nem heverél henye mód puha kéjek, lágy gyönyörök közt,
Kényelmet sohasem keresél, de sisakkal a tódön,
Ajzott újra feszítve nyilat röpitél te gyakorta
15. És kocsidat hajtván poros úton messze üggettél
S próbáltál te a harci veszélybe rohanni merészen,
Üztél gyors paripát, vetkeztél férfibirokra.
Játék volt neked ez, szélgyorsan futni öröm volt.
Nap-nap után tusa folyt: majd vívtad a várat,
20. Majd meg mássyli fajta oroszánt dobva kövekkel
Fárasztád, míg üzve gerelylyel végre legyőzted.
Gyermeki s ifju korodba' magad gyakorolva eképen
Sok hadi bajnak terhe se tör meg, bírsz te megállni
És sok népet messzi határon bírsz leigázni.
25. Oh te világnak fénye! utol mint érheti lantom
Tetteidet, melyek égbe ragadnak? Gond üli lelkem,
Roskad a vállam, azokba hatolva ha kérdezem én, hogy
Zengjem előbb elméd erejét vagy hősi mivoltod'
Vagy sok harczy mezőn szerzett számos diadalmad'?

30. Mennyi babér fed! Hány törököt küldtél te halálba,
Viva közel harczot, vagdalva, kaszálvá az ellent
Vagy kelevézzel messzi találva lesujtva a földre,
Ezt a Dunának vért gőzölgő szirtjei látták,
És hullát, paizsot görgetve tanúja az Ister,
35. Melynek az árja kicsap duzzadván vérpatakoktól.
Vaj ki sorolhatná föl az ellen sok vereségét,
Sok elesett várat: a tömérdek sok diadalmat?
Büntetlen' nem szálla tusára veled soha senki,
Bár ha gyalog próbált te veled megküzdeni kézzel,
40. Vagy ha lovát tüzesítve feléd kergette a harczban
Mintha dühöngve bikák egymásra rohannak erővel,
Szarvaikat fenvén tüzesen döfik, öklelik egymást.
Nyomba' ha ott terem egy pun oroszlán, Afrika vadja
Csattogatja fogát megrázván sárga sörényét,
45. Melynek villan a fénye a mint ő ugrani készül;
A kik előbb tusakodva fenék egymásra a szarvuk
Bősz dühöket lelohasztván mindenik enged:
Így ha vitézeidet te vezéreled ellenid ellen,
Mind megfordul, elernyed azonnal megfutamodván,
50. Mind szalad és menekülve törekszik menteni éltét,
Senki se mer te veled nyílt harczban szállani síkra
S kézi tusára se száll. Törhetlen véd meg a pajzsođ.
S messzire bizton sujt kelevézed, dobva kezedből.
Erre tanú az arab s a sicamber, a gyors lovú parthus
55. És a szerencsétlen Germánia: nyílt sebe sajn meg,
Mit használ a török száguldó gyors paripája?
Mit használ mérges nyíla, kérlelhetlenül ott állsz
És te elébb súlyos sebet ejtve halálba taszítod
Vagy leigázva fűződ rabszíjra, ha foglyadul ejted.
60. A hadak istene Mars áldott meg hősi erővel
S tégedet isteni rangra emel föl az égbe bizonynnyal,
Égbe, kit ég kegyel: oh te világnak fénye, világa
Mint küzdesz, hogy a fényt lássák, mily messzi világol.
Nem lesz idő, nem század a mely hallgatna felőled,
65. Bús feledésbe borulva neved soha el nem enyészik,
Nem ragyog ily nagy fénnnyel Achilles hős neve, híre,
Bár Iliont feldúlni segite, melyen szigonyával
Építe Neptun, bár a gyűlőlt Hector tetemét a
Várfal alatt hurcolta körül dühe lángzó hevében.
70. És Bacchus sem, a ki szőlőfűrtös fogatával
Harcolt dús thysrust viselő csapatoknak az élén
És leigázta az ind napbarnította csapatját
S Orpheus thrák népén is vett fényes diadalmat.
Mondjam-e, ostrom alatt hány város dőlt le előttd.
75. Mondjam-e, mint álltál meg ezer vész zord viharában,
S a hadi élet száz baja közt soha meg nem inogtál,
Sziklatetőkön, vad sivatagban, tengerek árján?
Ennyi dicső tett díja, jutalma örökre megillet.
Eljön a nap (hiszem azt, mit jóslak most, betel egykor),
80. Hogy diadalmas jobbod egészen a Gadesig elhat,
S két Oceant győzől le te: azt, hol a nap lehanyatlík
S azt is, a hol bíbor fogatán föltámad a Hajnal
És ragyogó fáklyája sugárzó fényt vet a földre,
Elj te soká még és későn térj vissza az égbe,
85. Városokat s új harczra tüzelt bősz népeket újból,
Megfékezve, avagy dús zsákmányt új diadallal,
Térj haza büszkén lépve ujongó sergeid élén
S homlokodat mindig friss lombja övezze babérnak. HEGEDŰS ISTVÁN.

APRÓSÁGOK TOMPA MIHÁLY ÉLETEBŐL.

Nagy költőink életének tanulmányozásánál szívesen olvassuk még azokat az apróságokat is, a melyek haláluk után róluk az őket közeliről ismert egyének közvetítésével maradtak fenn az utókorra. Ezek az apróságok, jóllehet egyszerű, köznapi eseményeket adnak elő s így semmiféle magasabb igénynyel nem lépnek föl, de míg egyfelől bepillantást engednek a költő lelki világába, addig másfelől egy-egy jellemző vonást is szolgáltatnak az illető költő képének megrajzolásához.

Ez alkalommal kilencz, Tompáról fennmaradt apróságot óhajtok bemutatni, a melyek közül nyolczat Bálint Dezső sárospataki ref. lelkész, alsózempléni esperes úr előadása után jegyeztem le, a ki egy ideig Hanván volt káplán, majd pedig Kelemér szomszédságában, Zádorfalván pap (1880—1890.). Ezeket az apróságokat az esperes úr főképen Győry Jánostól, a sárospataki kollégiumból kikerült s Hanván Tompa idejében tanítóskodott primarius diáktól hallotta. A kilenczediket özv. Szkárossy Gusztávné szül. Szentpétery Terézia úrnőtől hallottam Özörényben 1910-ben.

I.

Tompa Kelemérből olykor-olykor szívesen átrándult szomszédos paptársaihoz. Zádorfalván Batta Bálint, Ragályon Orbán Ferencz, Alsószuhán Majomi József volt akkor a pap, a kik közül Orbánnal volt a legbizalmasabb viszonyban.

Egy alkalommal Tompa Majomi társaságában éppen Orbán látogatására indult Ragályba. Útjuk Zádorfalván vitt keresztül. Nem mehettek ott át a nélkül, hogy Battához a paróchiára be ne nézenek. Batta azonban nem volt otthon. De otthon volt szíves, vendéglátó gazdasszonya, az öreg Débora asszony, a ki sokszor szívesen látta túrócsuszával a paróchiára betért vidéki papokat. Tompák megtelepedtek, ebédet készítették az öreg Déborával s bort is hozattak a Batta kcsntőjára a korcsmából. A vidáman elköltött ebéd után aztán, mielőtt tovább indultak volna, Tompa Batta ajtójára czeruzával egy négysorcs verset írt, melynek első két sora feledésbe ment, 3. és 4. sora azonban így hangzott:

Megittunk tiz itcze borát.
Isten éltesse Déborát.

II.

Egy más alkalommal, virágfakadás idején, Tompa Kelemérből egyik paptársával Batta Bálint látogatására átrándult Zádorfalvára. Battának szép, nagy kertje volt. A nemes gyümölcsfákat s ezek között különösen az almafákat szerette legjobban. Azon a vidéken Batta mint híres pomologus volt ismeretes. Vendégeivel ott sétálgatott a kertben s mikor egy meglepő szépséggel virító almafa mellett haladtak el, így szólt Tompához:

— Nézd csak Miska! Ezt az almafát nem adnám összes költői dicsőségédért!

Ez az ízetlen megjegyzés a rendkívül érzékeny természetű Tompára igen rossz hatással volt. Nem is hagyta válasz nélkül a csípős megjegyzést. Poétai büszkeségét megsértve érezve, bibliai kifejezéssel így felelt:

— Legyen átkozott ez a fa és gyümölcsöt soha ne teremjen!

Azután sarkon fordult, kiment a kertből s nyomban fogatott — faképnél hagyva az »úrfít«. (Igy hívták maguk közt Batta Bálintot.)

III.

Tompa felesége egyszer Hanvárról egy szekér búzával Rimaszombatba ment a hetivásárra, hogy azt eladja. Megígérte Tompának, hogy déli 12 órára otthon lesz. Eljön a 12 óra. Tompa már türelmetlenül várja felesége megérkezését, de hiába. Átmegy bizalmas barátjához, Győry János tanítóhoz, a kinek előadja, hogy felesége nem tartotta meg ígéretét, mert íme 12 óra s nincs itthon. Türelmetlenül várakozik tovább. Majd az ablakból tekintget ki Győryvel a csízi domb felé, de hiába. A szekér még most sem látható. Hazamegy a paróchiára. Majd ismét vissza a tanítóhoz. Ismét vizsgálják: nem jön-e a szekér? Bizony még mindig nem jön. Most már Tompa annyira türelmetlen és indulatos, hogy szinte dühbe jön s ezt mondja felindultan Győrynek:

— Ha feleségem hazajön, hozzá se fogok szólni s nem is ebédelek vele!...

Végre 1 óra tájban megérkezik a felesége. Győry igen kíváncsi lévén a találkozásra, átment Tompához a paróchiára s a kulcslyukon leste: mikép fogadja az indulatos Tompa a feleségét? És meglepetve látja, hogy mikor Tompáné belép az előszobába, a Tompa lobogó haragja, mintegy varázsütésre, egyszerre megszűnik, feleségének nyakába borul s örvendezve így kiált fel:

— Isten hozott, édes angyalom!...

IV.

Runyára ment egyszer Tompa, feleségének rokonaihoz. Ott maradt éjszakára is. De aludni nem tudott, mert a kakas kora hajnaltól folytonosan kukorékol. A szüntelen való kakas-kukorékolás annyira bosszantotta az aludni nem tudó költőt, hogy fölkel, kiment a szobából s odakiáltott a kocsisnak:

— Péter fogj be! Menjünk innen, mert itt nem lehet aludni a gonosz kakas miatt.

Hiába kérelték, hogy maradjon. Fogatott s ott hagyta Runyát

V.

Egy vasárnap Hanván, mielőtt istentiszteletre ment a templomba, meghagyta kocsisának, Péternek, hogy mire az istentisztelet véget ér, be legyen fogva. Tompa kijön a templomból s bosszan-

kodva látja, hogy nincs befogva. Csak a kocsi van kihúzva a kocsiszínból. Haragra lobban. Szidja Pétert, mint a bokrot, késedelmeskedése miatt. Erre Péter valami feleselő, sértő szót ejt ki, mire a nagyerejű Tompa jobb kezével a kistestű Pétert a földre lökte. A kocsis ijedtében elájult, elvesztette eszméletét. Erre Tompa megijedt s rázni, költögetni kezdte az elalélt Pétert. A templomból kijövő közönség odasereglett, segédkezni igyekezvén Péter magához térítésében. Mikor azonban Tompa látja, hogy Péter magához térítése csak nem akar sikerre vezetni, torkaszakadtából felkiált:

— Száz forintot adok annak, a ki Pétert életrehozza!

— Kétszáz forintot adok annak, a ki Pétert életrehozza!

— Háromszáz forintot adok annak, a ki Pétert életrehozza!...

A sok rázásra, nótagatásra, locsolgatásra végre nagy nehezen mégis csak magához tér Péter. Ekkor Tompa így szól hozzá:

— Vigyázz magadra, mert ha még egyszer odaváglok, szétlocsansz, mint a tojás s a túlvilági szentek sem szednek össze!

VI.

Hanván történt. A proventust (az egyházi adó természetben, gabonaneműben befizetett részét) a meghatározott napon a hívek vitték az egyházközség magtárába. Ebből kapta Tompa is a lelkési fizetés terménybeli részét. Ott voltak a paróchián a presbiterek is. Egyik egyháztagszákjába Tompa beleüti a kezét s a markába vett gabonaneműből látja, hogy a zsák tartalma nem tiszta gabonanemű, hanem csak afféle giz-gaz. Legott megragadja a csücskénél a zsákot s könnyűszerrel kidobja azt az udvar közepére, mondván:

— Se nem búza, se nem gabona ez, hanem valami izé. (A gizgázt Hanván azóta gyakran *izének* is hívják).¹

VII.

Hanván a presbiterium, Tompa óhajására, elhatározta, hogy betiltja a hajnalozást. A hajnalozás, hajnali mulatozás pedig abból állott, hogy a kézfogó (v. eljegyzési) multság után a násznagyok hajnalban bementek a lelkészhez, hogy bediktálják a kihirdetendő jegyesek nevét, s egyéb ahhoz szükséges adatokat. Ez a bejelentés az átmulatott éjszaka után rendszerint igen zajos volt, mert a násznagyok a muzsikáló cigánybandával kísértették magukat a parochiára. Tompa egy téli kora reggelen hallván a zeneszó közeledését s a nagy kurjongatást, mindjárt tisztában volt azzal, hogy *hajnalozni* jönnek. Fölkelt, felöltözött s botot véve a kezébe, kiment az utcára s a hajnalozók elébe állt s szigorúan dorgálni kezdte őket a presbiterium tilalmának

¹ S. Szabó József is említ egy esetet, mikor két búzával teli zsákot csücskénél fogva megragadva könnyedén odébb dobott. Tompa M. a költő-pap. *Prot. Szemle.* 1901: 358. l.

áthágása miatt, mire a cigány elhallgatott. A társaság egyik nyakba levő (ittas) tagja azonban odakiált a megrémült cigányoknak: Húzzátok cigányok! E kiáltásra Tompa dühbe jött s botjával széjjel verte a hajnalozó társaságot, izzé-porrá törvén botjával a cigány brúgóját.¹

VIII.

Tompa két káplánja egy alkalommal Hanvárról átment Recskére az ottani fiatal paphoz szórakozni. Mikor Tompa észrevette, hogy segédei magára hagyták, cselédjét küldte utánuk egy levéllel, melyben azt üzenste nekik, hogy jöjjenek haza. A káplánok elolvassván a levelet, annak hátára egyikük (Csízy) rövidített megszólítással ezt írta:

»T Úr! Jól mulatunk. Majd estve haza megyünk.«

Tompa a hátratozott levéllel átmege a tanítóhoz, Győryhez s méltatlankodva kérdezi tőle: Tudsz-e te olvasni? És kezébe adja a levelet. Győry olvassa: »Tisztelendő Úr!« Mire Tompa közbevág: »Nem tudsz te olvasni. Olvasd újra, úgy, a mint ott van. Mert ott *Túr* van. Hát *Túr* vagyok én? Hát disznó vagyok én? Micsoda komisszág ez ezektől a fiatal emberektől?« (Az érzékeny, ingerlékeny természetű Tompa ilyen kicsiségek miatt is hamar indulatba jött. A káplánoktól természetesen távol állott, hogy főnöküket csúfolják. A megszólítás első betűje a Tisztelendő szó rövidítése volt. A pont csak véletlenségből maradt el a T mellől.)

IX.

Tompának a kacsaprólók közül legkedvenczebb falatja a kacsaláb volt. Egy alkalommal a konyhában tartózkodó macska a felesége által gondosan előkészített kacsaprólók közül éppen a házigazda kedvencz falatját, a kacsalábat lopta ki. Felesége már jóelőre tudta, hogy ebből baj lesz. Nem is merte a dolgot ebéd előtt bevallani. Gondolta, hogy talán megfélemedezik róla Tompa. Nem így történt. Tompa az ebédnél, mikor hiába keresgéli kedvencz falatját, a kacsalábat, hirtelen indulatba jön s felkiált:

— Hát a kacsaláb hol van?

Felesége, ismervé férjének lobbánékony természetét, szeliden, töredelmesen vallotta be, hogy bizony a kacsalábakat a macska ellopta. Erre Tompa haragja, a milyen hamar támadt, éppen olyan hamar el is múlt.

HARSÁNYI ISTVÁN.

¹ S. Szabó József is leírja, hogy Tompa miképen igyekezett megfélekezni s megszelidíteni a templomban lármázókat meg az éjjeli csendháborítókat és korcsmai dulakodókat. (Tompa M. a költő-pap. *Proli. Szemle.* 1901:358. lap.)

TOMPA ELFELEDETT ZSENGÉI.

Helyes-e, ha kiássuk a nagy költő olyan ifjúkori műveit, melyeket ő maga ítelt feledésre?

E kiselejtezett költemények értéke nem nagy, de az irodalomtörténet szempontjából még sem jelentéktelenek, mert a költői lángész kibontakozásának egyik fokát lehet meglesni bennük.

Alkalmi költemények, az üdvözlő versek divatjának korából, 1841-ben tanulótársai üdvözlő verseivel együtt nyomtatásban jelentek meg. Azóta elfelejtették őket. Tompa műveinek eddigi kiadásai-ban nem kaptak helyet s a Tompa-bibliográfiák sem említik őket.

Az első egy 12 lapos füzetkében jelent meg, melynek címe: »Hálaemlék, mellyet méltóságos Fái Fáy Ferencz úrnak, a Debreczeni Váltó Törvényszék' elnökének tiszteletére hű gondnoki atyáskodásért szentelte a Sárospataki tanuló ifjúság.« Sárospatakon, 1841. ny. n. 12. l. 4r. E füzetke második versét, egy 87 soros ötös jambusokban írt rím-telen költeményt, Tompa Mihály, bölcselked. hallgató írta. Gyenge költemény, mert hízeleg — csak síma, szép nyelve és verselése méltó Tompához. A latin elégia-írók hatása érzik rajta.

A »Hálaemlék« többi versét Miskolczi Mihály, Sebők és Nagy Ábrahám hittudományi hallgatók írták. A budapesti egyetemi könyvtárban 2 példányban van meg. A bibliografia (Patrik) nem említi.

Ugyancsak a budapesti egyetemi könyvtárban van egy másik füzet, melynek címe: »Versfűzér, mellyet méltóságos Péchujfalusi gróf Péchy Emmánuel ő nagyságának, midőn tek. Zemplén megyében főispáni helyettesi hivatalába 1841. télelő 13-dikán beiktattatnék, mély tisztelettel nyújt a' sárospataki tanuló ifjúság. S Patakon, 1841. Nyom-tatta Nádaskay András.« 4r 11, 1 l. — Ezt ismeri Patrik (Magyarország bibliográfiája III. köt. 778 l.), de nem vette észre, hogy egyik versét, az elsőt s leghosszabbat, 113 hexameterben Tompa Mihály hittudományi hallgató írta. Kívüle még Sebők Károly és Kónya Pál hittudományi és Tóth Menyhért észjog-hallgató írt üdvözlő verset Péchyhez.

Tompának ez a költeménye már sokkal kiválóbb, mint a Fáy-hoz írott. Nyelve is erővel teltebb, kifejezései sokszor Vörösmarty hexameteire emlékeztetnek. A költeményben igaz lelkesedés lobog, pezsgő élet lüktet benne, új kor hajnalodik, Pesten a Lánczhíd épül, »megváltás, növelés, egyesület magva csirában. Hány életbeható üdvös czél nem jöve létre! Korszerű tettekben nyilvánul a nemzeti élet. S mindenhol haladás áldott eszméje fogamzik.« Lendületesen szól a hazai állapotokról s a haza keretében Zemplénről. Ifjúkori költeményei közül egyike a legérdekesebbeknek, mert a 24 éves Tompa politikai állásfoglalását tükrözi. Széchenyi híveinek táborában látjuk.

Tompa akkor még egészen ifjú költő volt. A Fáyhoz írt verse valószínűleg ötödik, legfőljebb hatodik nyomtatásban megjelent műve, a Péchyhez írott pedig talán a tizennegyedik. Versírói készségének érdekes tanúi: első rím-telen versei.

A sárospataki tanuló ifjúság több hasonló füzetet adott ki üdvözlő versekkel. 1838-ban a »Versezetek«-et Szathmáry József szuperintendens félszázados tanítói örömmünepére, melynek verseit Literáti János, Miskolczy Mihály, Makay Ádám és Kiss Áron írták. Tompa akkor Sárobgárdon tanítóskodott. — Egy másik ilyen kiadvány a »Hálaérzet, melyet főséges cs. k. főherczeg Esztei Ferdinánd ő magassága a' nevéreől címzett huszárezred tulajdonosi ritka fényes félszázados ünnepének emlékére mély hódolatának jeléül benyújt a' s. pataki helv. hitvall. főiskolai ifjúság. S Patakon, 1843. Nyomtatta Nádaskay András. 4r 10 l.«

Négy névtelen költeményt közöl. Köztük kettő allegorikus ballada, nyelvük elég síma, rímei, jambusai elég ügyesek. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy az egyiket Tompa írta. Sárospatakon utána járhatna valaki, talán kikutathatja e versek névtelen szerzőit. S ott lehetne nyomára akadni annak is: vajon fel is olvasták-e, elszavalták-e ezeket a verseket valamilyen ünnepély keretében, avagy csak a kinyomtatott füzetet adták át az ünnepeltnek.

Hálaemlék . . . Fáy Ferencz Úrnak.

Zugó viharral küzdő ocean'
Hullámit és a felhevült kebel
Érzelmait, melyben öröm s szomor
Csatára kelt; életvalón ki tudná
Élettelen lapra átönteni?
Nagy Férfit! míg ajkaink meleg
Hálát rebegnek, és öröm ragyog
Szemünkben; szívünk elszorul . . .
Arczunkra hullnak búcsukönyveink.
S az érzemény' csodás vegyülete,
Tördelt szavakban ömledez feléd.
A gyors idő fut; s mint sebes folyam
Ragadja a part lenge fűveit,
Elhordja napjainkat; és ki azt
Munkátlanul letűnni engedé,
Mint könnyű sajkaút a mérhetlen¹
Víz tükörén, elmulik nyomtalan,
S a sír göröngyeit nem éli túl.
De tettek által halhatatlanul
Ám a derék, s nevét kivíja rénye
A bús feledség éj-homályibul.
Miként a fénykirály habokba száll,
De éltető világot még sokáig
A bérczek ormain ragyogva hint.
Márványt emel a hála s tisztelet
Annak, ki a közügy javára élt.
Hű Gondnokunk! sok üdves tetteidnek
Illy nagyszerű emléke iskolánk.
Mert két tized — lankadni nem tudó
Atyáskodásod tanúja — tűnt el

¹ Sajtóhiba lesz *mérhetellen* helyett.

Felette ; mellyben jelszavad vala :
 — Követve szép lelked sugallatát —
 »Díszét, javát munkálni ennek és
 Mi ezt emelje létesíteni.«
 Emlék ez és dicsőbb mint a hideg kő,
 Melly holt betűkkel érzéketlen áll.
 S bár sorsod int és elszakaszt körünkből,
 Szívünkben élni fogsz örökre, s abból
 Mély tisztelet s hő hála leng utánnad,
 S csak végütésekor hal el vele.
 És most az elválás bús perczein,
 Fogadd közös hálánk atyáskodó
 Buzgalmidért, miket tanusítál
 Intézetünk körül ; s hogy ápolád
 A tudomány szelíd virányait ;
 Oh ! ezt méltánylani a jó Király
 Hazánknak atyja is kegyes vala.
 Hálánk csak egyszerű virágfüzér,
 Mellyet számodra tisztelet kötöz ;
 Csak gyenge sugár a hő láng helyett,
 Melly szívünk oltárán lobog feléd.
 Mert a kebel tolmácsa : nyelv s ajak,
 Szavakban olly szegény, s elégtelen
 Hűn visszaadni annak érzetét.
 De szólnak könnyeink a mellyeken át
 Tükröznek a szív hő indulati,
 Tiszták ezek, mint a forrás, miből
 Fakadnak bús szemünk pilláira.
 Sírunk — mert távozol nemtőnk ! — de menj !
 Kísérjen áldásunk örökre — !
 Menj ! készen új pályád, a mellyre már
 Régen utat törének érdemid ;
 S miként bátran röpül a nap felé,
 A bérceken lakó királyi sas ;
 Lépj a dicsőség' fénykorán magasbra.
 S légy mindenütt a jóügy bajnoka ;
 Mellyért legyen jutalmad : jó Királyunk
 Magas kegyelme, és a hon' meleg
 Hálája, és az édes öntudat.
 Tisztán ragyogjon még sok éveken át
 Feletted, a boldogság nyílt ege.
 Találj lelkes nőddel boldogító
 Gyönyört, jeles reményű magzatodban ;
 Kit képezhess erényeid nyomán,
 Ki örökölje szép erényidet.
 Úgy folyjon élted, mint a rét ölen
 Vésztől zavartalan kies folyam,
 Melly partjain virágokat nevel,
 S jótékonyan árasztva csöppjeit,
 Körülte minden díszlik és virul.
 Szerény Fáynk ! fájdalomosan búcsúzunk
 Tőled, kit oly szeretve tisztelünk ;
 De él reményünk : hogy ha elszakadsz is
 Jó szívedtől feledve nem leszünk,
 S gyakorta feltűnendik képzetedben,
 A tégedet hálásan tisztelő
 És vérző szívvel elváló Patak ! —

Tompa Mihály,
 bölcselked. hallg.

Versfűzér, melyet méltóságos péchyújfalusi gróf Péchy Emmánuel ő nagyságának, midőn tek. Zemplén megyében főispáni helyettesi hivatalába 1841. télelő 13-dikán beiktattatnék, mely tisztelettel nyújt a sárospataki tanuló ifjúság.

S. Patakon, 1841. Nyomtatta Nádaskay András, 12 l.

Ergo agite, et laetum cuneti celeberrimus honorem.

Virgil. Aeneid. V. 58.

Hol hosszan nyúló bérczek zöld thyrsusi ágból
Font koszorújokkal, némán bámulnak az égre,
Lábokat áztatván hűs Bodrog szöke vizében;
Hangos örömiadás közepett felrajzik az élet
Ott, s ezer arczokról az öröm' sugára mosolyg le.
Zemplén! téreiden mi varázs ihlet futa végig
Medrehagyott álként mindent ragadozva magával?
Tán az enyészetnek bús anyala messze röpülvén:
A' vértől gyöpesült harczsirok' dombja reped fel,
És elhullt hősek kelnek diadalmas erőben
A' hír' álmaiból, — s jönnek, kebeledbe kik egykor
Éltöket áldozták honukért a' győri mezőkön?
Nem! — békés nyugalom honol a' hősek' hadi álmán
'S bajnoktettöket emlék hirdeti a' maradéknak. —
Ámde reánk polgárünnepe' várt napja derűle,
Mellyen tiszteletünk 's keblünk' érzelme röpül fel,
És örömünk hírló mozsarak' ropogási között; szánk
Százszoros «éljen-t» zeng; hogy megreszket bele Ujhely.
És ti magas bérczek! kik századok' elrohanását
Értétek kopaszult fejetekkel; látva: ezerszer
Mint vítt e' nemzet vérharczok' fürgetegében,
Mint nyertek véren, földet diadalmas apáink,
'S alkotmányos hont alapított büszke szabad nép.
Most a' béke' ölen; örömünk' viszhangja riadjon
Rólatok, és mint a' menydörgés fussa keresztül
Pannon' bérceit, és elnyúló rónavidékit.
És te türemlő habjaidon Bodrog! tova hajtsad
Hol zuhog a' Tisza és a' merre az ős Duna hömpölyg,
Szívörömünk hadd lássa a' hon, hadd tudja az alföld! —

Képtelen éj nehezült nagy időközön át a' hazára,
'S ónsúlyú álom nyugózta magához a' honfit,
Tompult érzéssel mukás¹ haladásra erőtlent.
A' nyelv haldoklott; a' pangás' lelke tanyát vert.
Régi dicsőségünk 's a' harczok' napja leszállván
Éj leve, és egy jobb kornak szebb hajnala nem költ.
Sem multunk, se jövőnk nem volt; 's még a' jelen' élte
Egyhangúságban tespedvén, nem vala élet.
Már a' nemzetből a' tűz 's az erő kialudni
Látszott; a' mikor a' kor' lelke felébrede súlyos
Álmaiból; 's minden hazafit haladásra kiáltott.
Mint mikor a' vihar a' tenger' színén megiramlik,
És tova nyargalván: hullám kezd zúgni nyomában,
'S a' megkorbácsolt tunya víz felzajlik: — azonkép
Költ mozgás 's élet szavain; — 's im megjöve a' reg
És egyesület' zászlójára világola fénye,

¹ Sajtóhiba; helyesen: *munkás*.

A' mellyen »haladás« jelszó vala írva ; — magasban
 Lengett a' zászló, 's ezerenként gyűltek alája,
 Mint a' méh' raja a' kiröpült' fejedelmi anyához :
 És áttört vastag hamván a' nemzeti tűz, — 's a'
 Fendobogó keblek lángérezettől dagadozva
 Tette-erős karok a' közjót munkálni segítették.
 Mint a' földben ezer mag rejtezik és csira lappang
 És a' lombatlan fákban a' titkos erő él,
 Csak kikelet kell és melegítő napja : kifejlett
 Így a' nemzeti lét, kialudván százados álmát,
 Bátor léptekkel, halad a' korral, 's tör előre.
 A' kedves honi nyelv felvitta magát diadallal
 Sok száz éveken át idegenbítorolta helyére,
 És hangzik méltósággal megyeink' teremében.
 A' villás fecskét röpülésében megelőzve.
 A' Duna' sík hátát Árpád, Pannónia, Zrinyi
 Szeldesi ; — 's a' mellyet ketté szelt a' folyam' árka,
 A' haza' részeit egygyé majd lánczhid csatolandja,
 Hogy testben lélekben egygyé forrjon erősen ;
 Majd a' nagy neveket márványemlék örökíti.
 Megváltás, növelés, egyesület' magva csirában.
 Hany életbeható üdvös cél nem jöve létre !
 Korszerű tettekben nyilvánul a' nemzeti élet,
 'S mindenhol haladás' áldott eszméje foganszik.

A' kor' lelkével halad a' haza, és vele Zemplén,
 Minden szépet 's jót buzgón honosítani törekszik,
 És most kormányát látván biztos kezeidben
 Lelkes Gróf ! ki barátja vagy a' józan haladásnak,
 Ügyszeretettel lángész páruván, 's egyenesség :
 Tisztelet- és az örömtől minden szív magasan ver :
 Mert boldogságot szemlél mosolyogni jövőjén. —
 Mint mikor a' hajnalt követő nap ezernyi sugárra
 Ágazván rózsás színnel felváltja az éjnek
 Barna sötétségét, 's mindent életre varázsol :
 Úgy te magas lelkű Kormányzó ! napja megyéneknek
 Lészesz 's általad a' komor éj' diadalma hanyatlík,
 Mindenhol jólét, áldás és béke virúl föl. —
 Tudta Királyunk ezt, 's kormányt a' mellyre születél
 Ad kezeidbe, hogy azt magasult lélekkel igazgasd.
 A' zivatar bár zúg, az erős tölgy büszke fejével
 Rendületlenül áll a' hegyeknek természetes ormán,
 'S bár a' lenge hajót örvénybe sodorja dűhével,
 Nem remeg a' bölcs kormányos, 's nem változik arcza :
 A' jeles így nem fél bár mennyit agyarkodik a' sors,
 Lelke magas röptét akadály gátolni erőtlen,
 Üdvöz légy *Péchy*-nk ! képed vala.ez, de ki tudná
 Festeni a' magasult ész és szív' rényeit illón.
 Szívem feldobog, és eltéved nyugtalan elmém,
 Tiszta jövődönék bájjaltele képzeze száll meg,
 És ebben bizton Zemplénnek aranykora rejlik,
 A' mellyet Te derítsz áldást terjesztve reá föl.
 A' törvény' szentsége megáll ; nem sír az igazság,
 Bölcs kormányod alatt, szarvat nem emelhet az önkény,
 E' megye szélllyel vált erejét együvé Te követendéd.
 Általad ellenség ölelendi örülve meg egymást. —
 Gyámolta léssz : ' ki vagyon nyomorult sorsára hagyatva ;

² Romlott szöveg ; helyesen valószínűleg : *Gyámola léssz.*

Édes atyát tisztel benned bús árva 's az özvegy, —
Egység szül haladást, haladásnak gyermeke jólét,
És Te varázsolod ezt Zemplén' kebelébe nemes Gróf!

Jöjj hozzánk, im! vár díszes helyed, a' mire érdem
És születés hívott, hogy lennél jog 's az igazság'
Óre, imígy lett meg mit szűnk óhajta: mienk vagy
Emmánuel! maga majd így lesz mivelünk is az Isten.
És a' hon, és Zemplén ekkép már büszke nevedre,
Mellyet így említnek késő unokák unokái,
'S a költők' lantjáról felhangzandik az ének:
»A' kiket érdemeik jelesítenek élnek örökké
A' hon szívében, 's minden kor tiszteli őket.« —

Tompa Mihály
Hittudomány hallgató.

FITZ JÓZSEF.

KAZINCZY EGY ISMERETLEN LEVELE.

Kazinczynak alább közlendő levele Sárospatakon, Zsoldos Benő hagyatékában van. Borítéka elkallódott, a levélen magán nincs megnevezve a címzett, s keltezve sincs. Keltét azonban közelítő pontossággal megállapíthatjuk a levélből s a címzettre vonatkozólag is nyerünk némi tájékoztatást. A kutatót útbaigazíthatják a következő dolgok:

1. Kazinczy e levelében említi írói pályájának 50 éves jubileumát. Mivel első műve 1775-ben jelent meg — még pataki diákkorában, *Magyarország geographiája* — az 50 éves évforduló 1825-re esnék. Valóban, ha levelezését forgatjuk, látjuk, hogy ő az 1825-ik évet tartja 50 éves jubileumának. [Váczy J. dr. Kaz. lev. XIX. köt. 124. l. 1825-ben 50-dik esztendejét fogja tölteni literaturai pályáján. Ekkor szeretné kiadni Sallustiuszt. Így a 152. l. és 153. lapon azt mondja, hogy 1825-ben éri el jubileumi 50-ik esztendejét. A 126. lapon: »Írói pályám jubileuma közelít. Azt a jövő esztendő hozza fel nekem.« Ezt Sallustiusz-sal kívánja nevezetessé tenni. (Irja 1824. máj. 8-án) stb.] Tehát 1824-ben írta e levelet Kazinczy.

2. Említi az utazását Semlyénből haza. Levelezései közt írja, hogy 1824 április 30-án meghalt Dénes öcsce Nagyváradon s rá egy házat hagyott (XIX. k. 147. l. 4366. levél). Két hónapig úton volt. A 144. lapon közölt levél szerint 1824 június 29-én ért Széphalomra. A jelen levél tehát ezután egy-két héttel kelt.

3. A húga, a kiről említést tesz, Zsuzsánna (Péchy Sándorné) volt, Bihar megye egyik táblabírájának s érsemlyéni egyik földesúrnak a felesége, majd özvegye, a ki ott is halt meg. (L. Kazinczy Béla a Kazinczy-család II. korszaka 102. l.)

4. Az a tisztelendő, a kihez írja a levelet, valószínűleg a semlyéni ref. pap volt. Ez 1812-ben ifj. Fazekas István volt, a kiről a 2150., 2128., 2123., 2156. levél is említést tesz. Hogy 1824-ben ki volt semlyéni pap, eddig nem tudtam megállapítani.

5. Szoboszlói Pap István említett karácsonyi prédikációját Szinnyei Magyar Írók cz. gyűjteménye nem ismeri. Mindenesetre 1823-ban kellett megjelenie.

6. A levélben említett nyilatkozatról (Megfoghatatlan nekem k. stb.) megemlékezik még a XIX. 147. lapon közölt levélben is. A görög idézet (*ὡς φασαν* etc.) előfordul a XIX. k. 6. lapján is.

A levél betűhíven így szól:

Tisztelendő Úr!

A' húgom ezen nyomtatványt az asztalon felejtette; 's én ezt papirosaim között elhoztam, észre nem vévén, hogy neve rajta áll. Midőn tehát azt a' húgomnak általadom, élek az alkalmatossággal, 's elmondom Tisztelendő Úr az Úrnak, a' mit régen illett 's kellett volna elmondani, hogy örömmel és szíves köszönettel olvastam az Úrtól mindég, a' mit a' Tud. Gyűjt. kiadóji közlöttek, és hogy az Úrnak becses indulatját megérdemleni szíves óhajtasom. Azon örömmön kívül a' mit maga a' munka ád a' dolgozónak, nem képzelhetni kedvesebbet, mint azt, hogy ezen az uton a' jók barátokká lesznek.

Sallustomnak a' jövő eszt., meg kell jelenni. Akkor töltöm ötvenedik esztendei jubiléumát Írói pályámnak. Illy hosszú idő alatt semmi az a' mit adék; de erőt nem *adunk* magunknak; hanem azt *ingyen kapjuk*, 's a' környülállások nekem ugyan ezen hosszú idő alatt csak öt esztendeig kedveztek. Az minden érdmem, hogy tűzem soha el nem lankadott. — Minden dolgozásaim közt magamnak Sallust a' legkedvesebb, 's azt alkalmasint mutatja Előbeszédem is; de hány Olvasó fogja ezt érteni és érzni? hány kapta fell Sallustnak *igaz* képét? — Ezen útam alatt értém, hogy egyik Tudósa Debreczennek ezt mondá a' Diószegi Predik. előtt több ízben: »Nem értem, mint esik; Kazinczynak a' beszéde tele van vétkekkel: és még is magyarul senki sem ír csinosabban.« — Ha ez való volna, úgy Sallustot fordítani csak engem illet, mert Sallust felől épen ezt itéli a' ki ismeri: — rosszul ír, de kimondhatatlan bájjal; 's engem Nyelvrontóvá a' Régiek, 's azok közt senki sem inkább, mint Sallust tevé. Ime ez az utolsó constructióm is vétkes, de Sallustisan.

Scribendi recte ratio est et principium et fons — ezt mondja Horacz. Tegyük hozzá: a' meleg szív, 's én ezt találok magamban. Azok a' régiek elkapaták magokat tűzők által, 's a' Metaphysicai Genauigkeittal nem gondoltak. *ὡς φασαν ἡ πλειθους* ezt mondja Homér: így szóllának a' sokaság. Ez vétkes szóllás, de csak annak, a' ki nem tud érteni.

Ajánlom magamat, Tisztelendő Úr, az Úr! becses barátságába, 's maradok szíves tisztelettel

alázatos szolgálja

Kazinczy Ferencz.

Mondja-meg az Úr a' húgomnak, kérem alázatosan, hogy egy gyönyörű Predikációt nem olvassa; azt, a' mellyet Debr. Pred.

Szoboszlai Úr monda-el Urunk' születése napján. Én azt csak haza jövetelem olta olvasám — meg, pedig velem volt Semlyénben. Nincs religiosusabb ember, mint én. De én jobban szeretem Istent mint Kalvint. Kalvint is szeretem azonban, a' hol méltó hogy szeressem.

Közli :

GULYÁS JÓZSEF.

ARANY ISMERETLEN LEVELE.

Dr. Vucskics Gyula prépost-kanonok, akkor még nagyváradi theologia-tanár, a Magyar Államban érdekes epizódot említ fel Nogáll János, jeles egyházi írónk egyik könyvének (Az Űrangyala) történetéből. A M. Államban megjelent czikket ugyan nem találtam meg, de a Magyar Sion (1893 : 308. l.) hivatkozik rá és dr. Vucskics Gyula, kit levéllel kerestem fel ez ügyben, szintén megerősíti az adatokat. Így tehát érdememnek tartom a nevezett folyóirat idevonatkozó sorait szóról-szóra közölni :

»Mikor az első kiadás (t. i. Az Űrangyaláé) megjelent, a legnagyobb magyar epikus, Arany János végnapjait élte. Nogáll, ki többi munkáiban is, de ebben különösen sokat idézett Arany műveiből, megküldötte könyvét Aranynak s azt írta neki, hogy az ő verseit az Isten Anyjának dicsőítésére használta fel e könyvben ; nem akarja, hogy ez a szerző akarata ellen történjék. A nagy költő már halálos ágyán feküdt, nem tudott írni, de unokájának diktálta tollba a választ, melyben kijelenti, hogy nemcsak szívesen adja beleegyezését hozzá, de dicsőségének tartja és nagyon örül rajta, hogy verseinek ilyen felhasználásával hozzájárulhat a Szűz Anya dicsőítéséhez.«

Nogáll hátrahagyott iratait dr. Vucskics rendezi és ha sikerül ezt az értékes emléket megtalálnia, közölni fogja nemsokára megjelenő Nogáll-életrajzában. De ha a levél nem is kerülne elő, illő, hogy legalább emlékezete fönmaradjon !

Budapest.

NAGY LAJOS.

BERZSENYI ÉS KIS JÁNOS KOMASÁGA.

Ismeretes a jó viszony, mely Berzsenyit Kishez kötötte. A derék nemesdömölki ev. lelkesnek kétségtelenül kedvére való volt a környékbeli nemes urak barátsága. Berzsenyi Dánielben is »egyik előkelő hallgatóját« látja. (Emlékezései, OK. kiad. 414. l.) »Vele — írja — nálam is és még többször nála s közbirtokos társánál táblabíró Káldy Pálnál, egy jó kedvű, élénk eszű s olvasni szerető férfinál, gyakran társalkodtam.« Csak véletlen, hogy »nyiredékeken verstördékecskét« találva, a költőt is felfedezte Berzsenyiben (u. ott, 415. l. és Kaz. lev. III. 43—44. l.) ; jó barátok lettek volna a nélkül is ; mindig is büszke volt a prédikátor úr előkelő nemesi hallgatóságára, s arra, hogy a vidékbeli (győri, celli vagy kővágóórsi) nagy urakkal szíves baráti viszonyban lehetett.

Berzsenyivel vagy Káldy Pállal ekkoriban — 1803 körül — gyalogszerrel sétálhattak át egymáshoz : Kis Nemesdömölkön lakik, amazok a Kemenesalján, a Dömöltkől 3—4 km-re (északnyugatra) fekvő Kemenessömjénben. A nemesdömölki evang. egyház keresztelési anyakönyvének III. kötete érdekes adatokkal mondja el, hogy keveredtek hárman egymással, három egymásután következő hónapban, hármas komaságba :

1. Az 567. lapon :

1803.	Gyermek.	Szülék.	Bizonyosságok.
Augusztus 7 dikén	Lidia.	N. Dömölkről Tiszte- lendő Kis János Úr ezen Sz. Gyülekezet' Lelki Tanítója 's társa Tiszt. Pellikán Er'sebet Asszony.	Tek. Vidos Miklós Úr stb. stb. Tek. Ber'senyi Dániel Úr 's Társa T. Takáts 'Su'sánná Asszony. Tek. Káldy Pál Úr, 's Társa Tek. Bartza Borbála Asszony stb. stb.

2. Az 570. lapon :

1803.	Gyermek.	Szülék.	Bizonyosságok.
Sept. 12 dikén.	Juliana	Tek. N. és Nztes Káldy Pál Úr, Tek. Bartza Borbála Asszony.	Tek. N. és Nztes Ber'senyi Dániel Úr 's Társa Tek. Takáts Su'sánná Asszony. En Kis János és a Társom Pellikán Erzsébet.

s végül 3. az 572. lapon :

1803.	Gyermek.	Szülék.	Bizonyosságok.
Okt. 18 dikén.	Farkas	Semjénből Tek. N. és Nz- tes Ber'senyi Dániel Úr, Tek. Takáts 'Su'sánná Asszony.	Tek. N. és Nztes Káldy Pál Úr, és Társa Tek. Bartza Borbála Asszony. Tiszt. Kis János Úr, és Társa Tiszt. Pellikán Er'sé- bet Asszony.

A bejegyzések mind Kis Jánoséi. De csak később, e kötet 584. lapján kezdi a bejegyzéseket mint keresztelő lelkész alá is írni, még pedig első ízben imígyen : *Kis János Predikátor.*

(Győr.)

DR. GÁLOS REZSÓ.

fogadja Sylvester János löcsei tartózkodásáról szóló adatokat, mert nem tartja valószínűnek, hogy a 60 év körüli volt egyetemi tanár Lőcsén segédlelkészi állást viselt volna.

Ugyare szerző az Irodalomtörténet II. évf. 1913. 45. l. arról számol be, hogy az időközben a Szepesm. Tört. Társ. által kiadott Hain-féle krónikában figyelmessé lett arra, hogy e krónika segédlelkészeinek névsorának közlésénél Sylvester János, mint *Sylvester Lautsperrer* szerepel.¹ Hajnóczy Iván ennek alapján kijelenti, hogy »a löcsei segédlelkészséget törölnünk kell Sylvester János életéből.«²

A többi egykorú feljegyzésekben, krónikában a Lautsperrer név nem fordul elő s mindenütt csak Sylvester Jánosról történik említés. Így nem támadhatott fel irodalomtörténetíróinkban az a gyanú, hogy Sylvester János néven voltaképpen más valaki élt a Szepességen, nem a költő: Sylvester János. Időközben azonban több adatra sikerült bukkannom, melyek kétségtelenül igazolják, hogy irodalomtörténetíróinkat félrevezette a megegyező név és a Lőcsén, Nagyszalókon stb. szereplő Sylvester nem azonos a költővel, hanem más egyén, Lautsperrer, más néven Sylvester János, ki a költőnél majdnem egy emberöltővel később született.

Első bizonyíték az eltérés a névben, hiszen a költőt Sylvester Jánost soha semmi forrás nem nevezi Lautsperrernek s így a német hangzású név már maga utal a Szepességen működött Sylvester német eredetére. Ez az utalás pozitív alapot nyer abban a megállapításban, hogy Lautsperrert »*montanus*«-nak vagyis *bányavárosi* születésűnek mondja a *matricula Molleriana*³ s ennek alapján a *Codex Actorum pertinentium ad Rec. Eccl. Evang. Aug. Conf. adductarum Senioratum Tredecim oppidanum in Scepusio constituentium per Venerabilem Virum Paulum Jozeffy*⁴ is.

Kétségtelen, hogy a költő Sylvester születéshelye Znióvárálja, s így reá nem vonatkozhatik a »*montanus*« jelző.

Nem sikerült eddig kiderítenem, hogy Sylvester Lautsperrer János a felső vagy az alsó bányavárosok valamelyikében született-e, az azonban bizonyos, hogy löcsei működését megelőzően Toporczon volt alkalmazásban. Ez a megállapítás Zoványi Jenő érdeme,⁵ kinek feltűnt, hogy a Türk krónika ismertetésében Debreczen hibásan Debreczonnak van nyomtatva. Utána nézve a Magyar Nemzeti Múzeumban levő kéziratban, ott nem Dobreon-t, hanem Toporec-et talált, a mi kétségtelenül Toporc szepesmegyei község nevével azonos. Így az a majdnem általánosan elfogadott feltevés, hogy Sylvester János Lőcsére Debreczenből került, tévedésnek, olvasási hibának köszöni létét.

¹ Hain Gáspár löcsei krónikája. Kiadták Bal I., Dr. Förster Jenő és Kauffmann Aurél. Lőcse 1910—13. 278. l.

² U. o. i. h.

³ *Matricula XXIV. Regalium Part. Molleriana* (A kódex a késmárki ág. hitv. ev. egyház levéltárában van.) 931. l.

⁴ A szepesi városi ág. hitv. ev. egyházmegye iglói levéltárában. 11. sz. »Joanes Sylvester, ex oppidis montanis oriundus«. 112. l.

⁵ Protestáns Szemle 1917. 622. l.

Mihelyt azonban kitűnik, hogy a Lőcsén működő Lautsperrer Sylvester János *bányavárosi* eredetű és szepesmegyei községből került Lőcsére, Debreczettel pedig forrásaink szerint semmiféle vonatkozásban nem állt, mindegyre jobban szétválík a két Sylvester János egyénisége és életútja. A Hain-féle krónika azt is megemlíti, hogy mikor Sylvester János Lőcsére került segédlelkésznek, akkor rendezték fizetését s az eddigi javadalmazáshoz, 24 frthoz még 20 frt 20 denárt csatoltak, fizetéséből tehát ezentúl egy hétre 85 denár jutott ; s újévre a város még 2 frtot és egy köből sört utalt ki.¹

Ez a javadalmazás még az akkori viszonyokhoz mérten is szerény, és nem igen hihető, hogy Sylvester Jánosnak, a volt bécsi egyetemi tanárnak igényeit kielégítette volna, abban az esetben, ha a segédlelkézi állást rangjához méltónak találta volna is.

Sylvester (Lautsperrer) János további élete folyásáról eddig semmi bizonyos adat nem volt ismeretes és úgy látszott, mintha pályáját Lőcsén, hol csak rövid ideig (valószínűleg 1561-ig)² működött, befejezte volna. Sikerült azonban megállapítanom, hogy Lőcséről csakhamar elköltözött, de működése helyéről innen kezdve hosszú időn át semmit sem tudunk ; 1600-ban azonban újra feltűnik Nagyszalókon mint lelkész és három évig ott papskodott.³ Úgy látszik azonban, Sylvester (Lautsperrer) János nyugtalan természet volt, ki sokáig egy helyen nem maradt meg, mert 1603-ban már Izsákfalvára megy papnak. 1604 febr. 26-án Pálmafalván tartott gyűlésén a fraternitas felvette őt tagjai közé s ekkor Sylvester letette az esküt a szepesi XXIV. városok hitvallására,⁴ mely megegyezik a Heptapolitane confessióval. A hitvallást alá is írta a következő módon : »Ego Johannes Sylvester Ecclesiae Isaacensis minister verbi divini huic confessioni candide«⁵ et sincere pro gloria Christi subscripsi Anno 1604. 26 die Februarii.« Érdekes volna összehasonlítani Sylvester (Lautsperrer) Jánosnak ezt az eredetiben meglevő aláírását a költő Sylvester János kezeírásával, mely Nádasdy Tamáshoz intézett levelein látható ; így a két írás karakterének különböző volta is bizonyíthatná, hogy két teljesen külön Sylvester Jánosról van szó.

Izsákfalván sem maradt sokáig ; 1608-ban Felkára került papnak s 11 évig, egészen haláláig itt működött. Körülbelül 84—85 éves lehetett, mikor tragikus körülmények között meghalt 1618 decz. 30-án. Matheócra ment, volt káplánjának, Sommer Tamásnak esküvőjére, ki az ottani papnak, Hortensius Józsefnek leányát vette nőül. Loisch

¹ Hain krónikája. 106. l.

² 1561-ben új német segédlelkészt kapott Lőcse Barth Márton személyében. (Hain i. m. 106. l.)

³ Matricula Molleriana 931. l.

⁴ U. o. 479. l.

⁵ »Confessio fidei christianae parochorum XXIV. Regalium Ecclesiarum in Scepusio« c. kézirat megvan a szepesi városi ág. hitv. ev. egyházmegye levéltárában 1. sz. alatt. A hitvallást minden egyes pap, a kit a fraternitásba felvettek, neve aláírásával magára nézve hit dolgában zsinórmértéknek tekintette. Sylvester János a 44. l. írta alá.

Bálint házában azonban, (hová nem tudjuk mi okból ment, látogatóba ? vagy a káplán lakott esetleg abban a házban ?) a mint a szobába lépett, egy kutya megharapta és nagy, mély sebet ejtett a lábán, a minek következtében rövid idő múlva elhunyt.¹

Sylvester (Lautsperrer) János temetése 1619 jan. 3-án ment végbe ;² s ez a dátum maga döntő bizonyítéka annak, hogy a költő Sylvester és a lőcsei másodlelkész Sylvester *két teljesen különböző személy*. Tudvalevő dolog, hogy a költő Sylvester János a krakói egyetem hallgatója volt az 1526—27. években, mint azt az egyetem névjegyzéke kimutatja ;³ így körülbelül 1504—05-ben születhetett. Halálának időpontja nem ismeretes, de kétségtelen, hogy 1618-ig már nem élt, már pedig, ha ő azonos lett volna a Lőcsén működő Sylvester Jánossal, akkor 1618-ban, vagyis 114 éves korában halt volna el. Lautsperrere vonatkoztatva, a dátumok teljesen összevágznak. Ha felteszszük, hogy lőcsei káplánkodása idején, 1558-ban 24 éves volt, akkor 1618-ban 84 éves korában hunyt el, a mi bár magas életkor, de mindenesetre elfogadható valóság gyanánt.

Még egyéb érv is szól a mellett, hogy Sylvester (Lautsperrer) János nem azonos a költő Sylvester Jánossal s ezek közül egy már Hajnóczinak is feltűnt :⁴ hogy bajosan érthető, hogy egy olyan kiváló férfi, költő, tudós, műfordító, a bécsi egyetem volt tanára, megelégedett volna a lőcsei káplán szerény javadalmazású és kisebb tekintélyű állásával.

Még jobban igazolja feltevésünket a nyelvtudás kérdése. Mint láttuk, Sylvester János Lőcsén, Nagyszalókon stb. paposkodott, tehát akkor tisztá német vidéken, hol csakis németül prédikálhatott, Sylvester, a költő pedig saját állítása szerint, nem tudott németül. Szilády ugyan Wallaszkyra támaszkodva, azt állítja,⁵ hogy Bécsből hazatérven, Sylvester már teljesen elsajátította volt a német nyelvet, ez az állítása azonban nem eléggé alapos. Ugyanis Wallaszky csupán azt mondja⁶ Sylvesterről, hogy Luthernek néhány énekét magyarra lefordította. Azonban az is lehetséges, hogy az átültetés latinból magyarra történt, hiszen Luthernek nem egy éneke latin fordításban is elterjedt⁷, s tagadhatatlan az is, hogy egy-két vers lefordítása még nem jelenti azt, hogy valaki annyira jártas legyen valamely nyelvben, hogy azon szónokolni is tudjon. Sylvesterről szólva Reisacher (*Depictio Doctorum aca-*

¹ Matricula Molleriana 931. l.

² U. o. i. h.

³ Regestrum Bursae Cracoviensis. Budae 1821. 40. l. és lásd még Frankl V. : A hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz.-ban. Bpest, 1873. 265. l.

⁴ Irodalomtört. II. évf. 1913. 45. l.

⁵ I. m. 437. l.

⁶ Transfudit is etiam aliquot Cantilenas Lutheri in Hungaricum. (Wallaczky P. : Conspectus rei publicae Litterariae in Hungaria. Posonii et Lipsiae 1785. 113. l.)

⁷ Révész Imre : Erdősi János. Debreczen 1859. 48. l. Nyelvtanában azt mondja Sylvester : . . . habet enim sermo hungaricus, perinde ac graecus. Nam de caeterarum gentium linguis indicare nequeo (44. l.) ; más helyen meg : Germanos nostros audio ab illis, qui hujus linguae periti sunt, perinde facere. (49. l.)

demiae wiennensis. Wiennae 1551 c.) kiemeli a költő nyelvtudását és külön említi a latin, görög, héber nyelvben való jártasságát, de német tudásáról hallgat,¹ a mi bár negatív, de szintén elfogadható bizonyíték a mellett, hogy a költő Sylvester németül nem tudott, vagy legalább is nem tudott oly jól, hogy német egyházakban e nyelven lelkeszi funkciókat végezhetett volna.

Mindent egybevetve kétségtelennek látszik, hogy :

1. a lőcsei Sylvester János igazi neve Lautsperrerr és a költő Sylvester Jánossal nem azonos valaki ;

2. a költő Znióvárálján született, míg a lőcsei segédlelkész valamelyik felvidéki bányavárosban ;

3. meglevő kézírásuk más és más individuális jelleggel bír ;

4. döntő bizonyíték a korbéli eltérés. A lőcsei Sylvesterről bizonyosan tudjuk, hogy 1618-ban halt meg, tehát születése mintegy 1534 körül lehet. Lehetetlen feltételezni, hogy Sylvester, kinek születési éve kb. 1504—05, ugyanaz lett volna, ki 1618-ig egyházi hivatalt viselt, vagyis 114 éves korában papskodott volna !

5. Sylvester (Lautsperrerr) János német eredetű volt és német egyházakban e nyelven prédikált, a költő Sylvester pedig többszörös állítása szerint németül csak keveset tudott.

Világos az is, mi adott okot arra a tévedésre, hogy a két teljesen különböző név, eredet, kor és nyelv tekintetében egymástól erősen eltérő egyént azonosították irodalomtörténetíróink. Első alapja ennek a vezetékek (latinizált) és keresztnévnek nagyjából való megegyezése, továbbá az életpálya : a papi hivatás azonos volta és végül Türk krónikájának hibás olvasása, melynek következménye az volt, hogy a két személy életét teljesen összezavarták.

A jövőben tehát a költő Sylvester János nemcsak debreczeni, hanem szepességi szereplését is végképen el kell ejtenünk és Lőcsének prédikátorai sorában, az országos nevű költő helyett be kell érnie a szerény szepességi pappal, Sylvester Lautsperrerr Jánossal.

BRUCKNER GYÓZÓ.

ARANY JÁNOS KÉT KIADATLAN LEVELE KÁROLY SÁMUELHEZ.

Arany János, Kőrösről való távozása utáni évben, 1861-ben, két levelet intézett Károly dr.-hoz, a ki őt Kőrösön kezelte. A leveleket megőrizte a Károly-család s jelenleg Károly István, Ganz-gyári főkönyvelő úr birtokában vannak, a ki szíves volt azokat közlés céljából nekem átengedni. A két levél a következőképen szól :

¹ U. o. 14. l.

I.

Czím: Dr. Tekintetes *Károlyi Sámuel* urnak tisztelettel. Nagy-Kőrös.

Pest, october 5-én 1861.

Kedves Barátom!

Kötelességemmé tetted volt, hogy néhány nap eltelvén, irjak egészségi állapotomról, de én részint a rosszullétem alatt körmömre égett halaszthatatlan teendőim, részint halogató rendszerem miatt, mindeddig elmulasztottam. Most, quia deus nobis haec otia fecit — hogy t. i. szemgyulladásban szenvedek, midőn sem olvasnom, sem írnom, sem pipáznom nem szabad, meglopom a perczet és, habár tapogatva, tudósitlak szereid hatásáról.

Mire azokat megkaptam, némi kis javulást már sejtettem ugyan, de azért híven bevetem, előbb a laxatívát, aztán a másikat. S az óta — köszönettel mondom ezt — csakugyan jobban vagyok, esti szédüléseim, éjjeli forráságom elmúlt és ha szemem miatt lehetne, talán már ismét képes volnék úgy dolgozni, mint az előtt. A zúgás — természetesen — megmaradt, az 8 év óta sohasem szűnt meg teljesen, csak néha nagyobb, máskor kisebb mértékben háborgatott.

Megtarthatom-e becses receptedet s előforduló alkalommal használhatom-e ismét, vagy mindannyiszor ismét hozzád fordúljak, leírván a symptomákat? Megbocsáss, de engem csak hozzád von már régi bizalmam. Ha Pestre jössz, látogass meg kérlek, hogy szóval is megköszönjem szíves segítségedet.

Kedvesidnek legforróbb üdvözetünk küldjük, téged pedig ölel

igaz barátod

Arany János.

U. i. Szememet Kajdacsy orvosolja, nem szükség, hogy erre nézve fáradságot végy magadnak receptet küldeni.

II.

Csak a levél van meg, halványkék papíron írva és a papír »Arany János« víznyomással van ellátva.

Pest, cct. 17-én 1861.

Kedves Barátom!

Véletlenül megint cura alá jöttem. Elmondom a történetét. Minapi bajom alkalmával, mielőtt neked írtam volna, panaszkodtam Salamon Ferencznek, ki hozzám eljárogat, munkaképtelenségem etc. felől. Együttal azt is, hogy nincs orvos itt Pesten, kihez ismeretség folytán bizalommal járulhatnék; azok a *híresek* oly nagy urak, hogy talán nem is sokat gondolnának velem, más, kevesebb igényű, de szintén ügyes, tanult orvossal pedig nincs ösmeretségem. Ő felhozta és dicsérte dr. Poórt, mint jóraivaló, s igyekező fiatal orvost — s ez akkor abba maradt, én írtam neked, te szíves voltál receptet küldeni, használtam szereidet,

s jobban lettem. De a fej, vagy fülzugás vagy sistergés természetesen megmaradt, mint már 8 év óta folyton muzsikál.

Tennap előtt — vagy tán kedden — kopogtat nálam valaki. Tessék. »En dr. Poór vagyok, hallottam Salamontól etc. ma délutánra tettük a látogatást, de én délután nem érkezem, eljöttem most.« Értelmes, ügyes embernek találtam, részvétellel kérdezett bajomról, én elmondtam neki 8 év alatti phasisait s mindent; ő kikérdezett, megvizsgált, *megkopogtatott* s diagnosisa: *lépbaj*. Én mondtam, hogy nem fáj sehol, de ő bizton állítá, hogy a lép most is dagadt. Nem mondtam neki, de említettem, hogy Kőrösön is néha, két-három nap kegyetlen fájdalmaikat éreztem, épen a tájon, hol ő vizsgálta, mit akkor veled sem közlöttem, rheumának, hülésnek tulajdonítván, s hideg vízzel, másszor meleg fedővel etc.¹ curálván. Csodálkozva kérdezte, nem mondtad-e azt *te*, hogy *lépbaj*. Én nem emlékeztem, hogy ilyet mondtál volna, de előkérve utóbbi receptedet, meggyőződött, hogy *te is annak tartottad*: és rendelt, a mi következik.

Recepted első részét, a hashajtót, megcsináltatni *egyszer*, délelőtt bevenni: délután kezdeni a *te* piluláidat és *14 napig élni vele* folyvást, minden nap 10 szemet vévén be. Ezenkívül *6 hétig* minden reggel, éhomra, egy pohár keserűvíz (budai) egy pohár ivó víz, egy órai séta szabadban, úgy a reggeli. *Nem írt* semmit, a te receptedet küldtem patikába, azt használok ily módon. Ő biztosított, hogy az ártani nem fog, ellenben a lépdagályt eloszlatja s ha a lépet tökéletesen ki nem gyógyítja is, tetemes javulást okoz. Én elfogadtam, bizalmamat megerősítette azzal, hogy épen a te szereidet ajánlja, s megkezdtem a curát tegnap (16-án).

Nem azért írom ezt, hogy az orvos háta megett veled tanácskozzam, vagy mintha elpártolásom miatt benső fordulást érzene: hanem ¹⁰, hogy tudjad, ²⁰ és főleg, hogy nem lesz-e *nagy* ártalmamra, kivált a *pilulák* oly nagy mértékben használása. Tudom, hogy bennök *chinin* van s e miatti aggodalmamat közöltem is Poórral, de ő azzal nyugtatott meg, hogy előítélet az ezen ártatlan szer ellen, melylyel vádolják, bizvást élhetek vele.

Te, a ki bajomat huzamosb idő alatt s így jobban tanulmányozhattad mint P., meglehet nem léssz vele egy véleményen a baj iránt. Mindazáltal én már feltettem magamban, kijárni azt a tánczót végig; tőled csak az iránt kérnék felvilágosítást: nem lesz-e *ártalmas* — szerinted létező bajomat még öregbítő — ezen cura? Mert ha *nem*, akkor — használ nem használ — végig folytatom, de ha nagyobb veszélytől tarthatnék, vagy tartanál te, akkor abbahagyom, mihelyt szíves soraid hozzám jutnak.

Légy oly jó, édes barátom, válaszolj rögtön, szíves üdvözlésünket a tieidnek! téged pedig öllelek forrón

igaz barátod

Arany János.

¹ ... »másszor meleg fedővel etc.« betoldás.

U. i. Megírtam e levelet tegnap előtt, de nem tettem postára. Félttem, hogy mind irántad, mind Poór iránt, *nem illő* eljárás lesz. De a *chinin* (vagy mi még a pilulában) annyira izgat, hogy este felé már csak nehezen hallok tőle, tegnap este erős szédülések jöttek rám az elszunnyadáskor, alig tudtam elaludni. Ma kerestem Poórt, nem találtam. Ha ez így megy, nem állom ki a 14 napot; mert nekem dolgozni kell, nem csak aggódni. Mit tegyek? Válaszolj hamar.

Közzéteszi:

DR. MOTZ ATANÁZ.

B. KEMÉNY ZSIGMOND LEVELEI FALK MIKSÁHOZ A NEMZETI MUZEUMBAN.

Az az ellentállás, melyet a magyar nemzet a világosi katasztrófára következő két évtizedben kifejtett, részint a mély államférfiúi belátásnak, részint az önfeláldozó hazaszeretetnek nyilatkozása. Az önkényuralom korának épen nagy erkölcsi értékei biztosítanak kimagasló helyet a magyar nemzet történetében; ezek vonják magukhoz a mai magyar társadalom rokonérzését is, mikor újabb nemzeti katasztrófánk körvonalai mind megdöbbenőbb arányokban bontakoznak ki szemünk előtt. A két komor, de komcsága ellenére is felemelő emlékü évtizednek mozgalmait engednek bepillantást b. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához intézett levelei, melyek Falk Miksa levélgyűjteményével együtt nem régiben kerültek a Nemzeti Múzeum levéltárába.

Kemény levelei híven tükrözik vissza írójuk egyéniségét, melyből hiányzik mind a színészes póz, mind a kiábrándult lélek cinizmusa. Kemény országos jelentőségű ügyekben is csodálatos közvetlenséggel intézkedik, másrészt legegyszerűbb nyilatkozata is szoros kapcsolatban van világnézetének vezető elveivel. Lelki nagyságának egyaránt jelét adja, mikor a magyar politikai törekvéseket merészen irányítja, s mikor Deák Ferencz felsőbbsege előtt meghajol. Baráti viszonyait gyöngédség, politikai következtetéseit éles látás, önállózatait természetesség jellemzi. Az egyéniségnek ez önleplezése annál becsesebb, minél ritkábban nyilatkozik Kemény bizalmasan lelki világáról a szabadságharc után. Joggal írhatta egyik levelében Falknak: »Az egész világ tudja, hogy én leveleket ritkán írok, s alkalmasint még legtöbbször Deákon kívül önhöz.«

Falk Miksa a *Pesti Napló* munkatársa volt, mikor b. Kemény Zsigmond 1855 jún. 12-ikén mint a lap szerkesztője mutatkozott be, kapcsolatuk azonban ezúttal hamar megszakadt. Falk ugyanis 1855 végén, Kemény pedig 1856 decz. 9-ikén vált meg a *Pesti Naplótól*. 1857 decz. 10-ikén Kemény újra elvállalta a *Pesti Napló* szerkesztését s ő vezette át a lapot az önkényuralom idejéből a kiegyezés korába. Falk Miksa az elsők között volt, kik az új vezérnek közreműködésüket felajánlották. Ettől fogva Falk, ki Bécsben a takarékpénztár tisztviselője volt, sűrűn küldözte elmés politikai fejtegetéseit a *Pesti Napló* szerkesztőségébe, míg 1867 végén Pestre nem költözött, hogy a *Pester Lloyd* szerkesztését

vegye át. Kemény méltán nevezte a ürge tollú író egyik levelében a lap fővezérczikkirójának. Falk nagyobb részt külső politikai s pénzügyi kérdéseket tárgyalt, de mozgékony elméje gyakran átszökött azokon a korlátokon, melyeket a sajtótörvény s a *Pesti Napló* politikája vont eléje. Igv. aztán Keménynek gyakran kellett szellemes munkatársát mérséklekre incenie s utasításokkal ellátnia. Levelezésük mind bensősegebbé vált, mert, ha Falk Keményt mesterének vallotta, Kemény is nagyrabecsülte Falk jellemét, esztét és tollát. E benső kapcsolatnál fogva szolgáltatnak b. Kemény Zsigmondnak Falk Miksához intézett levelei megbecsülhetetlen anyagot az önkényuralom korának történetéhez, főképp a pesti politikai, társadalmi és irodalmi viszonyok rajzához.

B. Kemény Zsigmond leveleiből először maga Falk Miksa közölt szemelvényeket, mikor 1879-ben a *Pesti Hírlapban Apróságok b. Kemény Zsigmond életéből* cím alatt vázolta Keménynek, mint szerkesztőnek, eredeti egyéniségét. Még inkább hozzáfogott az érdekes levélgyűjtemény kibányászásához Beksics Gusztáv 1883-ban *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés* című munkájában, hogy minél inkább ráterelje a magyar nemzet figyelmét az önkényuralom korának nemzeti küzdelmeire s a küzdelmeknek nagy tanulságaira. Mindkét író munkáját megnehezítette Kemény azzal, hogy a levélírás izgalmi között — mint rendszeren — megfeledezett a pontos keltezésről. Így történt, hogy a közölt levélrészek és levelek mindkét tanulmányban gyakran oly környezetbe kerültek, mely teljesen ellentétben áll származásuk idejével.

Hogy a levélgyűjteményben rejlő történeti anyagot teljes mértékben kihasználhassuk, az összes darabokat időrendbe kell állítanunk. Legtöbb esetben ez sikerül is, némely levelet azonban csak hozzávetőleg helyezhetünk el. A teljesség kedvéért nemcsak az eddig ki nem adott leveleket kell közölnünk, hanem azokat is, melyekből csak részletek jelentek meg, valamint azokat a már kiadott darabokat is, melyeknek egész anyagára szükségünk van a pontosabb keltezés megállapításához. A tér kímélése szempontjából azoknak a terjedelmesebb leveleknek közlését mellőzzük, melyeket Beksics Gusztáv elég híven és teljesen idézett, s melyeknek keletkezését a Beksics munkájára való hivatkozással is megvilágíthatjuk.¹ A magyar történetírás nem mondhat le egy gondolatról sem, mely az izgalmas években b. Kemény Zsigmond lelkén átfutott. B. Kemény Zsigmond töprengéseinek s elhatározásainak ismerete nélkül hiányos volna az önkényuralom korának története s a magyar nemzeti ellenállások bölcselése.

I.

Tisztelt tudor ur!

Pest 15dik decz.

Pompéry közlé velem ön levelét.

En igen örömmel küldöm deczember 30-kán akár a' januári, akár pedig az egész évnegyedi honorariumot. Méltotassék e' részben kedve szerint intézkedni.

¹ Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. Második kiadás. 1883.

Csak arra kérem, hogy a' deczesberi honorariumot biztosítsa valamiként magának; mert azt Emich tartozván fizetni, nem szeretném, hogy az ő pontatlansága miatt én essem a' pontatlanság gyanújába.

Tokat és jó asztali bort a napokban fogok Bécsbe felindítani.
tisztelője, barátja

Kemény.

A levél címe: Sr. Wohlgebornen Herrn Dr. Maximilian Falk, Wien Sparkassa. Postai bélyeg: Pesth 16/12, Wien 17/XII. 9—11 Fr.

*

A levélnek kiegészített keltje: »Pest, 1857 decz. 15.« Kemény ekkor, 1857 decz. 10-ikén vette át a *Pesti Napló* szerkesztését, ezért intézkedhetett a januári tiszteletdíjról. Falk ugyan 1855 decemberében is munkatársa volt a *Pesti Napló*nak, de az év végén megvált a laptól; ekkor tehát a januári intézkedésnek semmi értelme sem lett volna. 1857 decemberére mutat a levél belső lapján Pompéry levele is, főképp Danieliknek *Aggályok* című cikksorára tett e megjegyzés: »Igen, Danielik aggódik. Az első cikk nem annyira kedélyes, mint rossz.« Danielik cikkei ugyanis *Aggályok* cím alatt a *Pesti Napló*nak 1857-ik évi folyamában a 282—292. számokban decz. 10-ikétől decz. 22-ikéig jelentek meg.

2.

Pest decz. 17-kén.

Tisztelt tudor ur!

Kőbányai bort vettem Steinschreibertől, 's meghagytam neki, hogy holnap a' vasuton indítsa el, címezve a' Takarékpénztárhoz az ön nevére.

Török Istvánnál, ki jutalmot is kapott, rendeltem néhány palack tokait, melyet a' kanonok küld.

Ma reggel érkezett cikkét, csak a holnapi lapban közölhetem. Deák t. i. némi aggodalommal volt a' tiszai vasutra vonatkozó sorokra nézve. Tartott, hogy némely előfizetőmnek csinálhat rossz vért. E' feletti eszmecserénk elvett egypár óranegyedet.

Ha valamikor szerencsém lesz önhöz Pesten, kéni fogom, hogy látogassuk együtt meg Deákot. Ő igen sok dicsérettel említi önt.

tisztelője, barátja

Kemény.

A levél címe: Sr. Wohlgebornen Herrn Maximilian v. Falk, Wien Sparkassa-Gebäude. Postai bélyeg: Wien 18/XII. 9—11 Fr.

*

A decz. 17-ikét a keltben 1857 decz. 17-ikére kell kiegészítenünk. A levélben említett cikk ugyanis a tiszai társulatra vonatkozó megjegyzésekkel együtt a *Pesti Napló*nak 1857 decz. 19-iki számában jelent meg.

3.

Tisztelt tanár ur!

Valami régi differentiája volt az ifju-irodalomnak a' vén-irodalom ellen. Jókay elkezdte a' pört Gyulai ellen a' Sajtóban; Gyulay visszafelelt neki a' Naplóban. Ingerálta magát Szekfi Mór 's a' Szépirodalmi Közlönyben okost és ostobát összevissza allegált. Ebből meglehetősen élénk vita támadt. Teleky Domokos gróf meguntván e' tollharczot, egy cikket küldött hozzám, melyet február 17-én ki is adtam.

E cikkben a' gróf kibékülést akart tentálni a' felek közt; de közbenjáró szerepéből kilépve néhány czélzatos tettet arra, hogy Jókay a' nemzeti hagyományokat nem tiszteli, a' nemzeti hiúságoknak hízeleg, üzérkedik az irodalommal sat.

Mindez elleplezve volt, 's Jókay neve egyenesen föl sem hozatott.

Jótállok, hogy Teleky legkevésbé sem akart sérteni. 's nem is olyan ember ki szeresse a' gorombáskodást.

Azonban az itteni kormány két hónapra fölfüggesztette a Pesti Naplót.

Ez reám nézve kellemes meglepetés volt; mert időt nyertem regényeim bevégzésére. Azonban a' publicum azt képzei, hogy valami nagy injuria történt velem, s va'oságos vértanunak cart.

Epen oly szerep ez, melyre legkevesebb vágyom sincs.

Ápril 20-kán indul meg a Pesti Napló.

Addig méltoztassék cikkeket nem küldeni.

A' hánv cikkel restantiában marad; azt a' jövő évnegyedben utánpotolhatja.

tisztelője
Kemény.

A levél czíme: Sr. des Herrn Dr. Max Falk. Hochwohlgeboren. Wien Sparkassa Gebäude. Postai bélyeg: Pesth 22/2, Wien 23/II. 11—1.

*

A febr. 22-iki pesti postai bélyeggel ellátott levél tartalmánál fogva 1858-ból valónak bizonyul. Az irodalmi vita ugyanis, melyre Kemény czéloz, Gyulainak Jókai *Dózsa Györgyéről* írt bírálata miatt a *Pesti Napló*nak 1858-ik évi januári számaiban folyt, gr. Teleki Domokosnak *Irodalmunk* című cikke pedig a *Pesti Napló*nak 1858 febr. 17-iki számában jelent meg. Minthogy a kormány a lapot 1858 febr. 20-ikán függesztette fel, a levél származásának ideje — a febr. 22-iki pesti postai bélyeg után következtetve — 1858 febr. 21. lehet.

4.

Az előbbi levéllel benső kapcsolatban van az a levél, mely a *Pesti Napló* megindításáról szól, s melyet Beksics Gusztáv, ha nem is egészen pontosan, de teljes terjedelmében közölt idézett munkájának 176. és 177. lapjain. Beksics elhagyta a következő megszólítást: »Tisztelt tudor úr!» valamint e hiányos keltet: »Pest, márcz. 10-kén.« Ez csak

az 1858-ik évre vonatkozhatik. Ekkor írhatta Kemény, hogy a *Pesti Napló* márcz. 17-ikén megindul, mert a lap a februári felfüggesztés után 1858 márcz. 16-ikán valóban megindulhatott. A röpirat, melyet a szerkesztő kárpótlásul szánt olvasóinak, 1858 novemberében meg is jelent ily címmel: *Album a Pesti Napló mult félévi előfizetőinek*. A levél keltje tehát: »1858 márcz. 10.«

5.

Tisztelt tudor ur!

Pest 18dik.

Levelét vettem.

Az elutazásával egybenkötött más munkarendet, a' szerint a' mint ön írta, elfogadom. Julius 1-jén a' három havi honorariumot föl fogom küldeni. Szerkesztő lesz X, vagy Y. De a szerkesztési költségeket sat. én szabom ki, 's az egészre a' felügyeletet én viszem.

Tisztelője

Kemény.

A levél címe: Sr. Wohlgeboren Herrn Dr. Maximilian Falk Wien (im Sparcassagebaude). Postai bélyeg: Wien 19/V. 9—11. Fr.

*

A hiányos keltet a postai bélyegzés után először így egészíthetjük ki: »Pest, május 18-dika.« Évszámul az 1858-at illeszthetjük bele. A levél ugyanis a *Pesti Napló* érdekében megindított mentőmozgalomra vonatkozik, mely b. Kemény Zsigmondnak b. Kemény Ferenczhez írt levele szerint 1858-ban a löverseny alkalmával úgy végződött, hogy Kemény Zsigmond, mint főmunkatárs megtartotta a lap vezetését s fizette a munkatársakat. (*Irodalomtörténeti Közlemények*. XVIII. 1908.) A pesti löversenyek 1858-ban jún. 5-ikére, 8-ikára és 9-ikére estek. A szóbanforgó levél a löversenyek előtt, 1858 május 18-ikán készült.

6.

Pest jun 16-kán.

Tisztelt tudor ur!

Ön közelebbi levelére van szerencsém következőkben válaszolni.

Orvosom gutaütéstől félt, 's ugy vélem nem ok nélkül. Ez okból megtiltotta a' huzamos gondolkozást, munkálkodást, thea, kávé, pezsgő-ivást és különösen a' szerkesztést, mint sok aggodalommal összekötött állapotot.

En az ő sok megtiltásaiból egyet fogadtam el, 's beadtam 'a szerkesztésről lemondásomat.

Ez engem föloldott az apró kellemetlenségektől; de a munkától nem.

Mert a' lap vezérlését *munkatárs* cím alatt megtartottam.

Emichel kötött szerződésém épségben marad azon additionalissal, hogy jogom van barátaim közül néhányot szerződéseembe bevenni, a' nyereségben és veszteségben aránylagos osztozás feltétele mellett.

Szereztem is társakat, 's most a' veszteségnek csak ötödét hordozom, 's a nyereség ötödét fogom zsebre dugni, ha lesz honnan.

Sub rosa elmondám a' Pesti Napló helyzetét.

tisztelője, barátja

Kemény

*

Ez a levél a *Pesti Napló*nak 1858-ik évi mentését tárgyalja s teljesen megegyezik azzal a levéllel, melyet b. Kemény Zsigmond b. Kemény Ferenczhez 1858 júl. 14-ikén írt. Ezért a hiányos keltet így egészíthetjük ki: »Pest, 1858 jún. 16-ikán.«

7.

Időrendben az a levél következik, melyben Kemény panaszodik, hogy a kormány sokallja, a pesti aristocrazia keveselli a *Pesti Napló*ban III. Napoleon dicséretését. E levelet Beksics Gusztáv egész terjedelmében közölte idézett politikai tanulmányának 182. és 183-ik lapjain. A rendőrség és az aristocrazia neheztelésének indítóoka 1859-re, a francia-osztrák háború kitörésének idejére mutat. Az ifjabb aristocraták azzal is kifejezést adtak ellenérzésüknek, hogy nem fizettek elő a *Pesti Napló*ra. Minthogy Kemény a levélben az első évnegyedi előfizetéseket az április 6-iki állapottal hasonlította össze, azt lehetne következtetni, hogy levelét április 6-ika táján írta. Minthogy azonban maga is április 9-iki vezetőcikkében III. Napoleon diplomáciai sikereit emlegeti, s a rendőrség is az áprilisi számokban elszórtan elhelyezett dicsérő szavak ellen tett kifogást, valószínű, hogy Kemény valamivel később, de mégis 1859 április havában írta levelét.

8.

Tisztelt barátom!

Az ön cikkeért a' lapot megint lefoglalták, megfoghatatlan inconsequentiaival, miután naponként jelennek meg nálunk — több év oltá — ilyen cikkek.

Kérem, sürgesse pörbefogatásunkat a' rendőrmínisteriumnál, vagy pedig, hadd adják vissza a' lapot.

Mert az minden sajtótörvényszékkel ellenkezik, hogy — mint a' multkor történt — se pörbe ne fogják az embert, se a' lapot vissza ne adják.

A' megintés nem vonatkozhatik oly cikkekre, mely világot nem látott, én olyanért többé *Rüget* se irok alá.

barátja

Kemény

A levél czíme: Herrn Maximilian Falk Wien Sparkassa Gebäude.

*

Ez a levél szorosabb kapcsolatot mutat az 1858-ik évi áprilisban írottal. Kemény mindkettőben »Tisztelt barátom!« megszólítást használja, mindkettőben a lap lefoglalása miatt panaszkodik. A »Tisztelt barátom!« megszólítást 1860-ban mindinkább a bizalmasabb »Édes barátom!« váltotta fel, másrészt 1859-ben, a francia-osztrák háború évében, érthető volt a rendőrség izgatottsága. Míg azonban az 1859-ik évi áprilisi levélben csak azt írta Kemény, hogy Falk legközelebbi cikkeit lefoglalták, addig most azzal kezdi levelét, hogy a lapot Falk cikke miatt megint lefoglalták. E szerint ez utóbbi levél 1858 áprilisa után keletkezhetett, de bizonyára Bach Sándor bukása, aug. 21-ike előtt.

9.

Az a levél, melynek pontos keltje: »Pest okt. 27-kén 859« már némely lényegtelen változtatással Beksics Gusztáv munkájának 185-ik lapján megjelent.

A levél címe: Sr. Hochgeb. Herrn Maximilian Falk Wien Sparkassa Gebäude. Postai bélyeg: Pesth 28/10, Wien 29. 9—11 Fr.

10.

Kedves barátom!

Köszönettel vettem értesítését.

A' cikk, nezetünk szerint, a' W... kijöhet.

Keresztes párttól nálunk nem tartok; gróf Károlyi György is csak akkora indignatioval beszél a' német urak programjáról, mint én és más.

Láthatta ön, hogy a' clericalis törekvés is dugába dőlt; Magyarországon az efféle terményeknek nincs földjük.

Királynak nem kell emlék.

Ő, a' körülmények úgy hozzák magukkal, megy ugyan, de marad.

.barátja Kemény.

*

A levél tartalma leginkább összehangzik az 1859-ik év decemberének közállapotaival s irodalmi viszonyaival, ezért keletkezését is ez időbe kell tennünk. — A klerikális törekvésekkel Királyi Pál a *Pesti Napló* 1859 decz. 4-iki számában vette fel a harczot; itt fejtegette, hogy nincs szükség katolikus politikai lapra, egyúttal a magyar klerikális mozgalom rugóit a németországi katolikus egyesületek életében kereste. A harcz a Szent István-Társulatban is megindult. A decz. 7-iki választmányi ülésen gr. Károlyi István nagy többséggel együtt kárhoztatta a *Religio* politikai színű cikkeit s elfogadta a szerkesztő lemondását is. Úgy látszik, gr. Károlyi György is helyeselte a többség véleményét. Ezért írhatta Kemény levelében, hogy a klerikális törekvésektől nem tart, mert Magyarországon nincs gyökerük. — Még inkább 1859 decemberére mutat Keménynek az a megjegyzése, hogy Királyi-

nak nem kell emlék, mert megy ugyan, de marad. Királyi Pál ugyanis ez időben mint a *Pesti Napló* szerkesztője egy cikk miatt vád alá helyeztetett, úgy hogy 1860 febr. 6-ikán utoljára szerkesztette lapját, mint hatóságilag megerősített szerkesztő. Febr. 28-ikán ismét Kemény vette át a szerkesztést, de Királyi tovább is a szerkesztőség tagja maradt. Falk talán a búcsúzó szerkesztőről akart megemlékezni. Erre joggal válaszolhatta a levélíró, hogy Királyi megy ugyan, de marad. — Mindez ellentmond Beksics Gusztáv eljárásának, ki, midőn Kemény fentebbi levelét idézett munkájának 310. lapján közli, az 1865-ik év politikai mozgalmaira von belőle következtetést. Egyébiránt a fentebbi levél szorosan kapcsolódik a következőhöz s benne azokhoz az aggodalmakhoz, melyekkel Kemény és politikai barátai 1859 végén a klerikális törekvésekre gondoltak.

II.

Édes barátom!

Ugy hiszem arról felesleges is önt értesítnem, hogy ajánlatát a szerkesztés örömmel fogadja el.

Január 1-jén küldünk 300 forintot; február 15-kén 150 forintot. Egyszerre lehetlen a' különböző és terhes igények miatt.

A' szerkesztő csak még egy hónapig marad a' Naplónál, ideje kitelven, 's új megerősítést sem nem remélvén, sem nem sürgetvén.

A szentistvántársulat erkölcsileg majdnem halálos dőfést kapott. Célja alig lehet többé az a' mi eddig volt, 's tekintélye sem.

Clericalis reactio elébe nézünk.

híve
Kemény.

NB. Kedves nőjét idvezlem.

*

Ennek a levélnek tartalma is 1859 decemberére, főképp december végső napjaira mutat. Ekkor mondhatta Kemény Királyi Pálról, a szerkesztőről, hogy csak egy hónapig marad hivatalában. Ez időben hívta ki a Szent István-Társulat uralkodó szelleme is Kemény ítéletét. A *Pesti Napló*nak 1859 decz. 25-iki számában jelent meg Danielik alelnök nyilatkozata, mely szerint a primás magának tartotta fenn a *Religio* felett való őrködést; ez a decz. 7-iki választmányi üléssel szemben a klerikális párt győzelmének volt tekinthető. Nem csoda, ha Kemény halálos dőfésről beszélt. Így írt 1859 decz. 28-ikán Csengery Antal is a Szent István-Társulatról. [Nemzeti Múzeum levéltára.] Azt írta, hogy a Társulat nem akar demonstrálni a primás, néhány püspök s a pápa mellett, s hogy Eötvös és néhányan inkább kilépnek a Társulattól, mintsem demonstráljanak. Ezek után nem alaptalanul tesszük Kemény levelének keletkezését 1859 decemberének végső szakaszára. Így összevág a levélírás idejével Keménynek jan. 1-ére vonatkozó ígérete is.

12.

Tisztelt barátom!

Zilahi Kiss Károly — kinek atyja igen szíves jó barátom volt — Bécsbe megy, hogy azon évet, mely alatt Pesten tanulmányait nem folytathatja, ha lehet az ottani egyetemen tölthesse.

Kérem utasítsa, pártfogolja és szolgáljon neki jó tanácsokkal.

Öszinte barátja

Kemény

Pest jan. 25-kén 1860.

A levél címe: Tekintetes Falk Miksa tudor urnak tisztelettel Bécs.

13.

Azt a levelet, mely egy megható temetői tüntetést állít elénk, Beksics Gusztáv, bár nem egészen pontosan, idézett munkájának 300. és 301-ik lapjain közölte. Kemény leírása teljesen ráillik Forinyák Géza temetésére. A levél szerint a temetésre az egész aristocrazia és vagy 30 ezer ember jelent meg, számos delnő — s minden osztályból — gyászruhát vett fel. A *Pesti Napló* szerint Forinyák Géza temetése is rendkívüli részvétet keltett, az utcák tömve voltak tömeggel, «a menet elejét a fiatalság képezte, derekát a főváros hölgyei koszorúkkal s számosan a főúri rendből». Forinyák Géza temetése 1860 ápr. 5-ikén ment végbe. Ezek után a Kemény levelének keltjében levő 5-ként így egészíthetjük ki: «1860 ápr. 5-ikén.» Beksics Gusztáv munkájában tehát tévesen szolgál az 1860 ápr. 5-iki levél az 1862-től 1865-ig terjedő kornak jellemzésére.

14.

Édes barátom!

Török János saját változhatlan természete szerint tön, midőn az ön cikkét úgy közlé.

Egyébiránt a' cikk tetszett a' közönségnek, — 's mi kell ennél több? —

A debreczeni nagy gyűlés megtartatott.

Roppant tömeg, sok éljen.

A' biztos eloszlásra szólítá fel a jelenvoltakat.

Ezek nem akartak.

A' superintendens ragaszkodott Szent Pálnak Timotheushoz intézett meghagyásához: «Te pedig oda ne hagyd a' gyülekezetet.»

A' többiek is csak fegyveres erő alkalmazásának akartak engedni.

A' fegyveres erő nem jelent meg.

A' gyűlést more patrio vendégség zárta be, sok pohárköszöntéssel.

Pesten a' Wiener Zeitung nem tett semmi hatást.

A' pártok passivok és hallgatnak.

barátja

Kemény

Ez a levél már Beksics Gusztáv idézett munkájának 185. és 186-ik lapjain megjelent, mégis keletkezésének megvilágítása végett közlésre szükségessé vált. A levélben leírt gyűlésről a *Pesti Napló*nak 1860 ápr. 25-iki száma a bécsi lapok hosszas »tudósításai« után a következőket közli. A gyűlést Balogh Peter superintendens-helyettes nyitotta meg, s bár Hanke cs. k. biztos követelte a feloszlást, a hívek tovább folytatták tanácskozásukat. Nyilvánvaló tehát, hogy Kemény közvetlenül 1860 ápr. 20-ika után írta levelét, sőt valószínű, az ő soraiból került az érdekes hír a *Wandererbe* s innen a *Pesti Napló*ba. A levélben említett *Wiener Zeitung* Ferencz Józsefnek 1860 ápr. 19-ikén kelt levelét közölhette, mely Albrecht főherceget főkormányzói állásától fölmentette s a politikai igazgatással s az országos főparancsnoksággal Benedek Lajost bízta meg.

15.

20-kán

Édes barátom!

Míg én Füreden és Niklán voltam, Királyi egy táviratot vett öntől, melyet ő a zsebébe tett 's úgy ott felejtett, a' mint neki szokása.

Most mutatja nekem az ön méltán neheztelő levelét.

En ily későn nem tanácsoltam, hogy visszatérjen a' *kiigazításra*. Mert a' ki észre vette az elhibázott évszámot, az úgy is — hihetőleg — sajtóhibának tartotta, — 's most már felőtlenék az, hogy legalább egy hét kellett, míg a Pesti Napló kikutatja oly épen nem régi 's annyinak friss emlékében élő eseménynek évét.

Sárospatakra fogok menni a' tanoda százados innepére, 's visszatérő utamban talán Bécsbe rándulok.

Nőjét különösen idvezlem.

barátja

Kemény

*

A levél élén levő 20-ika csak 1860 jún. 20-ika lehet, mert a *Pesti Napló*nak is 1860 jún. 20-iki száma hozza Kemény cikkét, a jún. 14-iki Berzsenyi-ünnep leírását. Ekkorra már Kemény visszaérkezhetett Nikláról s megírhatta mind a cikket, mind a Falkhoz intézett levelet.

16.

Édes barátom!

A' pénzt küldöm.

Még mindig betegeskedem. A' Pompery cikkeire magom is haragudtam, mert tisztán csak a' biztosító intézet 's nem a' Napló érdekében irattak, 's meg is mondtam neki, hogy többé nem veszek fel tőle 's nem engedek felvétetni ily nemű cikket, melynek a' többi közt még az a' baja is volt, hogy az ördög sem olvasta, bár tetemes honorariumba került.

Az ön cikkét megint elfoglalták.

Furcsa, hogy a' rendőrség oly eréllyel esett önnek ; noha a' törvényszéknél visszautasított mindig, midőn az ön cikke miatt sürgetett pörbefogást. Közelebről is Bovankovics a' visszautasítást oly keményen motiválta, mintha nem közvádoló, de a' mi ügyvédünk volna.

Kellene követelni, hogy legalább utólagosan adhassuk azon cikkeket, melyek miatt törvényszékieleg kudarczot vallottak.

barátja
Kemény

*

Azokat a cikkeket, melyekre Kemény czéloz, Pompéry a *Pesti Naplónak* 1860-ik évi folyamában adhatta ki, mikor a szerkesztőség tagja volt. Tőle valók tehát azok az y írói jeggyel ellátott cikkek, melyek a *Pesti Naplónak* 1860. évi júl. 19., 21., 25., 26. és 27-iki számaiban a Vindobona és Anker érdekeit szolgálják. Kemény levele azonban még az 1860-ik évi júl. végénél is későbbi időből való, mert a lap, melynek lefoglalását a levélíró érintette, ugyanaz a 185-ik szám lehet, melynek lefoglalásáról a 186. (aug. 11.) szám ad hírt.

17.

Édes barátom !

Nem tudom micsoda levél az, melyre czéloz.

A' majoritas (értem a' birodalmi tanács választmányát) egy nagyon közepszerű vezércikket írt, melyért nem volt mért a' lapoknak oly nagy hűhót kiabálni. Csak azért boszankodom, hogy miatta a' Pesti Naplót lefoglalták, minthogy a W. Zban még nem jelent meg.

Nálunk bizony nem fog e' majoritás előterjesztvénye több sensationnal fogadtatni, mint a' minoritásé.

Műveikből ítélve a' mi közönségünk gróf Szécsent és Heint ugyanazon eszmeszegény reactiohoz tartozónak fogja tekinteni. S' azt a' különbséget észre nem veszi, 's észrevéve köszönetre méltónak sem tartandja, hogy Szécsen a' grofoknak, Hein a' burgereknek akár apsolutismusban több hivatalt és proventusokat szerezni.

En szeptember vége fele csakugyan fogom önöknél tiszteletemet tenni, 's onnan megyek Berlinbe és Hamburgba. Nem határozná-e el magát ezen legfeljebb tíz napos utra ?

tisztelője, barátja
Kemény

*

A birodalmi tanács többségének javaslatát, melynek egyik előadója gr. Széchen volt, a *Pesti Naplónak* 1860 aug. 31-iki száma közli. Kemény levele tehát, mely a javaslatról szól, ez időből, 1861 aug. 31-ike tájáról származhatik.

18.

Édes barátom !

Az ön iránya minden esetre sokkal kellemesebb mint a' kritikusai. Azon szókötési hibák, melyekkel a' gáncsolók vádolhatják, hibák ugyan, de előfordulnak Jókaynál és nálam is ; pedig mindketten a' szorosb

értelemben jó stylisták közé számíthatunk. 'S ki az ördög kívánt eddig journalban oly gondot a' nyelvre, mint a' minőt találunk Isocrates tiz év alatt készített egyetlen oratiójában.

Egyébiránt az Idők tanujának nálunk nem szokás felelni, 's azt vélem, hogy ez jó szokás.

A' berlini-hamburgi út ha látni és élvezni akarunk kerül 12 napba, 's naponként 15 forintba. Magamnak naponként 2 forinttal többet számítok a' rajnai borok részére.

Ha rosszul válaszoltam a' levelére, onnan van, hogy azt Ferencz elvesztette, 's nem lehetlen, hogy más hozzám érkezett levelek tartalmából vegyítettem valamit abba.

Pest sept. 3-kán

barátja
Kemény

*

Minthogy Kemény ebben a levélben is, mint az előbbiben, a berlin-hamburgi út tervét emlegeti, mindkettőt egyidőtájt írta, s így a levél alján levő keltet 1860 szept. 3-ikára kell kiegészítenünk.

19.

Ide illeszkedik Keménynek az a levele, melyben panaszkolja, hogy a birodalmi tanács ülései miatt hamburgi útját el kell halasztania. A levél rongált állapotban került a Nemzeti Muzeumba, ép szövegét azonban Beksics Gusztáv még előbb közölte munkájának 178-ik lapján a nélkül, hogy a levél származásának idejét törekedett volna meghatározni. A levél alján »Pest 19-kén«, a postai bélyegben »Wien 20/IX« áll. Mivel pedig a levél tartalmánál, főkép a hamburgi útitervnél fogva a két előbbivel nyilvánvaló kapcsolatban van, keltjét 1860 szept. 19-ikére egészíthetjük ki.

20.

Kedves barátom!

Előre kijelentve azt, hogy erőnk teljes mértékéig és a' legnagyobb örömmel járulunk azon veszteség pótlásához, mely a' B. PH-tól elszakadása által ön budgettét érhetné;

bátor vagyok azon észrevételt tenni, hogy mihelyt ön nem fog a' hivatalos lapba vezérczikket írni, többre a' Pesti Naplóban háborítás nélkül nem fog munkálkodhatni.

Bizonyos urak csak azért nem confiscálták el cikkeit, csak azért nem fogták pörbe önt, 's önért a' Naplót, mert állandó viszonyban volt a' hivatalos lappal.

Mihelyt ezen félelem vagy agály megszűnik, többre a' kandalló mellett és pipafüst közt nem fog ön a' világ állapotjáról kedve szerint elmélkedni, — a Pesti naplóban.

Isten őrizzen, hogy önt kedve elleni viszonyra rábeszélni akarnám! Ön csak figyelmeztetni kívántam, 's higye el, hogy nem is azon önzés-

ből, mintha mi egypár processussal többtől írt: znánk, kivált miután most is annyi van a' nyakunkon, hogy éppen azért semmibe se vesszük.

A B. P. Htől visszavonulás esetében szabja meg ön nekünk a' fel-tételeket, mert mi az után szabályozzuk a' szellemi kiállítás többi ro-vatait.

Közelebbről a' m. tudós társasági gyűlések elkezdődnek s mint veszem észre, ön igen nagy szótöbbséggel fog levelező tagnak választatni.

tisztelője, barátja *Kemény*

Nőjét különösen idvezlem

*

Minthogy a *Pesti Naplónak* 1860 decz. 2-iki száma szerint a *Buda-pesti Hirlap* mint *Sürgöny* kelt fel, Kemény levele, mely mindig B. P. H-ot említ, ez idő alatt keletkezett. Még előbbi idő-re mutat az a meg-jegyzés, hogy legközelebb a M. Tudós Társaság gyűlése: elkezdődnek; ezek ugyanis 1860-ban okt. 7-ikén kezdődtek meg. Igaz ugyan, hogy Falk 1861 decz. 20-ikán választatott a M. T. Akadémia levelező tagjává, mikor Deák Ferencz ajánlotta, de — mint Falknak írta egyik barátja — előbb már b. Kemény Zsigmond is mindent elkövetett megválasztásáért, habár eredménytelenül. Ezek után Kemény körülbelül 1860 okt. 7-ike előtt írhatta levelét.

21.

Az 1860 okt. 20-iki diplomához kapcsolódik az a lapprogramm, melyet Kemény közvetlenül a diploma megjelenése után küldött Falknak, s melyet Beksics Gusztáv Keményről szóló munkájának 228. és 229-ik lapjain közölt. Mivel az erre vonatkozó következő level is okt. 21-ikén kelt, a lapprogramm is e napról való.

22.

Édes barátom!

Igen természetesen az a' néhány sor, melyet fölküldtettem, párt-és lapprogram, mely nem egy vezércikkre való. Ha a' *Pesti Napló* ezen nyomon indul el, akkor találkozik azon párt nézeteivel, melyet kép-viselt és fog ezen'ül is képviselni.

Most néha 3 tanácskozmányunk is van naponként, 's ma holnap complettd bolond lesznek a szerkesztés, értekezések és koczkodások miatt.

Különben is az utczai csoportozások este a' szobából kimozdulást veszélyessé teszik, 's elég commotiot nem tehetek.

Sombaton casino-gyűlésem van, melyben a' fölszerelésről referál-nom kell. Csak a' vasárnap reggeli vonattal indulhatok tehát 's egyuttal felmegyek Bécsbe, azon szilárd elhatározással, hogy önnel beszélve hetfőn Pestre visszatérek.

21-ikén

barátja
Kemény

*

Ezt a levelet Beksics Gusztáv Keményről szóló munkájának 301. és 302. lapjain tévesen az 1862-től 1865-ig terjedő kornak jellemzésére használja fel. Hogy a levél 1860 októberéből való, mutatja az is, hogy Kemény a Kaszinó gyűléséről ír benne, melyben a felszerelésről kell referálnia. Erre vonatkozólag ugyanis a *Pesti Napló* 1860. 253. (okt. 31.) száma a következőket közli: »A Pesti Kaszinó helyiségeinek bebútorozása és egyéb felszerelése e napokban befejeztetvén, a Kaszinó a választmány határozata folytán f. évi nov. 3-ikán meg fog nyitni.« Ezek után a levél hiányos keltjét: »21-ikén« így egészíthetjük ki: »1860 okt. 21-ikén.«

23.

Az októberi diplomára vonatkozik a következő távirat is, melyben Kemény Falk kérdéseire felel.

*

Monat October 1860 Wien von Pesth

Zeit der Aufgabe: Datum: 22; Stunde: 8; Minute: 45; Tageszeit: V.

Zeit der Ankunft: Datum 22; Stunde 11; Minute 15; Tageszeit V.

Telegramm.

Herrn Maximilian Falk in Wien Sparkassagebäude

Nro 1 nein Nro 2 nein Nro 3 nein Nro 4 nein Nro 5 nein

B. Kemény

24.

Édes barátom!

Értekezletünk lévén, csak a' vasárnap esti vonattal indulhatok D-vel.

Mulatni fogok Bécsben kedden estig.

barátja
Kemény

*

Ennek a levélnek csak másolata van meg Falk gyűjteményében, az eredetije a sümegi Darnay-muzeum tulajdona. A levél kapcsolatban van az okt. 21-iki sorokkal, melyekben Kemény vasárnap reggelre ígérte elutazását. Hogy a levélben említett kedd az 1860 okt. 31-iki kedd, azt bizonyítja Kecskeméthy Aurél *Naplója* is, mely 1860 okt. 31-ikén Keménynek bécsi időzéséről, mint megtörtént dologról beszél. Kemény levele tehát 1860 okt. 21-ike és okt. 27-ike közt keletkezett.

25.

Édes barátom!

Elfeledtem megírni, hogy a' P. Napló szerkesztésének tagjait és két fő munkatársát, önt és Danicliket, tulajdonkép Barabás akarja

kiadni, azon célból, hogy a' tiszta jövedelemből egy igen kegyelt tanítványa, ki őnt a' fényképeztetésre megkérte, külföldre utazhassék.

Nyernek-e a' vállalatban nem tudom; de mi beleegyeztünk mind. Nőjét szívesen idvezlem.

barátja
Kemény

*

Minthogy a *Hölgyfutár* már 1860 okt. 27-ikén jelentette, hogy Maszák Hugó a *Pesti Napló* dolgozótársainak arczképcsarnokát szándékozik kiadni, a levél 1860 okt. 27-ike előtt keletkezett.

26.

Kedves barátom!

Megérkeztem.

Vagyok a' Lipót elővárosban a' Lamznál. Szobám Nro 83.

'S önnek hol van a' lakása? Mert fölkeresném, mihely értesítem. Csak holnap indulok az esti vonattal.

Ha lehet legyen szíves lakását *számát* körülményesen definiálni, hogy megkaphassam, mert pár órát ispecie önnél akarok önnel eltölteni. Nőjét idvezlem.

barátja
Kemény

*

A határozatlan tartalom miatt nehéz a levél származásának idejét megállapítani. Leginkább megmagyarázhatjuk a levelet, ha 1860 okt. 30-ikáról származtatjuk. E szerint Kemény okt. 29-én érkezett Bécsbe, 30-ikán értesítette Falkot a takarékpénztárban megérkezéséről, s kedden, 31-iken este visszautazott Pestre. Így írhatta Kecskeméthy Aurél is *Naplójában* 1860 okt. 31-ikén: »Itt volt Zsiga.«

27.

12-kén

Tisztelt barátom!

En úgy véltem, hogy ha Lonyayék vállalata — mely azolta még függőben van — a' mienkkel egyesül, akkor az esti lapban irandó cikke önnek az Ivanka által tett ígéretek szerint honoraltatnak *általok* és respective *általunk*.

Hogy halad tovább az ügy? arról nem írhatok bizonyost, mert magam is homályban vagyok.

A' másik kérdés az őnt és családját illeti.

Erre nézve véleményem, hogy a' Pesti Napló érdeke szerint az jobb, ha ön minden lapba, mely által felszólítatik ir.ri fog, mintsem az, hacsak valamelyikben.

Természetes, hogy itt az önével ellenkező irányt nem értem.

barátja
Kemény

*

13*

Ez a levél szoros kapcsolatban van azokkal a levelekkel, melyeket Pompéry 1860 novemberében s deczemberének elején Falkhoz intézett. Pompéry nov. 9-ikén írta Falknak, hogy *Magyarország* címmel lapot indít, egyúttal barátját kecsegtető ajánlással munkatársnak szólította fel. [Nemezi Muzeum levéltára.] Erre vonatkozik Kemény levelének második fele. — Pompéry nov. 14-ikén írt Falknak Ivánkáról, »kinek a Lónyayék által tervezett lapnál biztos jövedelmet kívántak szerezni«. Decz. 2-iki levelében pedig ez a hír áll: »Zsiga az esti lapot Lónyayék dispositiojára kívánta bízni. Sokáig folyt a tanakodás a felett, hogyan kerüljék ki a dualismust.« Erre vonatkozik Kemény levelének első fele. Ezek után a levél keltjégen levő 12-ikét 1860 nov. 12-ikére egészíthetjük ki.

28.

Edes barátom!

Pompéry nem mondott igazot, a' mennyiben ráni vonatkozik.

Hogy Emich mit beszélt neki, azt csak ezentul tudhatom meg; de itt megszoktuk rég olta Pompéry fecsegéseit, 's kezeskedem, hogy Pesten senki sem szokott az ő pletykáinak hinni.

Én itt Pesten már legalább tíz jó barátomat kértem meg, hogy ne beszéljen nekem semmit el arról, a' mit Pompéry mond. Ő a' rágalamra privilegizálva van.

A' mi az ön havi díja szaporítását illeti, az ellen nem is volt, 's nem is lesz kifogásunk.

De azt megint éppen családját tekintve, nem vehetem a' lelkemre, hogy oly jövedelmekről, melyek ezekre mennek ön lemondjon.

Ezért ajánlottam önnek, hogy a' Pesti Naplónál megtartva eddigi helyzetét; — a' mellett, ha nagyon kecsegtető feltételeket kap, akkor írjon más lapban is. 'S csak arra kértem, hogy ekkor igyekezzék több lapban szerezni munkát.

Most is ismétlem, hogy bár mennyire toldaná is még a' Pesti Napló az ön honorariumát; még is *az én szerkesztésem alatt nem fog öntől oly értelemben vett exclusivitást kívánni*, mely önnek nagy öszlet pénzvesztést okozhatna.

nov. 29-ka

barátja
Kemény

Csengery tudtommal csak a' m. akadémiáról ír Pomperynek, 's erre én szabadítottam fel.

*

Ebben a levélben is a körül a tárgy körül forog szó, mint az 1860 nov. 12-ikében. Másrészt Pompéry is 1860. évi novemberi leveleivel akarja Falkot a *Pesti Naplótól* elhódítani; nov. 10-iki s nov. 19-iki levelében épen azt feszegeti, vajjon emelik-e Falk tiszteletdíját Kemény és Emich. Ezek után a levél alján levő nov. 20-ika csak az 1860-ik év nov. 20-ika lehet.

29.

Pest decz 6ka.

Édes barátom!

Közelebbi cikkét a *percz ingerültsége* miatt csonkítva kellett adnom. Ha a Pesti Napló a' hivatalnokok ellen philippikát ír, a' mekkora befolyása van e' lapnak, bizonyos vagyok benne, hogy minden erős kifejezés viszhangja Kecskeméten, Szegeden, N. Kőrösön sät. betört fő lesz, — nem is említve az üvegeseknek okozandó hasznót.

Ez az ingerültség valószínűleg pár hét alatt lecsillapul; de addig nekünk a' levélrezgés miatt is aggódó féltékenységig kell kíméletesnek lennünk, még az érdemetlenek irányában is.

hiye

Kemény

*

Ezt a levelet Beksics Gusztáv is közölte munkájának 184. és 185-ik lapjain, de úgy, hogy a levél élén álló hiányos keltet: decz. 6-ikát minden megokolás nélkül 1859 decz. 6-ikára változtatta át. Az az ingerültség azonban, melyre Kemény levelében céloz, valójában az az izgalom, mely a magyar nemzetet az októberi diploma kibocsátása után fogta el. Ezt árulja el Kemény is azzal, hogy a *Pesti Napló* 1860 decz. 7-iki számában Lukács Mórícz vezetőcikkét adta, melynek címe: *A zavarások és a városok rendezése*. Itt említette Lukács: »Városainkban másfél hónap óta — mondhatni — interregnum van.« Itt figyelmeztette az ifjúságot arra is, hogy ablakbetöréssel és már jelentéktelenné vált jelképeknek összezúzásával sem sikert, sem babért nem arat. Ráakadhatunk Falk cikkére is, melyet Kemény csonkítva adott, az 1860 decz. 4-iki számban, hol Falk a közigazgatási hatóságok jogait feszegeti, melyek egyéni nézetek alapján foglalnak le lapokat. Kemény levele tehát 1860 decemberére vonatkozik s 1860 decz. 6-ikáról való.

30.

Édes barátom!

Azért nem küldhettem el előbb a' cikket, mert bár közöltem az illetőkkel, mégis be akartam várni Deák visszajövetelét.

Nem látta-e a Pesti Napló munkatársainak képét?

A' Salamon képe alá a Pompery neve van írva, 's az ön képe alá a' Danielik neve.

'S ennek a' vállalatnak költségét Emichkel együtt hordozom; mert a művész nem tudta kifizetni.

Képelem, hogy ily confusio mellett lesz elég fizetni valónk.

Nőjét ezerszer idvezlem, és szerencsés ujévet kívánok.

barátja

Kemény

*

A *Pesti Naplónak* 1860. decz. 30-iki száma közli azt a hírt, hogy a *Pesti Napló* munkatársainak arczképe, Maszák Hugó rajza, elkészült, s hogy a nevek fordított sorrendben vannak alája nyomva. Kemény tehát ezidőtájt írta levelét. Erre mutat levelében az a kijelentés is, hogy Deák visszajövetelét várja. Deák ugyanis 1861. decz. 27-ikén volt Ferencz Józsefnél kihallgatáson.

31.

1860. decemberének végéről, vagy 1861. elejéről való az a levél, melyet Beksics Gusztáv munkájának 293—295. lapjain közölt, de úgy, hogy Pompéry nevét pontozva adta s egy mondatot tévedésből kihagyott. A levélben Kemény Danieliket védi az ellen a vád ellen, hogy Falkot ócsárolta. Már pedig Pompéry 1861-ik évi decemberi leveleiben izgatja Falkot Kemény és Danielik ellen. 1860 és 1861. határára mutat a levélben az is, hogy Kemény Pompéry lapjáról, a *Magyarországról*, mely 1861. elején indult meg, ezeket írja: »Míg *Magyarország* — vagy hogy is hívják — nagy közönségnek fog örvendezni.«

32.

Édes barátom!

Feb. 1-jén

Beteg vagyok. Sok gyűlésem, bizottmányom és dolgom van.

Ezért kelle késnem a' válasszal.

Hogy keresztül tör-e Nadaskayné ügyével? nehéz kérdés.

Adhat alkalmat félreértésekre.

A' magyar bőkezű, de főleg hiuságból 's népszerű érdekekért.

Azonban pár száz forint is ér valamit, 's ahhoz juttatni egy szűkös-ködő családot keresztényi kötelesség. Csak aztán Pompéry is álljon elé a lapjaival és secundáljon. Különben a' dolog ellenünk fordíthatik.

barátja

Kemény

A levél címe: Sr. Hochwgeb. Herr Max v. Falk Wien Sparkassa Gebäude. Postai bélyeg: Pesth 2/2. Wien 3/II. 9—11 Fr.

*

A sok gyűlés és bizottmány, melyet Kemény levelében említ, szabadabb politikai légkörre mutat. Ilyen volt az 1860-ik évi októberi diplomára következő kor. Mivel a levélben Pompéry lapja is szóba kerül, mely 1861. elején indult meg, a levél inkább az 1861-ik év mozgalmainak emléke lehet. Ide vezet bennünket Nádaskayné segítésének ügye is, minthogy Nádaskay 1860. szept. 15-ikén halt meg. Ez alapon a levél keltjében febr. 1-jét 1861. febr. 1-jére egészíthetjük ki. Következtetésünkkel összehangzik a *Magyarország* 1861. nov. 16-iki számának az a híre is, hogy Nádaskay Lajos özvegye szülészetre képezte ki magát s Pesten telepedik meg. Ez már annak a pártfogásnak jele lehet, melyet Kemény sürgetett levelében.

33.

Édes barátom!

A' Pesti Naplót confiscáltak és beperelni fogják az ön cikkéért, mely a' rendőrség nézete szerint nyílt fölhívás a' forradalomra.

Én a' cikkből két sort kihuztam volt, mely némi vonatkozással bírhatott.

Igy a' mint megjelent nem látszik azon qualitással birni, melyet benne bámulnak és rettegnek Abdera politikusai és bölcsei.

barátja
Kemény

*

A levél tartalma kevés fogódzót nyújt a levél pontos keltjének megállapításához. Leginkább beleillik a levél az 1861-ik év második felébe, mikor a Schmerling-kormány a sajtót folytonos lefoglalásokkal és pörbe idézésekkel akarta megfélemlíteni. A *Pesti Napló* 1861 nov. 14-ikén jelentette, hogy a lapnak aznapi számát a rendőrség lefoglalta. Nem lehetetlen, hogy a *Pesti Napló* híre ugyanarra az esetre vonatkozik, melyet Kemény érint levelében. Valószínűbb is, hogy Falk fogsága után óvatosabb volt, s hogy inkább fogsága előtt, tehát 1862 előtt került forradalmi izgató hírébe.

34.

Mikor Falkot a *Wanderer*-ben megjelent cikke miatt elítélték, Kemény levelében értesítette, hogy Zsedényi szerint a feltörvényszék mint fog róla ítélkezni. Beksics Gusztáv ezt a levelet kiadta munkájának 298. és 299-ik lapjain, de tévedt, mikor azt mondta, hogy Kemény 1863-ban írta levelét. Minthogy a *Pesti Napló* 1862 márcz. 28-ikán jelentette Falk sajtópörének befejezését, a levél nem sokkal ez időpont után keletkezett.

35.

Édes barátom!

A' mennyire csak időm engedte, eljártam a' megbízásban. D... nem hiszi, hogy használjon, de különben késznek mutatkozott. E... és a többiek kéri küldjön le formularet, melyet letisztázva aláírhasanak. Mondták, hogy Pompéryt ne vegyitsem bele. Én ugyan nem tagadom meg e' kívánságot; de azt szeretném, hogy ön őt is figyelmeztesse.

híve
Kemény

*

Ez a levél is Falk elítélésére vonatkozik, s nem sokkal az előbbi után 1862 áprilisában írhatta Kemény. Mindenesetre május előtt, mert máj. 1-én Pompéry állott katonai törvényszék előtt s akkor már alig tehetett volna valamit Falk érdekében.

36.

Azt a levelet, melyben Kemény a felséghez intézendő folyamodásról ad tanácsot, már Beksics Gusztáv közölte munkájának 299. és 300-ik lapjain. Itt említi Kemény, hogy a magyar közvélemény Pompéryt is kárhóztatta, mért mentette magát s mért nem tartott philippicát. A *Pesti Napló* 1862 máj. 18-ikán közölte azt az ítéletet, mely szerint Pompéry négy havi börtönre ítéltetett, aug. 19-ikén pedig azt a hírt hozta, hogy Pompéry fogságidejének hátralevő része elengedettett. A Beksicstől közölt levél e két időpont közt keletkezett.

37.

Edes barátom!

- 1) folyamodjék a' nője és menjen személyesen őfelségéhez.
- 2.) Emich a' svabhegyen lévén a' pénzre nézve csak holnap beszélhetek.

Isten adjon erőt a' megpróbáltatások közt.

A' napokban tán felmehetek Bécsbe.

barátja

Kemény

*

Ez a levél már Falk fogságának idejéből való, mely a *Pesti Napló* híradása szerint 1862 szept. 16-ikától nov. 21-ikéig tartott.

38.

Vasárnap

Hogy igen kitűnő cikkkét nem adhatom, igen sajnálom.

De utasítva vagyok sok tekintetknél fogva ahhoz, hogy e' szót dualismus ne használjam.

Eleget törtem a' fejemet, hogy mivel helyettesíthessem; de lehetlen volt oly cikkben, mely éppen ezen sarkon fordul meg.

barátja

Kemény

*

Falk azt mondja *Kor és jellemrajzok* című munkájában (70. l.), hogy fogságából kiszabadulva kísérte meg, nem lehetne-e a *Pesti Napló*-ban folytatni a dualismus melletti hadjáratot. E szerint Kemény levele az 1863-ik év táján keletkezhetett.

39.

Edes barát[— — —]

[— — —] Eötvöستől [— — —] hogy [— — —] alay azért [— — —]ol;
[— — —]rt utazik [— — —]

A Szentistvántársulatban nagy a' zavar, 's még önre is zörgölődnek. Törököt és Huczot lemondásra fogják kényszeríteni.

Ugy látszik a bécsi reichsrath nem örömet harap bele a' savanyu almába: értem a reformaktát.

Azt sem bánom, ha megbuktatják; mert legalább a' Nagynémetország-féle megoldás definitive fiaszkot fog vallani, 's fata viam inveniunt.

híve Kemény

A levél czíme: Sr. Wohlgeboren Hr. Max Falk Wien. Sparkassengebäude. Postai belyeg: [— — —] Wien 15[— — —] 9—11 Fr.

*

A levél megrongálva került a Nemzeti Muzeumba. Benne Keményt a reformakta érdekelte, melyről a *Pesti Napló*nak 1863 aug. 27-iki számában írt vezetőcikket. A *Pesti Napló* 1863 szept. 18-ikán jelentette, hogy 30 reichsrathi képviselő a Fegyvertárban a reformaktát gyanakodva fogadta. Ez időből való lehet tehát Kemény levele. Ezek után a megrongált postai bélyegzésből megmaradt 15-ikét 1863 szept. 15-ikére egészíthetjük ki.

40.

Édes barátom!

A' Kisfaludy társaság rám akar tukmálni egy parentatit és egy részletes elmélkedést Vörösmarty fölött.

Ha el nem fogadom: akkor *minden esetre* írni fogok az ön röpiratáról;

Ha pedig elfogadom, akkor *csak valószínűleg*.

barátja
Kemény

*

Arany János *Koszorújának* 1863 decz. 6-iki számában áll az a hír, hogy a Kisfaludy-Társaság 1864-ik évi februári közülésének tárgya Kemény Zsigmondnak Vörösmartyról mondandó emlékbeszéde lesz. E szerint Kemény körülbelül 1863 decemberének elején írhatta levelét.

41.

Édes barátom!

Ne kívánja ön, hogy logikaivá tegyem a' Naplót kritizálók gáncsát, miután magam sem értem.

Annyi bizonyos, hogy most már három táborból van elég opponensünk.

1.) a' szélsőkéből, kik gyanakosznak ránk, — sőt még Deákra is; állitolagos békülékenységi hajlamok miatt.

2.) A' conservativokéből, kik tőlünk nem szakadtak el; de érzékenységük acutus nyavalyává vált.

3.) a' magunkéből, kik közül számosan az abszolutismussal egyenlő csapásnak tartják Schm...t, 's a' változást csak azért is becsülik, mert változás.

Nem vonatkozottam én finanziaai czikkekre, csak fátyol alatt akartam sejtetni önnek, a' mit most kénytelen vagyok nyíltabban mondani: hogy t. i. akár saját rövid látásunk, akár a reichsrath voracitása által, mely mindent felfalni akar, oda vannak vive a dolgok, hogy az abszolutismus is inkább acceptáltatik, ha önöknél is egyenlőn grassal, mint a' liberalismus, mely tőlünk rabol. Oda vagyunk vive — nem magamra czélzok —, hogy R...g és Schm..., a' circusban két gladiatorknak tekintetik, 's az a' közönség hangulata, hogy legjobb, ha mind a' kettő halálosan sebzi egymást..., de ha valameiknek meg kell maradni, legyen az R... Majd akad az élő számára új gladiator.

Én nem hiszem, hogy a' mostani idő nekem való legyen. Folyvást gondolkozom a' szerkesztéstől menekülésre. Emichnél a' felmondási időt rövidre tűztem ki. Befolyásom saját pártomra is csökkenni fog.

barátja

Kemény

*

Ez a levél mindenesetre 1864 októbere előtt keletkezett. A *Pesti Napló* ugyanis 1864 okt. 25-ikén jelentette, hogy Rechberg gr. beadta lemondását. Különösen heves volt a küzdelem Schmerling és Rechberg között 1863-ban. Ez időből származhatik Kemény levele is.

42.

Pest jun 16 kan

Édes barátom!

Menjen a' mikor tetszik, csak írja meg a' napot.

barátja

Kemény

*

E jún. 16-ikán kelt levél a következőkkel együtt leginkább beleilik az 1864-ik év júniusának mozgalmába.

43.

Édes barátom!

A' miről írja, hogy nem megy, nagyon könnyen fog menni. Tessék csak Marienbadba indulni, július 4 ke vagy 5-ke körül.

barátja

Kemény

*

Ez a levél is, mint a megelőző, a nyaralás ügyét érinti s 1864 júniusából való lehet.

44.

Édes barátom!

Vettem levelét, 's akként intézem külföldre utazásomat, hogy az összetalálkozzék az ön szünidőjének elteltével.

Nőjét különösen tisztetem, Frankenburgot idvezlem.

barátja

Kemény

*

Ez a levél a két megelőzővel együtt ugyanarra az ügyre vonatkozik. A három levél szerint Falk júliusban nyaralt, Kemény pedig augusztusban indult külföldi útjára. 1862-ben Falk sajtópöre miatt erről szó sem lehet. 1863-ban ugyan Kemény aug. 1-én Berlinben jár, júniusban azonban teljes erővel folytatja hírlapírói tevékenységét. Leginkább összevágna az 1864-ik évi viszonyok a három levél tartalmával. Ez évben júl. elején még két cikket adott Falk a *Pesti Napló*ba s csak aug. 9-én folytatta hírlapírói munkásságát. Hogy Kemény ez után indult külföldi útjára, mutatja Beksics Gusztávnak az az értesülése [*Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 270. l.], hogy Kemény aug. 21-ikén már Konstantinápolyban járt. Ezek után a három levél keletkezésének idejéül legtöbb valószínűséggel 1864 júniusát tarthatjuk.

45.

Az a levél, mely 1865 jan. 27-ikén keletkezett s Deáknak Lustkandl ellen írt röpiratáról szól, már megjelent Beksics Gusztávnak Keményről szóló munkájában a 296. és 297-ik lapokon.

46.

Edes barátom!

30 Jan

En csak annyit tudtam összesen a' Lusth-Deák ügyről a' mit önnek írtam:

- 1) Hogy Deákot az említett barátai a' kiadásra kérték;
- 2) Hogy rám bízatték az átolvasás azon tekintetben, hogy a' mostani sajtó törvények szerint van-e benne sajtóvétségi objectum? a' mire én azzal feleltem: nem hiszem, hogy volna.
- 3) Hogy a' magyar szöveknek Csengery az ingyen tulajdonosa.
- 4) Deáktól hallám, hogy Csengery Budenzet bízta meg a' fordítással.
- 5) Hogy Budenz, mikor Csengerytől kértem — a' mult szerdán — két ívet fordított le belőle (alkalmasint kézirati ívet)

Egyebet a' dologról épen semmit sem tudtam.

A' mult vasárnap Csengerytől hallám, hogy Rath 1000 forintot ígért a fordítási jogért, de Deák nem fogadta el, azon nyilatkozattal mert Magyar kiadónak nem szeretné adni.

Barátja
Kemény

*

Az előbbi levéllel való szoros kapcsolatnál fogva ez a levél is az 1865-ik évi mozgalmak emléke, azért keltjében a 30 Jan-t 1865 jan. 30-ikára kell kiegészítenünk.

47.

Edes barátom!

Igen röviden válaszolhatok.

Fanta urat a' legényem úgy jelentette be, hogy a' Wanderer szerkesztőségéhez tartozik: 's ezért kérdezősködtem, hogy ön egészséges-e, be jött-e a városba? Mert nem tudok semmit önről.

Ő csak azt válaszolta, hogy a Wanderernek ön még eddig nem írván, azt következteti, hogy falun van.

Aztán beszélt Zichyról, mutogatván: mennyire helyesen járt el az Esterházy ügyben.

Én mondtam, hogy miattam igazza lehet Zichynek; de egy szót sem engedek e' tárgyról a' Pesti Naplóban megjelenni.

Min ő busult.

Ludassyról csak azt mondtam — az ő tudaklására — hogy ha Bécsbe megyek a' hónap vége felé, akkor visszaadom neki a' pesti látogatását. Tudniillik 22-ken Deákhoz akarok menni, ott két napot ülök, 's aztán eshetőleg Bécsbe és Salzburgba megyek.

Ezt mondtam neki.

Most azonban úgy hiszem, hogy Szentlázlórról rögtön Pestre térek vissza; vagy ha Bécsbe felrándulok is, akkor onnan fogok Deákhoz utazni.

Hogy a' Pesti Napló minő helyzetű a' politikában; az később dől el. A' tény csak az, hogy én Scnyeit akartam Cancellárnak; Deák Majláthot, 's az ő kívá sága teljesült.

Terv szerint ezen urak a' magyarországygyűlés bizonyos stadiumában le fognák mondani.

Majd meglátjuk teljesítik-e ígéretöket.

barátja
Kny

*

A levél Majláth Györgynek cancellárrá való kinevezése után, tehát 1865 jún. 24-ike után keletkezett. Közelebbi határra bukkanunk abban a tervben, mely szerint Kemény 22-ikén Deákhoz akar utazni. Ez csak 1865 aug. 22-ike lehet. A *Pesti Napló*nak 1865 aug. 23-iki száma szerint ez az utazás még is történt, a bécsi útról pedig a *Pesti Napló*nak 1865 aug. 27-iki száma adott hírt. Ezek után Kemény nem sokkal 1865 aug. 22-ike előtt írhatta levelét.

48.

Edes barátom!

A' mit a' Fr—B mond az ugyan nem igaz;

de, fájdalom az meg igaz, hogy az ön czikke nálunk is nagy elégtelenséget támasztott.

Némely fordulatait praejudiciosusnak tartják ránk nézve, némely fordulatait pedig a' Lajthántuliakra nézve.

Deák is helyteleníti, 's magam is meg vagyok arról győződve, hogy van egy *későbbi stadium*, midőn csakugyan értekezünk kell a' Lajthántuli alkotmányos testületekkel, miután az *osztrák császár* apsolutisticus uralkodó lenni megszűnván, nem gerálhatja magát azon jogok plene-potentiariusaként, melyek nem kizárólag az ő jogai.

Én adtam az ön cikkét, miután bizonyos latitudót szoktam e' részben gyakorolni, 's miután a' főbb momentumnak azt tekintettem, hogy valahára már szűnjenek meg a' centralista urak minket értekez-

letekre szólítani fel mindaddig, míg az országgyűlés szellemét nem ismerjük. Ily időelőtti felhívások nekünk csak a' helyzetünket rontják.

Még az, automistákkal sem akarunk most értekezni.

A másik czikkét némely kitörléssel szintén szedés alá adtam; de Deák azt visszavétette, igen meggyőző okokból.

En pártunk minden mozzanataira befolyok ugyan; de mind a mellett, ha csak egy hétig távol vagyok, nem igen merek pártczikket írni, míg egyenként nem vitatkoztam a' befolyásosabbakkal. Ebből következtetem, hogy lehetetlen távolról bárkinek is öszhangzásban tartani magát specialis érdekeink és nézeteink mozzanataival.

Ezért kell önt, Deák meghagyásából is kérnem, hogy czikkeiben adjon objectiv tudósításokat a' bécsi ügyekről, és azonkívül külföldi vezércikkeket.

A' mi specialis kérdéseinket pedig ne tárgyalja.

barátja *Kemény*.

Pest octb. 19-kén 865.

*

A levél keltjében az évszám ép úgy olvasható 863-nak, mint 865-nek, de hogy az, utóbbi a helyes, azt elárulja a levél egész tartalma. Legfőbb bizonyíték a *Pesti Napló*nak, 1865 okt. 25-iki számában b. Kemény Zsigmond vezetőczikkében az a kijelentés, hogy a bécsi lapok Falk okt. 15-iki czikke miatt dühöngenek.

49.

22/10 1865

Édes barátom!

Csak azokat a' szerencsétlen közös ügyeket ne említse. Ez az értelme a' levelemnek az objectiv előadás vonatkozik arra, hogy ha említeni kell, mert mozzanat, akkor objective mondja el a' mondandót.

Financz czikkeket, 's a' ministerium politikájával ellenkezőt, körülmények szerint akár menyit írhat.

Hogy ön hagyja-e előbb el a' Pesti Naplót vagy én? az nagyon kérdéses kérdés.

Pár hónap alatt is visszavonulhatok.

Ha pedig az országgyűlés rossz véget ér, a' mi kevés pénzem van egy külföldi bankba teszem vitalitiumra, 's becsületes schweitz-i paraszt leszek Interlacken körül valahol vagy Basel körül.

Ezt Deák rég olta tudja.

barátja

Kemény

*

A levél az előbbinek magyarázata s a rövidített keltezés szerint 1865 okt. 22-ikéről való.

50.

Édes barátom!

Miután nem volt elég confusio az ön megérkezésekor, kellett hogy legyen eltávozásakor.

Reggel 9 órára előleges gyűlést hirdettek, ott korelnöket, jegyzőket állíttunk be. Ekkor Deák arra hívott föl, hogy menjünk a' császár elébe.

Felöltöztem, 's öcsémnek megmondottam, hogy csak 2 ó-ra után mehetek haza, 's kérje meg önt, hogy addig várjon reám.

Mikor indulni akartam a' várba, jött a' városból a' felszólítás, hogy mi 5 pesti követ az indóházhoz menjünk a' császár elébe.

Ugy történt. A' császárt nagy éjjennel fogadtuk.

De már akkor nyargalni kellett kocsival Budára, hogy a' többi képviselőkhöz csatlakozzunk. Azonban az udvar napirendében nem volt ez a' non putarem. Ránk 8 ó megjelent követre az ördög sem számított.

A' főurak már a' kapornába elmentek imátkozni, 's mi a' palotának szobáiban 's részert a' portásnál ültünk 's respective dideregtünk délután félnégyig.

Félnégytől négyig kerestem a' kocsimat.

Négykor haza indultam elféződva egy könnyű palástban. Történetesen már reggel hat órákor reggeliztem, 's olyan éhes voltam, mint a' farkas. Megállítva kocsimat ettem egy bornyuszeletet, 's azzal Gorovéval együtt — kit hasonló sors üldözött el kelle mennem a' clubbunkba, hogy gyors tanácskozáshoz hívjunk meg Lonyayhoz holnap négy órára oly egyéneket, kik szorosán a' pártármalatunkhoz tartoznak.

Ekkor megkellett volna jelentenem Deáknak, hogy ő is jöjjen el, de nem vala otthon. Ennyi zaklatás után megérkeztem fél-kilenczre Frohnerhez, hogy ebédeljek vagy respective vacsoráljak.

Most 10 orakor lépek szállásomba, kapom ön jegyét és sorait, 's hogy nem excusalom magamat azért mert ma estve nem tehetem legalább bucsu visitemet önnél, az oka az, mert a' penna kihull kezemből oly bizonyuan fáradt vagyok.

barátja

Kemény

*

Ez a levél annak a napnak izgalmaát írja le, melyen az uralkodó, Ferencz József, Pestre érkezett, hogy az országgyűlést megnyissa. Mint Szász Károly *Egy képviselő naplójegyzeteiben* adja elő, a képviselők 1865 decz. 12-ikén tanácskoztak a fogadás módjáról s a korelnökségről. E napnak, 1865 decz. 12-ikének estéjén vetette Kemény papírra kuszált sorait.

51.

Édes barátom!

Hogy Török egy indiscret és haszontalan ember: azt ön minden commentar nélkül is képzelni tudja.

Az nem igaz, hogy az ön czikke miatt nagy lárma lett volna Pesten, 's hogy népszerűségét veszély fenyegette volna.

Senkitől sem hallottam legkevésbb korholást sem.

A' dolog ebből áll:

Hitelintézeti gyűlés tartatott Károlyi György grófnál. Én nem jelentem meg Deák iránti engedékenységből.

Estve azonban hozzám jön gróf Barkoczy és sajnálkozva kimaradásomon, mellékesen említé, hogy ő és egy másik ember megütköztek azon, hogy a' Pesti napló az uszuratörvény eltörlése mellett nyilatkozik. A nagy földbirtokosok kényelmesebb helyzetben vannak e' kérdésnél; de a' megyei nemesség megszínlené az 5 procentes 's respective 6 procentes — mert betáblázott — fundationalis és árvapénztári kölcsönöket. Miután nálunk sok millio forint hever a clerustól kezdve számos oly helyen, mely a' kölcsönadáskor indirecte sem hája át az uszuratörvényeket; ő (Barkoczi) ugy hiszi, hogy a' Pesti Napló, melynek előfizetői ezen osztályból vannak, legjobban tenné, ha sem pro sem contra nem nyilatkoznék az uszura-kérdésben.

Én gróf Barkoczynak több ellenvetések után azt feleltem, hogy közleni fogom a' dolgot Deákkal is.

Török e' beszélgetés alatt a' szomszéd szótában volt.

Ime! az ő becsületes szándékból írt levelének eredete és hordereje.

Deákhhoz csak tegnapelőtt mehettem el.

Ő azt mondá, hogy elvileg az uszuratörvény eltörlésének barátja; de úgy hiszi, mikép azon tárgyak közé tartozik, melyek leginkább követelik minden érdekek kihallgatását az átmenet könnyítésére nézve.

Maradjon a' diéta feladatául az uszura ügye.

'S mi kerülünk minden nogatást arra, hogy a kormány egyoldalulag intézkedjék.

Általában óvakodjunk oly kérdések discussiójától, melyben a' cikkek kimondott vagy elhallgatott végeszméje az, hogy siessen tehát a kormány octroyozni ilyen meg amolyan törvényt.

E' sorokat ön tájékozasára írtam nem a kérdések hanem Török János felől.

Nőjét szívesen idvezelve maradtam

hű barátja

Pest 8 dik jan.

Kemény.

Keménynek kék czeruzával írt jegyzete:— Kívánja-e ön vissza a cikket, én úgy vélném, hogy pár hétig a wanderernek sem kellene erről szólni. *Kemény.*

*

Kemény jan. 8-iki levelét olyan évnek januárjában írhatta, melyben a *Pesti Napló* tekintélye nagy súlylyal esett a latba, melyben Kemény Deák gondolkodása szerint törekedett igazodni, melyben a kormány legfeljebb octroyozhatta a törvényt, s melyben a diéta munkája inkább csak a hazafiúi reménykedés tárgya volt. Ily időpont volna az 1861-ik, 1866-ik s 1867-ik év eleje. 1861 januárjában azonban a politikai viszonyok sokkal sivárabbak voltak, hogy sem a diéta beható munkáját

remélni lehetett volna, másrészt ekkor Kemény is több függetlenséget árult el Deákkal szemben. Az 1867-ik év elejére viszont annál kevésbé gondolhatunk, mivel ekkor már a Majláth-kormány napjai meg voltak számlálva. Leginkább összeillik a levél szelleme az 1866-ik év elejével. Ekkor a politikai élet szálai Deák kezébe futottak össze, a *Pesti Napló* Deák szócsövének tekintették, s a kiegészítés gondolata uralkodott a pártok hangulatain.

Kemény levelének vezető eszméi is feltűnnek a *Pesti Napló*nak 1866-ik évi januári számaiban, főképp Kemény szerkesztői munkájában. A *Pesti Napló*nak 1866 jan. 6-iki számában Seregi Józsa cikkéhez a szerkesztő majdnem ugyanazokat a megjegyzéseket fűzi, melyekkel Keménynek Falkhoz intézett levelében találkozunk. Midőn a cikkkiró ideiglenes szabályokat sürget a végrehajtási eljárás megváltoztatására, a szerkesztő csillag alatt azt fejtegeti, hogy a félrendszabályt sem célszerűnek, sem az alkotmányos elvekkel megegyeztethetőnek nem tartja. Még határozottabban tiltakozik a szerkesztő egy másik jegyzetében az octroirozás gondolata ellen, mikor a cikkkiró az 1861-ik évi országbírói értekezletre s az akkori országgyűlésre az octroirozás vádját akarja rásütni. Mindez teljesen megegyezik Kemény levelének következő gondolatával: »S mi kerüljünk minden nőgatást arra, hogy a kormány egyoldalulag intézkedjék. Általában óvakodjunk oly kérdések discussiójától, melyben a cikkek kimondott vagy elhallgatott végeszméje az, hogy siessen tehát a kormány octroyrozni ilyen meg amolyan törvényt.«

Rátalálhatunk az 1865-ik év végén a *Pesti Napló*nak 1865 decz. 31-iki számában Falknak arra a cikkére is, melyben Kemény sokallhatta a kormány ösztönzését, s mely élénken foglalkoztathatta a hitelintézeti gyűlés figyelmét. Falk a kormányt elődeihez képest szabad-
elvének, szolidnak, realisnak találta, még inkább megdicsérte azért az eljárásáért, melyet a técsi hitelintézet irányában tanusított. E ismerése valóságos buzdítás volt arra, hogy a kormány a többi részvénytársulattal szemben se légyen elnéző, úgy, hogy szavai méltán kelthettek izgalmat a hitelintézetben. Kemény levele, főképp a kormány nőgatásának s a törvény octroirozásának elítélése, úgy tűnik fel, mintha Falk hírlapi fejtegetéseire adott felelet volna. Ezért a levél keltjében jan. 8-ikát nem alaptalanul egészíthetjük ki 1866 jan. 8-ikára.

52.

Édes barátom!

Az újabb postajárás szerint nekünk lehetlen az anyagokat figyelmesen áttekinteni; akkor jön a' legelső lap — Bécsből kezünkbe, midőn a' katonaszállítások előtti időben már be szoktuk zárni a' szerkesztést. Ezért most még többször vagyunk kitéve a' párt rosztalásokra, mint máskor.

Az ön közelebbi cikkére Deáktól egy levelet kaptam, melyet nagy részben közlök önnek.

»Sokért nem adnám — írja Deák, ha e' cikk meg nem jelent volna. Ismerek az oláhoknak könnyen sérthető érzékenységet; tudod, hogy

a' sértést felejteni nem tudják, tudod azt is, hogy nekünk mennyi bajt okozhatnak, 's bizonyosan okoznak is. Ellenökben tehát férfias, higgadt, komoly magunk tartása volna szükséges. De Falk sárral dobálja őket, 's elfelejti, hogy mint szabadelvű embernek soha nem kellene ily módon szollani a hirlapokban egy nemzetnek szabadon választott fejedelme ellen, 's így gunyolni a' fejedelmet is, a' nemzetet is, mely azt választotta.

En nem tudom, miként lehetne jóvátenni a' mit Falk hibázott. Kérlek gondolkozzál, mikép lehetne a' hibának fulankját elvenni.

Eddig Deák.

Hitem, hogy alkalmatlan helyzetbe estünk a' nemzetiségekkel szemben, 's hogy az országgyűlésen is érezni fogjuk ennek egész súlyát.

Kérem, a' mit lehet gondoljan ki a' rossz hatás enyhítésére, annélkül, hogy az recantatio lenne.

Majus 26-kán 1866
barátja *Kemény*

53.

Édes barátom!

Ne törődjék sokat azon, ha a' cikkét olykor megtagadják.

Nekem egész politikai irányom már vagy ötször roszaltatott. Most a' Deák párt áll a' régi déakiakból, és a' határozati párt tekintélyeiből. Ezek nálunknál befolyásosabbak azon elvnel fogva, hogy az új szita szegen függ.

A' mi a Marienbadi szünidőt illeti:

Az én szerkesztésemből 3 képviselő van, 's csak két tag és az öreg Gyurman, ki alig mozog, nem képviselő.

Csengery öt bizottmányban tag s Deák totumfacja, én három 's Királyi két bizottmányban működik, és a verificaló és kérelmezési választmányok előadója, és ennél fogva okvetlenül keresnem kell valakit, ki az ön távolléte alatt úgy vigye az ön szakát, hogy nagy és szembezőkö hiány ne mutakozzék.

Ezt reméllem pár hét alatt elintézhetem, 's akkor tudatni fogom önnel, hogy az ideiglenes egyén mely nap fogja megkezdeni a' munkálkodást.

Mind erre pedig azon esetben nem fog szükség lenni, ha a' kormány a' helyzetet fölfogva június végén az országgyűlést elnapolná, september 24-kéig, a 48-ki törvények értelmében.

barátja
Kemény.

*

Kemény e levélben azt mondja magáról, hogy három bizottságnak tagja. Minthogy a codificatio ügyében kiküldött bizottságnak 1866 máj. 12-ikén lett tagja, levelét ez időpont után írta, de mindenesetre június vége előtt, mikor — vagyis 26-ikán — az országgyűlés eloszlott.

54.

Edes barátom!

29/X.

Bécses levelét vettem.

Es rögtön Deákhhoz elküldöttem.

B. M. . . barátomat különösen idve e'je nevemben, 's mondja meg, hogy már most betegeskedésem miatt sem mehetek Bécsbe; de szándékom Zagrábba utazni, az országgyűlés oly szakában, midőn nálunk nem lesznek ülések.

barátja

K.

*

Kemény leginkább 1866 októberének végén írhatott Falknak az országgyűlés oly szakáról, melyben Zagrábba utazhatik, hisz 1865-ben az országgyűlés decz. 14-ikén nyílt meg, 1867 decemberében pedig már Falk is Pestre költözött. 1866 októberére mutat az a mondat is: »És rögtön Deákhhoz elküldöttem.« Deák Ferencz ugyanis — Ferenczi Zoltán munkájának, Deák életrajzának, III. kötete szerint — 1866-ban nov. 5-ikén jelent meg Pesten. A levél élén levő hiányos keltet, 29/X-et, tehát 1866 okt. 29-ikére kell kiegészítenünk.

55.

Edes barátom!

Az egész világ tudja, hogy én leveleket ritkán írok, — s alkalmasint még legtöbbször Deákon kívül önhöz.

Azt gondoltam, hogy arról nem kell újra értekezni, hogy ön a' Pesti Napló munkatársa és fővezércikk írója.

Programmunk ez:

Én azon nagy pártnak, melynek a' neve *Deák párt* 's melynek tagjai a' ministerek is, igyekszem erőm mértéke szerint organja lenni.

A ministeriumot pártolom különösen annál fogva, mert nincs kétségem, miként a pártunkkal meg hasonlításba jönni nem fog. Indítványokat javaslatokat terjeszték elébe, 's a' Pompéry lapja és köztem csak az a különbség, hogy ő rendesebb viszonyban lesz a' kormánygyal én pedig csak általános párti viszonyban. Én arról az illetőktől eleve értesítve valék, hogy ön Pomperynak is fog cikkeket írni, 's ezt oly természetesen találtam, hogy feleslegesnek tartám kérdezősködni is öntől e' tárgyban.

Azt is tudtam, hogy viszonyaikról ön teljesen van értesítve 's vezércikkei is arra mutattak; 's ha kétkedtem volna benne, akkor elhagyva röstségemet tüstént és több versen irtam volna önnek.

barátja Kemény

*

A levél az 1867-ik évi politikai mozgalmak emléke. Minthogy benne Kemény a *Magyarországról*, Pompéry lapjáról, mint megindulófélben levőről beszél, s minthogy a *Vasárnapi Ujságnak* 1867 febr. 24-iki száma szerint Pompéry lapja 1867 febr. 23-ikán indult meg, Kemény levele nem sokkal ez időpont után keletkezhetett.

56.

Edes barátom!

Történt-e valami B-csal?

Említettem egy alkalomkor, hogy tulajdonkép *mi* és nem a' *Majláth-consortium* távozott el azon szempontoktól, melyek szerint reményünk volt a' kibontakozásra.

Nekünk igazunk van: ha őket a' tétlenségért megtámadjuk, — 's igazunk, ha a változott idők kívánalmait szemünk előtt tartjuk: de abba nem volna igazunk, ha tagadnók, miként a' közös ügyek formulázásáról és a' 48-iki törvényeknek módosításáról közlött *scaruta* után következett volna a ministerium kinevezése.

Az után a' koronázás, *restitutio in integrum* és a' formulázott közös ügyek megerősítése a' rendes módon haladt volna.

Attól félek, hogy a conservativok eszünkbe juttatják ezen tényeket, ha szoríttatnak annak elismerésére, hogy kötelességeket vállaltak el.

barátja

Kemény

*

A levél tartalmából azt következtethetjük, hogy Kemény 1867-ben a ministerium megalakulása, a febr. 23-iki képviselőházi ülés után írta levelét. Ezt árulja el maga is 1867 febr. 28-iki vezetéccikkében, mikor — mint levelében — a Majláth-kormány szerepét bírálja.

57.

Edes barátom!

Hogy a' Lloid szerkesztését elvállalta arról rögtön voltam értesítve. Nagy öröömre szolgál, hogy már Pestre költözik és gyakran találkozhatunk.

A mi a' másik kérdést illeti, arra nézve nem vélekedhetem. Pártom nézeteit kell bevárncom

tisztelő barátja

Kemény.

*

A *Pesti Napló* 1867 decz. 21-ikén jelentette, hogy Falk Miksa a *Pester Lloyd* szerkesztésének átvétele végett Pestre érkezett. Kemény tehát ez időpont előtt írta levelét.

58.

Edes barátom!

Igen köszönöm, hogy feltette rólam, miként én ily kívánságot — ha t. i. csakugyan létezett volna — direct intéztem volna az illető helyre.

Eszemben sincs, 's nem is volt, hogy ezen botrányban szerepet vállaljak.

Vajda eljárása elég nyomorult volt, 's azt ő eléggé is szégyelli; de én, ha közbevegyülni akarnék, arra törekedném, hogy a' pör ne folyan,

hanem a' kérdés más térre vitessék; ámbár Vajdától eljárása miatt a' most nyilvánult nézetek megtagadják — mit én igen fájlaak — e' tér igénybe vehetését.

barátja
Kemény

*

Minden jel arra mutat, hogy Kemény levele azzal a sértő támadással van kapcsolatban, melyet Vajda János a *Magyar Ujságnak* 1867 decz. 21-iki számában indított b. Kemény Zsigmond, a *Pesti Napló* szerkesztője, ellen. Vajda szenvedélyes torzításokra ragadtatta magát hosszú vezetőczikkében: majd azt a 10—15 ezer forint jövedelmet feszegette, melyet b. Kemény Zsigmond boldog semmittevéséért a *Pesti Napló* után húzott, majd azt a vádat emelte Kemény ellen, hogy a szabadságharcz leverése után magasztalta a győző hatalom kegyességét s nagylelkűségét. E kapcsolat alapján gondolhatjuk, hogy Kemény az 1867-ik év végén írta levelét.

59.

Edes barátom!

Közlteni fogom ön sorait az ujdondással, ki átvette a Wanderer megjegyzését.

Ellenemre nincs — s akadályra sem fog találni — hogy a Pesti Naplóba világot lássan az ön nyilatkozata.

Egyébaránt nem látom át, hogy mit praejudicalna barátságos viszonyainkra nézve az, ha ön Lipotvárosi követ lesz.

En ugy is felsőházban fogok ülni. Az rám nézve kényelmesebb és kevesebb párturlódással is jár.

Kemény

*

Minthogy Falknak a lipótvárosi követségre vonatkozó nyilatkozata a *Pesti Napló*nak 1868 febr. 23-iki számában jelent meg, Kemény egy vagy két nappal előbb írhatta meg Falkhoz intézett sorait.

60.

Edes barátom!

Határtalan örömmel vettem szíves sorait, 's csak azt nem tudom: honnan írta?

En májbajban szenvedek 's kivált tegnapelőtt ólta már egyenesen sem tudok ülni. Nem tudom: mit fognak orvosaim tanácsolni. Ugy hiszem fördőre küldenek.

híve
Kemény

*

Mivel a levélben határozottabb adat nem fordul elő, nehéz a levél származásának idejét meghatározni.

61.

Édes barátom!
Eszökbe sem jutott elfoglalni.

barátja
Kemény

*

Ez a rövidke üzenet is sokkal határozatlanabb, hogy sem időrendbe illeszthetnők.

PAPP FERENCZ.

SZEMERE BERTALAN SÁROSPATAKI DIÁKKORABELI EDDIG ISMERETLEN VERSEI.

A sárospataki ref. főiskolai könyvtár kézirtattárában 1724. sz. a. Szemere Bertalannak, az első magyar belügyminiszternek, a Kossuth Lajos kormányzósága idejebeli miniszterelnöknek, a kiváló szónoknak, egy sajátkezűleg teleírt, 76 lapra terjedő 8r. alakú füzetét őrizzük. Címe *Szemere Bertalan ifjúkori költeményei a 20-as és 30-as évekből, s.-pataki diákkorából*. E címmel Szinyei Gerzson főiskolai könyvtárnok 1892 május 1-én látta el a füzetet, a mikor azt is följegyezte: »Ajándékozta T. Tóth Dániel miskolci ev. ref. lelkész.« Régibb, de szintén nem Szemere-től, egykori tulajdonosától származó címe ez volt: *Mulattató Kis Könyvecske*. Az illető neve, valamint az alája írt évszám is, a címlapról ki van dörzsölve.

A füzet tüzetes áttanulmányozása után legott megállapítottam, hogy ez a verses füzet Szemere ama kéziratoss verses füzeteinek egyike, a melyeket sárospataki jogászkorában irogatott tele s a melyekről azt mondja, *Naplójában*, hogy valószínűleg elvesztek. »Mint tanuló, úgy-mond, sok verset irogattam, dalokat, balladákat, epigrammokat, regéket, egy kis eposzt, két rövid színdarabot, sőt két mesét is versben s az egyiknek tárgya volt a tintavonás, melyen egy kis bogár nem tudott átmenni (ez velem, este írás közben történt), s midőn porzót hinték körül, mindenik szemben gátokat talált. Ezen eszmét dolgoztam én fel 17—18 éves koromban...« (*Napló* I. 312—13. 1855. márcz.) Ugyanazon év augusztus havi följegyzéseiben is visszaemlékszik sárospataki jogászkorabeli költői működésére. »Fiatal éveimben, írja, 16—20 év közt sok verset írtam, dalokat, balladákat, epigrammokat, két kis drámát (a Minervában 1831-ben jelent meg, gondolom Sz — n jel alatt), próbáltam eposzt is írni. Otthón megvoltak irataim közt, de *alkalmasint elvesztek*. Belőlök néhány jelent meg a pataki Parthenonban, az Árvízkönyv 3-ik vagy 4-ik kötetében (Vattay), és egy pesti almanachban (1840 v. 1841-ben Sz. Ilona szigete, Napoleon hamvai visszahozataláról).« (*Napló* I. k. 336—37.) Hogy e verses füzet valóban Szemere elveszettnek tartott füzetei közül való, azt tartalma kétségtelenül igazolja. Egy tehát már napvilágra kerül rejtekhelyéből. A *Napló*ban említett két kis dráma

közül az egyik (*Kisfaludy K. emléke. Egy felv.*) a *Felsőmagyarorsz. Minerva* 1831-iki (I. k.), a másik (*A bérczlak. Egy felv.*) pedig 1832-iki (II. k.) évfolyamában jelent meg. Ezek nincsenek meg füzetünkben.

Füzetünk tartalmából a sárospataki *Parthenon* cz. zsebkönyv I. kötetében (1834) két vers (*Az első virág, Hymnosz*), a *Felsőmagyarorsz. Minerva* 1832-iki évfolyamában pedig 5 verses mese [*A' Zerge és a Bak, A' Veréb és Fijai, A' méts (A gyermek és a mécs* címmel), *Az éji pillangó, A kis Féreg (A kis bogárka* címmel)] jelent meg. Az *Irisz* cz. verset S. Szabó József a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* 1885—86-iki (II.) évfolyamának 39. lapján nem füzetünkből adta ki, hanem a *Sárospataki Ifjú Egyesület Emlékkönyvének* 21. lapjáról. A *Budapesti Árvízkönyv* 3-ik (1839-iki) kötetében a 164. lapon a *Páris és London* cz. két-két soros epigramma jelent meg. A pesti *almanachot* (1840 v. 1841) nyilván össze-
tévészti Szemere (16 év a biztos visszaemlékezésre nagy idő!) az *Emlény* cz. kiadvány 1841-iki évfolyamával, mert ennek 238—39 lapján jelent meg *A hajóhoz melly Napoleon' hamvaiért ment* cz. verse. Szinnyei J. (*M. írók.* 13 : 668—9) azt írja, hogy a *Regélő Pestí Divatlapban* (1842—43) is jelent meg Szemerétől költemény, de ez tévedés, mert az idézett évfolyamokban nincs se vers, se próza Szemerétől.

Verses füzetünk eddig ismeretlen és kiadatlan darabjai között vannak lírai költemények (18), népregék (6), balladák (4), epigrammák (19) és egy hősköltemény a vezérek korából s egy hexameterekben írt üdvözlő vers. (A füzetben levő két prózai darab — egy rövid leírás arról, hogy egy várrom milyen érzelmeket keltett benn és egy hosszabb elbeszélés — kiadását későbbre halasztom.) A füzet legértékesebb darabjai a hősköltemény, a népregék és a balladák. A lírai darabok közül, tartalmánál fogva, kiemelkedik *A' kelő naphoz. A' reggel* cz. hazafias költemény, melyben a lelkes pataki törvényhallgató ifjú megkapóan rajzolja a haza sorsát, várva a nemzet dicső napjának eljövetelét.

A költemények, melyekben a formaérzék még tökéletesítésre, fejlődésre szorul, általában véve tartalmasak, gondolatokban bővelkedők. Tépelődésre, borongásra hajlandó, elmélkedni szerető lélekre vallanak. Szemere valóban komoly, magába zárkózott természetű már ifjú korában is. A léhaságnak, a fiatalos könnyelműségnek még az árnyéka is távol van tőle. Egyik-másik költeményéhez fűzött jegyzetének bizonyossága szerint még sétálás, utazás közben is gondolatainak művészi formában való kifejezésével bibelődik. Ifjúkori költői termékeiről azt írja 1855-ben, hogy azok egészen a magyar költők befolyása alatt, őket utánózva, jöttek létre. Ha valamely költemény megtetszett neki, annak párját csinálta. Főkép Bajza és Vörösmarty nyelvgenieje vonzotta. (*Napló.* I. 337.). E korbéli verseit azonban túlságosan szerényen értékeli, mikor azt mondja róluk, hogy «nincs eszme és tartalom» bennük, mert ha végigolvassuk azokat, úgy találjuk, hogy — ha a bájvidék stb. szavakat Bajzáéktól veszi is át s a hőskölteményt Vörösmarty hatása írja is — de egy sincs köztük olyan, a melyben komoly, magvas tartalom és erő ne volna.

Szemere két ízben, összesen 7 évig volt sárospataki diák. Az 1820—21-iki iskolai évben conjugista volt,¹ az 1821—22-iki isk. évben pedig grammatisa. Ezután 2 évig a miskolci ág. ev., 3 évig a késmárki ev. liceumba járt. Az 1827—28-iki isk. évben ismét Patakon tanul, mint a logikusok osztályának tagja. 1823 szept. 3-án subscribált, vagyis ekkor lépett a jogászok első évi tanfolyamára. Az 1828/29—1831/32-iki isk. években, vagyis 4 év alatt végezte el a jogi tanfolyamot kitűnő eredménnyel. Az 1828/29-iki isk. évben hallgatója volt a nagyhírű Kövy Sándornak, a kinél senki sem képzett több kitűnő jogászt az 1848 előtti Magyarországnak, s a kinek Csokonai (1795—6), Fáy András, Kossuth (1819—20), gróf Teleky László, Fogarasi János is hallgatói voltak.

Szemere pataki jogászkorában rengeteget olvasott. Ez volt legkedvesebb szórakozása. Valóságos könyvmoly volt. Míg pályatársai szórakoztak vagy épen czigányzene mellett mulattak, addig ő a főiskola gazdag könyvtárából kölcsönként tudományos és szépirodalmi könyvek olvasásával táplálta, növelte izmos tehetségét. Sokszor a késő éjjeli órákig, 1—3 óráig is dolgozott, olvasott. A főiskolai könyvtár kikölcsönzési naplójának csupán egy lapján 15-ször szerepel a neve. A kölcsönként művek között külföldi és hazai írók vegyesen szerepelnek. Az ő diáksága idejében nem volt Patakon ifjú, a ki annyi könyvet hordott volna ki a könyvtárból, mint ő. Pedig diákévei meglehetősen nehéz anyagi viszonyok között folytak le. Négy évig (1829—32) nem volt téli felöltője s egy kis kaputban ült 3 óráig hideg hallgatóteremben. (Csengery A.: *Tört. tanulm.* II. k. 192.) A főiskolai tantermeket csak 1858-ban kezdték Patakon fűteni.

Szemere B. jogászokodása a sárospataki diákélet történetében korszakalkotó s így a főiskola történetében is igen nevezetes. Ő, a lánglelkű, tudománykedvelő ifjú volt ugyanis az, a ki már első éves jogászkorától kezdve komolyan foglalkozott olyan ifjúsági egyletek alakításának terével, a melyek a felnőtt ifjak önképzésére irányító hatással legyenek s a magyar nyelv kiművelésére, fejlesztésére, és az izlés nemesítésére jótékony befolyást gyakoroljanak. E nemes céloktól vezéreltetve, két ifjúsági egyesületet alapított. Az egyikben theologus és jogász ifjak tömörültek, a másikban kizárólag jogászok. Az egyik, a közös, volt a *Sárospataki Ifjú Egyesület*, mely alakuló gyűlését 1832 máj. 23-án tartotta. A kitűzött cél: *»Írás, mely különösen honnyelvünket s az ízlést emeli, és az iratoknak, ha helyesek, oskolánk könyvnyomó intézetéből közre-*

¹ Dr. Kiss Ernő tévesen írja azt Szemere B. cz. 1912-ben kiadott műve 6. lapján, hogy Sz. 1820 júli 13-tól »valószínűleg csak szoktatóban volt pár hétre az ősi kollégiumban, mert csak az 1820—21 isk. évben végezte az első osztályt.« Az igazság az, hogy Sz. mint conjugista töltötte Sárospatakon az egész 1820/21-iki tanévét, de nem mint az első, hanem mint a második osztály növendéke. Abban is téved Kiss E. 7. l., hogy Sz. már 1822-től öt éven át tanult Késmárkon, mert meghitt barátjának, Csengery Antalnak előadása szerint a 11-ik életévében a miskolci evang. iskolába vitték. 14 éves korában ment Késmárkra s 16 éves volt, mikor Sárospatakra visszament. (*Tört. tanulm. és jellemrajzok.* II. 197. s köv. l.)

bocsátása.«¹ Az Egyesületben Szemere semmiféle tisztséget nem vállalt, de annál nagyobb írói tevékenységet fejtett ki. Mint az Egyesület ma is meglevő *Emlékkönyvéből* látható, írt eredeti költeményeket, fordított angolból, olaszból, németből, latinból, írt bírálatokat, buzdító, jó példát adván társainak az idegen nyelvek tanulására is, a mi akkor ritkaság volt az ifjak között.

A másik ifjúsági egyesület, mely szintén Sz. B. buzgólkodásából alakult meg, a *Nándor Vármegye*. Folytatása volt ez a Helytartótanács által 1822-ben betiltott *Pánczélvármegyének*, vagy másképp Pánczélszágnak. 1832 máj. 5-én volt az alakuló közgyűlés. Alapításával az ifjak a következő célokat tűzik maguk elé: a) gondolkodni tanulunk ... b) a szolnokságban gyakoroljuk magunkat, emeljük nyelvünket, műveljük elménket, szokunk egy gyűléshez méltó ajakkal, tanult kelemmel, nemes merészséggel szólani; mert itt mi színtoly viszonyban vagyunk egymáshoz, melyben vagynak a nagy megyék rendjei ... c) emberismeretünket gazdagítjuk ... d) erkölcsiségünket magasulásában tartja ...² A célok eme kitűzése, megállapítása Szemere B. tollából való. Sz. ez egyesületben »a' Királyi Személyes Jelenlétnek Törvénybeni Helytartója« volt. Ezt az Egyesületet, melynek pecsétjén dűledező vár körül e jellegzetes jelíge olvasható: »Dőlni ne hagy, munka s egyetértés kell,« — a Helytartótanács 1836 szept. 20-án egy törvénytelen rendelettel eltiltotta.³

Sz. B. Sárospatakról való távozása után (1832 júl.) is mindig édes emlékezéssel gondolt a múzsák tanyájára, a kollégiumi diákevekre. Gyakorta gondolt az általa alapított Ifjú Egyesületre is, a melylyel az összeköttetést levelei útján (1833-ban két ízben, 1842-ben egyszer) tartotta fenn.⁴ Összeköttetésbe hozta a pataki Egyesületet a pozsonyi Ifjú Társasággal is. Az Egyesület, munkásságának eredményét egy *Parthenon* cz. zsebkönyvben adta ki 1834-ben Sárospatakon, (Czímlapján ez áll: »A' S. Pataki Nyelv-mívi Társaságtól.«) Ennek egy példányát elküldték a Pozsonyban időző *Kölcsey Ferencz*nek, a ki 1834 szept. 7-én kelt levelében köszönte meg a figyelmet s buzdította az ifjakat a további munkálkodásra. Már előbb is írt Kölcsey egy levelet az Egyesülethez (a tanárelnöknek, Nyírynek címezve), melyre Szemere B. hívta fel a kiváló férfit figyelmét, de ez elveszett. A gyönyörű hazafias, buzdító levelet az Egyesület a *Parthenon* 1837-ben Sárospatakon kiadott II. kötetében (Kiadja A' Sáros-Pataki Magyar Társaság) a *Hálaemlék Köl-*

¹ Az alaprajzot kiadta *iff. Zsoldos Benő* a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* 1898—99-iki évfolyamának 17. lapján.

² Sárospataki főisk. értesítő. 1894—95. 39. 1. *Szinyei Gerzson*: Vázlatok és képek a spataki főiskola 18. és 19. századbeli életéből.

³ A Sz. B. alapította ifjúsági egyesületekről *Dr. Kiss Ernő*, fentebb idézett művének 8. és 9. lapján oly zavarosan, oly nagy felületességgel ír, hogy abból tiszta képet alkotni lehetetlen. Erre már, helyesen, rámutatott *Szinyei Gerzson* is. (*Sárospataki Ref. Lapok*. 1913: 55. h.)

⁴ Az 1832-ban írt leveleket kiadta *iff. Zsoldos Benő* a *Spat. Ifj. Közlöny* 1898—99-iki évf. 151 és 169. hasábján. Az 1842-ben írott levél elveszett.

cseynek cz. I. szakaszban adta ki, a Pataki Ifjak Társaságának válaszával együtt.

Szemere, száműzetésében írt *Naplójában* is több helyen találunk a sárospataki diákevekre s itt kifejtett írói működésére való meleg viszszaemlékezést (I: 312—13; 336—37. stb.). Sőt 1857 szeptember és október havában *Sárospataki Növendékek* cím alatt írt egy terjedelmes, 52 negyedrért lapra terjedő éneket, mely az 1848-iki forradalomból egyes epizódokat örökít meg költői énekekben, nagyjából élts s Patakon tanult ifjak tetteit dolgozván fel. A munka 24 részből állt, külön címekkel ellátva. »Minden népeknél megvannak — úgymond — a nemzeti harcoknak énekeik, a finnekénél is, csak mi feledkeznénk el a bajnokokról?» Kinyomatását s az országba való beküldését tervezte (*Napló* II. 84—85. l.). Tudtunkkal nem jelent meg nyomtatásban, nemzeti irodalmunk nagy kárára. (Derék dolog lenne, ha valaki e költői ének kéziratának nyomára vezetne.)

Sz. B. sárospataki jogászkorában, 18 éves korától kezdve, Kazinczy Ferencz buzdítására, 1830 márcz. havától kezdődőleg naplót írt s gondosan vezette is azt 1848 márcziusáig, tehát 18 éven át. E napló 13 kötetre terjedt. (*Napló*. II. 34 s köv. l.). E naplóba kezdetben beírta apró dolgozatait, néhány beszédét, igen sok felkészöntőt stb. A 13 kötetes napló egy része elrothadt a forradalom idején történt eladás folytán. Igen kíváncsot volna, hogy a naplónak legalább megmaradt részei előkerüljenek rejtékhelyükből.

Az előadottakból kitűnik, hogy Szemere B. költői, írói pályája épúgy a sárospataki diákevekben kezdődik, mint kezdődött a Gyöngyösi Istváné, Kazinczy Ferenczé, Barczafalvi Szabó Dávidé, Szemere Pálé és Miklósé, Kazinczy Gáboré, Tompa Mihályé, Erdélyi Jánosé, Tóth Edée, Pósa Lajosé stb.

Szemere Bertalan a sárospataki főiskola iránt érzett háláját az által is kifejezni iparkodott, hogy az *Utazás külföldön* cz. kétkötetes útinaplójának cenzurái példányát, az I. kötet előzékleveleire írt tájékoztató »Jegyzés«-sel ellátva, melyben elmondja a munka viszonytagos történetét, 1840-ben a főiskolának ajándékozta. Kiegészítő jegyzetekkel ellátva küldte meg a főiskolának *Terve egy építendő javító fogháznak* cz. 1838-ban megjelent művét is. (A jegyzetek két lapnyi szöveget tartalmaznak.) Megküldte egyéb műveit is, melyek között van egy olyan, a melyet sem könyvészeti kézikönyveink, sem Szinnyei nagy írói lexikona, sem Szemere életrőirő nem ismernek. Egy angol nyelvű röpirat ez a magyar bor kiválóságáról. Címe: *Notes on Hungarian Wines by Barthelemy de Szemere. Paris, 1861.* 8r. 40 lap. E művéről 1861 július havi naplójában így ír: »Mult hóban ráadám magamat egy angol röpiratot írni a borokról és azt be is végeztem és kinyomattam.« Az volt a célja, hogy e füzet szétküldésével alkalmat adjon az ottani lapoknak arra, hogy a magyar borról írjanak. (*Napló* II. 348.). Sz. e röpiratából idehaza a *Magyar Gazda* cz. szaklap 1861-iki évfolyamában közölt kivonatot.

Alább az eredeti betűihez híven — de a rövidítések fölöddásával — közöljük SzB. kiadatlan verseit. A baloldalt álló lapszámok a kéziratot füzet lapszámai. A költő néha a sor mellé jegyzetet tett vagy kísérletet a sor megjavítására. Ezeket a jegyzetek közt adjuk, az előbbieket SzB. jelzéssel, a variánsokat dült szedéssel. A már megjelent verseknek csak a címét adjuk a közlés helyének megjelölésével

1. 1.: Tsendes vólt az alkony, mint a' sir keble, ... [Próza. Czim nélkül.]
 2. 1.: A' Zerge és Bak. [Felsőmagyarorsz. Minerva. 1832. I: 236.]
 3. 1.: A' Veréb és Fijai. [U. o. 238.]

4. 1.:

Álom.

Merengve ültem egy ősz szirtfokon,
 'S a' kis patak mely alján zúga el,
 A' Fúvalom mely ott szálonga szét!
 Gyöngén suhogva, szép álomba vont.
 Lételre kelni látám leg merészb
 Reményimet; a' múltnak és jövőnek
 Leg szebbjeit, főmön fény villogott,
 Kezemben pálcza díszlék 's székem előtt
 Egy fél világ tolonga. Vágy kele
 Keblemben, és ezer kéz nyúla fel,
 'S pillantatom nékik bő bér leve.
 Jött a' Hír, 's villámló fényt hinte rám
 Mellytől körülem minden tárgy ragyoga,
 Jött a' hízolgók serge 's égbe vitt,

Istennek monda 's én hiú valék —
 'S csak nem meg pattant tölt keblem
 hevében! —
 Midőn egy ágyú dörgés fel riasztott, —
 Nézek — 's a' dörgés egy estvéli szellő
 Lágy hangja volt, mely lomb közt
 susongott,

*

Fény, hír, ragyoglás, csak egy
 édes-álom
 Szellő a' bal sors, mely el fújja azt
 Mi olly varázs színben tüntette fel,
 'S Halványban adja vissza álmunkat!

5. 1.:

A' Két Hangya.

Midőn serényen gyűjtögettenek
 Élelmet a' hangyák; egy halom²
 Búzáat talált kettő. Jól meg rakodék
 Egyik, de a' másnak nem engedé,
 'Ne félj, mond a' gyengébb, van itt elég.

>Meg nem szorúlsz bár néhány százig
 élj.¹
 >Jut néked elég, nekem is.¹ >Hiszem,
 Szól ám, de így lenne néked is¹
 'S ekkor haraggal úzé el szegényt. --

*

A' Gyermek.

Csoportosan játszik egy kis sereg
 Gyerkeze a' szép zöldellő mezőn,
 Fenyérekben völgyekben 's bérzfokon
 Vidám kacajjal vakmerőn szökölt,
 'S ugrándozott (a víg pajzán csoport.)³

Most végre egy csendes tó szélein.
 Állott meg; s be nézett nagy partiról
 És látja a' felhőket, kék eget
 Mélyen mozogni a' hullám alatt —
 'S sikoltva futkos meg rettenve szét
 A' képzelt mélységtől a' kis sereg.

6. 1.:

[Czim nélkül.]

Csak ő enyém és senki más,⁴
 E' szép világban ő maga,
 Elvész minden, nincs föld, nincs ég,
 Él csak szerelmem' csillaga.

Ajak, szem, száj, mind, isteni,
 Ifjodtan a' meny bennök él.
 De bennem jég a' sympathia,
 Csak a' szem néz, melljem hideg,
 Eltűnnek téli fényben ők
 Mint reggel szép álom-sereg.

Előttem zeng a' lyány sereg,
 Szépek, mint a' hajnal ha' kél,

¹ lézenge lágy szárnyal — ² nagy. — ³ nem félve semmitől.

⁴ 1833. 2. Jun. estve sétáláskor. Sz. B.

Mert szívem zárva lánglobog,
Égvén érted csak, másért nem,
'S képed szegezve magvába,
Mint a' keresztre istenem.

'S valyon hosszan ha szenvedtem,
Ha bánat és kény összedúl,¹
Léssz-e keresztben istenem,
Mégváltasz-e fájdalomból?

7. 1.: **Az első Virág.** [Parthenon. I: 14—15. Sz. * * * N. aláírással.]²

8. 1.: [Czim nélkül.]

Im egy ócska ház,
Nem magas fedél alatt,
'S engem bánat ráz,
Vérem szívemhez szalad,
A' midőn megpillantom —
Honnan ó e' fájdalom?

Ah ki fejti-meg
Honnan e' mély fájdalom,
Melly szent, melly meleg
'S néma szenvedésbe nyom? — —
'S nincs isten, mig bánatom dül,
Melly emelne tengerén túl!³

9. 1.: **Martialis.**

Miraris veteres, Vacerra, solos,
Nec laudas nisi mortuos Poëtas:
Ignoscas, petimus, Vacerra, tanti
Non est, ut placeam tibi perire.

—
Csodálod régi költőinket,
[Három sor számára üres hely van hagyva.]

Martialis.⁴

Non dolet hic, quisquis laudari, Gellia, quaerit,
Ille dolet vere, qui sine teste dolet.

—
Az még nem szenved, ki ohajtja, hogy érte csodálják,
Az szenved 's igazán, a' ki magányba sohajt.⁵

In Pontium poëtam.

Claudicat semper titubat pede Pontius uno;
Hexametrum in gressu pentametrumque refert. **Ovenus.**

—
Sántít és mindég inog egyik lába Dörének
Hexameterben lép 's pentameterbe biczent.⁶

Irisz. [Sárospataki Ifjúsági Közlöny 1885/86. évfoly. 39. l.]⁷

¹ Remény 's bánat ha...

² 1833. 17. 18. 19. Ápril. Sz. B.

³ 1833. 27-ik Máj. estve. — Sétáláskor egy ablak alatt. Sz. B.

⁴ Az itt következő műfordítások »A Sáros-Pataki Ifjú Egyesület« ívrétalakú, bekötött s a főiskola könyvtári kéziratrárában őrzött Emlékkönyvében is megvannak a 74—76. lapokon, Szemere Bertalan sajátkezű írásával, e czímmel: *Próbafordítások angolból, németből és még eredeti Epigrammák.*

⁵ 1832. 8. Jul. Sz. B.

⁶ 1832. 8. Jul. Sz. B.

⁷ 1833. 9. 1. Ápril. Sz. B.

10. 1.:

Pope Newtonra.

All nature and all her laws lay in hid night,
God say: Let Newton be; and all was light.

Setétbe borúlt volt a természet 's törvényje
Szólt az Úr: légy Newton; 's meg lett a' napfényje.

Prof. Szilágyi.¹

En.

A' természet 's rendszere sűrű ködbe' borongott
Szóla az Úr: Newton légy, 's leve tiszta világ.

vagy

A' természet és törvénye éjbe volt merült,
Szól Isten:² légy Newton; és mindenre fény derült.³

Myron's Kuh.⁴

Warum säumtest du, dein Bild sogleich zu beleben,
Myron? den Augenblick später erstrarrte das Erz.

az az

Myron, mért nem adál művednek éltet azonnal? —
Egy pillantat után meghidegüle az ércz.

Auf das Bild eines Richters.

Bild vom Holze, wer bist du? Ich bin der nimmer bestochne
Ptolomäus; ich mag auch im Gebilde kein Gold.

az az

Halld, te fakép, ki vagy? Én vagyok a' megvesztegetetlen
Ptolomäus; nem kell képbe' se' nékem arany.

Auf Jupiters Bildsäule vom Phidias.

Dir ist entweder Zews vom Himmel hernieder gestiegen;
Oder du stiegst hinauf, Künstler, ü sahest den Gott.

az az

Nagy művész, hozzád vagy Zewsz maga szálla le mennyből;
Vagy te mentél hozzá, 's láttad az istenapát.⁵

¹ Szilágyi Márton a természettan és mennyiségtan tanára a sárospataki főiskolában († 1790). Az *Emlékkönyvben* az angol szöveg után a Szemere fordításai következnek s azután közli a Szilágyi professzorét, amely alatt ez olvasható: »Jegyz. Valóban méltó, hogy vetélkedjünk e' pár sor' álttételében; itt az eredetihez csak közelíteni lehet, elérnünk nincs reménység, hogy t. i. azt két sorban olly erővel adhassuk, mint Pope adá. Hány szót tömhet az angol egytagu szavaiból egy pár sorba, 's mi keveset mi hosszú szavainkból! Itt két szót kivéven mind egytagu.«

² [*Emlékkönyvben*: Szól az Úr:]

³ 17. Jun. Az útban fordítam; t. i. Vattáról Patakra. Sz. B.

⁴ E cím felett az *Emlékkönyvben* még ez olvasható: A' | görög Anthológiából | Herder után |. A fordítások 1—5 sorszámmal vannak ellátva az *Emlékkönyvben*.

⁵ 30. Jun. Sz. B.

11. l.: **Leicht sey dir die Erde.**

Gütige Mutter Erde, wer dir im Leben nicht Last war,
O, den birgest du sanft, birg' den Ansigenes so.

az az

Jó anya, föld, éltebe' ki néked nem vala terhül,
Ó, lágyan feded azt, fedjed így Ansigenest.

Myron's Kuh.

Kalb, was suchest du hier an meinen Brüsten u blöcktest?
Milch verlieh sie mir nicht, Myrons erschaffende Hand.

az az

Borjú, mit keressz itt, 's tölgyem' mért döfdösöd öszve
Tejt nem adott Myron' isteni karja belém.¹

12. l.: **Hýmnosz.** [*Parthenon* (1834) I. k. 16—19. Aláírása: Sz*** N.²]

14. l.:

Juli.

Ablakában áll
És kicsiny fejét
Szép kezére hajtja le;
És merengve néz
Szívének szent lángjain
Hó 's vihar között,
Messze . . . messze ki
S' néma bánatú szemében
Vágy 's kívánság olvadoz.

Téli hó 's vihar
Zúg kis ablakán.³
'S ő merengve néz⁴
Érzelmének távolában
A' havas szélvész után,
És lelkében felvirúl
Bájtavasznak kellemében
A' kép, mellyért lángol ő.⁵

¹ E *Próbafordítások* után az *Emlékkönyvben* Szemere B. következő sorai olvashatók: »Jegyz. A' fordító nem üres s' szokásbeli mentségnek kívánja vétetni, midőn mondja, hogy ő ezeket inkább intésül fordítá, mint vetélkedésből az eredetivel; mert vajmi érzi ezöknek hiányait, 's azt, hogy epigrammákat fordítani minden parányiságuk mellett is nagy munka. Bátorodik ajánlani a' fordításbeli studiumot azon társainak, kik nyelvöknek bőséget, hajlékonyságot, tömörséget ohajtanak. Kezdőknek mondhatatlan hasznu a' fordítás minden szempontból, e' próbálja meg a' szorgalmat, a' türelmet, — de a' hű fordítás, in regula, csak eredetiből tétethetik.«

Az *Emlékkönyvben* a *Próbafordítások* és a most közölt Jegyzet után következő *Epigrammák* (1—5) közül a három első megvan a versesfüzetben (47. és 53. és 65. l.), de a következő kettő (4. és 5.) nincs meg:

4. Nincs nyíl, mond Mari, már, 's villámként lánykebelembe
Röppen száz ezer, kék szeme' mélyeiből. (1829. Ápril.)

5. Megvetem a' rangot, Füli így szól, a' tudományt is;
Azt megvetni, mi nincs, jó Füli hogy lehet az. (1829. Ápril.)

Az ezeket követő *Gnóma* megjelent a *Parthenon* (1837) II. 44. »Könyv-pálya« czímmel. Sz*** N. aláírással. Az *Emlékkönyvben* ez a keltezés van alatta: (1829. Ápril.)

² E költeményt Szemere, mint a lapszálon jelzi, 1820. máj. 22., 24., 25. és 26. napjain írta. Utána ezt jegyezte oda: »Az Szép érzés' Istenéhez, melly közinkbe az Egyesület által lesz szállandó. Ezt az Egyesületbe írom s legelőször olvastaték ez fel mindenek között, — G. J. betű alatt adtam be.«

³ Csaltog — ⁴ mégis — ⁵ lángadoz.

Ah! — de érzem én
Képem itten nem virúl,
Nem felém nézész merengve.
Némán 's bánatban
'S boldogító távolodban

Nem sejtéd, hogy ablakodnál
Hűvös vész között
Lángban állok én
'S bánatomban reszketek.¹

15. l.:

Eggy Est.

Zeng a' síp édes szava,
Reng a' vékony lég,
És sötétlő esti csendben
A' kis lak csillogva zúg.

Reszket c'kéz,
Reszket e'láb,
'S jég, 's melegség olvad ált.

Tánczkoszorúba' lebeg
Könnyűden mint álmain,²
S' lágy susogásba' repül
Mint a' szellő fáimon.

Édesen mosolygva nézdel
Aján kény 's öröm,
Arcza bútan,
És vidáman szól midőn
Hódol mind az ifjunép.

Száll a' bájos Istenné,
'S szívem lángban áll,
Lobbal ég szemem,
És ha mellettem suhog
Mellettem lejt táncz között
'S róla szellő jó felém.

Némán állok én
Némán szenvedek,
'S a' vig zaj között
Bánat szívemen
Halnak lángjai,

16. l.: És ha rád tekintek én³

Edes ajku lány,
Ennyi kellem és magasság,
Ennyi báj és fény között
Reszket szenvedésiben
Lelkem, 's néma csend,
Sírnak csendje száll belém,
'S mély fájdalmaim közül,
Bánatos könny jó elé
'S bús szememben itt ragyog,
'S ah te lány nem látod ezt,

Melly éretted szenvedő
Szívemből virúla fel —
Nem látod — s' keserv között
Némán hull a bánatos
Könny le halvány ajkamon.

Nem zeng a' síp szép szava,
Nem zúg a' vig esti zaj,
'S ah még égnek lángjaim
'S ah édes tán nem tudod hogy-
En szenvedve reszketek.

17. l.:

[czím nélkül]

Csendül a' harang,
Zúg a' lágy homályon át,
Es zokogva jó a' lány,
Sirt kereszttel nyitva lát.

Bús fuvalmak lengetik⁴
Fátyolát nyugat felől.

Messze messze zeng a' nép,
Barna zászló száll elől

Messze zeng és sir a nép
A' zászló fennebb repül,
És könnyezve néz a' lány,
Arczán, ajkán bánat ül.

18. l.: üres.

19. l.:

Estve.

Csendes esti lágy homály közt
Hús fuvalmaktól ölelve,
Fáim' néma éjében,
Csak magánosan bolyongok,
'S a' hód fénye itt epedve
Reszket harmat csöppeken.

>Áh csillogsz e' könnyeimben,
>Mellyeket leánykám lángja⁵
>Lyánkám édes szép szerelme
>Gyűjt lobbokká gyúlt szemembe?
Igy szölkék hevült kebelrel,
Multat és jelent felejtve

¹ s' szenvedésben. — ² könnyen ő — ³ olykor — ⁴ Gyenge szellők lengetik. — ⁵ mellyet a' leányka

'S a' jövőben boldogultan; —
 És a' hoid felhőbe sikkad
 Bús éj barnúl már körülöm,
 Fáim közt kemény vihar zúg,
 És reményemet ki óltja. —

Oh leányka lángszemekkel
 Jőj felém te, és ragyogni
 Látom benne szép reményem
 'S el felejtve földi létem¹
 Szébb egekbe fel repít.

20. 1.:

A' Kis kert.

Búsan zúg már a' tél' üvöltő viharja
 Sárga lomb zörög a' havas erdő' fáin,
 Berket, mezőt szét dült hervasztó zivarja,
 Tsak tüskék feszülnek a' kis kert' rózsáin.

A' Vidám Elek már nem játszódek benne,
 Mert zöld pá'sintjain jég és hó fénylenek,
 'S a' mint történetből eggykor belé menne
 A' kis kert panaszi élébe ömlének.

Homlokodon vidor ártatlanság derült,
 »Nem hívém, hogy eggykor hűtlen léssz, felőled,
 »Kellemem közt élted szép örömbbe merült,
 »S én is szébb jutalmat várék ezért tőled.«²

Balगतag viszonzá a' kellemes Elek,
 Mig nem zúgott a' tél, unalmas veszélyem,
 Illat virányidban hévvel öleltelek —³

De hát most, el száradt tüskéid szemléljem?! —

»Lyánka szél és év zúg, kellemed el repül,
 »S pusztá léssz — ha kebled 's föld rényért nem hevül!«

A' Méts. [a Felsőmagyarorsz. Min. 1832. I: 237.

»A' gyermek és a' mécs« cz.]

21. 1.:

Az Éji pillangó. [U. o. 236—237. 1.]

A' kis féreg. [U. o. 237. 1. »A' kis bogárka« cz.]

22. 1.:

A' Pásztor Leány.

Zöld ligetbe, hűs bokrok éj'
 Árnjai közt üll a' lyány;
 És zeng ajkán a' szabad kéj,
 'S zeng utánna a' magány.
 Lent a' kis ér hullámot háný,
 Fent dalt csattog egy Csalogány.

Csendes az est, 's dalja között,
 Koszorúba a' liget
 Lyánya Estvelkét kötözött,
 Úzve a' bús felleget.
 'S hűsen lézeng a' nyögdelő
 Keblén, fűrtjin játszó szellő.

Messze tájról egy Ifjú jön,
 Néz tűz-szeme, 's lángra gyúl,
 Varázs érzet szűlte özön
 Mint villám keblébe dül.
 »Adsz nékem a' szép virány
 »Koszorutskád oh szébb leány.«

Igy az Ifjú. A' lyány remeg,
 Létre kelve látja fény
 Álmaít; hő láng futja meg
 Artzán dereng szébb remény.
 »Hős! e virág éjjel virít,
 »Ránk is majd éj' borút terít.«

»Nem (esd a' hős), csak úgy pirúl'
 »Korányom, ha e' virány
 »Koszorú fűrtimen virul
 »'S rám mosolygasz szép leány.«⁴
 'S Itt könnyázva lábához húll,
 Sohajtva a' virágért nyúl.

A' lyány reszket; majd repülve
 Dűle karjai közzé,
 'S édes csókokban merülve,
 Rá virágít kötözé. —
 'S minden hűvös szép nyári est,
 Így lelé a' két Szerelmest.

¹ melly — ² még te — ³ Édes virágidérti

Őszi szél zúg! a' messze táj
Ifja nem jön, a liget
23. l.: Lyányához, 's ez epedve báj
Fűzért már nem illeget. —
Szép pásztorlyány hervadt levél
Mint vész fújta rózsa levél!

Jajjal könnyel bértzekon bolyg,
'S Vésztől kérdi ő szegény
»Nem látta e' merre tébolyg,
Kedvese a' hős legény?»
És a' vihar nyögi — majd vadúl
Szirteket ont, fenyőket dúl.

Bolyg a' berek árnyai között
'S a' Csalogány kérdi ott,
»Nem hallotta az üldözött
»Kedves merre jajgatott?»
'S a' Csalogány nyögve sirt fent,
'S Sirva ősz szírtokra reppent.

Völgybe száll majd, 's a' kis csergő¹
Völgyi csermellyt kérdi, ha
»Nem látott e' szép tekergő
Folytában egy hőst soha?
A' csermelly meg áll szavára
'S bús morajjal zúg utjára.

Zöld halomra mász, 's hajh! szegény
Látja gazdag lyányt vezet,
Enyelegve a' várt legény
Nyujtva néki hű kezét.²
»Hős! a' virág éjjel virult
»S rám is éjji homály borult!«

Igy zeng a' lyány, 's őszve omlott!
'S ismételvén a' kis ér,
Vész, Csalogány a' hangzatot
Sohajja így vissza tér.
»Hős! a' virág éjjel virit
»Rád is éjji borút terít!«

Hallya eztet a' hitelen,
Meg rázkódik kebele,
Vészi hölgyét és hirtelen
Tünni akart el vele.
Hajh! de mint hamv rogy a' térre
'S hűtlen élte véget ére.

24. l.: Zöld ligetben, hús bokrok éj
Árnyai közt nem üll lyány,
Dal nem zeng, csak vész zúg, veszély,
Porát fedi a' magány.
A' kis ér, vér hullámot hány,
Sirva nyöszörg a' Csalogány.³

Az Epedő.

Parton ülve messze vágyok,
Messze sóhajt e' kebel,
Honnan zuhog a' gyors folyam
Habzó hömpörgésivel.
Kérdi nyögve bús énekem
Könnyet hoz é habján nekem
'S hajh! zúgva fel háborog,
És sietve el morog.

Borúlt artzal, sötét berki
Hűsbe bolygok, 's nézem én
Csalogányom, mely szerelmét
Zengi tölgy lomb tetején.
Hajh! de nints az Égre kellő,
Lombozaton, a' nyögellő
Hív Dallos 's az éj-madár
Nappal is ott huhog már.

Bértzre küzdve, köny özőnne
Nézek én a' kékelő
Hegy fokra, ha hév sohajját
Hozza é az est szellő.
Hajh! de ormán gyász felleg kél
Felém hajtya a' zugó szél,
'S villám özönt keble ont
Melly virányt, fát őszve ront. —

Könny, szerelmet, sohajt vártam
'S bús hang szálla, hab és vész!
Várhatom é szép leányka,
Hogy kebeled hívem lész!
Áh nem, a' remény báj csillag
Nyugotra szállt, éjjel csillog,
'S így susog nyugot szele
»Mást szeret már kebele.«⁴

25. l.: A' Remete Barlang. [Megjelent a *Felsőm. Min.* 1831. I.]

¹ megy — ² annak

³ Egy ehhez hasonló című (*Az ártatlan Pásztor Lyánka*), de egészen más tartalmú költemény jelent meg a *Felsőm. Min.* 1831. II: 319. lapján névtelenül. Utána közvetlenül ott és szintén névtelenül *Az epedő* cz. vers következik (320. lap.), de az is elütő tartalmú. A két cím s a közvetlenül egymás után való következés mindkét helyen vajjon nem azt enged-e gyanítani, hogy e Minerva-beli verseket is Szemere B. írta?

⁴ Másért feszül.

30. l.:

Az 1829. év vég éjjelén.

Néma a' sötét-világos éjjel,
 Mint a' szomorgó gyászos terem,
 Keblét az enyészet dúlja széellyel
 Ősz ormain tsak kóró terem. —

Itt! Kedvesem puszta sír emléken,
 Dúlva kinjaintól le ülök —
 'S az eltűnt bódlog napok emléken
 Függe, a' múltba merülök. — —

Óh mit érnek édes álmodásim! —
 Zúgott a' vihar, — az enyészet
 Rá fuvalt, — nem értek ápolásim! —
 A' Kedves végkép el enyészett. —

Még nem rég' szép rózsza virult keblén
 Esti szellő jádszodt szög haján,
 Nints rózsza, — tsak túske ing sir szélén,
 Nints szellő — vész üvölt bús hantján. —

El zúg sz gyász év! — 's el zúg e' majd
 Keserveim veszélyes fellege? [veled
 Mellyet bősziúten hajtott rám szeled
 'S El borúlt rózsza korom ege. —

Áh! el viszed minden bódlogságom,
 Futva kell bókolnom neked, —
 Ki holt zúgtodra remény világom,
 'S nem maradt más tsak gyász emléked. —

Te el tűnsz! — 's tüstént nyomba más
 Leng a' jövő sötét fátyola [követ,
 Készül e' ott nekem öröm szövet?
 Áh, rejt é kéjt kétes távola? —

Az el múlt szét dönté arany váraim,
 Fel építi e' melly felém leng?
 31. l.: Vagy végkép el szórva álmaim?
 Benne már siromon kóró reng? —

Áh, érezem mi múlt — sejtem mi jön —
 'S ez kínos kétséget önt belém —
 Itt zugás támad, — 's a' sir domb tetőn
 Vissza nézvén, — egy ősz fut felém.

Komor fején hideg hó havazott
 Artzán nyakán szép rózsza virult,
 Mellyén ért kalász tengere habzott,
 Lábainál ősz köd borúlt.

»Ifjú! ez év tizenhat évbe már
 »Mit tettél — vess számot; — bódlog az
 »Ki számolhat! éld az időt, el jár!
 »Nem soká' virít a' szép tavasz.«

Igy intett. — Az alatt az érz harang
 Éjfélre szomorúan kongott, —
 'S az ősz mindég enyészett, 's a' vég
 Bús koppanásra el suhogott. — [hang

Óh! kik az éjjt békén aluszszátok
 Fel! eltűnt az év terhes keble,
 Egy homályos felleg vonúlt rátok
 Ki tudja mit rejt kétes keble? —

32—47. l.: Prózai szöveg cím nélkül. [Élni — helyesen élni, ...]

47. l.:

A két Menny.

Halk víz parton ülék, illat tölt rózsza virány közt
 'S lángra hevült fejemet, Lillim ölébe tevém.
 A' csendes hullámra le nézek, 's Lilli szemében
 És kéklő egeket lát szemem itt meg alatt
 Óh én bódlog ezerszer (sóhajtott kebelem) két
 Menny közt élni le szép rózsza korom tünetét.
 'S hév csók közt le hajol Lillim kéklő ege, 's a' mint
 Fel tér, lelkemet is, fel fen egébe viszi.

Én.

Lágy nyugalom 's édes bék látszatik artzomon ülni
 Haj! pedig éjzivatar, dúlja borúlt kebelem.
 Lenge virányok tsendesesen élnék az Etna tetőin
 'S gyomrában robajos lángvihar egyre zajog.¹

¹ Az *Emlékkönyvben* (76. lap 2. sorszám alatt) megvan az epigramma kelte:
 1830. 28. Februárban, s a szövege így hangzik:

Lágy nyugalom 's édes bék *látszanak* arczomon ülni,
 Haj! pedig e' *szivben bánatok' éje borong.* —
 Mély csönd 's néma öröm *lebeg ott fen* az Etna' tetőin,
 'S gyomrában robajos lángvihar *úzi dühét.*

Kérés.

Tiszta egemre szelíd kellembé tűnél deli lyányka,
Mint báj alkonyi hőld, 's mennyei tájra vivél.
Esti borúba ne rejtse szerelem szép csillaga képed,
Mert fényed nélkül szikla üregbe esem.¹

48. l.:

Leányvár.²

Vésszel küzd a' magyar lapály!
Győztek a' vad Tatárok.
Sajó parton zúg vér dagály,
Szűk már az ősi árok.
'S völgyön, halmon zúg le felé
Száz kéz esdve nyúlik elé;
A' bús hős ön vérét issza,
Hazátlan leng lelke vissza.

Villám szárnyon a' hír reppen
Völgyön, bértzen szerte, 's már
A' táj népe el rémülten
Mély erdőbe bolygva jár.
Szirt ormokon, üregben és
Sűrűn öszve borult tuskés,
Bokrok éjjeliben el ül,
'S buba, könybe alá merül.

Száguld a' vadláng Bakabér
Dühös tsorda zajk körül;
'Sok rab lesz ott kis veszélybér.
Riad hangja és örül.
'S arra nyargal arra tűnik,
Hol kékel' a' sötétlő bikk.
Ott tébolyg a' temérdek nép
Majd ott tipor, öl, dúl, ott tép.

'A szép Lóra is ott bolyong,
Ősz attyának gyámolt nyújt!
'S ha lelke homályba borong,
A' remény ujjabb fényt gyújt.
Ah-de a' gyász emlékezet
Elébe bús múltat vezet.
'S hervad ajka, a' szép leány,
Mint ősz viharban a' virány.

Az agg Zondár sok erős vár
Ura volt, de mint éjj szült
Vihar dúlva jött a' Tatár
'S ősi fészke öszve dült.
49. l.: 'S Hölgye, Lóra az űzöttek
Véle e' vadonba jöttek.
'S gyámoltalan szüléjiért
A' hív Lóra ásott gyökért.

Anyja az est menybe lengé
'S fa lombal tölt sirba kelt,
Sirva ásta ő! 's a' lenge
Szellett véle ott nyögelt.
Kéblébe zuhog bú hullám,
Egén dörög gyilkos villám.
Ah szép leány téged vadúl
Kívül belől a' sors szét dúl!

* * *

Habzó ménen zúg a' Tatár
Es utánna a' fene
Tsorda népeket keres már
Kontzolni, 's kardot fene.
Mély völgyből egy hegyre felnéz
Bakabér a' gyilkos vitéz,
Látja mint fut ott egy ősz agg
'S Lánya, bájos mint est tsillag.

Lángra gyúlad, mint sebes vész,
Mint dörbörgő gyors felleg,
Melly tüzével tiprani kész
A' tetőre fel lebeg.
Állyatok meg ordít — 's a' tér
Bértzeiről a' hang meg tér —
Néked öreg most kegyelem
Tsak szép lyányod jön el velem.

'Vérbe úszik a' szép haza,
El húnyn a' sok hős vitéz —
Földig tört a' vész halmaza
'S e' dúlás mind rátok néz.
'Hazánkban nem vagyunk ithon,
'Tiétek az el pusztult hon';
'Légy nemes, hagy bolygni minket
'Hagyd siratni véreinket.

Sirhatsz nyöghetsz rózsá széplyány,
Hazád ha nints, adok én.
50. l.: 'S ha keblem lánghullámot hány,
Kényt találsz édes hevén. —
Jőj! ne késlelj; e' szilaj vad
Lelket gátolni nem szabad; A'
'A' mit kedvem kér és akar!
Meg szerzi azt e' villám kar.

¹ lételem éjbe süllyed.² Borsod Vármegyében. Kis Győr hegye. A' Bükk mellett. Sz. B.

»Szét tiprátok e' ditsó hont, —
Ez őszit már ne bántsát Vitéz
»Im szemem hő könnyeket ont,
'S esdve nyul e' rezgő kéz.
»Tőle válva éltem ki múlt,
»Nélkülöm ő bús sírba hull, —
»Légy nemes! ne gyilkold meg őt.
»S engem az érte remegőt.

Fel bősztél késleteddel —
Omolly hát most őszve ősz,
Várt nyugalmad tölem vedd el,
'S akkor te lány velem jössz.
Igy ordít — karját ki nyújtja,
A' már gyenge aggra sújtya.
'S kardja még reá sem repül
Már is az nyögve őszve dül.

Meg ragadja Lórát itten,
Siet le gyors léptekkel, —
És ez vele megy meg hitten,
De Ben' merész érzet kell.
'S a' mint lát egy tar merevény
Béztet, dereng újabb remény
Artzán; 's döfi a' vad vezért,
'S le zúg ontván a' piros vért.

Haj! de egy szirten Bakabér,
Fenn akad és tsak hamar,
Tsekély sebbel vissza fel tér,
'S morog mint az éj vihar.
Markába gyilkos kard villog,
Lángszemében bösszű tsillog,
Dühös mérget lehell szája,
Szemétől vész fű, fa bája.

»Dühödj tzudar rabló pogány,
»Senki rablántzra nem fűzz
51. l.: »Engem-; így szől a' halavány
A' bal sorsú kellem szűz.
'S villámként a' mélybe düle —
Hajh! de köd vonúl körüle, —
'S attyához vivé a' kellem
Lyányt, egy titkos áldott szellem.

Néz a' pogány léte remeg,
Hivja por népét, hogy a'
Lyányt 's őszit a' tetőn ölykék meg.
'S ő tüstént őszve rogya.
A' Tsorda nép fel menne, de
Tündér erő nem engede. —
'S bösszű fegyvert, dárdát ragad
A' fel dühült vérengző had.

De minden értz sisak pántzél
Szét törik és földre hull,
Hosszú kopja bús kard atzél
A' tetőn zúg csengve túl
'S el nem száll a' gyors parittyá,
Bár melly erővel hajittyá,
Vissza pattan a' ki reppent
Nyil; 's rémulve a' tar el ment.

Lóra eszmél ájultából
'S attya épen ottan állt,
A' hű szellem jó voltából
Segédjekre melly leszállt.
'S a' szép leány ide vonúlt,
Mig a' Tatár honunkban dült. —
'S neve most is még Leányvár —
Bár a' vad nép messze zúg már.

Angyal és meny.

Hó keblén pihegek, szép ajkán csókba fűrődve
A' meny kény özönét, izlelik érzetím.
Kedves lányka, ditsó angyal vagy e' ? vagy pedig engem
Menybe ragadt tündér, kellemid ihlete már?
Rám mosolyognak kék szemeid, 's látom te hogy angyal
Vagy, és én bóldog, tiszta egedbe vagyok.

52. l.:

Az Álmodozó.

Álmodok a' hűs ligetnek,
Édes lombárnyi között;
Völgy pataknál, és ha szemem
Szirt fokába ütközött.
A' nyögő est szél álmod hoz,
Lengve vágyó sohajimhoz,
'S a' felleg; 's az éji vész,
Messze tájon melly el vész.

A' Korányt Dalló patsirta
A' nyögellő Csalogány,
Parti virány illat kelyhe
Reám álom habot hány.
Ebren alszom el merülve,
Tündér szép honba repülve,
'S Bóldog álmodom mind tsak az
Honnan leng rám báj tavasz.

¹ Vagy: 's kéj lét fíja én
's kéj gyermeke.

Álom egész lét világom!
 A' Képzet szült szép remény,
 Keblem, éltem bődolgsága,
 Mind csak álom tünemény.
 De kit nem vidit a' való
 Annak tsak álmodni való. —
 Engem sújt a' sors szele,
 'S álmokkal vagyok tele.

Tsendes alkony lágy szellője
 Fuvalj rám hús szelletet.
 Tündér álmak közt hagy élyem
 Békén a' bús életet.

Én nyugalmam csak illy álom
 Képzelt sergi közt találok
 Még nem kél a' szép korány
 Nem költ fel a' szebb 'eány.

Lyánka! hogy ha értem lángolsz,
 Csókjaid fel költsenek,
 Hogy láthassam bődolag álmin
 Létre miként keltenek.
 Áh de ha mást ölelsz, engem
 Hagy álmaimban merengnem,
 Mig képzelet 's bődolag álom
 Közt nem lep meg halálom.

53. l.:

A Búsiakodó.

Lágy fuvalmak zúgnak lengve
 A' Távol kék halmirul,
 'S a' szabadban én lézengve,
 Egy rózsza felém virul.
 »Illy szép volt ő mint e' virány,
 »Hajnalában a' varázs lyány.«
 Itt sohajtok 's kebelem
 Bú tépi, bú nyög velem.

Derült az ég, tiszta a' nap,
 Lángra gyúlva alá sütt:
 Hús forrásnál heve rám csap,
 Tölgyes árnyban 's mindenütt.
 »Keble lángra így gyúladott
 »'S fa és szél hűvöst nem adott.«
 Itt nyögellek, 's e kebel
 Tüze, dúló lángra kell.

Köd borong kint, őszi szél dúl
 Nem gyengén lengedező
 Szellet, a' berkek lombja hull
 Fonnyad a' vólt szép mező.
 »Igy hervadt ő, így enyészze
 »Artza rózsája így vészze.«
 Itt hő szemem könnyet ont
 'S jég, tűz váltva szerte ront.

Vihar zajog, a' tél szele
 Völgyön, halmon el süvölt
 Társként romlás futkos vele
 'S Zúgta minden tájt betölt.
 »Igy fújt a' halál szelleme
 »Rá; így hűnyt el báj kelleme.«
 Ősz, tél, tavasz, forró nyár,
 Engem tsak búsitnak már.

Lillához.

Kél a' nap, 's szomorú könnyik meg törlik az erdők
 Lilla! mosolyg te reám, 's könnyeim árja eláll.¹

54. l.:

[Hösköltemény, cím nélkül.]

Zúg, morog, és bömböl vadon a' dühös éjszaki szélvész,
 Ontva kopár bértzet, 's datzosan ki tsavarva tövestől
 Századokat katzagó agg fákat; kóborol a' fnélly
 Barlangok fenekén tompán; ki süvöltve robog fel
 Majd ősz szikla tetőkre; 's özönként zajgva terül el
 A' sík téreken embert falvakat őszve zavarva:
 E dúló vihar ádáz szárnyain lángra lobogva
 Szágúld a' boszszús haragú Hadar el komorodtan,
 'S Háta megett buzogányt tsörtetnek hősei készen.
 Futásban sebes ő mint a' hideg ősz szele zugtán:
 Tűz szeme szikrát hány mint villám fellegetes éjben:
 Mint ropogó dörgés dörög ömlő hangja szavának:
 'S mint zuhogó mennykő buzgánya sújt vala szélllyel. —
 Illy bús rémletes a' fiatal hős, hogy ha haragra
 Szíták keble tüzét. Máskor vidor, artza virányin
 'S Homloka ősz havajin ifjú hajnal, deli napfény
 Súgárzik, 's haja fürtjei közt, langy estveli szél leng.

¹ Ez epigramma keltezése az *Emlékkönyvben* 1830. 28. Februárban.

Haj! most éjbe borúlt szép létele; öszve redőlt rántz
 Vonja be homloka nyílt bértzét, 's mordúlva borong el
 Égő tüzt rejtő barnás szeme; karjai buzgányt
 Pörditnek boszszúsán a' kéklő légbe suhogva. —

Forrón süt heve a' tűz napnak a' kék magas égről,
 És szomjazva liheg Hadar, izzadt emberi véle.
 Csergedező patakat le sülyedt mély völgybe szivárgó
 'S tisztán fel buzgó forrást keres; és sehol ez nints.
 Artza sötétre borúl, keze értz miv hartz buzogányt sujt
 Egy felhőkbe borongó roppant szikla toronyra.
 Több ezer évek vészín renditlen kele; és most
 El rémülve nyögell, 's öblét szét tárja sohajtva,
 'S Hűvös víz ömöl a' mohos ó kori szirt' repedésből.
 Sok száz századokig habozott el fojtva örökre
 Durva ölében; 's most hogy az ismét vissza ne zárja
 Bértzről bértzre zuhog hullámja; sietve szökell le
 Fetskendezve vizét; 's enyelegve fürödnek az égő
 Nap hő fényözönében, a' hosszú éjjel után; majd
 A' hős lába elébe omolnak nyalva ruháját,
 'S Hűsítő vizeket kínálván; mintha köszönnék
 Hogy ki ereszté fegyvere a' vén szikla üregből.
 'S Csörgve tovább folynak csókolva virányit az árnyas
 Zöld berkeknek, 's ált övedezve fenyők derekát; és
 Tévelyedezve tekergnek völgy, domb, 's síkodon által.

55. 1.: Majd tele lombozatú fákat keres, árnyai közt hogy
 El lankadt háborgó keble magát ki pihenje
 Nem lel: a' nyilázó forró nap fénye keresztül
 Hat ritkás levelén a' roppant erdei fáknek (v. bikknek)
 El dördül boszszús szava; 's a' fák rezgve hajolnak
 Öszve magas lombjokkal tüstént, és remegő zöld
 Gallyaik árny lugasotskát szótttenek egybe fonódva.
 El nyugszik Hadar. A' terepély fák halk susogása
 Lágy csörgése a' völgyben habzó tiszta pataknak,
 Enyhítő álmot legygyintnek barna szemére. —
 A' hús lenge fuvallat békés álmai közt őt
 Szellőzgetni hűvös szárnyával szokta, sötétes
 Habzó hajfűrtjén enyelegni, piros tele ajka
 Rózsáin mulatozni, 's atzél mellyén le tzikázni.
 Mostan is erre lebeg tova hagyván parti virágít,
 Haj! de nagyon meg ijed, remeg és el borzad az alvó
 Hős komor artzától, 's nyögdelve repül el az éjszak
 Táji felé, 's meg súgja viharjainak, Hadar álmát
 Ordító szeleikkel most fel verni ne merjék; —
 'S a' vihar el némúl, nem hangzik semmi üvöltés.

* * *

A' Távol hegyek ég kékjében szikla tetőn áll
 Egy kormos vár, nézve kevélyen alá; az előkor
 Roppant miveiből sértetlen régi maradvány.
 Hó 's jég halmazai küzdnek mindég dúlva körülte:
 Rontó vészözönök kavarogtanak ormain; ádáz
 Villámok hada zúgva csatázik tornyain; és még
 Tsonkitlan mered a' düh idők erejét ki katzagva.
 Ez sasfészke Zorodnak az átkok szülte tzuadar Tóth
 Rablók gaz tsordája fejének. Erdei vadként
 Innen csap ki rabolni, tiporni mezőt falukat, 's itt
 Gyűjti rakásra gyilokkal szerzett kintseit; itten

Kedvtöltésre nyakazza vagy égő lángba taszítja,
 Vagy kinozza le sujtva üregbe foglyait: Éjjel
 Ront ki szünetlen róka lyukából a' bunyik. — Akkor
 Hogy Hadar a' töva hartzba repüle, hogy a' bús messze vidéken
 Értz buzogánya ditső diadalt aratott seregén a'
 Fel lázadt alemannoknak, Lehell égre ható nagy
 Kürtje hasító harsjai közt: — akkor Zorod éjjel
 Öszve szerezte bunyikjait a' várt kézre keríté:
 Fel kontzolta lakóit, vagy rablántzra verette,
 Kintseit el rablá; 's ő s fészket láng meg emészté.

- Meg hallá Hadar ezt; 's a' győzelmes csata multán
 56. l.: Fel böszülve szágúld hon' meg boszszúlni Zorod gaz¹
 Tetteit, és szomorú romlását ősi lakának. —
 Szét górálvá akarta elébb szemlélni lyukát a'
 Rablóknak; 's azután tsak dúlt ön vára romoltát.
 'S így egyenest Zorod ellen tört ő a' csata sikról.

* * *

Fel serken Hadar a' lágy álom bájkebeléből:
 Talpra kel, és nyihogó fiatal ménjére szökellve
 Fut, mint éjszaki vész; 's had erős apródjai nyomban
 Háta megett, mint zúgó szikla tetőn lakozott gyors
 Sasfiak. A' föld reng, dőbörög haragos dobogások
 Terhe alatt; a' bértz barlangok vissza morogva
 Ismétlik kopogásaikat; szét zúzva le hajtyák
 A' szaladó paripák értz körmök alatt fejek a' zöld
 Ingadozó füvek nyögdelve, 's az úti virágok. —
 Sziklás vára fokán üle a' rabló Zorod; éles
 Fürkésző szeme meg pillantja Hadar kitsi népét,
 Majd a' por felhő elején a' bús ifjú hőst.
 »Hogy ha halandó; hogy ha magyar bajnok, Hadar akkor:
 »Több nints illy magos; illy roppant hős a' kerek égtér
 »Színe alatt; illy rémletes alkat vasba vonúlva.«
 Így dörög és le osonva hamarján öszve kiáltja
 Tzinkosait, 's a' szikla falat most védeni küldi
 Majd a' vaskapuhoz köveket hordat; 's esze vesztve
 Futkároz fel alá sápadtan szikla lakában.
 Most remeg éltében leg elől; mert Hős Hadar itt áll,
 Itt pedig a' hadban leg erős neki hartz buzogánya.
 Völgyben hagyva lovát, siet a' kis had fel az ő kor-
 Vágta tekergő keskeny ösvényen. Suhogó gyors
 Nyil zápor rohan a' hős vas tetemére; de csöngve
 Elét veszti le hull. Halad ő az alatt közelebb, 's a'
 Vár kapujáho' nyomul. — Zuhogó lándzsákat üvöltő
 Dárda özönt hajigálnak; majd pözsögő habokat; majd
 Füstölgő tüzes üszköket; és sudar erdei vastag
 Fákat, 's mind foganatlan: most végtére dühödten
 Roppant sziklákat húzának fel 's le zuhíták
 A' magas ormokról, az alól duló Hadar ádáz
 Homloka értz sisakára, de ez fel fogja paizsán
 A' sujtott köveket; azt vélnéd hogy fel emelt nagy
 Pajzsán századokat haladott vén bértzek inognak.
 E viharos veszedelmek közt a' vas kapuhoz tör.
 Rettenő buzogánya csörögvén csattoga rajta
 És tsikorogtanak ordas sarkai; még de nyugodtan
 Ott áll. A' haragos hős lángra feszülve hajintya

¹ A kéziratban így, nyilván hibásan, mert a sor első fele metrikailag rossz.

57. l.: Félre vasas buzogányát, 's gyors fel ragad egy ősz
 Rémitő sziklát, 's zuhogó villám erejével
 A' remegő kapu értzre repíti: nyikog derekában,
 Sarkai őszve romolnak, 's reng majd földre ropogva
 Húll le alá, szomorú dültében nyögve romoltan.
 A' másik falakat vivők most erre tolongnak,
 És diadalt ordítva be a' nyílt várba nyomúlnak.
 Őszve seregenek ott Zorod emberi védeni kardal
 Éltöket, és ha lehet küszöbölni ki a Magyarok kis
 Számát, haj! nagy erőt. — Keseregve csap egybe az adáz
 Két had. Száz fegyver csörög őszve; darabba repül szét
 Száz kard dárda töröttén: Vas pántzél 's sisakok 's nagy
 Pajzsak meg repedeznek. Majd vér habja patakszik
 A' kard vágta sebekből; gyengén tántorog, őszve
 Dől az erős bajnok; test dombá hullanak így. Most
 Győz ez, majd ismét meg győzetik. Éjre sötétül
 Artzok, kik nem rég ez előtt vidoran 's ki derülten
 Élték napjaikat. Szomorú zúgás futa végig
 A' Boszszús csata körjén; nyögdezt, sirt ki sebében
 Vér torlat közepébe feszengett; keble hörögve
 Sóhajtott a' haldokló; 's vidám diadalt fűjt
 A' győztes: 's ezek őszve zavarva morogtak az estre
 Nyugvó bértzeken. A' haragos Hadar öl, tipor, éles
 Fegyvere győzve ragyog; húll kit nehez értz buzogánya
 Sujt; ő töle szalad mindenki de fegyvere mindent
 Nyomba követ, szét dül, minden vágásra halált oszt.
 A' Rablók fele általa húlt el, dárda hegyét bár
 Meszsze kerülék; 's inkább mint az egész csata vészét
 Földre tsepúzve hörög vérében, az őszve kaszált gaz
 ... egy néhányan szét szöktének. Eddig az álnok
 Megrémult Zorod el bújt, a' nagy hősi Hadartól.
 Most meg látja emez, mint fut vala rejteni magát el.
 >Álj meg gyáva bunyik ne szaladj buzogányom elől el
 >Álj meg férfi karom fel lel fenekén az alantan
 >Gőz töltötte pokolnak; mélyly gyomrában az ingó
 >Szirt üregeknek; álj meg, küzdj valahára vitézzel
 >Küzdj napfényen már; ne tsak éjjel ronts ki odudból
 >Fel kontzolni az alvókat; gyere küzdj velem otsmány
 >Tót kölyök, éjji bagoly, remegő nyúl, küzdj fene állat.«
 Így dörög és gyors a' szaladónak utána írámlik,
 Bús szava, bús dörgés, keze felleg, fegyvere villám. —
 Látja Zorod hogy késő futni Hadarnak előle,
 Halja miként ordit le gyalázva, miként fenyegette:
58. l.: Fel gyúl keble heves tüze, a' vész újra erőt ad,
 'S bús méregre dühülve hajintya le fegyvereit 's egy
 Roppant szikla hasábot fel ragad, és Hadar értz vont
 Artza felé sujtá, pajzsán fel fogta ez; a' pajzs
 Meg rendül, 's sok ezer darabokba le húll. Hadar ekkor
 Mellé szöktet, erős buzogánya fejére repült, mint
 A' ropogó villám tüze; átkot szórva omolt le.
 A' gyilkos Zodor el vagdalt tetemét ki vetették
 Szíkla tetőre sasoknak. Ládd rabló tzuadar ember!
 Mért öldökléd ember társaidat, minek ontád
 Véreiket; 's tipréd szét a' falvak kalyibáit;
 Mért rablál kintset, mi okért dulál vala őszve
 Várakat. Immár dúzs kints nem kell tsak temető, és
 Ez sints, bértzre vetének távol el ősi lakodtól! —
 Lántzra verette kiket csata zajgás meg nem emészttet,
 A' rablott javakat hordatta le völgyi tanyára.

És meg hagyta Hadar hogy az odvat lángba borítsák.
 Ő el akart szágúldni lován, a' rég szeretett szép
 Barna hajú, havazó keblű hű szív Eme tsendes
 Vára felé. Nem látta mióta hadakba rohant el,
 'S hirt mint léte felől nem nyert soha. A' viszon édes
 Látás kénye feszíti erét, hol most harag ömlött:
 Vidám fény mosolyog képén, ki derülve homállyá,
 Mint a' téli ború, mikor a' vidám kikelet hűs
 Szelleti el fujják. Tündéres képzeti meszsze,
 A' Kedves ligetekhe röpködnek, hol szokta nyári
 Naptól bújva sötét lombárnyazatokba mulatni.
 Itten pillantá meg elől a' kedves Emét ő;
 Itten nyerte legelső csókját ajka; 's imitt majd
 El mennyet vele két hosszú hód tölte¹ után. Így
 Álmodozik Hadar a' múltak örömébe merülten;
 És est vonta jövők leplebe varázsolvá hevéből
 Hő vágya szülte reményit hol már létre fesélni
 Látja. Jövő, múltak örömet így éli; — de ébred
 Ámúltából, — agyát egy gondolat éri; »talán még
 »A' tömlőtzebe rabok kinlódnak foglyai a' gaz
 »Kölyöknek; 's tán honfiak is nyomorognak« imigy szól
 Áldott szíve; 's sietve robog már emberhez, kik
 Éppen tüzt akarának sújtani a' fedelekre.
 Ő meg tiltja. — Rudakkal bé törik a' szomorú gyász
 Termek erős kapuit: száz foglyokat letlenek ottan.
 Harmad része Magyar volt, és ezek öszve szorítva
 Keskeny lyukba nyögének, viz potsolyába heverve;²
 És sok kin szerek álltak széllyel szórva körülök
 (A' Tót fajta Zorod gyűlölte örökre nemét a'
 Hős Magyaroknak, mert buzogányok suja hatalmas
 Volt vala, 's vérekkal szerzék e' szép haza földjét
 Kortsos honnosítul, 's ez okért kinozta meg őket.)
 59. 1.: Fürkészget Hadar égő szög szeme; 's végre sötét egy
 Lyukba vasas rostélyt lát; szirtbe be vésvé erőssen.
 Értz rudal kifeszíti helyéből, és le megy a' mélyt
 Öblös üregbe magánosan; Éjji homály fedi lépték
 És tapogatva halad: szomorún hangzik sarujána
 Halk kopogása magas boltjárul vissza az éjben,
 'S olykor gyász denevér suhogása szakítja meg a' bús
 Csendet. Lép lassudan elé a' meszsze terület,
 Keskeny körbe tekergő ösvénykén, 's tova (végre)
 Gyenge világot lát: siet arra; — meg szűnik az ajtón
 Innen meszszi. Halványan pislog középen a'
 Kisded üregnek enyészni ohajtó méts; szögeletje
 Allyán szalma vatzok, tetején ül egy deli lyánka,
 Szép mint földre repült angyal, bár szeme nedves
 Bájló artza szelíd, 's halavány mint alkonyi bús hód;
 Létén néma keserv bús árja özönlik el; ajkán
 Nyögdelő sohajok lengnek. Mellette szomorgó
 Hangú hárfá hever 's el hervadt rózsza füzet, bús
 Régi szerelmének gyászos koszorúja tiporva.
 Némán sirva vevé hárfáját, 's így nyöge rezgő
 Dallya remegve keresztül, a' mély éjji magányban.
 »Meszsze csatába zajog rettentő fegyvere a' szép
 »Hősnek, dúlva az ellen erős hadakat. Kebelét hő
 »Láng teli: a' fény lepte remény mosolygva susogja:
 »Küzdj deli bajnok az édes lyány lész a' diadal bér.

¹ tűnte. — ² lasztíva.

- »Honni ligetbe ki fonja szerelmed szép koszoruját.
 »Haj! de ne hidd! hű lánykád nem jár a' liget árnyban
 »S ott nem fon koszorút már; font, de borulva sötét éj
 »Jött 's vele zord rablók el hurtzolták 's feneketlen
 »Bértz barlangba veték; itt hervad bús-koszorúja,
 »Itt a' lyánka, siratva virányit, fürteid ékes
 »Habjaiban keze hogy nem tűzheti. — Sírva nyögellek
 »Távol utánad, rémitő gyász szikla üremből. —
 »A' szerelem sohajok szellőji, siralmi gyorsan
 »El lengnek szeretett tárgyakhoz: bánatos árja
 »Könnyemnek, szomorú sohajjim, sirjatok itt ti,
 »E bú lakta teremben. Haj! ti ne szálljatok arra,
 »Oh ne zavarjátok kebelét képzelt örömében.
 »Bal sorsom ti ha nekie meg nyögnétek, erős hartz
 »Vas buzogánya ki hullna kezéből 's küzdni felejtne
 »Bújában: pedig egy Magyar ős faj előtt java édes
 »Hónjának, 's szép fénylete, hírek emelte nemes ő
 »Nemzete testének szentebb mint érzete önnön
 »Lángra feszült kebelének, mint egy lyánka szerelme. —
 »A' dúló vihar őszve tiporta tavasz korom alkony
 »Lepte korányom költében; villám özön omlott
 »Árva fejemre; az ádáz bal sors kénye le sujtott.
 60. l.: »El hervadt koszorúm rózsája, virányi le hulltak
 »'S majd én is velek e' gyász éj közt sirba lenyugszom
 »Haj de miként kinozza homályos vesztém az édes
 »Hóst? 's bődlog bús élte lehet hunytomnak utánna?
 »Érezem áh, kin örvény habja özönli el éltét
 »És ez jobban epeszt, mint éjjele szikla üremnek.
 »Itt el hal szava, 's lágy karjáról hangszere el dől.
 »A' hős egyre feszengett, 's tűzzel várta szomorgó
 »Eneke szüntét. Bé lép szirt teremébe 's siralmak
 »Közt ott látja Emét. Haj Ég (mond) 's által ölelte
 »Sugár szép derekát; a' lány eszmétlen omolva
 »Hült keblére. Továbbad így dörgött szava »Kedves
 »Szólló mi vad állat vont ide e barlang fenekére«
 »»Egy szomorú éjjel (mond) hogy csata síkra rohantál
 »»A' rabló Zorod el hurtzolt, anyámnak öléből
 »»És hogy szívem meg törné ide zára le boszszú —
 »Nem hagyta többet szólni Hadar; 's karjára emelve
 »A' méts gyenge világánál gyorsan ki vive, az
 »Őszve tekergődző ösvényeken a' szabad égre.
 »Láng, tűz dúllya setét hamuvá e' gaz bunyik odvát
 »Döntsétek roppant erejű kő tornyait őszve
 »Pusztá legyen sziklás helye, mint készülte előtt volt.«
 »Bús emléke ne hasson hogy soha a' maradékhoz«
 »Igy ordit vala hőseihez; maga ménre szökellet
 »'S a' lyányt által öelve röpült haza annya lakához,
 »A' ki siralmi közt jajgatta nevét szeretett szép (v. jó)
 »Lyányának sziklákon, völgyeken és liget árny közt.
 »Kedves Emém hol vagy! Jere vissza anyádnak ölébe
 »Jőj bé fogni szemem ha fejem mély sírba lehajtom.
 »És anyának ölébe szökell Eme: 's annya örömben
 »Uszik 's meszsze röpül a' bús sír képze téle. —
 »Bődlog volt Eme, bődlog vidám annya, 's Emének
 »Hű keblén Hadar is bődlog lett, 's mennyei kényt élt.

61. 1.:

A Berek.

Lyányka! melly bokor homályos
Lombja közzé rejtezel?
Melly völgy csermelly kis dagályos,
Csend partjára érkezel? —
Túl zöld halmon, túl szép berken,
Fű, fa új tavaszra serken,
Ott él, ott ő, ah kezét
Ki nyújt 's hozzá ki vezet?

Im egy báj ösvény, friss virány
Szép szálakkal habzva nyúl
A' ligetben: óh a' hű lyány.
Itt járt, 's keble közel gyúl.
A' berekben erre lépdelt
'S nyomán lágy virág ösvény kelt,
Ezen menve fel lelem
Kiért gyúlong kebelem.

Mért fut a' völgy hűs csermellye
Forrásához vissza, 's olly
Zúgó habbal, gyorsan melly e
Völgybe mászszor csendel foly?

Azért tért meg, 's zúg folyása
Hogy a' Kellem lyánykát lássa,
Vissza habzik; ott él ő
A' tán felém nyögdeklő.

Melly szép tölgy árny! száz est szellő
Leng ejében, 's lombot hány,
Ott zeng száz bús dalt nyögdeklő
Magányt lakó csalogány:
Ezer rózsza a' tölgy körül
Öt láthatni ott öszve gyúl,
Ott van ő, a' terepély
Ág rejti el 's a' fa, éj.

Szét vonom a' galyt, habot hány
Keblem; heves könnyet ont
Bús dal között a' kedves lyány
'S emlény koszorútskát font. —
'Lyányka' szóllék 's felém repült
Egész létünk kénybe merült,
'S a' föld meny lett — sőt még ott
Sem lelsz ilyen bódogot.

62. 1.:

A' Kelő Naphoz. A' Reggel.

Rózsza szárnyon, hajtva gyorsan
Lágy fuvalmak lebbbitül,
A' piros hajnal sietve.
Nyugat felé el repül.
Könnyet ontnak szép virányim,
Sírnak hogy el tűne már,
Kelj dicső nap csókold le te
E' köny özön te rád vár.
Száz patsirta hív dalával
Száz magányos fülmile
Berkéből ki jött, 's te néked
Öröm dalát zengi le.
Ifjak, lyányok szép tsoportja
Koszorúztan téged vár,
'S arra néz hol megszakad a'
Feléd nyuló láthatár
Te rád várok én — haj! te rád
Vár egy Nemzet, egy Haza
Mellyre az ég vészt, villámot
Mennydörögve halmazza.
Százakon át fényt nem látva

Borúlt egén a' vad éj,
És keblében és felette
Dúlt, csatázott száz veszély.
Gyász felleget vont körüle,
A' visszasz idők moha,
És nem derült, nem szakadt szét
A' Bús év, a' mostoha.
Ha derült is, nem volt csak egy
Éjszaki kis gyenge fény,
Melly derengve már enyészett
Mint hő képzettszült remény.
63. 1.: 'S az én hazám ez — haj!
de már

Vidámabban néz vala,
A' miolta kéklő egén
Pirúl fényed hajnala.
Kelj ditső nap, kelj egünkre
Hazám fél homályban áll,
'S Hogy ha kelsz borúnk repülve
Nyugot felé messze száll.

A' Küzdő.

Jöj leányka láng szemekkel,
Jöj derítsd fel éltetemet,
Intsd vissza a' bús hullámot
Melly már tsaknem el temet.
Bóldogabb kor édes álmi
Repüljetek vissza már,
E' kebelben nyúghely nintsen
Rátok itt csak veszély vár.

Zúgó vész repül felettem
'S fent tsatázó éj vihar.
Melly sötét terhes keblében
Száz villámot betakar.
Szélveszeztől űzött habok
Bószúltan tsapkodnak itt
Öszve törni kis hajómnak
Hajló gyenge árbotzit.

'S én itt küzdök számkivetve
Hánynak vetnek a' szelek,
'S el merülök nem sokára
Mert nem bírhatok velek.
Nem fénylik egén nyugatnak,
Éltem vezér tsillaga,
'S itt az éjben egyedül bolyg
Kis hajótskám csak maga.

64. l.: Áh! mosolyg rám szép leányka
Egy intésed partra hajt,
Kellem artzod szép derülte
Csendre készti e' habzajt.
Áh! nem jössz lány lángszemekkel,
Nem derítéd éltemet.
Nézd — veszélyes hab nyomúl rám
'S mélyl keblében el temet.

A' Tévelyedt.

— Romántz. —

Sziklák között tévelyegtem,
Bús vész környékezett,
És bolyongva egyre nyögtem
Vissza már ki vezet?

'S im egy lányka én felém jő¹
Keble ajka remeg,
Rózsa artzát setét felhő²
Esti fény lepte meg.

»Ifjú kérek nyujts hív kezet,
»Vezess ki légy vezér,
»Egy könny, egy mélyl emlékezet
»Léssz a' jutalom bér«

'S ösvényt lesve vélem lépdelt
Halkal keblemre dült,
'S Belém bódog érzet szökelt,
Láng és tűz át repült.

Kéklő szeme rám lövette,
Ajka sohajt felém,

Az enyimen vert kebele
'S mennyt varázslott belém.

»Nem leltem elébb az ösvényt,
Bár tsak most se lelném
Hogy e' szép lányt, ez égi fényt
Örökké ölelném.

65. l.: Haj! de a' zöld bokrok megül
Az éj elé villan,
'S a' lány bár szemén bús könny ül
Gyorsan messze illan.

»Álly meg lányka könnyim kérnek,
Veled száll nyugalmam,
Hát ez nekem, hú vezérnek
Érdemlett jutalmam.

»Hagy tévedjek én még, 's ő el
Áh borúlj be bús ég,
»El tévedve lelheti fel
Keblem nyugalmát még,«³

Marihoz.

Gyorsan lányka futottál, 's én kergettelek; im már
Majd futok én halkal; fuss te nyomomba sebess.⁴

Este.

Egy szép estve magánosan ültem lombja között egy
Vén hársnak, 's hallám mint dalol a' csalogány.
»Mért nints itt Marim«, így sohajték 's képzeletem hív
Szárnyán lelkem már, messze feléje repült.
A' dal néma; tűzes csók csattant ajkamon; ő vólt
Ő Mari; azt véltem hogy csalogány dalolja.

66. l.:

A' Kék orom.

Csendes alkony' lágy homállya
Leng a' halom felett,
'S ott ül a' táj' szép lánykájá
Egy kis nyílt sír mellett. —
Itt rogy össze ő hogy ha tán
Nem jön hős hajnal pirultán.

Bús sirjánál ott sohajtoz
Könnyezve néz belé,
És a' messze kék ormokhoz
Ifja' honja felé.
Haj! de nem lát setét az éj
És kinn és benngyászos veszély.⁵

¹ lebeg — ² felleg — ³ a' szép lányt

⁴ Az Emlékkönyvben a halkal szó helyett halkan. Alatta a keltezés:
1830. 28. Febr.

⁵ Keblében kihal mindeu kéj.

»Ifjú kék hegy ormod egén
 »Szép csillag nem dereng,
 »Éjben borongó fellegén
 »Vész és villám kereng.
 »Ha hűtlen vagy, ha már nem élsz,
 »Arva keblem már mit remélsz?
 »Mért nem küldesz esti szellőt!
 »Ládd hamvad e' kebel,
 »Nem enyhíti a' nyögdelelőt
 »Tőled szált hús lebel.
 »Haj mert tán holt tested mellett
 »Nyögdel, sír az esti szellet.
 »Itt búsongok csendes éjél
 »Sírom bús szélínél,
 »Mig csillagom nem derül fel

»Mig nem fuj esti szél.
 67. l.: 'S ha szél nem fúj, csillag nem gyúl
 »Hamvam e' néma sírba húll.«

Száll az alkony a' lyány mellett,
 És az éjjél vele,
 'S csillag nem gyúl felhő felett,
 Nem leng az est szele.
 Végre egy szellő sugallat
 Zúg és a' lyány keblére hat.

A szép ifjú' bágyadt lelke
 Vólt az, erre repült
 'S a' lyány vész; 's mint egy levelke
 A' csendes sírba dült.
 És el hervadt a' rózsá kor,
 Csendel alszik, keble nem forr.

Kisfaludy Károly.

Ég és Föld viadalra kelének vivni meg érted;³
 Lány porod e földé; lelked az égbe ragyog.

A második sor két változata:

Lány porod e' kis föld nyerte; de lelked az ég.
 Teste lön a' földé, szelleme égbe repült.

Más.

Itt a' tél; de vihar nem zúg, fagy 's hó de nem őszül
 Hő zápor fut alá, s' sír ezen évszaki jég.

Más.

Tedd bús sírhalmán honnomfia áldozatod le
 Nézzd — láng köl ki dicsőn — már lobog áldozatod.

Más.

Itt kele szép bimbód a' hajnal fényibe' úszván
 Rózsád itt nyílt 's illat özönlte hazád;
 Phoebusz irigylé ezt 's ragyogó mennyébe ragadt fel,
 A' báj ró'sának szedni gyümölteit ott.

68. l.:

A' Hableány.

Kis kunyhója lány alljában,
 Némán ül a' lyány,
 'S a' zugó viz szép habjába'
 Parti rózsát hányn.

Nem ismért vágy szült sohajjal
 Néz a' vizbe ő,
 És keblébe csendes zajjal
 A' vágy nőttön nő.

Úszni látja kis kunyhóját
 A' parti virányt,
 Úszni a' kéklő ég boltját
 'S egy sугár leányt.

³ érte.

'S a' mig így néz, bértzre áll fel:
 Egy ifjú, egy szép,
 'S a' lyány véli, vízben éldel
 A' kedves árnykép.

»Szép virágom, kis kunyhótskám
 »Vízben lebeg már,
 »Kellem ifju karja nyíl rám
 »Bóldog élet vár.«

Mosolygva a' leány így szól
 Keble fel hevült,
 És csendesen a' víz partról
 Hab alá merült.

69. 1.:

A' Pásztor Ifjú.

Sötét hársak' árnya közt áll
 Repkényvonta lakom,
 Sűrű rejtélyes bokroknál
 Nyilik kis ablakom.
 'S ha a' hűvös alkony le száll,
 Itt ülök én az ablaknál.

*A' hód szelid fényt lövell rám,
 Halk lángra gyújt engem,
 'S búsan vészem lágy furulyám,
 'S kedves kinom zengem.
 Hallja e' táj esthajnala,
 Mint zeng ajkom gyászos dala.

*Hallja a' táj, hallja a' lyány.
 Eljön ablakomhoz,
 Vele az est szél, 's csalogány,
 'S völgyi virágot hoz.
 'S bérül ékes koszorút fon,
 Ott függ estve ablakomon.

*Hej! de hervad a' szép virány,
 Húll szép koszorúm már,
 A' szög fűrtű, hó keblű lyány
 Bokraim közt nem jár.
 'S nem nyög kis ablakom mellett,
 A' Fülmile 's esti szellett.

70. 1.: »A hűs alkony most is le száll,
 Bús hársaim körül,
 De sötétlő árnyainál
 Mély csendesség terül.
 A' hód most is fényt mosolyg rám,
 Haj de néma lágy furulyám.«

Igy eped az Ifjú Pásztor
 A' szomorú laknál,
 'S tűz szemében hév könnyü forr

Állván az ablaknál:
 Mert a' múlt kor bődög képe
 Rózsafényben vissza lépe.

És mint villám gyorsan megyen
 Keresni a' leányt,
 Síkon, erdön, völgyön, hegyen,
 Be járja a' magányt.
 Jajgat, bal sorsát kérleli
 De a' szép lyányt meg nem leli.

Szikla üregben keresgél,
 Bértz tetőkre fel áll;
 'S egy sűrűn öszve nőtt bikknél
 Egy mohos sírt talál;
 'S koszorút bús moha között,
 Szép, de tsak félig kötözött.

Néz a' pásztor könnye nem húll
 A' nagy bú meg vonja,
 'S a' fél koszorúért le nyúl
 És egésze fonja.
 Mert az néki! néki! készült,
 De a' lyány, hogy fonta kidúlt.

71. 1.: Furulyáján ott nyögellet
 Gyászos ormára ült,
 'S a' fülmile, 's esti szellett
 Nyögve mellé repült.
 Sőt meg az ég is meg indult,
 Sirt, 's a' földre lágy harmat hullt.

Im de a' nap támad reggel
 És nem sír már az ég,
 'S haj sirjából a' lyány nem kel
 'S a' pásztor ott dől még.
 Ott van, halva szegény ottan,
 Kínjaitól már nyugodtan.

**Gróf Teleki Jó'sef tiszteletére T. Szabóich Vármegyei Fő Ispányi
 méltóságába való be iktatásakor.**

(1830. 13. Máj.) *Be adlam ezt Csengeri Histor. Diplom. Literaturae Professornak.*)¹

A' nemest, ditsőt tisztelhetni bár
 titkon; annyi, mint osztozni keble'
 boldogító érzelmével.

Habzanak a' Tisza' szép parti virányai
 Esdve feléd, hol örök kény tavasz édeleg;
 Hullám csókjaiban fürdenek édesen
 Harmat csöppje remeg báj tele kelyhekön,
 'S lombján játsznak az est berki fuvallati.
 Szépek vagytok imitt lengeni partokon,
 A' nagy Férjfi haján szebb koszorú ragyog. —

¹ Csengeri József 1824—1850-ig működött a sárospataki ref. főiskolában mint a világtörténet, oklevéltan és latin irodalom tanára. Meghalt 1850-ben.

Hah! mint villan elő ősi arany korunk,
A' hús béke' szelid angyala leng egén,
Karján négy koszorú bimbaja már virít,
Rózsájin rezege a' hála születte könny,
Lombját szent köszönet szelleti lengetik,
'S a' rény' messze ható nimbusza környezi.
E fénylő koszorút nyújtja az ősi kor
Mellyet lángod alá vissza idéz vala. —

Oh bölts Férjfi ditsőbb szellemű kor fja.

72. l.: Védisten kegyelem jobb keze küldte le,
Hogy hűtsd e' haza bús éjji viharjait,
És tüntesd fel egén a' ragyogó korányt. —

Ritkán ösmerik el a' jelen érdemet,
Bár szent vére ki hull, 's éltivel áldozik;
Hős de a' Te neved messze röpülve zeng,
Karpát bértzeinél 's a' Tihany ősz fokán. —

Túl lebbensz ezen a' föld buta gőz körén
Mint a' büszke, rideg szikla nevelte sas;
'S áldást hozni lövelsz csak le 's arany szakaszt,
Melly fénybe' lebeg e' szép haza halmain;

'S vissza hála özön rengeti röptödet,
Nem bérért libegő láng kebeled lobog,
'S éreztébe' ditsó a' magas égbe hág. —

A' nap fénybe' virúl a' tova bértzekén,

Mig ön tája homály' árnyai közt borong;

A' láng életet önt más kebelekbé, 's ön

Forró élte ki hal, füstbe kel el lebeg. —

Nagy vagy Pindarokat lángra hevíteni,

Kik már istenesült hőseket ihletett

Tűzzel zengtek az ó kor kies évein. —

Szólj; és harcz koszorús Spárta emelkedik

Villám fegyverivel ősz Buda romjain;

Szólj; 's egy szódra varázs hajnali fény dereng,

A' gőz lepte Moháts' éjjeli sirjain.

Hah! mint ömledez a' láрма 's öröm robaj!

Mint zeng a' koszorús hars rivadás között!

'S szét lebbenve Tokaj ormain el zajog

'S Hármass bértzfalaink agg feje viszsza zúg. —

Zúdúl; és ki dagad partjain a' Tisza;

Hódol 's trónod erős zsámolyihoz ki dől. —

Artzodnál mi ditsó isteni fény lebeg!

Oh én gyenge vagyok napba tekinteni,

'S E' szép szikla magány berkibe rejtezem.

'S mint vidám Csalogány dallom el a' korányt,

Melly fényt és meleget nyert vala arczodon

'S honnunk messzre repült fellegein ragyog.

El végeztem 1-től 6 Májusig 1830.

73. l.: Csengeri Professor azt mondván 26 Jun. hogy »reszeljem« meg,
ezen változásokat tettem.

Harsan zúg az öröm zaj, 's egekig dörög.

És zúgtán az erős két haza ingadoz,

S' vést rejtő viharos fellegi oszlanak.

Menyből szálnak alá a' rohanó sasok,

Villám halmazokat hordanak a' Nemes

Hősnek, lángjaival sújtani a' gonoszt. —

14. 5. Juliusban. Sz. B.

A' Bodrog le siet, harsog az ormokon,
'S gyors habján az öröm könnyeket el viszi.
'S folytában madarak zengzeti hangzanak. —
Bájt kér a' Tisza szép parti viránya is;
A' nagy férfi haján vágya ragyoglani,
Mert a' szép koszorú végtelen ott virúl. (ott örök, és virúl)
's Im kegygel mosolyog Hunnia kék ege,
Harमत csöppje le száll kelyhein ott remeg;
A' habb partra ki fut csókjai ömlenek;
'S Lombján játszanak az est berki fuvallati. —
Áldozz honnom igaz népe az ég maga,
A' Természet örül, mert fia fényre kel.
Hah s. at. — —
Viszszá hála özőn lengeti (nem rengeti) sat. — —
A' gőz lepte Mohács éjjeli sir kódén (sirjain helyett)

74. 1. :

Alkony.

Tiszta fényben tűnsz le szép nap
A' távol hegy ormán túl
'S az est gőze kék ködével
Meg elégedés leng széllyel
És a' pásztor homlokára
Álom 's harmatcsepp vonúl.

Rózsa színbe' tündérekkel¹
Szép volt a' hajnal álom²
De korány költ 's el tűnének
Mint egy tsendes berki ének
És azóta várt nyugalma
Könnveim közt nem találom.³

Haj! de nékem szebb világom.
Szét zuhant 's nyugtom vele,
Bús homályba szállt reményem,
Lángjain hal érzeményem
És borús egemre kél fel
A' veszély vak éjjele.

Óh! ne könnyez gyenge rózsza
Engem e' halom felett!
Nézd a' nap fény vissza néz még —
Tán hév keblé tán felém ég,
'S vissza tér majd hajnal álmom,
'S szent nappal virúl kelet.

Lyánka! még ha vén fa tornyunk
 Ős harangja búsan kong:
 'S nyögve dölve sir ormomra
 Könnyet öntesz lágy poromra
 Lángra gyúllad úgy is lelkem
 'S mélyly sirjából fel suhong.

75. 1.:

Tapóltza.

Hegy megé tűn' a' bágyadt nap
Alkonyra dűl a' szép táj.
A' zöld völgyben vigan legel,
Béget egy kis bárány nyáj.
De pásztorok, Pista bojtár
Búslakodva bértz tetőn jár.
Ő rá nem hat az est báj.

Egy ki nyuló szikla ormon
Dúlt kebelével most le ült,
'S furulyáját fujdogálva,
Hangjain szerte repült.
>Tán jobb lenne — néz a' mélybe —
>Szököve tűnni örök éjbe.«
'S mellve merészen feszült.

»Hólnap barnás fürtű Erzsím'
Férjhez menni készíti
Apja, a' gazdag Jantsihoz,
Szegény Pistát meg veti!«
Ímgy sóhajt, 's hév könny pereg
Bajuszára és kesereg'
Fel zudulnak érzeti. —

>Isten hozzád kedves hivem!
 Hozzád! szelid nyáj bárány,
 Lombos erdők édes hűse,
 Berki tsendes kis magány!
 A' Bús pásztor nem sípol már
 Mert rá ottan szebb élet vár
 Isten hozzád szép leány!

¹ Tündéri szép volt. — ² A' szép hajnal képzelem, — ³ Könnyeim közt nem lelem.

Igy bútsúzott! — 's szökni készül
 Kinzaj ömlik ő belé,
 És meg rendül a' bértz orom,
 'S le zördül a völgy felé.
 Szegény pásztor le züg vele! —
 De sértetlen él kebele
 'S egy bokrotskán tűn elé.

Mind ki szedte táskájába.
 Vidáman lejt a' sereg
 Juh előtte, 's mint a' hajnal
 Ő is vig, nem kesereg.
 'S még az este, vissza térte
 Után, Erzsit ő meg kérte
 És meg adta az öreg.

76. l.: Föl riadva vissza tekint,
 'S langy forrás víz folydogál,
 Az el zudúlt szikla helyén,
 De tseppenként, 's meg meg áll. —
 Fel küzd 's szájáról egy sziklát
 El gördít, 's hajh arany kőt! lát
 Tűnt öröme vissza száll.

Másnap korán mátkájával,
 Az omláshoz mentek ők,
 'S orvos vizet tsergedezni
 Láttak a' hiv szeretők.
 'S bé jelentvén földet, mezőt,
 Házat, — hol a' vig mennyekzöt
 Lakták — nyertek a' hívők.

Fürdő épült itt Tapóltza
 A' meleg forrás alatt,
 És sok lyánkák ifjak nézik
 Sóhajtva a' bértz falat.
 De arany nints! vízzel tele!
 'S forrón bugyog züg ki fele.

Közl: HARSÁNYI ISTVÁN.

B. PODMANICZKY JULIA LEVELEI B. JÓSIKA MIKLÓSHOZ.

Báró Podmaniczky Juliától nem most jelennek meg először levelek, habár nagyon kevés maradt is fent tőle.

Már nyolcz évvel ezelőtt (1913) közölt dr. Heinlein István az »Akadémiai Értesítő«-ben báró Reinsberg-Düringsfeld Ottóné sz. Schmidt Idához (1815—1876) írt huszonöt németnyelvű levelet (648—75. l.); újabban pedig Podmaniczky Julia férjének, Jósikának, ugyanezen Reinsbergnéhez intézett négy német levelet ugyanitt tette közzé magyar fordításban (1916. 171—4. l.). Ezeknek a leveleknek fődekkességük irodalmi vonatkozásaikban s azon adatokban van, melyeket az agg költő élete alkonyáról fenntartottak. A br. Jósika-hitbizományi levéltárból itt most először közzétett levelek egészen más természetűek: Podmaniczky Julia leánykori levelei ezek, melyekben szívét egészen feltárja szerelmese, leendő férje előtt; a türelmes várakozás mellett ki-kicsillámlik belőlük az aggodalom is, melylyel annak válopöre lassú folyását kíséri.

Miként Jósika a Fejérvári Miklóshoz írt leveleket (l. Akad. levéltár), úgy Podmaniczky Julia is megszámozta leveleit (l. a zárójelbe tett sorszámozkat), ebből látjuk, hogy levelezésüknek csak töredéke maradt ránk. Néhány levélnek nincsen sorszáma, ezeket részint a kelet, részint a tartalom alapján mi illesztettük be oda, a hol állanak. E levelekhez sorozandó a Jósika-émlékalbum egy levele is, melyet a Jósika életrajza 396—7. lapjain közöltem.

I.

Endlich endlich, mein über Alles geliebter Freund, ist es mir möglich Ihre lieben Zeilen zu beantworten ; schon seit anderthalb Stunden harre ich mit Ungeduld dieses Momentes, und konnte nirgends ein einsames Plätzchen finden. Ida machte in unserm Zimmer Toilette, ihre Gouvernante bei Delecourt ¹ und Elisa in unserm Schlafzimmer so dass ich schon vor Ungeduld beinahe weinte. Jetzt endlich ist Alles bei Maman im Salon versammelt und ich kann Ihnen sagen wie innig ich Sie liebe, und wie sehr ich Ihnen danke dass Sie mir geschrieben haben. Ich kann Ihnen gar nicht sagen wie sehr ich mich nach Hause sehnte als Sie gestern den Ball verlassen hatten, und ich musste noch so lange tanzen und ein freundliches Gesicht machen obgleich die Thränen mir näher waren als das Lachen. Wenn ich nicht wüsste dass Sie dann ängstlich und unruhig wären, könnte ich wirklich oft wünschen krank zu werden damit ich ruhig zu Hause bleiben könnte und des peinlichen Zwanges überhoben wäre.

Dass wir uns Morgen nicht sehen können, thut mir sehr weh ; ich freute mich sehr auf die Paar ungestörten Momente, doch sehe ich wohl ein, dass Sie bei Wenkheim nicht refusieren können ; Aber Uebermorgen, nicht wahr da kommen Sie gewiss ?

Wenn es doch schon Uebermorgen wäre. Morgen werde ich Alles Mögliche thun um in's Theater zu kommen damit ich Sie doch einen Moment sehen kann. Leben Sie wohl mein theurer, mein geliebter Freund, denken Sie mein, und zwar mit so inniger Liebe als an Sie denkt Ihre

Julie

(A level 3. lapján a címzés : Monsieur le Baron Nicolas Jósika.)

II.

Mardi.

Ich sende Ihnen ein Paar Zeilen lieber lieber Freund um Ihnen zu sagen dass ich mich Heute vom Mercantilpiquenique dispensire obgleich Elisa wahrscheinlich mit Louise Teleki gehen wird. Erstens habe ich noch immer Kopfschmerzen und fürchte sie durch die Hitze und das lange Wachen zu vermehren, und dann will Elise tanzen und zwar Touren was mir unangenehm ist und wahrscheinlich auch Ihnen nicht sehr lieb wäre. Biri Kendeffy hat mich engagirt Heute mit ihr uns [ins helyett] ungarische Theater zu gehen, was ich acceptirt habe da es mich freut den Abend mit Biri zuzu-||bringen, oder eigentlich wenn ich ganz aufrichtig sein soll, weil ich hoffe Sie dort wenigstens für einen Moment zu sehen. Noch ein's lieber Freund, Beauvale arrangirt eine Art Piquenique für Kinder woran auch die Geschwister Theil nehmen ; wollen sie nicht auch Ihren Söhnen diess Vergnügen verschaffen ? Das erste Piquenique

¹ Nevelőnő Podmaniczkyéknél, kiről B. Podmaniczky Frigyes is megemlékszik a Naplótörédekben.

ist nächstens Samstag ; Beauvale erwähnte Gestern dass auch diejenigen Theil nehmen können, die nicht bei ihm Lection nehmen, ich nahm mir gleich vor Ihnen diess zu sagen. Die Liste ist bei Beauvale zu haben. Adieu mein theurer geliebter Freund es denkt Ihrer immer mit der innigsten Liebe Ihre

Julie.

Wissen Sie dass ich Morgen wahrscheinlich gezwungen sein werde in's Theater zu gehn, da Maman auch gehen will ? Kommen Sie aber Nachmittag lieber theurer Freund, denn Uebermorgen ist wieder der unglückliche Medicinenball den ich besuchen muss wenn Mama nicht böse werden soll, da würde ich Sie ja eine Ewigkeit nicht sehen wenn Sie Morgen nicht kommen wollten. Nicht wahr Sie kommen ?

(Kívül, az aranykeretes levélpapíron : Monsieur le Baron Nicolas Jósika.)

III. [5.]

Aszód 17-ten Juny 1839.

Es sind zwar statt acht Tagen erst drei verflossen seitdem ich Ihnen das Letztmal geschrieben, lieber Freund, doch kann ich Ihren Brief, der mich so sehr beglückte, unmöglich eine volle Woche unbeantwortet lassen. Nicht wahr das geht nicht ? Und Sie verzeihen mir diesen Eingriff in die festgestellte Ordnung unseres Briefwechsels ? — Damit aber Herr Schwarz, der gewöhnlich die Briefe absendet und in Empfang nimmt, nicht über Mamans ungewöhnlichen Fleiss im Schreiben erstaunt, werde ich diesen Brief selbst nach Bagh auf die Post tragen ; so schlüpft er ganz unbemerkt durch. Den Ihrigen erhielt ich erst am 15-ten, er ist also acht Tage herumgeirrt und ich hätte sicher viel früher erhalten können wenn die Posten nur etwas verlässlicher wären. Wenn Postmeister doch bedenken wolten wie sehr manche Briefe ersehnt werden. — Wie gern möchte ich Ihren Wunsch erfüllen, mein lieber theurer Freund, und mit Thaisz¹ wegen der Zusendung des Documentes sprechen ; doch ist er ver||reist und kömmt erst Ende dieses [Monates nach] zurück. Ich weiss jedoch durch Delecourt die ihn vor seiner Abreise gesprochen dass er mit Allem was Sie ihm überschickten sehr zufrieden war und die besten Hoffnungen hegt. Auch richtete er seine Reise so ein dass er wieder da zu sein hoffte wenn die übrigen Documente anlangen. Er scheint damit dass der Prozess in Erlau geführt werden wird sehr zufrieden zu sein da er nicht nur den Erzbischoff Pyrker persönlich kennt sondern auch manche gute freunde unter den übrigen Geistlichen hat. Auch darüber dass Sie im Juli selbst nach Pesth kommen war er sehr erfreut.

Wissen Sie, lieber Freund, dass unsere Reise nach Baden nicht nur aufgeschoben sondern auch aufgehoben ist ? Bene schrieb der Mutter dass er sie bei ihrem jetzigen Befinden nicht für nöthig hält, ja dass er

¹ A Podmaniczky-család prókátora l. Podmaniczky: Naplótöredékek I. 113 l. Thaisz András királyi táblai ügyvédrol van szó, kit Jósika valóperében képviselétével megbízott. Meghalt 1840 jul. 9.

sich sogar ein Wenig vor den Folgen einer mehrtägigen Reise in der grössten Sommerhitze fürchte, und so bleiben wir in Aszód dass mir aufrichtig gesagt recht lieb ist. Wenn ich hier bleibe sind wir uns doch ein Wenig näher, der Briefwechsel wird nicht unterbrochen und Sie besuchen uns ja hier statt in Baden nicht wahr? und hier ist es doch weit Angenehmer. Elisa, die wieder ganz wohl und munter ist, findet das freilich nicht, und ist über die veränderten Pläne sehr übler Laune, Ihretwegen ist mir recht leid und ich wünschte ihr ein anderes Vergnügen verschaffen zu können. Ich werde Maman bitten sie in Herbst zur Zeit des Lagers mit Ida Ráday nach Pesth zu schicken; das wünscht sie sich schon seit langer Zeit, Fritz ist auch wieder ganz wohl und fängt Morgen schon an Schwimmen zu lernen; doch Marie ist seit Gestern etwas leidend und wird wohl auch die Masern bekommen; doch versichert Delecourt die darin jetzt schon Erfahrung hat, dass sie sie auf keinen Fall sehr heftig bekommen wird. Das Wetter ist jetzt wunderschön; die Mutter ist ziemlich viel im Freien; ich leiste ihr gewöhnlich Gesellschaft und arbeite dabei recht fleissig; können Sie vielleicht errathen für wen? Späth Abend gehe ich gewöhnlich noch auf der Terasse auf und ab und denke an gewisse Leute; ich möchte aber sehr gerne wissen ob ich Ihren Gedanken begegne; vielleicht Sie mir hierüber Aufschluss geben. Mütterchen grüsst Sie herzlich; Sie ist recht wohl und heiter und wird wahrscheinlich Anfang Juli für einige Tage nach Pesth gehen um mit Bene zu sprechen. Ich werde sie wohl begleiten. Gestern war Amélie Batthyány's Vermählung in der Pfarrkirche. An 19-ten reist sie von Pesth ab und hat versprochen uns auf der Durchreise zu besuchen; doch werden die bösen Masern uns wohl dieser Freude berauben. Jetzt muss ich Ihnen Lebewohl sagen, mein theurer geliebter Freund, denken Sie recht oft an mich, und vertrauen Sie wie bisher dem Herzen Ihrer

Julie.

[A 3. lap oldalán: Von Elisa die herzlichsten Grüsse; Delecourt empfiehlt sich und ist ganz glücklich dass Sie auch ihrer gedenken: Elle vous aime beaucoup.

A 4. lapon a cím: Monsieur le Baron Nicolas Jósika.

IV. [7.]

Aszód am 2-ten July 1839.

Den innigsten herzlichsten Dank mein theurer, geliebter Freund für Ihren lieben lieben Brief vom 20-ten Juni, der mich eben so sehr beglückte als überraschte. Denken Sie nur er kam zufällig über Pest statt über Gyöngyös und so bekam ich ihn um einen vollen Tag früher als diess sonst möglich gewesen wäre. Sie glauben gar nicht, wie froh und seelig ich war. Ich bin recht kindisch, lieber Freund, und halte immer Ihren letzten Brief für den besten und liebevollsten; lese ich aber dann die anderen durch, so sehe ich dass sie alle alle gleich lieb und gut sind.

Wissen Sie dass wir heute schon den 2-ten July haben? Gott sei Dank, dass der Juni vorüber ist, er ist mir recht lang vorgekommen.

Mir geht es so ziemlich gut; nur wollensich die Folgen der Masern noch nicht verlieren; Ich bin noch unendlich matt und leide viel an Schwindel und Kopfschmerzen. Maman glaubt dass sich das alles geben wird, wenn ich die freie Luft wieder geniessen darf, doch ist das Wetter so kalt und stürmisch dass ich noch immer das Zimmer hütten muss. Es macht mich so glücklich dass meine Briefe Ihnen ein Paar frohe Momente bereiten; doch ist diess nur ein Beweis Ihrer Genügsamkeit mein lieber lieber theurer Freund wenn Sie so einfachen Worten zufrieden sind. Aber beneiden dürfen Sie Niemand auf der Welt; ob ich unter noch so vielen Menschen bin oder ganz allein meine Gedanken sind immer nur bei Ihnen. Ich muss mich recht zusammennehmen um wenigstens scheinbar an allem Theil zu nehmen was um mich her vorgeht und gesprochen wird und meinen Umgebungen nicht durch meine Zerstreuung und meine verkoseten Antworten Stoff zum Lachen zu geben; und es ist mir doch unangenehm, wenn ich ausgelacht werde weil ich an Sie denke; das braucht gar Niemand zu wissen als Sie. Nicht wahr lieber Freund?

Wie können Sie nur die Idee fassen dass irgend etwas was Sie mir sagen mich langweilen kann? Das glauben Sie selbst nicht, *ce n'est qu'une façon de parler*, denn Sie müssen ja fühlen, dass es mich glücklich und stolz macht, wenn Sie alles alles recht offen mit mir besprechen. Sagen Sie selbst ob ich nicht Recht habe? — Thaisz wird täglich zurück erwartet ich hoffe dass er mit dem nächsten Dampfschiff kömmt, und dann will er, wie er Delecourt sagte gleich nach Erlau, um sich persönlich nach allem zu erkundigen, was er wissen muss. Maman schrieb ihm dass sie ihn auf der Durchreise hier zu sehn wünscht. Sie trägt mir die herzlichsten Grüsse an Sie auf, ebenso Elisa; und Delecourt war ganz entrüstet über die von Ihnen ausgesprochene Idee dass Sie Ihrer nicht mehr gedenken könnte. *Comment pourrait-elle ne pas aimer quelqu'un, qui j'aime?* Das sind ihre eigene Worte, und Sie, lieber Freund müssen ihr trotz ihrer Fehler und Schwächen mir zu Liebe ein Wenig gut sein; sie war von Kindheit an meine treueste Pflegerinn, und hat mir manche böse Stunde tragen helfen. Sie ist heute nach Pesth und kömmt Morgen zurück um Bene mündlich über uns alle Bericht zu erstatten. Maman fühlt auch das kalte stürmische Wetter, doch die Schwestern sind Gottlob so wohl als man nur sein kann. Marie liebt Eduardo und Kunigunde zärtlich und wahr während den Masern nur unglücklich, weil sie den Anblick dieses zarten Pärchens enthalten musste; doch gewährte ihr ein groszer Lieblingskater einigen Trost. Maman verlangt meinen Brief um ihn zu *couvertir*en ich muss mich also von Ihnen trennen obgleich ich noch lange mit Ihnen plaudern möchte. Leben Sie wohl mein theurer Freund, recht wohl, und lieben Sie aber ja recht sehr Ihre Julie.¹

¹ Alatta, fordítva, a czimzés: Monsieur le Baron Nicolas Jósika.

V. [15.]

Aszód, 22-ten August 1839

Welch ein glücklicher Tag war der gestrige für mich mein theurer geliebter Freund! Er brachte mir drei Ihrer lieben lieben Briefe die mich so froh so seelig machten wie ich es Ihnen gar nicht beschreiben kann. Aber es ist auch ganz unnöthig dass ich es Ihnen beschreibe; Ihr eigenes Herz muss Ihnen sagen wie innig beglückt sich Ihre Julie durch Ihre herzlichen liebevollen Briefe fühlen muss. Wenn ich sie lese scheint es mir als würde ich Ihnen plötzlich näher gebracht, als lägen nicht so viele Thäler und Berge zwischen uns, als sähe ich Sie wieder in meinem kleinen traulichen Stübchen, als hörte ich Ihre liebe Stimme mir alle die freundlichen innigen Worte sagen die Ihre Feder für mich aufzeichnete. Ihre Briefe wieder und immer wieder zu lesen ist auch meine liebste Beschäftigung der ich so oft als möglich überlasse. Nehmen Sie, lieber Freund, meinen wärmsten Dank für Ihren Fleiss nebst der Bitte mir immer so oft und so ausführlich Nachricht zu geben.

Ich bin aber auch recht fleissig nicht wahr? Diess ist der 5-te Brief seit Ihrer Abreise und die meisten derselben waren so lang dass ich beinahe befürchte das Wörtchen *|| zu* beifügen zu müssen. Sie sagten mir ja immer ich möchte recht oft und recht viel schreiben und so ist es zum Theil Ihre eigene Schuld wenn ich Ihrer Weisung zu gewissenhaft Folge leiste. Ich will auch dort wieder beginnen wo ich in meinem letzten Briefe aufhörte und Ihnen sagen wie ich die letzten zwei Tage zubrachte au risque de vous exurger un peu. Als ich Vorgestern Vormittag meinen Brief an Sie geendet hatte ging ich zu Nelly und blieb den ganzen Rest des Vormittages bei ihr. Sie war mit Packen und Räumen beschäftigt da sie Nachmittag abreiste, dennoch plauderten wir recht viel und gedachten in unsern Gesprächen sehr oft eines gewissen fleissigen Correspondenten den Sie vielleicht kennen. Da ich mich verspätet hatte machte ich à la hâte Toilette und kam erst kurz vor Tische in den Salon wo Elise mit den drei Herren die Album's durchblätterte. Bei Tisch sass ich zwischen Haller und Serényi und ersterer schwatzte so viel und so albernes Zeug dass ich alle Mühe hatte Contenance zu halten. Nach dem Essen plauderten wir ein Wenig und machten dann ziemlich lang Musique. Serényi sang sehr hübsch, besonders gefielen mir einige neue kleine Lieder von Reisiger. Da das Wetter sehr stürmisch war mussten wir im Zimmer bleiben und verfielen auf ein äusserst¹ geistreiches Unterhaltungsmittel. Wir spielten nemlich im grossen Saal blinde Maus wobei aber unendlich viel gelacht wurde. Haller nahm sich als Cupido mit verbundenen Augen delicios aus und machte die wunderlichsten Sprünge. Späther tanzten wir einen Walzer und eine Française in drei Paaren, nach der Ballnachtgaloppe die Serényi spielte und Abends spielten wir alle Secretair, wobei die schönsten komischsten Dinge zum Vorschein kamen. Sie sehen wie viel und

¹ Igy, javitással.

vielerlei getrieben wurde und dennoch gab es so manche Momente wo ich mich recht von Herzen langweilte während ich als Sie hier waren ganz vergass was Langweile ist obgleich wir die Tage viel stiller und einförmiger zubrachten. Späth Abends kam die Post, doch ohne Brief von Ihnen was mich unendlich traurig machte obgleich ich noch hoffen konnte am andern Morgen Nachricht zu erhalten da die Miskolczer Post während der Nacht in Bagh ankömmt. Ich konnte auch den Morgen kaum erwarten und Sie können sich mein Entzücken denken als Fritz mit drei Briefen von der Post kam. Ich blieb bis 11 Uhr in meinem Zimmer und las Ihre lieben Zeilen und dachte an Sie. Endlich musste ich mich bequemen in den Garten zu gehen wo Alles versammelt war; wir blieben bis 12 Uhr dort und dann ging die ganze Gesellschaft auf den Markt, den Sie müssen wissen das Gestern hier Jahrmarkt war.

Wir beschenkten uns gegenseitig mit den schönsten Figuren von Lebkuchen und mit Bonbons die die sinnreichsten Cevisen schmückten. Wir verehrten den drei Herrn Orden von Lebkuchen an schönen Rosa, Atlasbändern die sie anhefteten was ausserst komisch aussah. Ich suchte überall nach etwas Hübschem für meinen lieben Freund fand aber nichts als eine ganz einfache Tasse und ein Paar kleine Pantoffeln von Lebkuchen. Finden Sie es nicht sehr edel dass ich Ihnen Letztere so ganz abandonire? Sie sind aber in Ihren Händen weit besser aufgehoben als in den Meinen. Gegen Abend reisten die Herrn ab; ich machte mit Delecourt eine Promenade auf der Terasse und arbeitete dann den Abend fleissig da es zu kühl war um im Freien zu sein. Nun Adieu für Heute mein geliebter Freund, Morgen plaudere ich noch ein Stündchen mit Ihnen ehe der Brief auf die Post kömmt. Denken Sie indessen an mich. || — — — —

(A többi hiányzik.)

VI. [18.]

Aszód am 31-ten August 1839.

Obgleich ich recht gut weiss mein theurer Freund dass erst nach drei Tagen wieder Posttag ist kann ich mich doch nicht enthalten Heute schon ein Paar Worte an Sie zu richten und Ihnen für die lieben Zeilen zu danken die mir die gestrige Post brachte. Wissen Sie aber dass die trübe Stimmung in der Sie geschrieben sind auch mich unwiderstehlich angriff obgleich ich mir hundertmal wiederholte dass ja der 15-te August längst vorüber ist, dass die Post Ihnen seit der Zeit gewiss schon einen vielleicht auch mehrere Briefe gebracht hat, dass Sie also sicher wieder heiter sind. Dennoch hätte ich mich, wäre es nur möglich gewesen lieber gleich an den Schreibtisch gesetzt und Ihnen gesagt wie wehe es mir thut dass ich Ihnen, mein geliebter Freund, trübe Stunden verursache da ich doch gewiss von allen denen die Sie kennen und lieben am Meisten für Ihre Ruhe und Heiterkeit besorgt bin. Wie sehr danke ich Ihnen für Ihr festes Vertrauen, für die Ueberzeugung die Sie in Ihrem Briefe

ausprechen dass nicht || meine Nachlässigkeit das Ausbleiben meiner Briefe herbeigeführt hat; es macht mich so glücklich dass Sie Ihre Julie so gut kennen und wissen dass es ihr unmöglich wäre einen Posttag zu versäumen. Aber ängstlich dürfen Sie nicht sein wenn ein Brief ausbleibt denn selbst im Fall ich krank wäre würden Sie Nachricht erhalten, da Mutter oder Elisa Ihnen dann schreiben würden. Diess wird indessen wohl nicht geschehen denn ich bin vollkommen wohl und gesund. Gottlob dass Sie es auch sind mein lieber lieber Freund und dass das böse Wetter Ihnen keine Kopfschmerzen zuzog. Sie sehen dass ich durchaus nicht die Idee habe Sie in's Winkerkel zu stellen, denn ich kann doch unmöglich Sie für etwas bestrafen wollen was ich selbst nicht lassen kann; nicht wahr das wäre ungerecht? — — —

Thaisz schrieb der Mutter durch die gestrige Post blos um ihr zu sagen dass er die Schriften erhalten hat und sehr zufrieden damit ist. Der Arme war sehr krank und ist noch so matt dass ihm das Schreiben recht schwer wird. Ich war recht besorgt um ihm, hoffe aber jetzt dass er sich bald erholen wird.

Die gute Mutter ist Heute auch, dem Himmel sei Dank, wieder wohl; Sie können sich denken wie froh mich das macht.

Vor einer Stunde sind die Brüder abgereist; der gute Fritz ritt Gestern trotz eines starken Gewitterregens selbst auf die Post, und || wartete dort bis späth Abends damit ich Ihren Brief gewiss noch Gestern erhalten konnte. Ich hatte recht viel Angst um ihn da die Nacht finster war und es ziemlich stark blitzte was sein Pferd leicht scheu machen konnte. Er kam aber ganz wohlgemuth zurück lachte uns über unsere Ängstlichkeit aus, und versicherte dass er recht froh sei nun zu wissen wie es sich im Finstern reite.

Nelly und Thésy sind noch immer in Szentmiklós. Elisa erhielt Gestern einen Brief von Thésy die ihr schreibt dass die arme Nelly das Fieber hat. Zum Glück war der letzte Paroxysmus schon sehr gering und so hoffen wir dass der Nächste ganz ausbleiben wird. Ich wünsche nur dass sie bald wieder zurückkehren hoffe nächsten Posttag Näheres zu erfahren. Nun Adieu für Heute, mein lieber lieber Freund. Morgen mehr.

2-ten September.

Gestern war das Wetter wunderschön. Der September scheint wieder gut machen zu wollen was der August verbrochen hat denn auch Heute haben wir einen warmen sonnigen Tag. Gestern brachte ich den grössten Theil des Vormittages mit Maman in Garten zu, wo wir uns mit unserer Arbeit unter den grossen Kastanienbaum setzten. Die freie reine Luft that ihr recht wohl, so dass sie sich auch Nachmittags für ein Stündchen auf die Terasse wagte obgleich die Luft ein Wenig feucht war; sie schlief recht gut und träumte von Ihnen. Wissen Sie lieber Freund dass das ordentlich gefährlich ist? — Eigentlich sollte ich allein das Recht haben von Ihnen zu träumen, doch es mit Maman zu theilen, lasse ich mir noch gefallen, aber auch nur mit Maman. Gegen Abend

machte ich mit Delecourt eine ziemlich weite Promenade. Wir gingen beinahe bis Bagh doch nicht über die Wiesen, da diese vor den letzten Gewitterregen theilweise überschwemmt waren. Der Anblick den Aszód uns von dort aus gewährte war wirklich hübsch. Das Grün der Wiesen und Bäume ist wieder so frisch und lebhaft wie im Frühjahr und da die Galga jetzt äusserst wasserreich ist diente auch sie zur Verschönerung der Gegend. Als wir zurückkehrten fanden wir Toni Brudern vor der Schmiede in grösster Agitation und eine Menge Menschen um seinen zerbrochenen Wagen beschäftigt. Er hatte Mittags zu uns kommen wollen war aber 7 Stunden vor Hatvan bis hierher gefahren da er jeden Augenblick am Wagen reparieren hatte. Jetzt war er äusserst besorgt Pesth zu er«|| — — — — —

(A levél többi része hiányzik.)

VII. [27.]

Aszód am 3-ten October 1839.

Guten Morgen mein lieber lieber Freund ; ich komme Heute früher als gewöhnlich um mit Ihnen zu plaudern weil ich späther gestört zu werden fürchte denn wir haben Besuch. Ida Ráday ist seit Vorgestern hier und bleibt bis Morgen Nachmittag. Ich freute mich recht sehr sie nach so langer Zeit wiederzusehen, doch hat sie wieder viel Verdross und Kränkung was mir recht weh thut. Könnte ich die Arme nur halb so glücklich sehen als ich es bin wie innig würde ich mich ihres Glückes freuen. Sie trug mir sehr viel Schönes an Sie auf. Ihre Kleine besitzt auch ein Eichhörnchen das aber viel wohlgezogener ist als das Ihrer Söhne. Es hat ein kleines Halsband von rothem Saffian und wird mit einem dünnen ziemlich langen Kettchen an irgend ein Meuble festgemacht wo es sich ganz ruhig verhält und wohlgemuth seine Haselnüsse speist. Geben Sie Ihrem kleinen Poltergeiste auch eine so gute Erziehung damit er Ihnen nicht wieder den Schlaf raubt. Ich bin eigentlich recht böse über das kleine Wesen weil es Ihnen Kopfschmerzen zugezogen hat. Mademoiselle Mignon hingegen bitte ich schönstens zu grüssen, sie hat sich schon im Voraus meine Liebe erworben da sie Ihnen attachirt||ist. Sie wird hier sehr bald einen kleinen Spielgefährten bekommen, da Ida der Mutter ein Hündchen schenkt so bald seine Erziehung vollendet ist. Thaisz war Gestern hier ; ich richtete ihm alle Ihre Aufträge auf's Pünctlichste aus und er lässt Ihnen sagen dass Alles schon so eingerichtet ist wie Sie es wünschen. Er eilte auch sehr nach Pesth um Ihnen Schriften zuzusenden. Ich danke Ihnen recht sehr lieber Freund für die Erlaubniss mit Zöllner 4 händig zu spielen, ich habe sie den letzten Abend seines Hierseins noch recht lange benützt. Früher konnte ich mich ausser dem Einen Male von welchem ich Ihnen schrieb nicht entschliessen mit Ihm zu spielen so oft ich auch von Allen dazu aufgefordert wurde. Es gewährte mir gar kein Vergnügen sondern war mir im Gegentheile recht peinlich weil ich nicht wusste ob es Ihnen auch Recht ist. Aber den letzten Abend spielte ich wieder mit recht vieler Lust weil ich Ihrer Erlaub-

niss sicher war. Die Brüder sind Gestern abgereist und müssen Heute wieder fleissig lernen. Fritz trennte sich sehr schwer von seinen Pferden da er mit Passion reitet.

Heute erwarten wir Elisa zurück. Sie ist schon einige Tage über den Urlaub ausgeblieben und so glaube ich wohl dass sie Heute zurückkehren wird. — Ueber Wesselényi konnte mir Ida sehr genau Nachrichten geben da sie mit einem Herrn gesprochen hat der lange Zeit mit ihm zugleich in Gräfenberg war. Er ist recht wohl und heiter, hat *gar keine* Begleitung, lebt ganz nach seinem Gefallen und macht sogar Ausflüge ins Panussische wo er mehrere Tage verweilt. Doch ist er sehr vorsichtig und vermeidet jedes politische Gespräch.

Sie brauchen vor dem Verändern gar keinen Angst zu haben mein lieber theurer Freund. In Allem was Sie betrifft bin ich unverändert geblieben und werde es immer bleiben. Ich hoffe Sie werden sich bald selbst davon überzeugen. Dass es mir aber gut gehen muss weil ich Sie necke darinn haben Sie vollkommen Recht. Es geht mir sehr gut Sie lieben mich noch (nicht wahr?) und wir haben schon October; wie sollte es also anders als gut gehen.

Sie irren sich aber sehr wenn Sie glauben dass Sie mich durch Ihre griechischen Citationen in Verlegenheit bringen; ganz und gar nicht.

Ich finde zwar in der Ode von Anacreon der die zwei Zeilen welche Ihr letzter Brief enthält entlehnt sind nichts was sich passender Weise darauf erwiedern liesse, doch suche ich es wenigstens im demselben Versmasse zu thun und beantworte Ihr

τὸ σημερον μέλειμοι
τὸ δ'αὐριον (így) τίς οἶδεν;¹

mit folgenden zwei Zeilen: ||

τὸ ἀγαθὸν τοῦ σημερον ἔχω,
τοῦ δ'αὐριον βελτιον ἐλπίζω.²

Sie sehen mein lieber lieber Freund dass Sie eine andere Sprache suchen müssen um Ihre Julie zu erwischen; mit dem Griechischen geht es nicht. Hier hat die Weinlese schon begonnen, ist diess auch bei Ihnen schon geschehen? Ihr Söhne haben diese Zeit gewiss sehr gern wenigstens ist diess bei den Brüdern der Fall. Ihr Miki wird jetzt schon wieder bei Ihnen sein; ich kann mir denken mit welcher Freude Sie ihn empfangen haben. In kurzer Zeit beginnt er seine militärische Laufbahn, es wird ihm wohl schwerer werden als er jetzt glaubt nicht immer in Ihrer Nähe zu sein. Solange Sie in Pesth sind wird er diess nicht so sehr fühlen aber dann wird er doch manchmal vom Heimweh geplagt werden. Anders kleiner Sohn ist wieder etwas wohler was mich innig freut. Die arme Thésy war so unendlich ängstlich dass ich für ihre Gesundheit

¹ P. Thewrewk fordítása szerint: A mai napra gondom, Holnap ki tudja mint lesz? Anacreon. Bp. 1885. 232 l. A hibásan összeírt görög szó: δ'αὐριον

² A ma java az enyém, a holnap jobbát remélem.

fürchtete. Nelly bleibt längere zeit in Lossonc da ihre Schwester noch leidend ist. Mein Mütterchen ist jetzt Gott sei Dank wohl; ich hoffe die Gefahr für diesen Herbst vorüber Tausend herzliche Grüsse von ihr. Leben Sie wohl mein theurer geliebter Freund bald werde ich Ihnen sagen können au revoir; Denken Sie indessen recht fleissig an mich; ich bleibe unverändert, hören Sie mein lieber lieber Miklós, ganz unverändert. Ihre Julie.

A lapszélén: Von Fritz Marie Delecourt sehr viel Schönes.

VIII. [28.]

Aszód am 7-ten Oktober 1839.

Den herzlichsten Dank mein lieber lieber Freund für Ihren Brief 34, der mich unaussprechlich glücklich machte. Er ist so herzlich so liebevoll dass ich Sie, wenn ich ihn lese, sprechen zu hören glaube, denn Sie sind immer immer so gut und freundlich. Heute ist ja schon der 7-te Oktober bald recht bald werden Sie nicht mehr der Feder bedürfen um mir Ihre Gedanken mitzutheilen. Wie froh macht mich diese Idee! — Dass der Brief meines lieben Fritz Ihnen angenehm war freut mich sehr, denn er ist Ihnen wirklich von Herzen zugethan. Ihre Antwort wird ihn sehr beglücken doch fand ich noch keine Gelegenheit um sie ihm zuzusenden. — Aber wissen Sie mein geliebter Freund dass ich grosse Lust hätte Sie ins Winklerl zu stellen weil die alten Grillen wiederkehren. Ich sehe dass muss in der Szurdoker Luft liegen, darum kommen Sie recht bald nach Aszód da brauchen Sie Georges Károlyi nicht um sie zu verjagen, ich hoffe dass mir das recht bald gelingen wird. Nicht wahr mein lieber lieber Freund? Ida Raday hat uns am 4-ten verlassen, doch kehrt sie am 16-ten zurück und verweilt wieder einige Tage hier. Sie trug mir nochmals sehr viel Herzliches an Sie auf. Sie scheinen wirklich die Eroberung aller meinen Freundinnen gemacht zu haben was mir noch ganz gefährlich werden kann. Am 5-ten kam Schmelte der noch einige Tage hier verweilen wird. Er ist sehr guter Laune und macht uns oft recht herzlich lachen. Da er sehr gerne disputirt so bin ich immer bereit seine Widersacherinn zu sein, und so streiten wir oft Stunden lang in aller Freundschaft über die verschiedensten Gegenstände. Elisa ist noch nicht von Gyöngyös zurückgekehrt obgleich die Zeit ihres Urlaubes längst verstrichen ist. Sie muss sich sehr gut amüsiren denn dass Alles wohl ist weiss ich aus ihren Briefen. Das Wetter ist so schön und mild wie im Sommer. Wir machen täglich sehr weite Promenaden die mich aber gar nicht ermüden. Ueberhaupt thut mir das kalte Bad sehr gut und ich finde es jetzt schon nicht allein erträglich sondern sogar sehr angenehm. Maman ist auch recht wohl und geniesst die freie Luft so viel als möglich. Heute hat die Weinlese begonnen und Morgen wollen wir im Weingarten speisen da auch Maman sich entschlossen hat für ein Paar Stunden hinaus zu kommen, was mich sehr freut.

Heute habe ich schon einen grossen Kampf bestanden lieber Freund. Gábor Prónay war Heute Morgen hier um Abschied zu nehmen da er

nach Pressburg zurückkehrt. Unglücklicherweise erwischte er mich allein auf dem Gange und begann nun auf alle mögliche Weise mich zu befragen und auszuforschen um die Wahrheit über alles was Sie und mich betrifft zu erfahren. Obgleich er zu meinem grossen Erstaunen immer so ziemlich genau die Wahrheit wusste, läugnete ich doch alles so gut ich nur konnte doch stehe ich nicht dafür dass ich in den anderthalb Stunden die das Examen dauerte nicht hundertmal roth geworden bin denn es ist doch nichts Leichtes so immer geradezu die Unwahrheit zu sagen. Endlich gelang es mir doch ihn zu einer Visite in Schmelte's Zimmer zu persuadiren und ihm so zu entkommen. Obgleich er mich recht gequält hat kann ich ihm doch nicht böse sein da er es mit viel Gutmüthigkeit that. Ueber sein Verhältniss zu Biri Kendeffi sprach er ganz offen; ich glaube wenn nichts aus der Sache wird kann diess nur ihr Wille sein.

8-ten Oktober.

Elisa kam Gestern von Gyöngyös zurück, sie sieht recht gut aus und hat sich dort sehr recht befunden. Wir machten Gestern einen sehr hübschen Spatziergang in den Wald; es war so warm die Bäume sind noch so frisch und grün, der Rasen so üppig, dass man die düstere Herbsttage gar nicht so nahe glaubt. Wie froh bin ich aber dass Sie es sind! mag es dann immerhin trübe und stürmisch sein, was liegt mir am Wetter wenn Sie hier sind. Heute ist der 8-te Oktober, in 20 Tagen sehe ich Sie also auf jeden Fall.

Wie sehr bedaure ich die armen Citronen Bäume die der Strenge des Winters Preis gegeben werden sollen. Könnten Sie sie nicht einbinden lassen wie die Rosen oder ihnen irgend ein leeres Zimmer einräumen? Es ist nicht Andors Stolz der ihn hindert von Ihrer Güte Gebrauch zu machen, lieber Freund er würde diess im Gegentheile sehr gern thun, doch ist sein Glashaus so klein dass es schon ganz angefüllt ist; er will es nächstes Frühjahr vergrössern. Sie werden hier in Aszód von allen mit grosser Ungeduld erwartet sogar Elisa fragt sehr oft wann Sie kommen werden. Aber was glauben Sie wohl wer Sie am ungeduldigsten erwartet? Ihre Rosen blühen wieder wunderhübsch; ich freue mich so oft ich sie ansehe, denn Sie müssen wissen mein theurer Freund dass diese Rosen mir sehr sehr lieb sind. Heute wollen wir den ganzen Tag im Weingarten zubringen da das Wetter sehr schön ist. Wenn ich Abends zurückkomme finde ich vielleicht schon einen Brief von Ihnen, denn Heute ist Posttag.

Denken Sie nur mein kleines Schwesterchen Marie soll Ende dieses Monat's mit Delecourt für ein Paar Tage nach Pesth gehen und will durchaus nicht so sehr sie diess früher auch wünschte, denn sie behauptet dass sie Aszód unmöglich verlassen kann wenn Sie hier sind. Ich sollte eigentlich ganz eifersüchtig werden, freue mich aber unendlich über dieses attachement der Kleinen für Sie. Ueberhaupt finde ich dass Marie und ich sehr oft in unsern Wünschen und Neigungen übereinstimmen. Nelly ist noch nicht zurückgekehrt; ich erwarte sie mit recht vieler

Ungeduld ; mein kleiner Uhlane geht mir sehr ab. Was sagen Sie zu meine Predilection für diese Art Militair ? Die erlauben Sie mir, nicht wahr ?

Nun sage ich Ihnen Lebewohl mein theurer geliebter Freund aber au revoir ; denken Sie oft an mich und kommen Sie bald als möglich ; Sie finden alles alles beim alten, unsere Tannenparthie, unsere Terasse, unsere Fauteuil und Ihre

Julie.

Von Maman, Elisa, Marie, Delecourt alles Schöne und Herzliche.

IX.

5-n Oktober.

Denken Sie sich nur lieber Miklos Heute habe ich Simon ¹ gesehen. Der Anblick dieses Menschen der eigentlich unsere ganze Zukunft in der Hand hat, hat mich so ergriffen dass ich noch jetzt zittre. Der Massacurator Andor's übernimmt Heute Aszód und Simon ist als der Advocat seines bedeutendsten Gläubigers mit hier. Ich wusste das wohl glaubte aber alle diese Herren im Weingarten und ging zu Nelly um ihr einen Auftrag der Mutter auszurichten. Als ich die Thüre öffnete und Simon bei ihr erblickte war ich so erschrocken dass ich wie eine Bildsäule stehen blieb und Nelly behauptet ich bin todtenbleich geworden. Zum Glück konnte das Simon der der Thüre den Rücken wendete nicht sehen und ich hatte Zeit mich ein Wenig zusammen zu nehmen. Wir begrüßten uns dann gegenseitig sehr freundlich als alte Bekannte und sprachen ziemlich lange von verschiedenen Gegenständen. Unter andern war auch die Rede davon dass er immer sehr vielseitig beschäftigt ist worauf Simon sagte er habe vor einigen Tagen auch von irgend jemand einen Brief erhalten worin sehr darüber geklagt wird dass nun seine Zeit wieder sehr in Anspruch genommen sein würde, ich hoffe jedoch setzte er hinzu dass ich im Stande sein werde diesen neuen Verpflichtungen zu genügen ohne den älteren Abbruch zu thun. Ich bemerkte sehr wohl, dass diess eigentlich avis au lecteur war und mir galt, und fühlte wie ich roth wurde obgleich ich mir alle Mühe gab gleich gültig zu scheinen worauf Simon die Bemerkung machte dass ich sehr gut aussehe was mich noch verlegener machte. Sie werden mich gewiss auslachen dass ich so verlegen war, und ich ärgerte mich über mich selbst konnte aber doch nicht anders. Gestern waren Kanda, Majthényi und Parniczky hier ; die beiden ersten sind noch hier und auch Elisa und Péter überraschten uns ; Elisa sieht recht gut aus. Heute Nachmittag kommen Andor und Lenzi Kosztolányi von Domony herüber zu uns und den Abend bringen auch der Massacurator ein Herr von Nagy (da Csapo es nicht angenommen hat) und Simon hier zu. Ich habe Heute so eine Art Fieber.

¹ Valószínűen Simon Florent híres ügyvédről van szó, kire Jósika Thaisz halála után válogere vitelét bizta ; s a száműzetésben is levelezett vele.

6-n Oktober.

Der Abend Gestern ist glücklich vorübergegangen; Sie können sich denken wie sehr ich mich bestrebt mit Simon aimable zu sein, für mich war er die Hauptperson, oder eigentlich waren besser gesagt die andern alle in diesem Augenblicke gar nicht für mich auf der Welt.

Auch er war sehr freundlich und herzlich und ich bemerkte wohl wie er mir auf jede Weise Muth einzusprechen suchte, doch so dass diess nur mir verständlich war. Obgleich mich diess oft in Verlegenheit brachte so muss ich doch gestehen dass es mir auch sehr tröstlich war. Nelly fragte ihn einmal ob er schon einen Process verloren habe; Er sagte darauf diess geschieht wohl jedem Advocaten doch habe ich *einen* Process den ich mit Gottes Hülfe auf jeden Fall zu gewinnen hoffe. Später sprachen wir von den alten Zeiten als er auch bei Chotek ich noch im Kinderzimmer war und ich sagte »ja das waren glückliche sorglose Zeiten«; O erwiderte mir Simon »es werden noch bessere kommen«, ich konnte mich nicht enthalten zu sagen »Gott gebe es« worauf er entgegnete »ich hoffe es mit Zuversicht«. Ich könnte noch mehr desgleichen anführen doch wollte ich Ihnen nur ein Pröbchen unserer Conversation geben. Wir schieden sehr herzlich von einander und ich schlief diese Nacht weit besser als gewöhnlich.

7-n Oktober.

Guten Morgen mein geliebter theurer Miklos, wie haben Sie geschlafen und wie geht es Ihnen? Ich habe Heute Halsschmerzen und fühle mich überhaupt ein Wenig matt und fieberhaft was aber gar nichts zu bedeuten hat und bis Morgen vorüber sein wird. Gestern war wunderschönes Wetter sehr sonnig still und warm. Delecourt, Marie und ich machten Vormittag einen Spaziërgang nach Domony wo wir Thésy besuchten. Heute wird sie bei uns speisen. Gestern Nachmittag kamen Lenzi Kosztolányi und Andor Batta. Sie brachten den Abend hier zu || — — —

[A többi hiányzik.]

X.

[A levél eleje hiányzik.]

nicht genug in den Vordergrund und wird oft in dem Interesse des Lesers durch andern Gestalten verdrängt. Anna's ¹ Charakter finde ich meisterhaft gezeichnet mich spricht jedoch Violetta am Meisten an. — Auf mich hat der ganze Roman einen halb freudigen halb wehmütigen Eindruck gemacht da es mir vorkömmt als ob das Schicksal, oder vielmehr mein Miklós etwas ungerecht mit der armen Fioretta verfahren wäre, die doch sehr viel Edelmuth mit den Fehlern verbindet die eine sehr natürliche Folge ihrer verwahrlosten Kindheit sind und für die sie

¹ A levél megjegyzései Jósika Zrinyi a költő cz. regényére vonatkoznak, mely 1843-ban jelent meg először.

so theuer büßen muss. Nachdem ich mich nun aus dem Winkler befreit habe bitte ich Sie nun zu bedenken dass Sie mich gezwungen haben soviel Unsinn zu reden und mich daher nicht gar zu sehr auslachen dürfen. Dafür dass Sie den Streit der Religionspartheien so vorsichtig behandelt haben bin ich Ihnen sehr dankbar; ich muss gestehen, dass ich ein Wenig ängstlich war. — Ja wohl mein geliebter Miklos giebt es Sachen an die man sich nicht gewöhnen kann und ich begreife sehr gut wie viel Peinliches diese Reise Ihrer Kinder für Sie hat. Heute ist Gott sei Dank schon der 24 September und Alles ist nun bald überstanden. Die Mosaikstücke müssen sehr schön sein mein geliebter Miklos. Wie gut sind Sie immer an mich zu denken; *ich sage es ja immer dass Niemand auf der ganzen Welt so gut ist als mein Miklos.*

25-n September.

Heute ist es so trübe und finster, dass ich gewiss glaube es wird regnen. Zwar wäre das in ökonomischer Hinsicht denn unser Raps braucht Regen wenn er nicht zu Grunde gehen soll, was recht fatal wäre denn er hat diess Jahr sehr gut auszugeben, wenn ich aber daran denke dass man dann wieder Hausarrest bekommt so denke ich nicht mehr an den durstigen Raps und wünsche warmen Sonnenschein. Gestern war es vormittag recht hübsch so dass ich mehrere Stunden in Garten war. Nachmittag jedoch erhob sich ein hässlicher Wind der recht unangenehm war so dass wir keine Promenade machen konnten. Abends wurde Boston gespielt wobei ich wie gewöhnlich entsetzlich schläfrig wurde. Wie mögen Sie den Abend zugebracht haben mein Miklos? Ich hoffe der kleine Gyula ist wieder ganz wohl und hat Sie erheitert. Geiza und Gizella die seit Vorgestern in Iklad sind wollen durchaus wieder zu uns zurückkommen, es gefiel ihnen hier besser. Mir kömmt auch Alles recht still und leer vor seitdem die kleinen Schelme nicht mehr hier sind.

26-en September.

Guten Morgen lieber theurer Miklos wie mag es Ihnen gehen? Ich habe Heute von Ihnen geträumt und freue mich kindisch darüber. Ach es geschieht leider so selten und das ist ein Beweis dass man nicht immer von dem träumt was die Seele am Meisten beschäftigt, denn da müsste ich immer von Ihnen träumen. *Wie gut wäre das!* Gestern war den ganzen Tag abscheuliches Wetter, wir konnten wieder nicht ausgehen und Heute sieht es ebenfalls nicht einladend aus. Nachmittag war Thésy einen Augenblick hier, sie sieht jetzt wieder viel besser aus und ist auch wieder wohl. Abend spielte ich vor dem Gonti Clavier und nach dem Gonti Boston. Das erstere amüsirte mich weit mehr als Letzteres. Von Hermann erhielt ich Heute einen Brief, er scheint sich in Käs-mark recht wohl zu befinden und wünscht nur einen recht starken Winter damit er viel Schlitten fahren kann. Bis jetzt ist jedoch dort das Wetter nicht ungnädiger als hier. Heute oder Morgen kehren Ihre Söhne zu Ihnen zurück; ich freue mich mit Ihnen darüber und wünschte nur

dass sie länger bei Ihnen bleiben könnten. Nun leben Sie wohl theurer geliebter Miklos, Gott schütze Sie und erhöere das Gebet Ihrer treuer Julie.

XI.

Pest 14 Dec : 1846.

Eben hat mich Biri Traun durch ein sehr freundliches Billet für heute Abend engagirt und ich habe zugesagt weil ich hoffen kann Sie dort zu sehen mein lieber guter Miklos, und nachdem das Wetter so hässlich ist dass wir keine Promenade machen konnten wird es uns beiden wohlthun, uns wenigstens zu sehen und ein Paar Worte zusammen zu sprechen. Wenn Sie nur diese Zeilen zeitig erhalten, denn leider kann ich sie erst Nachmittag zu Ihnen senden da ich die Einladung eben erst erhielt und wir gleich zu Tisch gehen werden ; ich kann also den Bedienten erst Nachmittag wegschicken. Adieu lieber lieber Miklos ; ich hoffe au revoir.

Ihre treue Julie.

Közli : DÉZSI LAJOS.

A LÖCSEI FEHÉRASSZONY GYÖRÖTT.

Jókai regényhősnője, Garamszegi Géczy Zsigmond kurucz ezredes leánya, Korponay János kapitány kikapós felesége tudvalevőleg csakugyan élt és rászolgált a Győrött végrehajtott palloshalálra. Ismeretes Illésházy kancellár levele 1710 szeptember 2.-ról, hogy »kegyelmed valóban jól szolgálta magának Lőcse város földadásával«.

A kivégzés a győri anyakönyvekből hitelesen megállapítható. A belvárosi plébánia összefüggő halotti anyakönyvei 1714-től kezdődnek. És ámbár a fakult könyvek első kötetének részletező címében azt olvasuk, hogy Keresztély Ágost szász kir. herczeg, győri püspök parancsára október 5.-től kezdve vezetik, az első bejegyzés dátuma mégis szeptember 25. Az anyakönyvvezető káplánok, úgy látszik, emlékezetre érdemesnek ítélték ezt a szeptemberi funkciójukat is.

A nevezetes halálesetet így jegyezték föl :

»Die 25. 7-bris Generosa ac Nobilis Domina Juliana Géczy seu Korponiana publice in foro Capite plexa sepulta in Coemeterio Cathedrali per A. R. D. Franciscum Kopchinay comitata. — Más, fakóbb írással : Cap(ellanum) Ung.(aricum.)

Kopcsinay Ferencz nevét is ösmerjük a regényből. — A bejegyzés szerint tehát az öregtemplom árnyékában, a székesegyház belső, vagyis káptalandombi temetőjében porlasztotta el az enyészet a »lőcsei fehér asszonyt«. Sírját már jeltelenre taposták a járókelők és megilletődés nélkül tipródnak fölötte azok is, a kiket Jókai színes regénye a rokon-érzés szálaival kapcsolt hozzá.

Olajfestményü képe a Szépművészeti Múzeumban van.

SZABADY BÉLA.

ADATOK PÉTERI TAKÁTS JÓZSEF ÉLETÉHEZ ÉS MUNKÁIHOZ.

Kazinczy sok kortársa között Péteri Takáts Józsefnek (1767—1821) is az a sors jutott osztályrészül, hogy életében többre becsülték kelleténél, halála után nem méltatták a megérdemelte figyelemre sem. Mikor — épen most száz éve — Győr vármegye főjegyzőjét és táblabíráját a mindszenti sírboltba eltemették, Kisfaludy Sándor és dunántúli barátai nagy költőink egyikét gyászolták a ravatalnál. De már Toldy Ferencz a magyar költészet kézikönyvében helyet sem juttat neki és érdemei lassanként egészen feledésbe merültek. Pedig annak a morális és hazafias iránynak, melyet az övéhez hasonló jóakarattal és képzettséggel Kis János is képvisel, nem volt jelentéktelen költője. Hatása Kisfaludy Sándorra még földerítetlen fejezete a kutatásnak. A *Himfy Szerelmének*, a *Regéknek*, Pápay Sámuel irodalomtörténetének, Virág költeményeinek sajtó alá rendezése, a *Magyar Minerva* kiadása Takáts érdeme volt. (V. ö. *Takáts Sándor*, Péteri Takáts József. Budapest, 1890., 3., 100—103. lk.) Költészete pedig a XVIII. században Horatius és a pásztori idillek hatásán fölvirult németes iránynak nálunk jellemző példája, divatosan aufklärista világnézettel, de magyaros formában, izzó hazaszeretettel. Mert csak a versformára vonatkoznak *A' költőkhez* írt költeményének e sorai (*Költeményes Munkái*, 1796. 21. l.):

Mért menne a' Magyar más Nemzet' földére,
Hogy virágot szedjen, 's tűzzön énekére?

Egyebekben Takáts sokat járt oda: a német líra mezejére is, meg »a' tudós Pogányokhoz« is, jóllehet, kigúnyolta azt a véleményt,

Mintha az ő furtsa eszök' találmányi
Volnának egyedül a' Vers ragyogványi.

Ez is csak a verselésre vonatkozott és költőnk utóbb még ebben sem volt egészen következetes: *Mohács vidékén* (1797 augusztusában) írt elégiája (*Takáts Sándor* id. m. 63. l.) hexameterekben szól.

Emlékezetét Takáts Sándornak idézett, három évtizeddel ezelőtt írt életrajza próbálta fölújítani. Ballagi Aladár *Elfelejtett trók* cz. cikkében (IK. I.: 391. l.) nagyon megtámadta érte és Takáts József költeményeit újra »rozsdalepte ócskaságoknak« bélyegezte. Nem volt egészen igaza. A költemények egyik-másikának van egy kis patinája.

Az alábbi adatokkal a centennarium alkalmából, az emberöltő előtt megjelent életrajz néhány tévedését akarjuk helyesbíteni.

I.

Takáts Sándor életrajza szerint (7. l.) költőnket »1776-ban, tehát alig kilencz éves korában, már Győrben találjuk, hol 1776—1780-ig járt iskolába«. Ezzel szemben a gimnázium törzskönyvében, melyre Takáts is hivatkozik, a következő adatokat találjuk: 1776—77-ben a *Majores Parvistae* (105) között *Takács Josephus*. Tanára A. R. D. Joannes

Kováts, Extraordinarius Gymnasij Professor, Hoc anno autem in Classe Elementari docenda Ordinarij munere defungens. — Exhortator et catecheta Gymnasij A. R. D. Josephus *Rainisch* Dioecesis Jaurinensis Presbyter Saecularis.

1777—78-ban a *Grammatici 1.^{mi} Anni* (107) között *Takáts Josephus*. Tanára *Kováts*, exhortator és catecheta *Rainisch*.

1778—79-ben a *Grammatici 2.^{di} Anni* (65) között *Takács Josephus*. Tanára A. R. D. Josephus *Fábiscs* (így !), exhortator *Rájnics* (így !).

1779—80-ban a *Grammatici in 3.^{ium} Annum* (71) között *Josephus Takács*. Tanára *Fabsics* (így !), exhortator *Rainis* (így !).

1780—81-ben a *Humanitatis in 1.um Annum Studiosi* (55) között *Josephus Takács*. Tanára A. R. Pater Wenceslaus *Encsely* Ord. Monach. S. Pauli 1.^{mi} Eremitae. Exhortator *Rainis* (így !).

1781—82-ben a *Humanitatis in 2.um Annum Studiosi* (36) között *Jos. Takács*. Tanára A. R. D. Alexander *Balog*, Senior et Pro-Decanus. — Catecheta et Exhortator Josephus *Rainiss* (így !), cui ad munus Exhortatoris Academici promotio succedit intra Annum A. R. D. Carolus *Scossa*.

E szerint költőnk 1776—1782-ig egyfolytában Győrött végezte el gimnáziumi tanulmányait és Fábchich Józsefen kívül Rájnis József is tanára, hitoktatója volt. Annál különösebb az ellenszenve a mértékes verselés iránt. (Rájnis győri tartózkodásáról l. *Kis János* emlékezései, 522. l., az ugyancsak kőszegi Fabchich Józsefről u. o. 538. l.). Kisfaludy Sándor egy évvel azután, hogy Takáts elvégezte a gimnáziumot, kerül oda első grammatistának. (1783—84.) Ez időben barátság, mint Takáts Sándor lehetőknek tartja, nem szövődhetett közöttük, ismeretség is alig. Ellenben költőnknek a parvista osztálytól végig tanuló társa *Dréta János*. Benne talán nem alaptalanul sejtjük a költőnk életében nevezetes szerepet játszott *Dréta Antal* zirczi apátot, akinek szerzetesi neve volt Antal. A tett sok szívességet ez a kora gyermekségükben fejlődött jó viszony teszi érthetővé.

2.

Takáts Sándor Horatius, Vergilius, Schiller, Kleist, Pope, Fénelon, Rousseau és Metastasio tanulmányozásának nyomait észleli költőnk munkáin: »de a mily kevéssé igyekszik — úgymond (id. m. 75. l.) — elárulni ezeknek tanulmányozását, ép oly mértékben sikerült *önálló költőnek* maradnia. Költői művei tehát *nem utánzások*, sokkal kevésbé, mint egykorú lyrikusaink munkái.« — Ez az állítás téves, Takáts József egyik-másik versénél megjelöli forrását, de a kor szokása szerint eredetinek közölt versei között is sok az átdolgozás és »egykorú lyrikusaink«-nak, pl. Verseghy Ferencznek, Kis Jánosnak források felhasználásában nem marad mögötte. Íme, néhány forrásmegjelölés:

1. *A' barátság*. (Költ. Munk. 1796. 10—13. l.) Szabad és rövidre-fogott átdolgozás. Forrása Hagedorn, *Die Freundschaft*. (*Poetische Werke*,

Univ. Bibl. 36—47. l.) Egyes sorokat és részleteket szó szerint átvész belőle. Példának e 4—4 sor :

Takáts : Meg dorgálsz, ha szükség ; ditsérsz, ha tsak lehet :
De szavad boszszantó hangot fel nem vehet.
Tanáttsal, példával nemzed erköltsünket,
Nemes bátorsággal őrzöd jó nevünket.

Hagedorn : Er tadelt, wenn er musz : er lobt uns, wenn er kann ;
Doch nimmt sein Ausspruch nie den Ton der Lehrer an,
Sein Beispiel, wie sein Rath, wird unsre Tugend stützen,
Und sein gesetzter Muth wird unsern Namen schützen.

2—4. *A' jösvény*. (Id. m. 26. l.) Hű átdolgozás. Forrása Blumauer, *Der Geizhals*. (Aloys Blumauer's sämmtl. Werke. Königsberg, 1827. Zweyter Theil, 52. l.) — A 143. l. kiadott *A' festett rózsza* cz. költeményénél Takáts megjegyzi, hogy *Blumauer után*. Forrása *Die geschminkte Rose* id. kiad. 55—56. l. — *Amornak jegyverei* (153. l.) ugyancsak *Blumauer után*. Forrása : *Amors Waffen*, id. kiad. 199. l.

5. *Vallás tétel* (55. l.). Átdolgozás. Forrása Hagedorn, *Das Bekenntnisz*. (Id. kiad. 170. l.) — »Bár moralista lenne, gyakran frivol, sőt olykor lebujba való anekdotákat nyújt verssé, mint például *Vallástétel* című disznóságában» mondja róla Ballagi. (Ik. I. 394. l.). A verssé nyújtás nem Takáts bűne ; a sikamlóson túlmenő tárgy Hagedornnál, de olyan moralistáknál is, mint Lessing, nem ritka. A cél morális.

6. *A méh és a galamb*. (97. l.) Kevéssé bővített átdolgozás. Forrása : Joh. Benj. Michaelis (1746—1772.), *Die Biene und die Taube*. (Etzel, *Fabeln und Parabeln der Weltliteratur*. Leipzig, 1907. 293—294. l.). Michaelis viszont ösmerhette Buckard Waldis *Von der Ameise* cz. meséjét. Michaelis meséjét lefordította Kis János is (*A méh és a galamb*. Toldy kiad. 1865. 309. l.) Kis előtt kétségtelenül ott volt Takáts József fordítása ; erre vall az első két sor :

Takátsnál : Egy méh a' víz parton virágot keresett,
És mézzel terhelve abba belé esett.

Kisnél : Egy méh, midőn méznek virágot keresett,
Reptébe véletlen egy patakba esett.

Virágról, mézgyűjtésről pedig az eredetiben szó sincs.

Ein Bienchen fiel in einen Bach
Dies sah von oben eine Taube.

7. *A' pille, 's a' méh*. (141. l.) Közvetlen forrása nincs meg. Tárgyban rokon vele G. K. Pfeffel meséje *Der Schmetterling und die Biene* (*Poetische Werke*, Univ. Bibl. 60. l.) — Még közelebb áll I. W. L. Gleim ugyanilyen meséjéhez (*Ausgewählte Werke*, u. ott. 109 l.), de szó szerint egyikkel sem egyezik.

8. *A' fejér 's a' szeretsen* (165—166. l.). Hű átdolgozás. Forrása : M. G. Lichtwer (1719—1783), *Der Mohr und der Weisse*. (Lichtwer's Fabeln. Meyers Groschenbibl. der deutschen Classiker. 7 : 41—42. l.) Az eredetinek első és utolsó strófáját Takáts elhagyta és a mesét párbeszéddé alakította. Az elhagyott utolsó strófában a tanulság van.

9. *Zsuzsi*. (170. l.) Szabad átdolgozás. Forrása : Hagedorn, *Susanna*, nach Veranlassung zweier Sinngedichte des Prior und Cobbs. 1731. (Id. kiad. 71. l.) Forrását modernizálta is :

Susannens Keuschheit wird von allen <i>hochgepriesen</i> :	A' szép Zsuzsit ki tsufolják,
Das junge Weib, das jeder artig fand,	Hogy fiatal létére,
Tat beiden Greisen Widerstand,	Mert rút vének ostromolják,
Und hat sich keinem hold erwiesen.	Ügyel szüzességére.
Ich lobe, was wir von ihr lesen ;	Ez magában nem nagy dolog,
Doch räumen alle Kenner ein.	Igaz, vak is láthatja ;
Das Wunder würde gröszer sein,	Nagy városban a' ki forog,
Wenn beide Buhler jung gewesen.	Azt még is tsudálhatja.

Ballagi, idézett dolgozatában, közli is a *Zsuzsi*-t, »a kedves Zsuzsit, a fiatal Zsuzsit«, hogy az »tegyen vallást« Takáts költészetéről. (IK. I. 394—395. l.) Nem veszi észre, hogy itt a bibliai Zsuzsánáról van szó. — Pedig Takáts erkölcsös ember volt, a kin a papnevelő intézet szelleme a polgári életben is maradandó nyomokat hagyott. Bizonyosság rá Kis János, a ki Veszprémbe is, Téten is több ízben meglátogatta »s benne a kellemesen társalkodót s általában az erkölcsi oktatásokban tanítványa [gr. Fesztetics László] számára adott eszélyi szabályoknak nagyrészből követőjét mindenkor feltalálta.« (Eml. 408. l.) — Hagedorn költeményét Szűts István is lefordította *Zsuzsánna* címmel (V. ö. Császár Elemér, *A német költ. hatása a magyarra a XVIII. században*, 102. l.) és Hagedorn költeménye lehet Kováts Ferencz *Susánna* cz. (kiadatlan) »epigrammatikus fordulatú versének« (IK. XXVIII. 304. l.) forrása is.

Mindez egyben pótlás Császár Elemér id. könyvéhez is. Adatainkat ezért egészítjük ki még a következővel :

10. *Irin*. Kleist után. (58—62. l.) Forrása : Ewald Chr. von Kleist, *Irin*. An Salomo *Geszner*. A szöveg hű átdolgozása, de az eredetinek rimes négyes jambusai helyett alexandrinusokban és kissé bőbeszédűen.

GÁLOS REZSŐ.

KÖNYVISMERTETÉS.

Széchenyi Igéi. Budapest. Pallas, 1921. K. 8-r. 254. l.

Széchenyi munkáiból 178 idézet van összegyűjtve e csinos formájú kis könyvben. A szerkesztőt, Szekfű Gyulát, az idézetek kiválogatásában az a gondolat vezette, mint maga írja előszavában, »hogy Széchenyi élete és munkája, erkölcsisége és politikai működése ránk nézve, kik azt utólag és történettávlatból szemléljük, *egyetlenegy*, el nem darabolható és szét nem választható hatalmas élmény«.

Nagyon helyes szempont. Egy Széchenyi-anthológiának akkor van igazi értéke, ha tükördarabokban felmutatja Széchenyi lelkének és politikájának belső egységét. Az ilyen anthologia tervének vázlatát így készítenők el:

Egy csoportban fel kellene tüntetnünk Széchenyi történetfilozófiájának kifejlését. Mert volt Széchenyinek történetfilozófiája, mely a perfektibilitástanán, továbbá az emberi és nemzeti életkorok lényeges azonosságán épült fel. Ebből a filozófiából magyarázható ki az agyonidézett jóslat, mely szerint Magyarország csak lesz és nem volt, s a mely az előttünk fekvő anthológiából sem hiányzik. Széchenyinek ez a filozófiai rendszere azért is fontos, mert egybe van kötve vallásosságával. Belékapcsolta ezt a rendszert keresztény hitébe, lebocsátotta tehát ezt lelkének legmélyebb gyökeréig. Pesszimizmus ellen védő gát volt az a rendszer. A nemzetek nevelésének lehetősége is e rendszer alkatrészei közé tartozik.

Az idézetek második csoportja tehát a mi tervünk szerint a magyar nemzet nevelésének azt a módszerét tüntetné fel, melyet Széchenyi kigondolt. Kitűnik itt az idézetekből, hogy az a módszer a maga korában kitűnő volt, de minden korra nem alkalmazható. Úgy értjük, hogy a cél mindig követendő, de a módszernek az új körülményekhez kell alkalmazkodnia. A nemzeti önismeret kötelességének felébresztése, a nemzethízelgők megbélyegzése, a nemzeti hibák éles bírálata, mint a nemzetnevelés eszközei, idézetekkel ebben a csoportban volnának bemutatathatók.

A harmadik csoport feltüntetné az akadályokat, melyekbe Széchenyi nemzetnevelő munkája ütközött. Az idevágó idézetek fényes tanujelei volnának Széchenyi specifikus magyarságának s az ellentétnek, mely az ő érzései és a korabeli államférfiak ideológiája közt kifejlődött.

Ez a három csoport nagyjában elég is volna.

A csoportokon belül az idézetek kronológiai rendben vonulnának fel és bevilágítanának Széchenyi lelki életébe is, felmutatnák rendkívüli érzékenységet, fantasztikus csapongásait, hamleti tépelődését és a mélységeket, a honnan akarata erejét merítette.

Ha az így csoportosított idézetekhez lélektani és történeti magyarázatok is fűződnének, úgy képzeljük, hogy az ilyen anthologia egy könyven olvasható Széchenyi-életrajz értékével is versenyezhetne.

Szekfű másképp csoportosította az anyagot, mint a hogy fent vázoltuk. De a gazdag anyagból szerencsés keze sok lényegest és jellemzőt tudott kikeresni. Kár, hogy csupán bibliográfiai jegyzetei vannak. A történeti és lélektani magyarázatoknak hiánya néhol feltűnő; így pl. a 163. számú idézetben, melynek címe *Kossuth Lajos*. Az idézet dicsőíti Kossuthot és a jámbor olvasó azt hihetné belőle, hogy Kossuth és Széchenyi közt nem is volt ellentét. Ez az idézet bizonyára magyarázatra szorul.

Az előszóhoz is volna egy-két megjegyzésünk. Itt Szekfű azt hangoztatja, hogy »A magyarság szinte két nemzedék óta véggé elszokott a jeleseivel való társalkodástól«. Ez annyit jelent, hogy a magyarság körülbelül a kiegyezés ideje óta nem törődik jeleseivel. Hiszen az igaz, hogy az utóbbi évtizedekben egy fiatal írói nemzedék igyekezett megvetést terjeszteni a régi jelesek iránt és a maga bálványait akarta a romlásnak szánt tekintélyek helyére állítani. Az is igaz, hogy e szomorú igyekezetnek volt némi sikere. De a régi tradíciók folytatói az iskolában és az irodalomban ép a kiegyezés óta buzgón fáradoztak jeleseink munkáinak és tiszteletének terjesztésében. Elismerjük, hogy nehéz a mi közönségünk közömbösségén diadalmaszkodni, de ez nem új jelenség, már XVII. századi írók is panaszkodnak a magyarságnak műveltsége iránt mutatott nemtörődése miatt. Szerzőnk azután így folytatja: »A ki középiskolai oktatáson átment, az megtanulta a legnagyobb magyarról, hogy hitt Magyarország jövődjében és hogy egyszer megjósolta a véres forradalmat, — mely különben nem is következett be.« Ez az irónia nem eléggé világos. Azt gúnyolja-e a szerző, hogy a középiskolában Széchenyit olyan jósnak tüntetik fel, a ki egy meg nem történt forradalmat jövendölt, vagy azt-e, hogy tanítják a jóslatot, a forradalmat, »mely különben nem is következett be?« Az utóbbi esetben a szerző oly tévedést hirdetne, melyet már Kemény megczáfolt, ha pedig maga is hiszi, hogy a forradalmi jóslat teljesült, iróniája nem talál, mert tudtunkkal a középiskolai sablonos tanítás Széchenyiről másképp hangzik. Rendesen azt tanítják róla, hogy Széchenyi elébb gazdaggá akarta tenni a nemzetet és azután egészen szabaddá, míg Kossuthnak a szabadság volt az első kíváncsú feladat. E sablont az irodalomból is ismerjük.

Szerzőnk végül elmélkedését a Széchenyi iránt mutatott közömbösségről így fejezi be: »A ki nem volt középiskolában, még meg nem unhatta az ismeretlent. Széchenyi nevét ez utóbbi évtizedekben kizárólag a hírlapirodalom közvetíté az élő magyarsággal.« Kizárólag? Hát az utóbbi évtizedekben senki sem írt Széchenyiről, a hírlapírókon kívül? Lehet, hogy az elég nagy Széchenyi-irodalomnak nem volt meg a kellő

hatása. De ez még nem jogosítja fel a szerzőt ily »kizárólagos« ítéletre. Hogy középiskolát nem végzett olvasó nem törődik a Széchenyi-irodalommal, az természetes, de a Széchenyire vonatkozó irodalom nem is nekik szól. Ha a szerző kissé jobban szétnéz ez irodalomban, talált volna abban anyagot az igazi *Naplókból* vett idézetekre is és nem szorult volna »kizárólag« Zichy Antal kivonataira. De mindez nem rontja le a kis könyvnek értékét. Ilyen könnyen forgatható és tanulságos Széchenyi-anthológiának igen üdvös lesz a hatása.

ANGYAL DAVID.

Voinovich Géza: *Regényírók. (Kultúra és Tudomány.)* Budapest, 1921. Franklin-Társulat. 8-r, 209. l.

Azok az írói arcképek, melyeket Voinovich Géza *Regényírók* cím alatt foglalt össze, a *Klasszikus Regénytár* köteteinek szolgáltak bevezetésiül. Bár régi környezetükben teljes mértékben érvényesültek, szerencsés gondolat volt összegyűjtésük. A becses gyűjtemény ugyanis nemcsak a modern regényirodalom történetének néhány fontos fejezetét foglalja magában, hanem egyúttal jellemzően tükrözi vissza az írói arcképek rajzolójának finom vonalú egyéniségét is.

Az angol regény fejlődésének merész ívét mutatja Scott Walter, Bulwer, Thackeray regényíró-művészetének rajza. A német irodalmi törekvések mozgalmába engednek bepillantást a Keller Gottfriedről s Meyer Konrád Ferdinándról szóló fejezetek, míg Björnson költészete a norvég elbeszélő irodalom képviselője a kötetben. Legmélyebre hatol a kötet szerzője az orosz regényirodalom tanulmányozásában. Fokozódó érdeklődéssel kíséri itt nyomon az orosz nemzet lelkének költői nyilatkozását, mely évszázadokon át némán vívódott s hasztalan keresett költői formát benső küzdelmeinek kifejezéséhez. A küzködő ember szeretet hőseiként s a valószerű ábrázolás művészeiként állanak előttünk: Gogoly, Lermontov, Goncsarov, Turgenyev, Tolsztoj és Dosztojevszkij. Az a szomorúság, mely Gogoly költői alkotásait hatja át, a démoni eszmék, melyek Lermontov szellemét izgatják, a nyomasztó életközöny, melyet Goncsarov magyaráz, a lágy és mély értelmű melancholia, mely Turgenyev regényein vonul végig, szinte szemünk előtt bontakoznak ki az orosz föld végtelen pusztáiból s az orosz társadalom életének nagy ellentmondásaiból, hogy Tolsztoj szenvedélyes vezeklésében s Dosztojevszkij művészi realizmusában éri el a fejlődésnek megdőbbséget.

Az irodalomtörténeti kérdések mellett különösen érdekelté Voinovich Gézát feladatának művészi része, a költői egyéniségek rajza. Sohasem elégedett meg hőseinek külső élettörténetével, inkább akart belső világukban tájékozódni. Néha, mint a természettudós, aprólékos szövettani tanulmányokba mélyed s a legeltűnőbb lélektani mozzanatok elemeiben fedezi fel a jellem tulajdonképeni mozgató erőit. Mindazáltal elemzésében mértéket tart, s mielőtt a részletekben célzott tévesztene, a környezet viszonyait kutatja át, hogy ott keressen magyarázatot

a léleknek felőtlt elhajlásaira. Ily lélekrajzolókat inkább vonz Scott Walter, mint Björnson; Thackeray inkább, mint Scott Walter. A mélységek kutatóját mégis szinte ellenállhatatlanul ragadják az emberi élet rejtelmek az orosz regényköltészet felé. Itt is főképp a szövevényes ingerli, s bár megérti Turgenyevnek egyensúlyozott lelki világát, rajzoló művészetének legkedveltebb tárgyai: Tolsztoj és Dosztojevszkij.

Tolsztoj írói egyéniségének rajzán a lelki válságokra esik a legtöbb fény sugar. Voinovich mindegyiknek mélyén látja a kereszténység eszméit, de távol van tőle a megindult hívőnek rajongása. Másfelől azonban, ha észre veszi is az ellentmondásokat az író elvei és életmódja között, nem kételkedik a vezeklés őszinteségében s nem leli kedvét a hamis próféta leleplezgetésében. Egyaránt kritikával fogadja a csodálók lelkesedését s az ócsárlók gúnyját. Az ellentétes ítéletek közt, melyek Tolsztojról elterjedtek, biztosan állapítja meg, hogy ma nincsen a földön ily világgraszoló író, s talán hozzáfűzhető ember sincs, a kiből annyi szerelet s oly erős meggyőződés élne, s ki oly lankadatlanul kutatná az élet célját.

A finom elemzés számára szinte önként kínálkozott Dosztojevszkij költői egyénisége. Itt minden belülről tör elő; míg azonban Tolsztoj belső mozgalmából apostoli célok s társadalmi reformeszmék váltak ki, addig Dosztojevszkij lelki harcrai nagyszerű regénytervekké alakultak át. Voinovich egyik adatot a másik után hozza fel tanubizonyságul, majd bensőséges levélrészeket s bizalmas naplójegyzeteket, majd elejtett nyilatkozatokat használ fel, hogy e lelki folyamatot minél inkább megvilágítsa. Így rajzolódik le előttünk a szenvedésektől megnevesült jellem, melynek fővonásai: az emberszeretet, a magába való elmélyedés s a vallásos áhitat. Így áll előttünk az a reális, mégis átszellemült költészet, mely a börtön emlékeit megszépíti s a szenvedésnek megváltó erejét hirdeti. Így mutatkozik be Dosztojevszkij, a legoroszbabb író, ki az orosz népről az orosz népnek szól, s ki egyúttal az emberi léleknek legmélyebbre ható bűvárja a világirodalomban.

A ki ily tárgyiassággal tekint az emberi élet valójába, az esztetikai ítéleteiben is felülemelkedik a pártok küzdelmein. Valóban Voinovich minden irodalmi értéket elismer, akár a romantika, akár a realizmus hozza létre. Másrészt azonban lépten-nyomon érezteti velünk, hogy határozott eszmények vezetik ítélkezésében. Leginkább kihívja ellenérzését a lármás üresség. Szemében gyanus a népszerűség is, bár a divat hóhortját és léhaságát élesen elkülöníti attól a hódolattól, mely a lángelmét diadalútján fogadja. Nagyrabecsüli az erkölcsi felfogás tisztaságát a nélkül, hogy ne osztoznék a részvétben, melyet a keresztény szeretet a vezeklő bűnös iránt érez. Tudja méltányolni a költészetben az ügyességet s gyakorlatiasságot is, de igazi eszményképe az a költő, ki gyöngéd érzelmeivel s merész képzeletével az élet rejtélyeit kutatja, s ki világnézetét a költészet eszközeivel hozza napvilágra. Voinovich modern regényíróinak írói arczképéből teljesen hiányzik Brandes György elfogultsága, ki a tizenkilencedik század főbb irodalmi áramlatait elsősorban a szabadelvűség szempontjából bírálta meg.

A *Regényírók* című kötetet azonban nemcsak az elemzés biztonsága, nemcsak az emelkedett gondolkodás s elfogulatlan ítélkezés tűnteti ki, hanem egyúttal a fejlett író-művészet is. A kötet nagy munkának, sok elmélyedésnek eredménye, de sehol sincs benne nyoma a nehézségnek vagy a bántó erőfitogtatásnak. Voinovich tudja, hol kell az írónak önmagát korlátoznia, mint kell a bonyolultat egyszerűsíteni, s hogyan kell kevés szóval sokat kifejeznie. E tekintetben rendkívül előnyére van élénk képzelete s mozgékony szellemessége, mely egy-egy elmés ötlettel vagy találó képpel sokszor hosszadalmas fejtegetéseket tesz feleslegessé. Írói arcképei irodalmunknak legkevésbé művelt ágát, a művészi tanulmányok sorát gazdagítják.

Ma, mikor irodalmunk az ellentétes nézetek zajától visszhangzik, jókor jelent meg Voinovich Géza kötete; egyrészt szélesíti látókörünket, másrészt a nemesebb ízlés fegyvereivel harcol az irodalmi önkény uralma s a napi divat szeszélye ellen. A becses tanulmánygyűjtemény egyúttal felhívja figyelmünket a világirodalom jelentőségére, melynek tanulságai leginkább vezethetik megtépett irodalmunkat egy szebb kor küszöbéhez. A modern regényirodalomnak magas-szemponútú kritikája azonban itt is hirdeti, hogy a világirodalom nem az utánpótlóknak, hanem az igazán küzdő egyéniségeknek tárja fel teljes valóját.

PAPP FERENCZ.

Benedek Marczel: A modern világirodalom. 1800—1920. Budapest, Franklin, 1920. K. 8-r., 328 l. Ára 80 K.

Ez a könyv jó vagy rossz, de leginkább *egyéni*. Írójának magagon-dolta alapeszméjén és magaalkotta esztétikájával alakult ki és épült meg. Úgy nézem, hogy egyes művek és egész irodalmi áramlatok megítéléséhez három kritériuma van. Az egyik a *l'art pour l'art* ilyenforma elve: minden költői alkotás önmagáért van és csak tiszta *művészi* szempontból élvezhető vagy élvezhetetlen. De minden munka irodalmi áramlatok öntudatos vagy öntudatlan kifejezése is. A kifejezés, a forma változik és a *formáért való harcz* az irodalom élete. A haladó kor a kiforrott és magukat túlélő formákat lerombolja és új kifejezési formákat keres. A formának ilyen rombolása és építése a XIX. század irodalmi élete is; ez rombolás dolgában átvette a művészileg tehetetlen XVIII. század munkáját: folytatta a klasszikus formaművészet lerombolását és megépítette a szubjektív világnézetű *romantikus* irányt.

A tiszta művészi kritérium tiszteletreméltó, ideális, magas álláspont, de csak akkor válnék be, ha minden költő is ezt érezné az alkotás perczeiben. (Ezt bizonyítja a könyvnek Adyról szóló fejtegetése is.) A valóságban azonban a költői műveknek van egyéb alkatrészük is, és ezek nélkül nem is volna meg az — olyan a milyen — egészük, költői jellemük. Ez a kritérium tehát egyrészt költői műveknek, másrészt — és inkább — kritikai szempontoknak a kirekesztése. A második az irodalmi fejlődés problémáját akarja megoldani, de akarata ellenére is problémákat vet föl. A megoldáshoz kívált pontos fogalmak kellenének.

De mi az a *forma*, mi az a kifejezésmód, melyet a klasszicizmusban szétrombolt és a romanticizmussal pótolta a múlt század? Mi az a *romantika*? Pontos meghatározások nélkül Benedek elmélete is csak szójáték. Tet-szetős és átlátszó teória, de vagy hamis, vagy az eddig használatos kategóriák új változata más elnevezésekkel. Erre vall, hogy a *látásmódbeli* különbségek közé egészen jól beleilleszthető maga a romanticizmus is a naturalizmussal szemben másik végletül, mikor a költő a nagyon mesziről látott tárgyat már csak képzeletével helyettesíti — vagy hogy a romantikus áramlatban végül maga is ideálisan vagy realiztikusan stilizált romanticizmusról beszél, — végül, hogy a romanticizmusnak szerinte meghatározó jellemvonásával, a szubjektív világnézettel Kemény-nél már maga sem tud mit csinálni, vagy pedig el kellene fogadnia a Zrinyiászt is romantikus eposznak.

Ez az újnak látszó és a szerzőt is, olvasóit is megvesztegető teória a könyvnek alapvető hibája, a melyből természetesen következik a többinek légiója. Nem mondom, hogy célzatosan, hanem, mert nem tud vele mit csinálni, hiányzik belőle a *nemzeti* indíték. Nem keres faji megnyilatkozást a német és francia romantika különbségeiben, sőt irodalmunk fejlődésében sem jut szerep a nemzeti szellemnek. Vörösmarty «vizionárius nemzeti próféta» ugyan, de Petőfinél a hazaszeretete indítékairól szó sincs: a szubjektivitás romantikájának nem következménye a hazafiasság. Egyetlen aesthetikai szemponttal — még pedig helytelen szemponttal — nem szabad kritikai szempontokat kirekeszteni, mert értékek vesznek el vele. Jellemzése mindvégig részint hiányos és egyszabású, részint még így is hamis. Ítékezése elfogult és egyoldalú. A helytelen elméleti beállításnak a másik feléről csupamulasztás és fogatkozás a tükörképe. A magyar helyek — minket ezúttal leginkább azok érdekelnek — szellemeskedő és felületes beskatulyázások a ferde teóriába. Nem részletezhetjük egyenként őket. Indokolatlanul merész és új, de egészen rossz, a mit akár Petőfiről vagy Aranyról (a ki «a maga líráját objektiválta epikus formába !»), akár Kis Józsefről vagy Jókairól mond. Hogy mellettük milyen sors vár a kisebbekre, arra elég egy-két példa. Gondoljunk az *Országgyűlési szállásra* és olvassuk el hozzá, hogy «Vahot Imre a borzalom eszközeivel szerette volna a sikert kicsikarni». Karinthynek több hely jut, mint Jósikának. Surányi kevesebb néki mint Laczkó Géza és így tovább. Hogy adatait második, meg harmadik kézről veszi, épen úgy jellemző, mint felületes, újságíró modorú előadása. Felszínes és fölényes. Nem is őszinte: az Ady-kérdésnél tartózkodást pózol, de csak súlyosabbá akarja vele tenni véleményét, hogy «Arany János óta először csapta meg fülünket, szemünket új hangú, új formájú magyar vers». Aránytalanságait, a melyek az újságírói színvonalal is járnak, egyoldalúságából is következnek, külön is hangsúlyoznunk kell. Odavetett jelzők, hemzsegő nevek váltakoznak jó, de modoros — és bőbeszédű, de rossz ismertetésekkel. Önállóaknak látszó és melegebb ítéletei pedig nagyhangúak és merészek. Azt meg kell adni, hogy a köz-helyeket is hangzatos és választékos szavakba burkolja.

Stílusa is egyéni. »A Trompeter von Säckingent már csak Németországban felfalják.« Az ilyeneket meg kell szokni; azontúl eleven és érdekes. Jó vagy rossz ez a könyv, szubjektív dolog. A ki beleéli magát az elnevezések másába, kritika nélkül elfogadja a munka elgondolását és fölépítését, Benedeknek sokszor még fiatalos merészségeit megszokja, a ferde, hiányos vagy hamis ítéletekkel nem törődik: élvezheti is. De hogy is van a régi Shakespeare-tétel? Ezt a könyvet vagy egészen kritika nélkül kell olvasni, vagy erős kritikával. Az irodalom történetével foglalatосkodó ember azonban csak kritikával olvas és akkor lépten-nyomon bosszankodik. Más meg ne olvassa.

SIKOR JÓZSEF.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. Magyar szépirodalom idegen nyelven; leírta dr. Gulyás Pál. Budapest, 1917. Ranschburg Gusztáv. N. 8-r. 347 l. Ára 8 K.

Bizonyára egyéni ízlés, de én mindig a különféle nemzetek nagyjainak egymásra hatását tartottam a legérdekesebb irodalmi problémának. Ez a nézőpont indított arra úgy harmincz évvel ezelőtt — s erre Radó Antal a tanum — hogy belefogtam a bármely nyelvből magyarra fordított verses művek repertóriumába; ma is sajnálom, hogy merőben külső körülmények csakhamar meggátolták, sőt hihetőleg végkép megszakították azt a hasznosnak ígérkező munkát. Az irodalomtörténet segédtudományának, a bibliográfiának, másik útja azonban reánk magyarokra nézve sokkal fontosabb, mert az irodalmi tekinteteken felül a magyarság érvényesülésének nagy kérdése fűződik hozzá: elkönyveli a magunk számára is, de felmutatja a külföld előtt is azt az elég gazdag magyar szellemi kincset, a mely a külföld — valamint a hazánkban élő nem-magyarajkú népek — számára, emennek nyelvén van hozzáférhetővé téve.

Ezt a sokkal fáradtságosabb, semmint hálás munkát mostanában végezte el dr. Gulyás Pál, a ki már eddig is első bibliografusaink közé küzdötte fel magát. Nagy körültekintéssel, a legnagyobb gondnal és példátlan buzgalomra valló részletezéssel dolgozott. Azonban — a mit maga fájlal leginkább — tárgykörének korlátokat szabott a kiadvány jellege: t. i. ő nem mutathatta be idegen nyelvre fordított irodalmunkat a maga teljességében, vagyis legalább a tudomására juthatott összes adatokkal, hanem csak ama könyvek és időszaki sajtótermékek adatait írta össze, a melyek Nemzeti Múzeumunknak birtokában vannak; — a mint erre már könyvének címe utal. Az érdeklődőt azonban megnyugtathatja az a tudat, hogy a Múzeum Könyvtára éberem őrködik azon, hogy a külföldön megjelent magyar érdekű nyomtatványokat lehetőleg haladéktalanul megszerezze. (A belföldieket törvény alapján, hiány nélkül kell a nyomdától megkapnia.)

Az 1914. évvel lezárottnak kell tekintenünk szépirodalmunk idegennyelvi bibliográfiáját, mert (sokoldalú statisztikája) 1915-ből már csak egyetlen fordítást említ; a könyv belső címlapjain is az 1915-ös évszámot találjuk, a minek magyarázata az, hogy a mű először szaka-

szonként jelent meg a Gulyás-szerkesztette M. Könyvszemlében. Egyes szerzőktől megjelent könyvet nem kevesebbet, mint 587-et tárgyal, gyűjteményes művet 93-at — itt külön csoportosítja a színdarabokat, külön az elbeszéléseket s külön a költeményeket. Mutatói olyan gondosak, hogy nemcsak a lefordított szerzőkről s a fordítókról szólnak, s nemcsak a fordításoknak nyelvek szerinti átnézetét adják (21 nyelvről, beleértve a holt- és a műnyelveket; az »Ido« és a »Jiddisch« hiányzanak), hanem a fordítások időrendjét is (a »Zrinyiász« horvát fordítása, 1660 óta!) összeállítják, sőt a kiadók helyrajzát is, a melyből szintén levonhatni valamely tanulságot.

Megbocsátható, ha dr. Gulyás az érdeklődő olvasóra hárítja át pl. annak összeállítását, hogy könyvének hány tétele szól valamelyik költőről, pl. (betűrendben) Ábrányi Emil 13, Ady Endre 3, Arany 49, Bajza 22, Bartók Lajos 11, Berzsenyi 18, Csepreghy 3, Csiky Gergely 12, Endrődi 9, b. Eötvös 35, Erdélyi János 15, Gyulai Pál 33, Herczeg F. 35, Jókai 236, b. Jósika 10, Katona József 4, Kisfaludy Károly 39, Sándor 23, Kiss József 8, Kölcsey 28, Madách 21, Mikszáth 45, a nép (dalaival) 31, Petőfi 116, Petőfiné 2, Rákosi Jenő 5, Viktor 2, Reviczky 9, Sárosy Gyula 8, Szabolcska 9, Szász K. 22, »Tatár Péter« (Medve Imre) 9, Tompa 24, Tóth Kálmán 29, Vachott Sándor 14, Vajda János 17, Vörösmarty 55, gr. Zrinyi 7 tételt foglal el, s természetesen az is hiányzik, ezek közül hány szól önálló kötetről.

A ki nem volt tanuja: alig képzelheti el, hogy mekkora munkájába került Gulyásnak megállapítani, a hogy a sokszor megváltoztatott cím vagy kezdő sor melyik műnek fordítása. Főleg gazdag tartalmú anthológiák, a melyek *mindegyik* darabjának címét felsorolja idegen nyelven és magyarul! Az egész nagy és nagyérdemű műnek igazán csak bocsánandó bűnei azok a csekélyszámú mulasztások, a melyeket, ha már rájuk akadtam: az érdeklődők ismereteinek pótlására kötelességemnek tartok itt közölni. Kimaradtak u. i.:

1. Beniczky-Bajza, Lenke: *Vereint*. (Ford. Oskar v. Krücken.) Jelzete: P. o. hung. 376. l.

2. Herczeg, Franz: *Die sieben Fräulein v. Gyurkovich*. (Ford. Andor v. Sponer.) Jelzete: P. o. hung. 830. 20/35.

3. Mikszáth: *Der taube Schmied*. (Ford. A. v. Sponer.) Jelzete: L. eleg. g. 721.

4/5. O. v. Krücken gyűjteményes elbeszélés-fordításai: 1. *Auf sündigen Pfaden*. Jelzete: P. o. germ. 2080. a. 2. *Von Eva's Stamm*. Jelzete: P. o. germ. 2080.

6. Machik, Josef: *Gisela*. Eine Auswahl aus Gedichten der magyarischen Dichter. (Leipzig, 1858.) Jelzete: P. o. hung. 1077. bv.

7. Dr. Steinbach, Josef: *Heimathklänge*. Dichtungen der ungarischen Poeten, mit e. Anhang von National-Volksliedern. (Gross-Kanizsa, 1882.) Jelzete: P. o. hung. 1338. f.

Nem találom a könyvtárban (s tehát Gulyásnál sem) Petőfi *Őrültjének* jiddis fordítását (*Der Meschüggen*; a fordítóra már nem

emlékszem) holott, mikor egy-két évtizeddel ezelőtt felfedeztem: magam ajándékoztam a múzeumi könyvtárnak. — És eszembe jut, de szintén nem lelem: sokkal régebben a *Szózat*nak egy latin fordítását láttam volt valahol, alkalmasint Szepesi Imrének, a híres kegyesrendi grammatikusnak fordításában; vajon hol rejtőzhetik, mely gyűjteményben? Félek, hogy valóban nincs is meg a Múzeum könyvtárában. Vajha beküldenék — gyarapítani az anyagot Gulyás jelentős munkájának majdan remélhető második kötete számára.

KERESZTY ISTVÁN.

Körmives Nándor Kolos: Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái. Csorna, 1918. 8-r, 88. l.

Ez a gonddal és utánjárással megírt munka két részből áll. Az elsőben a XVI. század végén s a XVII. első felében szerepelt r. kath. egyházi költőnek életét rajzolja meg, a mely bizony még most is hézagos, bár a szerző több új adattal iparkodott kiegészíteni a hézagokat. A munka második része a költő munkáival foglalkozik öt szakaszban. Az elsőben azt tárgyalja, hogy valóban Balassa-versek-e azok a zsoltárfordítások, melyeket Erdélyi P. Balassáéinak tart, vagy pedig Nyékiéi? Szerzőnk szerint Nyékiéi, mert ő azt a XVII. századi kéziratos bejegyzést, a mely a Rimay-féle *Epicodium* debreczeni csonka példányában olvasható s a mely Nyékit, a győri kanonokot mondja az LI. zsolt. átdolgozójának, hitelesnek fogadja el s ez alapon mind a hét zsoltár szerzőjének Nyékit tartja. De nem tartja lehetetlennek, hogy az LI. zs.-t Rimay fordította s a költői hatás kedvéért adja Balassa ajkára, ill. tollára, vagy az is meg lehet, hogy Balassától való 1—2 strófa és Rimay folytatta. Én Rimaynak az LI. zs. átdolgozása fölé írt tájékoztatását fogadom el hitelesnek s az LI. zs. átdolgozójának B.-t tartom. A kéziratos bejegyzés tévedés, félreértés eredménye. Hogy a többi hat zsoltárt B. vagy Nyéki írta-e, az Körmives érvelése után is vitás marad. Szerintem Nyéki nem tudott ilyen szép zsoltárokat írni, sokkal inkább Balassa a szerző. A kálvinista Béza zsoltárparaphrasisait nem a r. kath. Nyéki, hanem a prot. Balassa forgatta!

A második szakaszban Nyéki dialogusát tárgyalja, a rá vonatkozó irodalom gondos felhasználásával. Hét kiadását sorolja fel. Nem ismeri azt, a mely a *Tintinnabulum*mal együtt jelent meg. A 3-ik szakaszban ez utóbbi művével foglalkozik. Ennek kiadásairól szóló jegyzéke igen hiányos. Csupán 8 kiadását említi, holott, tudomásom szerint, 18-nál is több volt. A 4. szakasz Nyéki kisebb költeményeivel foglalkozik. A legsikerültebb versének (Mit használ kérlek a világ) tárgyalásánál egybeveti a *Cantus Cath.*-ban meglevő latin ének ugyanottani magyar fordításával s épen annak a versszaknak (7.) szövegét nem idézi, a mely szinte egész terjedelmében egyezik a Nyéki versének megfelelő (4.) versszakával.

Nyéki kéziratos, maga számára írt imádságos könyvével foglalkozik az 5. szakasz. Végül az összefoglalásban meg iparkodik állapítani a szerző Ny. helyét a magyar irodalomban. És bár már előbb (69. l.)

megállapítja, hogy Ny. új gondolatokat nem ad, s hogy versei a megfelelő szentírási helyek ügyes összeszerkesztései s költői értékük alig van s itt is hangsúlyozza, hogy »gondolatokban szegény, nagyon sokszor ismételt«: mégis úgy ítél, hogy Nyéki, a mit mond, úgy mondja, »mint Pázmányt nem számítva, kívül senki«. (85. l.) Verstechnikájáról meg azt mondja, hogy »oly fejlett, hogy méltán nevezhetjük Gyöngyösi István úttörőjének«. Ezzel az értékeléssel szerzőnk túlbecsüli Nyékít. A gondolatokban szegény, eredetiség nélküli, de azért ügyesen verselő, a maga korában s később is kedvelt költőnk helyét már érdeme szerint megállapította az irodalomtörténet. Semmi okunk sincs rá, hogy a helyesnek, igazságosnak bizonyult értékelést megváltoztassuk. Az eddiginél előkelőbb hely, a melyet Kőmives szeretne neki biztosítani, nem illeti meg.

HARSÁNYI ISTVÁN.

Radó Antal: A magyar rím. Kiadja a Kísfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat, 1921. 8-r. 264 l. Ára 100 korona.

Jeles műfordítónkat kitűnő verselő készsége és évtizedes gyakorlata buzdította ennek a munkájának a megírására. A könyv címe csalfa: többet sejtet, mint a mennyit rejteget. Mondanivalói során kivált a magyar rím elméletét vártuk, de sok példával is támogatott tanácsai nem takarják el könyvének ezt a részét. Arra azonban ez a könyve is jó, a mire a *Fordítás művészete*: ismeretterjesztésre és használatra, sőt a gyakorlat megjavítására. Elvei helyesek, mert jó forrásból, most is Arany János tanításából erednek, azt egészíti ki és fejleszti rímtechnikánk újabb eredményeivel.

Radó könyvének nem egyetlen hiánya, hogy a rím elméletével módszeresen nem foglalkozik. Jócskán akadnak más hiányai, sőt tévedései is. — A kurucz költészetet, mivel Riedl és Tolnai egyik-másik versnek, kivált a balladáknak eredetiségét kétségbevonták, vagy megczáfolták, — kényelmesen elkerüli. (69. l.) Pedig Thaly gyűjtésében a nem nagy kritikai apparatus fölhasználásával még bőséges megbízható anyag maradt volna rendelkezésére. Könnyen félreérthető állítása, hogy Amade »a nyugateurópai verselés legszámottevőbb meghonosítója«. (71. l.) Ez csak strófáinak szerkezetéről igaz, de ritmusairól nem; valaminthogy nehéz a Faludi *Tündérkert*-jének idézett soraiban is (72. l.) trochaeus-strófára ösmerni:

Egy virágos kertnek mentem
a harmattal megújult.

A nyugati verselés átplántálása — és talán azért nem volna helyesebb német formának (75. l.) nevezni, mert a magyar mértékes ritmust nagy szakadék választja el a némettől — Rádayn kívül Földinek is nagy érdeme. Nem Ráday a kezdeményezője és Földinek a »kétszeres verselés« elméleti megvitatásával nagyobb volt a hatása. (RMK. 25: 41. l.) A leoninus versek tréfás használatára jó példa lett volna Jókai ösmert versikéje a *Magyar nábob*-ban. A tréfa csattanójának találkozása a rímekkel fokozza a komikus hatást. Petőfi verse meg (*Játszik öreg földünk...*)

igazolja, hogy a leoninus néha komoly versformának is jó. A debreczeni rímelésnek jó paródiája a Teleki Sámuelről szóló, Tóth Béla is idézte kortesvers. — Kisfaludy Sándor rímeléséről szó sem esik. Pedig utóbb majd Kazinczytól, majd épen Kisfaludy Sándortól méri a fejlődést Arany Jánosig. Merész állítás, hogy Batsányi Kazinczy híve (112. l.), hogy Kazinczy Kisfaludy Károlynak mestere (110. l.). Megemlíti, de nem magyarázza meg Kölcsény nagy fejlődését a rímelésben pályakezdésétől a *Zrínyi második éneke*-ig, 1838-ig (117. l.), pedig Bajzáék »fejlettebb technikájának« (119. l.) hatása nyilvánvaló. Hogy Petőfi egész poézise pongyola rímelésű (126. l.), az túlzás. Ferenczi Zoltán is azt tartja, hogy Petőfinek vannak a magyar rímelésben figyelemre nagyon méltó kezdései, újításai. Radónak ezzel és ilyen szempontból kellett volna foglalkoznia. — Nem igaz, hogy Kéky »Tompá *Kandalló*-dalát tartja legrégibbnek.« Ellenkezőleg, azt írja, hogy »Kerékgyártónak [ez] az adata nem igazolható«. (Tompá művei, I. 382. l.). Sőt a Kéky közölte *Posta*-dal sem az első. (V. ö. IK. 28 : 225. l.)

A történeti fejlődésbe szőtt elméleti adatokra is van egy-két megjegyzésünk. A rímek elhelyeződésére azon kívül, a mit Radó mond (244. l.) hat az értelmi összefüggés is. Ritmusba vagy rímekbe át-átcsapó beszéd nemcsak Tóth Ede (258. l.), hanem Benedek Elek és Pekár Gyula prózájának is egyik szépsége. A rímről és vele az alliterációról esik szó, külföldi írókról és magyarázatokról, és sehol sem olvasom Wagner Richárdnak és Wolzogen Wagner-magyarázatainak hírét.

Ennyit a könyv tartalmáról. Apró szépséghibákra mutattam rá. Bajnak több is, nagyobb is, hogy a könyv stílusa pongyola és magyaratlan. Kívált a németesség hemzsege benne, (*kizárólag, a bírni ige rossz használata, lefejtet : e hátrányokkal szemben számos előny is áll.* 195. l.) Nagyon bántó stílusának pongyolása (*lazább Heine* 50. l. *Szász Károly rímelő művészete ez első gyűjteménye megjelenése óta.* 179. l.), *megrimeltnek mondani* (226. l.) Szórendje is nem egyszer mesterkelt s szereti a mellékmondatokat az értelmetlenségig halmozni.

És ne csak szabatosan magyarul írjunk, hanem világosan és jó magyarán is. Ne írjuk, hogy Gyöngyösi *állandósította verselésünkben a rím kéttagúságát* (66. l.), *a rímelésnek az a neme, melyet rag-rímnek szokás nevezni, meg van bélyegezve* (113. l.), és *miért nem véljük helyesnek az aszszonáncz elnevezést oly értelemben használni* (138. l.). El lehet ezt mind szépen, egyszerűen és magyarán is mondani.

Sajtóhibák is akadnak: Révay (98. l.), *Bercsényi* Nagy László (92. l.), sőt Czuczor *Ferencz* (262. l.), *Nánási* (92. l.) keresztneve János. A mutató nagyon hiányos.

GALOS REZ SÓ.

Anatole France : Az irodalmi élet. (A »La vie littéraire«-ból). Fordította Benedek Marczel. Budapest, Révai, 1920. 8-r. 242 l.

Anatole France irodalmi csevegései művészi, szellemes és legtöbbször mélyreható dolgok. Csak eleve számolni kell azzal a körülménnyel, hogy nem komoly irodalomtörténeti dolgozatokról van szó, esztetikai

elemzésekről és leginkább : nem teljes jellemrajzokról, hanem művészi pillanatfelvételekről, éles megfigyelésekről és lelkesedéssel, de mindig csak egy (és mindig más) szempontból festett képekről. Stílusa az essay stílusa. Érdekes és szép. Hősei a XIX. század és kivált a közelmúlt francia írók legnagyobbjai. Módszere könnyed, de megleghangú és nem fölületes csevegés, a melyből éles körvonalakkal domborodik ki hősenek egy oldalról megvilágított arc képe, lelki világa ; ezenközben egy-két mondatba foglalja a jellemrajz velejét. Módszerének hibái is megmutatkoznak. Egy erősebb impresszió, egész lelki hatásával, érzelmi következményeivel megragadja az író és akkor ennek a hangulatnak színeivel tölti meg az egész rajzot. Betölti egész, néha túlfűtött és törtető szellemességével, elme futtatásának minden finom ragyogásával és bájával ; közben azonban mégis csak ellesett, plasztikus, de pillanatnyi fölvételt kapunk. Röviden : a ki Balzacról, Dumas-ról vagy Flaubert-ről meleg és szellemes dolgot akar olvasni, az forgassa végig Anatole France-nak ezt a könyvét. De a ki teljes megbízható képet akar kapni az íróról, s meg akarja tudni, mit jelent egy-egy író munkája a maga abszolút értékében és mit jelent az irodalomban és irodalomnak, már az is csalódottan teszi le a könyvet. Nem tudomány van benne, hanem irodalom. Ráadásul nem egyszer hazug irodalom. Szellemességei gyakran meghaladják a jóízűs fokát és érezni, hogy egy-egy jelző az esprit-ért és nem a benne rejlő jellemző erőért van. A Renan-kritika a legmelegebbek egyike, talán a legmelegebb is. De a mint hangulatából kitör Renan nyers és igazságtalan realizmusa, kirí Anatole Franceból is a Dumas-képben, mikor egy Gonzagát említve *elkorcsosult és piszkos szentekről* beszél és cinizmusában, melylyel Vacquerie Krisztusáról szellemeskedik. Mindennek van határa, az Anatole France pusztán emberi és egészen objektív szempontból is fölháborító és mételyes szépségeinek is.

A fordítás méltó az eredetihez. Tükrözi annak minden szépségét és foncsora csak helylyel-közzel hibás. De méltó forrásához abban is, hogy épen ezeket a legalább is ízléstelen részeket válogatta ki ; lelke rajta.

KARKOVÁNYI MIHÁLY.

Heinrich Guszláv : A Don Juan-monda. Második bővített kiadás. Budapest, 1917. K. 8-r. 98. l. (O. K. 1873—1877 sz.)

Pekár Gyula Don Juanjának e lapokon már jelzett újabb, átdolgozott kiadását nyomon követi most Heinrich Don Juan-tanulmányának új kiadása is, mely kiegészíti a szerző Faust- és Ahasverus-dolgozatait. Pekár részletesebb és költőibb, a tudományt inkább népszerűsítő kötetével szemben e tömör dolgozat a mondával és feldolgozásaival Heinrich ismert mondakutató módszere alapján foglalkozik. Az új kiadás is megállapítja, hogy magyar Don Juan-költészet nincs ; de megemlíti néhány kísérletet : Pekár könyvében kívül Bulla János, Benedek Marcell és Czóbel Minka költeményeit. — Kiegészíthetjük e sort Bíró Lajos *Don Juan három éjszakájával*, s utalhatunk egy magyar Don Juan-típusra : a Mikszáth szolgabírájára, a ki *«centum flores deflorebat»*. (GR.)

Nógrády László: A mese. I. kötet. A gyermekmese. (Gyermektanulmányi könyvtár. 7. kötet.) Kiadja a Magyar Gyermektanulmányi Társaság. Budapest, 1917. 8-r. XI. 232, XXXII. 1. Ára 6 K.

E könyv két részre oszlik. Az egyik a mese elméletét foglalja magában. Ismerteti a mese eredetére vonatkozó legelfogadottabb feltevéseket, a Benfey, a Lang és a von der Leyen elméleteit s a kevésbé elfogadható Freud-félével is foglalkozik. Szól a neki kedves, de még ingatag biológiai eredetről és nem mindég helyesen a motivumokról, a melyekhez a mesealkotó képzelet újra meg újra visszatér s a melyek miatt is a mese az emberiség legközösebb szellemi alkotása. Fejtegeti a mesét esztétikai szempontból, rátér az epikában föllelhető mese-elemekre; kimutatja, hogy miként az eposz utánzata a műeposz, úgy a mesének is késői faja az irodalmi mese s e tanulmányok eredményeül Katona Lajos mese-meghatározását fogadja el. Befejezésül a világ- és a magyar irodalom mesekönyveit ismerteti. — A könyv második része paedagogiai és pszichológiai irányú. A mese értékét fejtegeti a nevelésben, kísérleti alapon foglalkozik a mesének a gyermeklélekre való hatásával; különösen érdekes az a módszer, a hogyan a Genovéva meséjének hatását elemzi önnön emlékeiből. A további fejezetek: A mese az iskolában, a családban, a mese előadása a gyermek szempontjából s a gyermek szórakoztatása mesékkel már teljesen kívül esnek tudományunk határain, valamint azok az érdekes táblázatok is, a melyekben a Gyermektanulmányi Társaság által e téren gyűjtött adatokat feldolgozza. (GR.)

Benedek Elek: Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története. I—II. kötet. Budapest, Pantheon, 1920. 271, 277 l. Ára 200 korona.

Benedek Elek legújabb munkája, a Pantheon-vállalat szép kiadásában, mémoire-irodalmunk egyik gyöngye. Az író vonzó egyénisége és a környezetről, a nép és az ember története tökéletesen olvad össze benne. Az Erdővidék és Benedek Elek küzdelmekkel is boldog, derült életének harmóniája azután belevész a nemzet tragédiájába. Az élményeknek erre a művészi indítékára sok emberismerettel és jó lélektani rajzokkal, megkapó melegséggel és székelyzű zamatos magyarsággal épül föl az egész életkép. Egyetlen hibája, hogy a menete néhol vontatott. Mireánk nemcsak Benedek Elek írói kialakulásának rajzáért tartozik ez a munka, hanem érdekes irodalomtörténeti adataiért is. Tolnai Lajosról, Vadnai Károlyról, Vajda Jánosról, Herczeg Ferenczről, Ambrus Zoltánról, Kozma Andorról, Rákosi Viktorról, Rákosi Jenőről és kivált a nyolczvanas évek irodalmi életéről és viszonyairól vannak benne intim hatású följegyzések.

S. S.

Dénes Szilárd: Arany János kisújszállási tanítósa. Budapest, 1921. 14 l.

Arany Jánosnak Kisújszálláson töltött évről (1834/35) még nem volt összefüggő képünk. A szerző összeszedegette a máig fennmaradt idevonatkozó emlékeket — jórészen Arany kezeirésait — és a félévi vizs-

gálatokra készült specimenek, grádusok, egyháztanácsai s iskolalátogatási jegyzőkönyvek alapján igyekszik tárgyát ismertetni. Arany János fejlődésére nézve kisújszállási tanítóskodása már csak azért is fontos, mert, akik itteni munkájában irányították, t. i. hivatali feljebbvalói, nagykészsületségű, tanult, lelkiismeretes emberek voltak. Török Pál rektor, a későbbi dunamelléki ref. püspök irodalmi ízlésének kialakulására volt hatással, míg az iskolalátogató lelkész, a hivatásának élő Dorka Illyés, bizonyára fejlesztette benne az alaposítást s rendszeretét. Az ifjú tanító hivatalos írásai rendes, csinos munkák, de helyesírása még fejletlen. Kisújszállási benyomásai költészetére nézve sem multak el nyomtalanul. Kár, hogy ott született verseit mind megsemmisítette s ha a felfedezésnek hihetünk, az akkori időből legfeljebb egy (eddigelé még meg nem jelent) *Priap verse* (Bolond Istók II. É. 118. vszak) maradt fenn, *Dévaványai juhbehajtás* címen. Tíz évvel ottani működése után írta az *Elveszett alkotmányt*; ebben a művében nyilvánvaló kisújszállási vonatkozások vannak. A szerző megállapítása szerint Arany Jánosnak 1834 márcz. végétől 1835 ápr. elejéig kellett Kisújszálláson tartózkodnia.

AN.

Dr. Gulyás József: Tompa és a nevelő oktatás. (A Sárospataki Hírlap füzetei. 4. sz.) Sárospatak, 1920. 8r. 38. l.

Ez a dolgozat 3 részből áll. Az elsőben megállapítja szerző, hogy Tompa nemcsak mint költő és pap volt kiváló, hanem nagy volt mint gyermek- és nemzetnevelő is. Ismerteti T. nevelési elveit. Kimutatja, hogy a nevelő oktatás többször ad gondolatanyagot Tompának. Foglalkoztatják mind a nevelés lényege, célja, föladata, mind eszközei és módja, valamint főhelyei: a szülei ház és az iskola. A nevelés tényezői T. szerint a természet, a vallás, a tudomány s az élet. A jó neveléshez okos és kegyes szülők, alkalmas iskolák, feddhetetlen és okos tanítók kellenek. Foglalkozik a jó nevelő, a jó tanító kellékeivel, sőt a Tanítástan elvontabb eszméivel is. Szól szerző arról is, hogy T. a maga nevelési elveit a gyakorlatban hogyan valósította meg. A dolgozat második része azt tárgyalja, hogy milyen viszonyban van a nevelő oktatás Tompával? T. nemcsak szabályok adásával nevel, hanem költészetével is, mely megszeretteti velünk a természetet, hazánk vidékeit, fokozza honszerelmünkét s hazánkhoz való ragaszkodásunkat; történelmünk megbecsülő szeretetére, jogainkhoz való szilárd ragaszkodásra, embertársaink s a magyar nép s a családi élet megbecsülésére tanít, vallásos érzelmeket olt belénk, derűs perczeket szerez, így a munka terhét könnyíti s munkára nevel, a biblia szeretetére oktat. A 3-ik részben az iskolai tantervek figyelembevételével azt mutatja ki szerző, hogy mennyire használja fel a nevelő oktatás Tompát, a ki igen megérdemelné, hogy minél szélesebb körben legyen ismerős, mert az ember- és nemzetnevelés terén megbecsülhetetlen szolgálatot tesz.

I—N.

Harsányi István: Gyöngyösi István és László sárospataki diáksága. (A Sárospataki Hírlap füzetei. 5. sz.) Sárospatak, 1921. 8r. 20 l. Ára 8 K.

Szerző a sárospataki könyvtárban fölkatatott eddig ismeretlen adatok alapján megállapítja, hogy Gy. István és László az 1651/2. és 1652/3. isk. években a sárospataki főiskolában végezték a felsőbb tanulmányokat, a mikor Comenius volt a főiskola reformátora és nevelésügyi felügyelője. Nevük a *Catalogus Studentium Nobilium*ban fordul elő. Harsányi szerint a két testvér, az 1650-es évek előtt, az alsóbb tanulmányokat is Sárospatakon végezte. Egy Patakon őrzött unicum dedicatioja alapján véglegesen eldönti Gy. I. származását, megállapítván, hogy a Gy.-testvérek atyja János volt. Kimutatja tanulmányaikat s azt, hogy Ovidius a Gy. idejében nem volt száműzve (mint Gy. László, a költő leszármazottja állítja) az iskolából, mert ott szerepel a tanítandó latin költők között. Szerinte Gy. I. költői pályája a sárospataki diákevekben kezdődik s költőnk az Ovidius-fordításokat s a *Mur. Venus* előtti munkáit, a *Daedalus templomát*, a *Mars és Bachus viaskodását*, *Az jó vitézek tükörét* már sárospataki diákkorában elkészítette. A *Mur. V. I. r. 10.* vszaka a sárospataki diáksága alatt kifejtett költői működésére való czélzásnak tekintendő. Patakon élénk figyelemmel kísérték Gy. költői pályáját. A diákok versgyűjteményeikbe másolták zengzetes veresit. A *Palinodiának* egy 1727-ben Patakon készült másolata ma is megvan a könyvtár kézirat-tárában. A XVIII. században Patakon Gyöngyösit tartották a magyarok legnagyobb költőjének.

I—N.

Katona József: Bánk-bán. Az első kiadás betűszerinti mása. A Magyar Helikon-sorozat második száma. Budapest, Rózsavölgyi és Társa. 1902. Ára 400—1000 K, kiállítás szerint.

Száz esztendővel az első kiadás után jelent meg ez az első, betűhöz hív kiadás; első, mert még az Arany László-féle is nagy és lényeges eltéréseket mutat az eredeti szövegtől. A szöveg csakugyan a lehető leghívebb; megvan benne a szerzőnek minden írási sajátysága, központozása, jelentős szavak és sorok ritkítása; csupán a nyilvánvaló sajtóhibák vannak kijavítva, de ezekről is a könyv végén lévő jegyzék pontosan számot ad. A szöveg gondozója, Mészöly Gedeon, mindent megtett, amit lelkiismeretes kiadótól követelni lehet. S a kiadást még sem mondhatjuk Katonához méltó emlékkiadásnak. Ha már nem készítettek hasonmást, meg kellett volna tartani a nagyságot, a szövegnek lap szerint való beosztását, hogy az eredetit pótolhassa. E helyett az alak a legkisebb zsebnolcadrét, a lapszámolás és szövegbeosztás más, a betű pedig szempusztítón parányi. Fej- és zárórajzok díszítik a szöveget; ezek a rajzok azonban nem valami ügyesen utánozzák a múlt századi könyvdíszet; a Jegyzés fölött álló gyermekjátékfalu s az első szakasz fejlécén levő címer, melyen fülig esik a korona, szinte esetlennek is mondható. A külső és belső borítólappal, valamint a címlappal hasonmás volta nem kárpótol a többi hiányért. Ellenben nagyon illik

a dráma komor levegőjéhez s költőjének kegyetlen sorsához az utószó, mely borús hangulatával, igazi költőiségevel mélyen érezteti velünk Bánkban írójának nagy tragédiáját.

T. V.

Gvadányi József: Pöstényi Főrdés. Az első kiadásról készült hasonmás. Budapest. Rózsavölgyi és Társa. 1921. Ára —

A drága könyvek mai idejében igen kedves gondolat volt Gvadányi pajzán versét, a *Pöstényi Főrdést* az eredetinek hű köntösében kiadni. Szolgálatot tett vele a kiadóczég a könyvedvelő közönségnek, ha már nem szerezheti meg a nagy ritkaságszámba menő eredetit, bírassa hű mását, vonásról-vonásra a régi szép betűformákat, a szövegelosztás naiv kedvességét, az ívjelzőt betűvel és számmal s a lap alján az őrszót. De szolgálatot tett a czég a tudós világnak is, az irodalom s a nyelv bűváranak, mert a legjobb tudományos kiadás sem lehet olyan hű az eredetihez, mint a műszaki úton előállított hasonmás. Szívesen vesszük záradékol a kiadás tudományos gondozójának, Mészöly Gedeonnak, versét — nevét stílszerűen a versfőkbe rejtette — melyben tréfa mögé rejtve enyhe szatírával szembeállítja Gvadányi zabolátlan, de őszinte idejét a mai finnyás, mesterkelt, erkölcsiében azonban bizonyára nem oly tiszta korral. A kiállítás hűségéből talán csak egy hiányzik, a XVIII. századi papiros hasonmása.

T. V.

Helyreigazítás.

Ember Nándor az IK. legutóbbi füzetében (XXVIII. 385. l.) Kis János 11 tanítómeséjével is foglalkozik. Idézi ugyan Toldy jegyzetéből, hogy ezek *németből* készültek, befejezésül mégis azt következteti, hogy Kis János »1810-ig írott meséiben *nagyrészt eredeti és átdolgozásai is eredeti felfogásúak*«. Ez tévedés. Az idézett 11 mese közül az 1., 3. és 4. közvetlen forrását v. ö. EPhK. 1912. 828. l., az 5., 6. és 7-ét EPhK. 1911. 457. l., a 8-ét pedig EPhK. 1914. 402. l. — A 2., 9., 10. és 11. mese forrása még nincs meg, de Toldy állítása, hogy németből valók, kétségtelen. Az oktató-mesék sorából kimaradtak Péteri Takács Józsefai.

GÁLÓS REZSÓ.

Igazítások:

170. lap, alulról a 6-ik sor: Eximplisetc. helyett Eximplis etc.
 171. lap, alulról a 15-ik sor: domino helyett domini (sic!),
 171. lap, alulról a 13-ik sor: Vnus helyett vnus.
 171. lap, alulról a 9-ik sor: Iminente helyett iminente.

Irodalomtörténeti Repertorium.

1918.*

I.

Babits Mihály. Irodalmi problémák. 1917. — *Ism. l.* B. Szemle 174. köt. 156—160. l. — Horváth János. Irodalomtört. 181—186. l. — Király György. IK. 118—120. l. — Zsigmond Ferencz. EPhK. 135—137. l. — Agárdi László. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 271—273. l.

Beöthy Zsolt. A magyar irodalom kis tükre. 5. kiad. 1918. — *Ism.* Császár Elemér. B. Szemle 174. köt. 460—465. l. — Király György. IK. 347. l. — *ly.* Uránia 195. l.

Császár Elemér. Shakespeare és a magyar költészet. 1917. — *Ism.* Baros Gyula. Irodalomtört. 229. l. — Weber Arthur EPhK. 231—236. l.

Császár Elemér. Az inszurrekció dalvilága. (Daliás Idők muzsikája. 71—74. l.) Alkotmány 122. sz.

Ember Nándor. A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig. IK. 272—294., 379—389. l. (Külön is. 8-r. 36 l.)

Ferenczi Zoltán. A magyar protestantizmus irodalomtörténeti jelentősége. Prot. Szemle 487—499. l.

Fest Sándor. Angolok magyar irodalmi ismeretei 1830-ig. Irodalomtört. 164—169. l.

György Lajos. Jovianianus. IK. 159—180. l. — Póli István. Jovianianusa. U. o. 181—190. l.

Harsányi István. XVII. és XVIII. századi verses találós mesék a sáros-pataki könyvtárból. IK. 315—321. l.

Irodalomtörténeti levelek a gróf Teleky-család gyömrői levéltárából. Közli Iványi Béla. (Benkő József, gr. Teleki László, Révai Miklós, Detsy Sámuel, Engel Keresztély, gr. Széchenyi Ferencz, Kazinczy Ferencz, Weber Simon Péter levelei, Kazinczy Ferencz levelei gr. Teleki Lászlóhoz.) IK. 95—117. l. — Horvát István levelei. Kazinczy Ferencz levele Thaisz Andrásához. U. o. 200—208. l.

Kéky Lajos. Magyar költői versenyek. B. Szemle 175. köt. 217—242. l.

Király György. Két Boccaccio-novella XVI. századbéli irodalmunkban. Irodalomtört. 311—314. l.

Pályázati jelentések. 1915/16. évi Péczy regénypályázat (Bánóczi Józseftől). Ak. Ért. 31—36. l. — 1916. évi Karátsonyi (Pintér Jenőtől). U. o. 407—413. l. — 1917. évi (Voinovich Gézáttól). U. o. 97—100. l. — Kóczán (Szinyei Ferencztől). U. o. 289—294. l.

Pintér Jenő. Irodalomtörténetem befejezése. (Kivonat.) U. o. 13—19. l.
Pruzsinszky Pál. Néhány polemikus írónk az ellenreformáció korában. Lelkészegyesület 11—16., 19., 21., 24., 25. sz.

Riedl Frigyes. A »kölesdi harc» című ballada. Irodalomtört. 128—134. l. — Megjegyzés erre. Virradat 47. sz. 8. l.

Sáros-pataki könyvtár XVII. századi verseskönyv töredéke. Közli Harsányi István. IK. 72—87. l.

* A hol az alább következő könyvek vagy folyóiratok címe mögött nincs évszám ott az illető év értendő.

Simai Ödön. Adalékok a nyelv-mívelő társaságok történetéhez. IK. 397—403. l.

Szelényi Ödön. Egy vidéki irodalmi társaság a XIX. század elejéről. Uránia 266—268. l. (A kishonti ev. esperességi tudományos társaság.)

Szűgyi József. Énekes könyvünk s az új próbaénekes könyv statisztikája. Debrecz. *Prot. Lap.* 26—29. sz.

Váczy János. Mutatvány a M. N. Múzeum orsz. Széchenyi-könyvtárában őrzött irodalmi levelestár készülő katalogusából. Könyvsz. 14—38. l.

Weber, A. Die literarischen Beziehungen zwischen Ungarn und Deutschland. Illustr. Ztg. 3904. sz.

II. Egyes írók.

(*Ady.*) *Balázs Béla.* Ady Endre és a háború. Husz. Század 38. köt. 190—194. l.

Boross László. Ady Endre és az új magyar líra. Ma 10. sz.

Farkas Imre. Három költő Debreczenben. P. Napló 116. sz.

Móricz Zsigmond. Ady Endre. Szilágyssomlyó 6. sz.

Schöpfung Aladár. Ady Endrénél. Esztendő. Jan. 133—136. l.

Schöpfung Aladár. A halottak élén. (Ady Endre háborús költészetéhez.) Nyugat II. 825—828. l.

(*Ágai.*) *Gerő Ödön.* Ágai Adolf. Izr. Irod. Társ. Évkönyv 52—66. l.

Kéky Lajos. Ágai Adolf. (1836—1916.) B. Szemle 173. köt. 189—221. l.

(*Ambrus.*) *Szinnyei Ferencz.* Ambrus Zoltán. Irodalomtört. 6—30., 105—127. l.

(*Andor J.*) *Anka János.* Andor József emlékezete. Élet 42. sz. — Cyprián halála. Alkotm. 237. sz. — *Boros Ferencz.* Andor József. 1871—1918. Élet 42. sz. *Brisits József.* M. Középiskola 298. l. — *Csongor.* Uj Nemz. 36. sz. — *Perlaky.* Alkotm. 237. sz.

(*Arany J.*) *Baros Gyula.* Arany, Petőfi és a ponyvairodalom. Könyvszemle 154—180. l. (Külön is megjelent.) — *Ism. B. A.* Ethnogr. 300. l. — *Péczeli Imre.* Irodalomtört. (1919.) 269. l.

Binder Jenő. Arany emlékezete. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 210—224. l. *Földessy Gyula.* Arany János, az ember és a költő. 1917. — *Ism. Császár Elemér.* IK. 123. l. — *Jaulusz Ilona.* EPhK. 426. l. — *Perényi József.* Irodalomtört. 316—319. l. — *S—a.* Tanáregyl. Közl. 57. köt. 273. l.

Hajnóczi Iván. Arany János Néma bú c. költeményéhez. Irodalomtört. 48—51. l. — *Tolnai Vilmos.* U. o. 48. l.

Heller Bernát. A Nibelung-ének hatásának további nyoma Toldi szerelmében. EPhK. 264—267. l. — Még egy szalontai változat Arany János víg legendájának »A Hegedű«-nek tárgyához. Ethnogr. 295. l.

Kéky Lajos. Tanulmányok Arany epikájáról. 1917. — *Ism. Velezdi Mihály.* Irodalomtört. 230. l. — *Zsigmond Ferencz.* EPhK. 422—424 l.

Leffler Béla. Arany János három költeménye svéd nyelven. Irodalomtört. 221—223. l.

Lehr Albert. Arany-magyarázatok. M. Nyelv 34—36., 157. l.

Nagy Lajos. Adalékok Arany nyelvi hatásához. Nyelvőr 31—33. l.

Négyesy László. Arany. 1917. — *Ism. Ditrich Vilmos.* Irodalomtört. 315. l. — *Zlinszky Aladár.* EPhK. 51. l.

Radó Antal. Arany ríme. Bud. Szemle 176. köt. 217—241. l.

Riedl Frigyes. Arany lelki élete. 1918. — *Ism. R. Magy. Figyelő* II. 85. l. — *Várdai Béla.* M. Kult. XL. 554. l. — *N. M.* Irodalomtört. (1919.) 60. l.

Riedl Frigyes. Arany és Turgényev. Irodalomtört. 1—5. l.

Simai Ödön. Arany János újításai első műveiben. M. Nyelv 265—269. l. *Solymossy Sándor.* A »Bajusz« adoma keletkezése. Ethnogr. 133—142. l.

Szendrey Zsigmond. Arany néhány költeményéről. Irodalomtört. 215—217. l.

Szigetvári Iván. Arany Toldija szerkezetéről. EPhK. 269. l.

Zsigmond Ferencz. Arany János emlékezete. Orsz. ref. Tanáregyl. 1917/18. évkönyve. 66—75. l.

- (**Bajza**) *Szücsi József*. Bajza Vándor-ának forrása. Irodalomtört. 51—53. l.
- (**Baksay S.**) *Baksay Sándor* összegyűjtött irodalmi dolgozatai. 1917. — Ism. Horváth János. Irodalomtört. 57—61. l.
- Deák Margit*. Baksay Sándor nyelve. (Nyelvész Füzetek. 78.) 1918. — Ism. Irodalomtört. 365. l.
- Détsy Erzsébet*. Baksay Sándor mint elbeszélő. 1917. Ism. Király György. IK. 229. l. — Zsigmond Ferencz. EPhK. (1919.) 160. l.
- (**Beöthy Zsolt.**) *Bódis Jusztlin*. Apróságok Beöthy Zsoltnak komáromi tanulóveiből. 1858—1862-ig. Komár. Ujs. 36. sz.
- Mitrovics Gyula*. Beöthy Zsolt mint szépirod. B. Szemle 178. köt. 1—27. l.
- (**Csepreghy F.**) *Csepreghy Ferencz* leveleskönyvéből. Közli Perényi József. IK. 90—92. l.
- Perényi József*. Csepreghy Ferencz. (1842—1880.) (Kivonat.) Szt. Ist. Ak. Ért. 154—171. l.
- (**Dömötör J.**) *Komlós Aladár*. Dömötör János. IK. 254—271., 353—378. l. (Külön is 45 l.)
- (**Eötvös J. br.**) *Concha Győző*. Eötvös és Montalembert barátsága. 1918. — Ism. D. I. Egyh. Közl. 38. sz. — Giesswein Sándor. Kath. Szemle 849—853. l. — ö. B. Hirl. 233. l. — Wertheimer Ede. P. Lloyd 246. reg. sz.
- Kozma Andor*. Bárány Eötvös József. M. Figy. II. 207—215. l.
- (**Gárdonyi G.**) *Kovács Dezső*. Gárdonyi elbeszélő művészet. M. Kultúra XII. 89—98. l.
- (**Gyöngyösi I.**) *Gyöngyösi László*. Gyöngyösi István ifjúsága. Gyöngyösi Irod. Társ. Évkönyve. IV. 83—113. l.
- (**Gyóni G.**) *Juhász Gyula*. Gyóni kalváriája. (Hazakerült fogolytársai elbeszélése alapján.) Zólyom vm. Hirl. 27. sz. és Temesv. Hirl. 138. sz.
- Szilágyi László*. A krasnojarski utolsó napok. (Gyóni Géza élettörténetének utolsó fejezete.) Orsz.-Vil. 27—28. sz.
- Sztura Szilárd*. Gyóni Géza élete és költészete. Temesv. Hirl. 35—36. sz.
- (**Harsányi L.**) *Várdai Béla*. Harsányi Lajos költészete. M. Kultúra XII. 4—31. l. — Lám Ferencz megjegyzése. U. o. 144. l.
- (**Jókai.**) *Gulyás József*. Jókai kacér női. Sárosp. Ifjus. Közl. 34. évf. 61—74. l. — Ism. b. f. EPhK. (1919.) 281. l.
- Pfeifer János*. Petki Farkas leányai. EPhK. 82. l.
- Szarvas Gábor*. Jókai szókincséből. Nyőr 69. l.
- Szűcs Ferencz*. Jókai és Komárom. Komár. Lapok 9. sz. — Tuba János. U. o. 10—11. sz.
- Zsigmond Ferencz*. A szabadságharcz hatása Jókai írói egyéniségére. Irodalomtört. 31—47. l.
- (**Jósika M.**) *Décsi Lajos*. Bárány Jósika Miklós. 1916. — Ism. Baros Gyula. Tanáregyl. Közl. 51. köt. 161. l. — Váczy János. Irodalomtört. 55—57. l.
- Décsi Lajos*. Adalékok bárány Jósika Miklós élettrajzához. IK. 60—72. l.
- (**Justh Zs.**) *Szinyei Ferencz*. Justh Zsigmond. B. Szemle 173. köt. 372—407. l.
- (**Kálmáncsehi.**) *S. Szabó József*. Kálmáncsehi Márton. Debr. Képes Kalend. 1918. 33—41. l.
- (**Katona J.**) *Tolnai Vilmos*. Katona József és Fessler. IK. 1—13. l.
- Tolnai Vilmos*. Gertrudis. (Katona Bánk bánjában.) B. Szemle 173. köt. 71—93. l. és Nemz. Nőnev. 23—47. l.
- (**Kazinczy F.**) *Borz Gyula*. Kazinczy írói összeköttetései fogsága idejéig. 1916. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 151. l. — Szemkő Aladár. Irodalomtört. 231. l.
- Gragger Róbert*. Kazinczy Ferencz iskolai inspektorságához. IK. 87—90. l.
- Heinrich Gusztáv*. A tübingai pályázathoz. Irodalomtört. 85. l.
- Váczy János*. Kazinczy Ossian-fordítása. M. Nyelv 7—15. l.
- (**Kemény Zs.**) Bárány Kemény Zsigmondnak Danielik János püspökhöz írt levelei. Közli Papp Ferencz. IK. 295—298. l.
- Bárány Kemény Zsigmond és Kovács Lajos levele bárány Wesselényi Miklósnak. Közli Décsi Lajos. U. o. 198—200. l.
- Simonyi Zsigmond*. Kemény Zsigmond szókincséből. Nyőr 177. l.

- (Kisfaludy S.) *Ballus Zsigmond*. Kisfaludy festménye a régiségkiállításon. Keckskem. Lapok 119. sz. — Bánóczi nyilatkozata. U. o. 127. sz.
- Darnay Kálmán*. Kisfaludy Sándor szerelmei. A Társaság 2. sz.
- (Kossuth L.) *Rácz Lajos*. Kossuth és az Akadémia. Uj Nemz. 39—40. sz.
- L. Siposs Kamilló*. Kossuth Lajos mint nemzetgazdász. Kritika 1—2. sz.
- Viszola Gyula*. Kossuth Lajos hírlapírói munkásságához. Irodalomtört. 261—274. l.
- (Kölcsy.) *Császár Elemér*. Kölcsy, a kritikus. B. Szemle 174. köt. 227—258. l.
- (Lévay J.) *Császár Elemér*. Lévay József. (1825—1918.) A Cél. 504—512. l.
- Babits Mihály*. Lévay József. Nyugat II. 163. l. — *a. j.* Élet 28. sz. — S. A. Vas. Újs. 28. sz. (képpel). — *Zolnai Béla*. Hét 28. sz. — *Halvany Lajos*. P. Napló 157. sz.
- Zsigmond Ferencz*. Lévay József. Irodalomtört. 252—260. l.
- Szekula, Julius*. Josef Lévay und die Uebersetzungskunst. P. Journ. 169. sz.
- Falus Ferencz*. Lévay kiadatlan írásai. Esztendő. Aug. 143—146. l.
- (Madách.) *Faust Antal*. Madách történetbölcseleti felfogása. Religio 690—694. l.
- Pais Dezső*. Madách és Eötvös. Irodalomtört. 175. l. — Marót Károly. U. o. 360. l.
- (Mikszáth.) *Mauks Kornélia*. Képek Mikszáth Kálmán életéből. 1918. — Ism. Rubinyi Mózes. M. Figy. I. 655. l. — Várdai Béla. IK. 226. l. — V. M. Irodalomtört. (1919.) 63. l.
- Mauks Ilona*. Mikszáth Kálmán. Magy. Figy. I. 502—514. l. és Uj Idők 10. sz.
- Rubinyi Mózes*. Mikszáth Kálmán élete és művei 1918. — Ism. I. B. Szemle 176. köt. 158—160. l. — *d. sz.* Néptan. Lapja 28. sz. — Tolnai Vilmos. Nemz. Nőnev. 72. l.
- (Nyéki Vörös) *Kőmives Nándor Kolos*. Nyéki Vörös Mátyás élete. 1918. — Ism. Lendvai Zoltán. M. Kultura XII. 468. l.
- (Péterfy J.) *Patthy Károly*. Péterfy Jenő emlékezete. Nyugat II. 87—108. l.
- (Petőfi.) *Baros Gyula*. L. *Arany*.
- Hajnóczy István*. Petőfi Utirajzairól. Irodalomtört. 48—51. l. — Tolnai Vilmos. Jegyzet Petőfi Utijegyzeteihez. U. o. 170. l.
- Horváth János*. Petőfi és a »szerbus manier«. U. o. 302—308. l.
- Tolnai Vilmos*. Jegyzetek Petőfi és az angol irodalom viszonyához. U. o. 300—302. l.
- (Sámbár.) *Horváth Lajos*. Sámbár Mátyás élete és művei. 1918. — Ism. Velics László. M. Kultura XII. 403. l.
- (Somló S.) *Antal Miklós*. Somló Sándor emlékezete. Gyöngyösy Irod. Társ. Évkönyve. IV. 58—79. l.
- (Széchenyi.) *Berzeviczy Albert*. Széchenyi és a közművelődés. B. Szemle 173. köt. 161—176. l.
- Gaal Jenő*. Gróf Széchenyi István nemzetgazdasági alapeszméi. U. o. 173. köt. 321—340. l.
- György Endre*. Gróf Széchenyi István közlekedési politikája. U. o. 176. köt. 161—185. l.
- Jankovich Béla*. Ünnepi beszéd Széchenyiről. U. o. 173. köt. 445—448. l.
- Ravasz László*. Széchenyi kutatásának titka. U. o. 174. köt. 361—374. l.
- (Szontagh G.) *Császár Elemér*. Szontagh Gusztáv kritikai munkássága. U. o. 178. köt. 107—118. l.
- (Thessedik.) *Gaal Jenő*. Egy elfelejtett nagy emberünk, Thessedik Sámuel emlékezete. U. o. 174. köt. 17—42. l.
- (Tompá.) *Benkő István*. Tompa Mihály élete és költészete. Ev. Népiskola 61—65., 89—94., 110—116. l. (Külön is. 16 l.)
- Ferenczi Zoltán*. Tompa Mihály első megjelent verse. IK. 225. l.
- Gulyás József*. Tompa Mihály emlékezete. Orsz. Ref. Tanáregyl. 1917/18. évkönyve. 76—91. l.

- Kálniczky Géza. Tompa és Reményi. Irodalomtört. 155—163. 1.
Kálniczky Géza. Tompa kassai fogsága. Sárosp. Hirl. 3—4. sz.
Kőrös Endre. Tompa Mihály a nemzeti költő. Pápai ref. nőnevelő int. 1917/18. értes. 3—17. 1.
Lux Lajosné. Emlékezés Tompa Mihályra. Siklósi ref. polg. leányisk. 1917/18. értes. 9—13. 1.
Mitrovics Gyula. Tompa helye költészetünkben. Prot. Szemle 179—188. 1.
Rácz L. Tompa és Debreczen. Sárosp. Ref. Lapok 1. sz. — Kardos Albert. Még egyszer Tompa. Debrecz. Prot. Lap. 6. sz.
S. Szabó József. Tompa emlékezete. Prot. Szemle 81—89. 1.
 Tompa Mihály letétjének fölbontása. Ak. Ért. 396—407. 1. — Pásztor Árpád. Az Est 120. sz.
 Sz. G. A jászói irodalmi ünnep. B. Hirl. 116. sz.
Tompa Mihály »fekete könyve«. B. Szemle 175. köt. 77—135. 1. — Két részlet Tompa »Fekete könyv«-éből. Az Est 121. sz.
Váczy János. Tompa Mihály emlékezete születésének századik fordulóján. (M. T. Akad. tagjai fölött emlékeszések 17. köt. 18. sz.) — Ism. Zsf. EPhK. 461. 1.
Versényi György. Tompa Diós Győr című mondájának egy variánsa. Irodalomtört. 299. 1.
Xantus Jánosné-Doleschall Gabriella. Intimitások Tompa életéből. Temesv. Hirl. 10—11. sz.
 (Verancsics.) Siklóssy László. Verancsics Antal mint műpártoló. B. Szemle 174. köt. 294—420. 1.
 (Zrinyi.) Bartha József. A Zrinyász költője. M. Középisk. 129—134. 1.
Ferenczi Zoltán. Még egyszer Zrinyi és Busbequius. Akad. Ért. 100—105. 1.
Gábor Imre. Zrinyi verselése és a magyar ősi ritmus. Nyugat I. 940—952. 1.
Körösi Sándor. Az Áfium vitás pontjai. Ak. Ért. 37—46. 1.
Körösi Sándor. Az Áfium és Busbek. M. Figy. I. 32—41. 1.
Mészöly Gedeon. A költő Zrinyi ügyvivőjének leveleskönyvéből. M. Nyelv 105—110. 1.
Négyesy László. Zrinyi a költő. Szt. Istv. Ak. Ért. 92—109. 1. és M. Figy. I. 576—595. 1.
Várdai Béla. Zrinyi a költő. Kath. Szemle 385—398. 1.

1919.

I.

- Császár Elemér. A magyar irodalom fejlődése. — Ism. Brisits Frigyes. M. Középisk. 43. 1. — Papp Ferencz. EPhK. 258. 1. — M. Helikon. (1920.) 539. 1.
 Deákös költők. Kiadja Császár Elemér. 1914. — Ism. Pintér Jenő. Irodalomtört. 52. 1.
Ferenczi Zoltán. Egy ismeretlen magyar vers 1655-ből. Könyvszemle 107—110. 1.
Kádár Jolán. A budai és pesti német színház Shakespeare-súgókönyvei. Shakesp.-Tár XI. 180—231. 1.
Kardos Albert. A debreczeni Bokréta. Debr. Képes Kalend. 21—25. 1.
 A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára. 9., 14., 23., 43., 58., 82. köt. — Ism. Pintér Jenő. Irodalomtört. 52—56. lap.
Pályázati jelentések. Teleki. (Pintér Jenőtől.) Ak. Ért. 170—174. 1. — Vojnits-jutalom. U. attól. U. o. 77—92. 1. — Farkas-Raskó. (Vikár Bélától.) U. o. 92—94. 1.
Schöpfung Aladár. A modern magyar irodalom. Néptan. Lapja 7—11. sz.
Szinnyei Ferencz. Történeti novelláink Jósika után. (Kivonat.) Ak. Ért. 69—77. 1.
Vargha Damján. A Döbrentei kódex mint Halábori Bertalan pap írása. (Kivonat.) Szt. Istv. Ak. Ért. 20—46. 1.

II. Egyes írók.

- (**Ady**) **Ady-levelek**. Közli Hatvany Lajos. Nyugat I. 320—323 l.
Bálint Aladár. Emlékezés. U. o. I. 340—342. l. — **Dömötör István**. Uj Idők 6. sz. — **Jászi Oszkár**. Világ 25. sz. — **Ó. Bud.** Hirl. 24. és 58. sz. — **Rozványi Vilmos**. Thalia 65—68. l. — **Schöpfung Aladár**. Néptan. Lapja 5., 6. sz. — Nyugat I. 227—233. l. — **T. A. Csabai Napló** 10. sz. — **Zolnai Béla**. Hét 5. sz.
Boross László. Ady Endre és kora. U. o. 274—276 l.
Brisits Frigyes. Az Ady-probléma. Élet 11. sz.
Déry Tibor. Az utolsó nemzeti kóro. Nyugat I. 343—348. l.
Dóczy Jenő. Ady művészetéről. U. o. 234—240. l.
Elek Artur. Ady Rómában. U. o. 254—258. l.
Kabos Ede. Ady Endre édes anyja. U. o. 249—253. l.
Kosztolányi Dezső. A huszonhétéves költő. U. o. I. 261—263. l.
Krúdy Gyula. Az önmagával verekedő költőről. U. o. 271. l.
Laczkó Géza. Ady életének tanulságai. U. o. 246. l.
Lukács Hugó. A beteg Ady Endre. Esztendő Febr. 147—149. l.
Mariay Ödön. Halott vezér élők ellen... Nyugat I. 277—283. l.
Móricz Zsigmond. Ady Endre a ravatalon. U. o. 267—269 l.
Papp Viktor. Ady és a Zene. Nyugat I. 326—331. l.
Pintér Jenő. Az Ady-irodalom. U. o. I. 285—303. l.
Szabó Dezső. A két forradalmi költő. Nyugat I. 241—245. l. (Petőfi és Ady.)
Tóth Árpád. Ady költészetének viszonya elődeihez és a francia modernekhez. U. o. 351—361. l.
Ady Endre-hét. Esztendő Jan. 133—136. l.
(Arany J.) H. Fekete Péter. Arany és Petőfi barátsága. 1917. — Ism.
Gálos Rezső. EPhK. 163. l.
Juhász Péter. Arany és Szilágyi. 1917. — Ism. Gálos Rezső. U. o. 163. l.
Kardos Albert. Arany János emlékezete. 1917. — Ism. Gálos Rezső. U. o. 163. l.
Lakatos Vincze. Arany János mint zeneszerző. Irodalomtört. 40—43. l.
Lányi Ernő. Arany János emlékezete. 1917. — Ism. Gálos Rezső. EPhK. 163. l.
Nagy Sándor. Arany János emlékezete. 1917. — Ism. Gálos Rezső. U. o. 163. l.
Szinnyei Ferencz. Arany Toldi szerelmének forrásai. Irodalomtört. 246—259. l.
(Balázs B.) Lukács György. Balázs Béla és a kiknek nem kell. 1918. — Ism. Pétzeli Imre. Irodalomtört. 56—58. l.
(Bayer J.) Császár Elemér. Bayer József. 1851—1919. EPhK. 274. l. — Marczinkó Ferencz. Irodalomtört. 312. l. — G. P. U. o. 322. l.
(Beöthy Zs.) Eörsi Júlia. Beöthy Zsolt. Élet 7. sz.
Négyesy László beszéde Beöthy Zsolthoz. Irodalomtört. 115. l.
(Berczik Á.) Szász Károly. Emlékezés Berczik Árpádra. Bud. Hirl. 86. sz.
(Bessenyei Gy.) Eckhardt Sándor. Bessenyei és a francia gondolat. EPhk. 193—220. l.
Bíró Lajos. A Molitor-ház. 1918. — Ism. Császár Elemér. Irodalomtört. 81—84. l.
Cholnoky László. Piroska. Ism. b. l. Világ 169. sz. — K. E. Hét 19. sz. — Császár Elemér. M. Múza (1920) 83. l. — **Tóth Árpád**. Nyugat (1920) 101. l.
(Csiky G.) Volenszky Béla. Csiky Gergely társadalmi drámái. 1917. — Ism. Zsigmond Ferencz. EPhk. 162. l.
(Dalmady.) D. Dalmady Győző írói hagyatéka. Irodalomtört. 313—316. l.
(Dóczy L.) Szász Károly. A »Csók« költőjéről. B. Hirl. 106. sz.
Drasche-Lázár Alfréd. Tűzkereszt. — Ism. K—r. Irodalomtört. 297—299. l.
(Endrődi S.) Loósz István. Endrődi Sándor. Irodalomtört. 34—39. 218—245. l.

- (**Eötvös J. br.**) *Barcsai Károly*. Eötvös József báró. Nevelés 36. évf. 1—4. sz.
Túri Béla. Báró Eötvös József levelei Montalemberthez 4. Alkotm. 59., 61., 64. sz.
Viszola Gyula. B. Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról. B. Szemle 179. köt. 81—146. l.
Erdős Renée. Az élet királynője. — Ism. Losonczi Zoltán. P. Napló. 180. sz. — (*ib.*) Nemz. Ujs. 70. sz. — Ism. 1920: B. Hírl. 9. sz. — Galamb Sándor. M. Múza. 181—183. l. — Gerő Ödön. P. Lloyd 28. reg. sz. — Kádár Lehel. Új M. Szemle I. 113. l. — *Laczkó Géza*. Nyugat 441—443. l. — Lendvai István. Új Nemzedék 106. sz.
(**Fáy A.**) *Szigetváry Iván*. Fáy András Bélteki Háza. Irodalomtört. 44—46. l.
Ferenczi Sári. A vörös daru. — Ism. *ly.* Uránia 45. l. — *m.* Élet 10. sz. — Petrich Béla. Kath. Szemle 468. l.
Füst Milán. Nevetők. 1918. — Ism. K. A. Husz. Száz. 40. köt. 116. l. — Ism. 1920: Császár Elemér. M. Múza 179. l. — Turcsányi Elek. Nyugat 737. l. *ol.* Világ 275. sz.
(**Gyöngyösi I.**) *Badics Ferencz*. Gyöngyösi István ismeretlen elbeszélő költeményei. Ak. Ért. 65—69. l.
(**Gyulai P.**) *Papp Ferencz*. Gyulai Pál Romhányija. B. Szemle 179. köt. 167—187. l.
(**Herczeg F.**) *R. Herczeg Ferencz* három évtizede. Élet 10. sz.
Herczeg Ferencz. Az élet kapuja. — Ism. *ő.* Virradat 83. sz. — Szász Károly. 8 órai Ujs. 135. sz. — 1920: Császár Elemér. M. Múza 31. l. — *Beöthy Zsolt*. Új Idők 5. sz. — Kádár Lehel. Új M. Szemle I. 111—113 l. — Petrich Béla. Kath. Szemle 634. l. — *Schöpplin Aladár*. Szózat 2. sz. — Szaák András. Aurora. 8. sz.
(**Jókai.**) *Szomaházy István*. Jókai Mór noteszkönyve. Magyarország. 34. sz. — Jókai sírja. U. o. 140. sz.
Kádár Elek. Balalajka. — Ism. Schöpplin Aladár. Nyugat. 951—954. l.
Kafka Margit. A révnél. 1918. — Ism. *ly.* Irodalomtört. 281—283. l. — *r. r.* B. Szemle 178. köt. 68—71. sz. — Harsányi Kálmán. Élet 3. sz. — sz. k. Hét 3. sz.
Kozma Andor. Magyar rapszodiák. — Ism. *ő.* B. Hírl. 152. sz.
(**Kazinczy F.**) *Kazinczy Ferencz* ismeretlen levele Toldy Ferenczhez. Közli Rexa Dezső. Ak. Ért. 31—33. l.
Czeke Marianne. Kazinczy Ferencz Macbeth fordítása Bürger után. Shakesp. tár XI. 251—281. l.
(**Kemény Zs.**) *Papp Ferencz*. Báró Kemény Zsigmond mint szerkesztő s röpirat-író. B. Szemle 180. köt. 183—211. l.
Elsárgult levelek. A nagy cenzura idejéből. Új Idők. 8. sz.
(**Kölcsey.**) *Vargha Gyula*. Kölcsey rebellis verse. Irodalomtört. 316. l.
(**Kossuth L.**) *Erődi Jenő*. Kossuth Lajos drámája. U. o. 320. l.
Krúdy Gyula. Pesti Album. — Ism. Vas. Ujs. 4. sz. — Mozaik. — Ism. Cholnoky László. Pesti Futár 598. sz. — Napraforgók. 1918. — Ism. Kázmér Ernő. Hét 4. sz. — sz. k. U. o. 5. sz. — *r. r.* Irodalomtört. 283—287. l.
Lendvai István. Fáklyafüst. 1918. — Ism. *b.* Irodalomtört. 71—73. l. — Kürti Pál. Nyugat I. 76. l.
(**Lengyel M.**) *Kázmér Ernő*. Lengyel Menyhért. Thalia 77—84. l.
Médium Jászkai Mari és Lengyel Menyhért. Színház és Divat. 2. sz.
Lesznai Anna. Mese a bútorokról. — Ism. ifj. Gaál Mózes. Nyugat I. 441. l. — *k. e.* Hét 9. sz. — *Édenkert*. — Ism. Fülep Lajos. Esztendő. Jan. 138—142. l. — Rényi Edit. Thalia 49. l.
(**Lévay J.**) *Lévay József*. Feljegyzések életéről. Akad. Ért. 5—16. l.
(**Madách I.**) *Faust Antal*. Az égi jelenet Isten, mindenhatósága, bölcsesége és méltósága Madáchnál. Religio 103—110. l.
Haid Ferencz. A nő és az »Ember Tragédiája« Sümei Ujs. 6—8. sz.
Melich János. A Madách családnév. M. Nyelv 1—5. l.

- Pays Dezső*. Madách és Lamartine. EPhK. 107—120. l.
 Marót és Madách? Irodalomtört. 131. l.
 (Melius P.) *Gombocz Endre*. Melius és Beythe András. M. Nyelv 28—30. l.
 (Mikszáth.) *Rubinyi Mózes*. Mikszáth és Vahot Imre. Irodalomtört. 132. l.
Szomaházy István, A szótartó Mikszáth. Magyarország 50. sz.
 (Molnár A. Szenczi.) *Thienemann Tivadar*, Szenczi Molnár *Albert* német fordításai. EPhK. 87—96. l.
Moly Tamás. Vörösbegy. 1918. — *Ism.* Császár Elemér. Irodalomtört. 84. l. — *Box.* — *Ism.* Földi Mihály. Nyugat I. 700. l. *F. M.* Hét 12. sz. — Mohácsi Jenő. P. Lloyd 128. reg. sz. — A jöttment. — *Ism.* Thomé József. Orsz. Világ 13. sz.
Nagy Lajos. Az Andrássy-út novellái. 1918. — *Ism.* Tóth Árpád. Nyugat. I. 570—572. l.
Oláh Gábor. Balgatag szerelem. 1918. — *Ism.* *ig.* Irodalomtört. 87. l. — Deák György. — *Ism.* Hatvany Lajos. Esztendő. Febr. 135. l. — sz. k. Hét 6. sz. — Két testvér. 1918. — *Ism.* Boros Ferencz. Élet 2. sz. — *ig.* Irodalomtört. 293—296. l. — Szalay Mátyás. M. Kultura. 44. l.
Peterdy Sándor. A regéci boszorkány. 1918. — *Ism.* *ig.* Irodalomtört. 303. l.
 (Péterfy J.) *Elek Artúr*. Péterfy és Goethe. (Emlékezés.) Nyugat 434—437. l.
 (Petőfi.) *Gyalus István*. A megkorrigált Petőfi. Irodalomtört. 132. l.
Juhász, Jules. Petőfi, le poète révolutionnaire. La Hongrie République. 15. Janv.
Tolnai Vilmos. Egy Petőfi-adat (?). — Irodalomtört. 263. l.
Vágh, Alexandre. Le premier enthousiaste de Petőfi. La Hongrie, Républ. 29. Janv.
 (Pósa L.) *Gyöngyösy László*. Pósa Lajos. Irodalomtört. 23—33. 177—217. l.
Rákosi Viktor. Palozsnaky Tamás. 1918. — *Ism.* *i.* Irodalomtört. 86. l. — sz. *i.* Bud. Szemle 178. köt. 229—231. l.
Sik Sándor. Alexius. 1918. — *Ism.* Harsányi Kálmán. Élet 1. sz. — Perlaky. Alkotm. 21. sz. — Tarczai György. Kath. Szemle 280—282. l.
Surányi Miklós. A trianoni páva. A szent hegy. — *Ism.* B. J. Irodalomtört. 318. l. — *Kantate.* — *Ism.* Dóczy Jenő. Nyugat I. 218. l. — Földi Mihály. Hét 1. sz. — *ly.* Uránia 30. l. — sz. Élet. 8. sz.
Szabó Dezső. Az elsodort falu. — *Ism.* Fülep Lajos. Nyugat 1021—36. l. — *Lendvai István*. Új Nemzedék 53. sz. — *r.* Bud. Szemle. 179. köt. 234—240. l. — *Ism.* 1920: Brisits Frigyes: Kath. Szemle 179—183. l. — Harsányi Kálmán. Új M. Szemle I. 225—233. l. — *L. J.* Kath. Élet 16—18. l. — Szabó Dezső. Visszatekintés egy elmúlt harczra. Prot. Szemle 45—47. l. — *Napló és elbeszélések*. Gyoma, 1918. — *Ism.* Kassák Lajos. Nyugat I. 214—216. l. — *L. F.* Irodalomtört. 291—293. l. — Nincs menekvés. — *Ism.* Sándor Imre. Esztendő. Febr. 142—144. l.
 (Szacsavay S.) Egy régi magyar ujságíró. Világ 169. sz.
 (Széchenyi I. gr.) *Tolnai Vilmos*. Széchenyi István és a magyar nyelv. B. Szemle. 179. köt. 147—166. l.
Szigeti József drámái. Kiadta Bayer József. — 1914. — *Ism.* Pintér Jenő. Irodalomtört. 52. l.
 (Szigligeti.) *Index*. Szigligeti Edéről. Világ 149. sz.
Ráskai Ferencz. A divatos Szigligeti. Színház és Divat 40. sz.
 S. A. Szigligeti »Rózsá»-ja a Belvárosi színházban. Szózat 55. sz.
Szász Károly. Rózsa. 8. órai Ujs. 126. sz. — Kázmér Ernő. Hét. 17. sz.
Tarczai György. Vitus mester álma. 1918. — *Ism.* *ig.* Irodalomtört. 75—79. l.
Török Gyula. Fehér virág. — *Ism.* Márai Sándor. Nyugat. I. 905. l. — Mohácsi Jenő. P. Lloyd 150. esti sz. — A zöldköves gyűrű. — *Ism.* *r. r.* A Cél. 59—64. l.
 (Toldy F.) *Schuschny Henrik*. Toldy Ferencz és Goethe. Irodalomtört. 259—263. l.

- (**Tompa M.**) *Halvany Lajos*. A fekete könyv írója. Nyugat. I. 867—877. 1.
Kemény Lajos. Tompa »A jós festő«-jének forrása. EPhk. 276. 1.
Kőrös Endre. Tompa, a nemzeti költő. 1917. — *Ism.* V. M. Irodalomtört. 61. 1.
Váczy János. Tompa Mihály emlékezete. 1918. — *Ism.* B. Gy. U. o. 276. 1.
(**Váczy J.**) *Kempff József*. Váczy János dr. Tanáregyl. Közl. 52. évf. 93—95. 1.
(**Vajda P.**) *Kovács Ervin*. Vajda Péter, a szabadság költője. A Cél. 119—125. 1.
Rózsa Dezső. Vajda Péter Hamlet-fordítása. Shakesp. Tár. XI. 282—288. 1.
(**Vas Gereben.**) *Zsigmond Ferencz*. Vas Gereben. Irodalomtört. 1—22. 1.
(**Vörösmarty.**) *Fest Sándor*. Shakespearai motívumok Vörösmarty drámaiban. Shakesp. Tár. XI. 29—55. 1.
Uffalussy Amadil. Vörösmarty Mihály egy forradalmi verséről. Esztendő. Jan. 150—152. 1.
(**Zempléni A.**) *Móricz Zsigmond*. A magyar költő. Nyugat. 991—998. 1.
Sik Sándor. Az utolsó magyar táltos. Zászlónk XIII. 2. sz.
Voinovich Géza. Zempléni Árpád. 1865—1919. B. Szemle 180. köt. 225—230. 1.
Vasfő és Ime. 1919. — *Ism.* Tóth Árpád. Nyugat I. 504. 1. — Zoltvány Irén. Irodalomtört. 73—75. 1.
(**Zrinyi M.**) *Zrinyi Miklós* művei. Kiadja Négyesy L. 1914. — *Ism.* Pintér Jenő. Irodalomtört. 52. 1.
Takáts Sándor. Zrinyi Miklós ismeretlen levelei. B. Hirl. 77. sz.

1920.

I.

- Barabás, Abel*. La genèse de la littérature Hongroise moderne. Revue de Hongrie Tom. 23. Juil—août 35—56. 1.
Baranyay Zoltán. Első Montesquieu-fordításaink. EPhk. 3—10. 1.
Beőthy Zolt. Irodalmunk és jövőnk. B. Szemle 181. köt. 1—9. 1. és Kisfaludy-Társ. Évtapjai 52. köt. 5—11. 1.
Beőthy Zolt. Költészetünk Mohács után. B. Szemle 182. köt. 1—11. 1.
Berzeviczy Albert. A bolsevizmus a magyar kultúrában: M. Múza 337—341. 1.
Brisits Frigyes. A magyar katolikus szépirodalom problémája. Kath. Élet. 54—57. 1. 94—98. 1.
Császár Elemér. Irodalmunk a nemzeti ujjaszületésben. Néptan. Lapja 13—14. sz. (Külön is.)
Császár Elemér. Négy hónap szépirodalma Magy. Múza 27—31. 1.
Dóczy Jenő. Írók és irodalom. Uj M. Szemle I. 348—361. 1. II. 58—68. 1.
Galamb Sándor. A magyar líra a kiegyezés után. M. Múza 402—409. 460—468. 1.
Halasi Andor. Élő irodalom. Írói arcképek. — *Ism.* Kosztolányi Dezső. Uj Nemz. 292. sz.
Kárpáti Aurél. A búsképző lovag. — *Ism.* Király György. Nyugat 638. 1. — Rozványi Vilmos. Hét 21. sz.
Magyar humoristák. — *Ism.* Császár Elemér. M. Múza 85. 1. — Tóth Árpád. Nyugat 325. 1. — Hét 4. sz.
Négyesy László. Az ősz Toldi. M. Múza 19—26. 1.
Ottó Ilona. Alexandriai szent Katalin legendája irodalmunkban. Kath. Tanítónők Lapja 36—41. 1.
Pályázati jelentések. Farkas-Raskó. (Tolnai Vilmóstól.) Ak. Ért. 83—88. 1.
Kóczán. (Solymossy Sándortól.) U. o. 213—223. 1. — *Pécze-regény* (Császár Elemértől.) U. o. 93—99. 1. — *Nádasdy*. (Pintér Jenőtől.) U. o. 212. 1.

- *Ormódy Amélie*. 1917—1919. évkör (Voinovich Gézától.) U. o. 210. l. — *Gr. Teleki József*. (Ferencki Zoltántól.) U. o. 88—92. l. — *Vojnits-jutalom* (Pintér Jenőtől.) U. o. 80—83. l.
- Palay Pál*. Levelek a sajtóról. M. Múzs. 296—299. 347—350. 421—425. 497—500. l.
- Révai Mór János*. Írók, könyvek, kiadók. — *Ism. v. B. Szemle* 182. köt. 182—186. l. — *ő. B. Hírl.* 123. sz. — *V. D. Kath. Szemle* 637. l. — *Uj M. Szemle* II. 379. l. — *Falk Zsigmond Orsz. Világ* 26. sz. — *M. Helikon* 241—242. l. — *z. P. Lloyd* 113. esti sz.
- r. n.* Ismeretlen magyar dráma a XVII. századból. M. Múzs. 49. l.
- Szabó Dezső*. Tanulmányok. — *Egyenes úton*. — *Ism.* 1921. Lendvai István. *Uj Magy. Szemle* I. 124—128. l. — *Brisits Frigyes*. *Kath. Szemle*. 50—53. l.
- Szász Károly*. Költők a régi »Vár«-ban. *B. Hírl.* 43. sz.
- Szász Károly*. A »Keszthelyi Helikon.« U. o. 245. sz.
- Székely István*. A magyar bibliafordítás. *Szt. István. Ak. Ért.* 106—126. l.
- Voinovich Géza*. Írók és irodalom. M. Múzs. 61—76. 112—118. 171—176. l.

II. Egyes írók.

- (**Ábrányi E.**) *Hartmann János*. Ábrányi Emil 1851—1920. M. Múzs. 501. l. — *Kaczányi Géza*. *Virradat* 122. sz. — *Kosztolányi Dezső*. *Uj M. Szemle* 221—224. l. — *Schöppflin Aladár*. *Nyugat* 631. l. — *Irodalomtört.* 36. l. — *Hét* 19. sz. *Vasár. Ujs.* 11. sz. (Képpel.)
- (**Ady.**) *d. é.* Milyen versmértékben írt Ady Endre? M. Múzs. 271. l.
- Babits Mihály*. Tanulmány Adyról. *Nyugat* 128—147. l.
- J. . . . s* Ady és a *Nyugat*. M. Múzs. 319. l.
- Eördög Ábris*. Ady és a forradalom. M. Múzs. 356. l.
- Kuncz Aladár*. Emlékezés Ady Endrére. *Nyugat* 120—123. l.
- Schöppflin Aladár*. Ady igazsága. U. o. 124—127. l.
- Szabó Dezső*. Ady Endréről és a Névtelen írókról, a keresztény irodalom-politikáról. *Virradat*. 258. sz.
- (**Arany J.**) *Heller Bernát*. Heine hatásának egy némely nyoma Arany János műveiben. *Nyugat* 368—381. l.
- Nagy Lajos*. Arany nyelvi hatása Nogállra. *Nyőr.* 49—51. l.
- Oláh Gábor*. Arany János magyarsága. *Uj M. Szemle*. II. 190—201. l.
- Riedl Frigyes*. Arany János. 4. kiad. 1920. — *Ism. sz. l. M. Múzs.* 448. l. — *ly. Uránia* 47. l.
- Tolnai Vilmos*. Arany Vojtina leveleinek keletkezése. *B. Szemle* 183. köt. 55—74. l.
- (**Babits.**) *Lendvai István*. »Magyar költő kilencszáztizenkilencben.« (Széjlegyzetek Babits Mihály önvédelméről.) *Gondolat* 8. sz.
- Szaákh András*. Babits Mihály (Lirai arckép.) *Aurora* 16—17. sz.
- Pávatollak*. — *Ism. f. M. Múzs.* 134. l. — *Világ* 6. sz. — *Tóth Árpád*. *Nyugat* 212—215. l. — *Karácsonyi Madonna*. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzs.* 183. l. — *Szini Gyula. Nyugat* 322. l. — *Kuncz Aladár*. U. o. 636. l.
- Balázs Sándor**. Kis város. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzs.* 84. l. — *ly. Uránia* 48. l. — *Schöppflin Aladár. Nyugat* 100. l.
- (**Bárd Miklós.**) *Császár Elemér*. Jelentés Bárd Miklós Vezeklés című verses regényéről. *Kisfaludy Társ. Évl.* 52. köt. 93—94. l.
- Barcza Béla**. A mult árnyai. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzs.* 131. l.
- (**Bayer.**) *Császár Elemér*. Beszéd Bayer József l. tag ravatalánál. *Ak. Ért.* 150. l.
- Patalki József*. Bayer József. *Nyugat* 223. l.
- Szász Károly*. Búcsúztató Bayer József ravatalánál. *Kisf. Társ. Évl.* 52. köt. 137. l.
- Beczássy Judit**. Mari néni. — *Ism. Zigány Árpád. Kelet Népe* 11. sz. 70. l. — *Magy. Helikon* 655. l. — *Berkes Imre. Nyugat* 74—76. l.
- Benedek Elek**. Édes anyaföldem. — *Ism.* 1921. Domokos László. *Magy. Helikon* 181—183. l.

- Beöthy Zsolt.** Régi nóták. — *Ism. sl. Világ* 287. sz. — *f. Hét* 35. sz. (**Berczik.**) *Beöthy Zsolt és Rákosi Jenő beszéde* Berczik Árpád ravatalánál. *Kisf. Társ. Évl.* 52. köt. 131—133. l.
- Kozma Andor.** Berczik Árpád. *Uránia* 58—62. l.
- Berkes Imre.** Odakünn süt a nap. — *Ism. Belicska Andor. Nyugat* II. 1071. l. — Szegedi István M. *Helikon* 603—605. l.
- (**Berzsenyi D.**) *Füst Milán.* Berzsenyi Dániel. *Nyugat* 1020—1027. l.
- (**Bessenyei.**) *Eckhardt Sándor.* Bessenyei és a francia gondolat II. EPhK. 42—53. l.
- Pap Károly.* Bessenyei sírjánál. *Debrecz. Prot. Lap* 48. sz.
- Bobula Ida.** Versek. — *Ism. Kéky Lajos. M. Múza* 503. l.
- Bónyi Adorján.** Néma vándorok. — *Ism. Császár Elemér. M. Múza* 29. l. — P. J. Új Nemzedék 118. sz. — *Hét* 4. sz.
- Csathó Kálmán.** Pókháló. *Regény.* — *Ism. Császár Elemér. M. Múza* 133. l. — Heringh Lajos. *Kath. Szemle* 379—382. l.
- Csató Károly.** *Giardon.* 1919. — *Ism. Császár Elemér. M. Múza* 353. l. — *Lemur. Move* 16. sz.
- (**Csiky G.**) *Csiky Gergely és Tóth Kálmán.* (A Vígyszínház legközelebbi darabjai.) *Szinh. Élet* 11. sz.
- Szász Károly.* Csiky Gergely drámairól pályája. *M. Múza* 119—126. l.
- Csíte Károly.** *Csereleány, cserelegény.* — *Ism. Császár Elemér. U. o.* 309. l.
- (**Dóczy L.**) *Kozma Andor.* Búcsúztató Br. Dóczy Lajos ravatalánál. *Kisf. Társ. Évl.* 52. köt. 134. l.
- Peisner Ignác.* Dóczy Lajos báró. *Múlt és Jövő.* 1. sz.
- Drasche-Lázár Alfréd.** Éva kis keze. *Regény.* — *Ism. Kéky Lajos. M. Múza* 256. l. — *Vasár. Ujs.* 6. sz.
- (**Éjszaki K.**) *Váradi Antal.* Éjszaki Károly. *Emlékezés. Vasár. Ujs.* 13. sz.
- (**Endrődi S.**) *K. D. Endrődi Sándor irodalmi emlékei.* *Or. Magy. Szemle* III. 314—316. l.
- Lambrecht.* Endrődi Sándor. *M. Helikon* 644. l.
- Schöpplin Aladár és Kosztolányi Dezső.** Endrődi Sándor. *Nyugat* 1147. l.
- Szelid öreg költő.* (Látogatás Endrődi Sándornál.) *Gondolat* 19. sz.
- Játszi órák.* *Ism. Zigány Árpád. Kelet Népe.* 12. sz. 39. l.
- Erdős Renée.** *Antinous.* *Regény.* *Ism. 1921. Lékó Béla. Kath. Szemle* 189. l.
- Fábián Géza.** *Nagy úton.* — *Ism. Császár Elemér. M. Múza* 130. l.
- Falu Tamás.** *Küszöb.* — *Ism. Dr. A-i M. Múza* 507. l. — *Kath. Élet* 246. l.
- Farkas Imre.** *Melódia. Új versek.* — *Ism. Papp Ferenc. M. Múza* 253. l.
- *K. E. Hét* 2. sz. — *Szent tavasz.* — *Ism. Császár Elemér. M. Múza* 181. l.
- *K. E. Hét* 2. sz.
- Farkas Pál.** *Mithradates kincse.* — *Ism. ő. B. Hirl.* 205. sz. — *la. Hét* 27. sz.
- Ferenczi Sári.** *Ágneszka elment.* — *Ism. Császár Elemér. M. Múza* 310—312. l. — *Sl. Kath. Élet* 124. l.
- Fodor László.** *Fuvolás férfi.* — *Ism. Császár Elemér. M. Múza* 180. l.
- *Földi Mihály. Nyugat* 324. l.
- Földi Mihály.** *Szahará.* — *Ism. Kádár Lehel. Új M. Szemle* I. 114—117. l.
- *Köröendi Ferencz. Hét* 13. sz. — *Kosztolányi Dezső. Nyugat* 633—636. l.
- *Sándor Pál. Hét* 19. 20. sz. *M. Helikon* 239—241. l.
- Gosztonyi Ádám.** *Tréfás könyv.* *Ism. Császár Elemér. M. Múza* 355. l.
- (**Gyöngyösi I.**) *Harsányi István.* Gyöngyösi István és László sáros-pataki diáksága. *Sárosp. Hirl.* 20—24. sz.
- Lampérth Géza.* Átkozott hírharangok. *Virradat* 1. sz.
- Hajnik Miklós.** *Mártuska boldogsága.* — *Ism. Dr. A-i. M. Múza* 506. l.
- *Kath. Élet* 263. l.
- Harsányi Zsolt.** *A féltékeny költő.* — *Ism. Kéky Lajos. M. Múza* 502. l. *P. Napló* 94. sz. 12. l.

- Heltai Jenő.** A 111-es. 1920. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzsá* 180. 1. — Fenyő Miksa. Nyugat 316—318. 1. — Kázmér Ernő. Hét 5. sz. — Szaák András. Auróra 15. sz. — *K. S.* »Mr. Selfridge« czímmel P. Lloyd 3. esti sz.
- (Herczeg F.) Huszka Jenő.** A sokoldalú ember. Új Idők 1. sz.
- Kayser Margit.** Márton pap tragikuma. Herczeg: »Pogányok« cz. művében. (Kayser M. művei 38—43. 1.)
- Rákosi Jenő.** Herczeg Ferenczről. Új Idők 1. sz.
- sz. I. A Vojnits díj.** M. Múzsá 194. 1. — D. Harangszó. (Bp. Hirl.) 4. sz. sz. I. Herczeg Ferencz és a Petőfi-társaság. M. Múzsá 369. 1.
- Horváth Emil (Petrichevich).** Mikes. — *Ism. r. r. M. Múzsá* 438. 1. — Hét 17. sz.
- (Jókai.) Jókai és a franciák.** (Beszélgetés a könyvkiadójával.) Gondolat 13. sz. Révai Mór János. Jókai Mórról. Ország-Világ 26. sz.
- Zsigmond Ferencz.** Magyar utópia. (Jókai: »A jövő század regénye«). M. Múzsá 479—490. 1.
- Kabos Ede.** A Rubin-gyár. Regény. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzsá* 505. 1. — *c. a. m. Kath. Élet* 198. 1.
- Kafka Margit.** Csendes válságok. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzsá* 259. 1. — Lőndesz Elek. P. Napló 10. sz. — Gerő Ödön. P. Lloyd 28. reg. sz.
- Kálnoki Izidor.** Dionysios füle. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzsá* 179. 1.
- Kárpáti Endre.** Viola d'Amore. — *Ism. Kéky Lajos. U. o.* 255. 1.
- (Kemény Zs.) Szinyei Ferencz.** Bárány Kemény Zsigmond munkássága a szabadságharczig. Szt. Istv. Akad. Értes. 167. 1.
- F. Kernách Ilona.** Asszonyélet. 1919. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzsá* 28. 1. — Schöppflin Aladár. Nyugat 99. 1.
- (Kisfaludy K.) Beöthy Zsolt.** Kisfaludy Károly fellépésének százados emléke. M. Múzsá 16—18. 1. és Kisf. Társ. Évl. 52. köt. 52—54. 1.
- Krúdy Gyula.** Kisfaludy Károly. Magyarország. 36. sz. és P. Lloyd 34. sz. Szász Károly. A szélesztendő »Tatárok«. Kisf. Társ. Évl. 52. köt. 54—65. 1.
- Kiss József.** Esteledik, alkonyodik. — *Ism. D. L. L. B. Hirl.* 280. sz. — Kárpáti Aurél. Hét 35. sz. Sebestyén Károly. P. Lloyd 254. reg. sz. — M. Helikon 654. 1. — Peterdi Andor. Zsidó Szemle 44. sz. — Világ 258. sz.
- Kóbor Noémi.** Goethe. Dráma. — *Ism. ö. B. Hirl.* 113. sz. — Heinrich Gusztáv. M. Múzsá 258. 1. — F. M. Hét 21. sz. — St. Kath. Élet 103. 1.
- Komáromi János.** Elmúlt a nyár. 1919. — *Ism. Császár Elemér. Új Nemzedék* 118. sz. — Kéky Lajos. M. Múzsá 255. 1. — Léko Béla. Kath. Szemle 319. 1. — Szegénylegények. 1920. *Ism. Árokháty Béla. Egyh. Értesítő* 25. sz. — *c. a. m. Kath. Élet* 151. 1. — Mit búsulsz Kenyeres? 1920. *Ism. c. a. m. Kath. Élet* 199. 1.
- (Kosztolányi.) Dóczi Jenő.** Kosztolányi Dezső mint elbeszélő. Új M. Szemle III. 70—76. 1.
- Körmeny Viktor.** Veronika csókja. 1920. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzsá* 428. 1.
- Kosáryné Réz Lola.** Filoména. — *Ism. Dr. A-i. M. Múzsá* 506. 1. — Berkes Imre. »Vallomások egy nagyon szép regényről« czímmel. Nyugat 1073—1077. 1. — M. Helikon 167. 1. — *c. a. m. Kath. Élet* 246. 1.
- Kozma Andor.** Magyar rapszodiák. — *Ism. Papp Ferencz. M. Múzsá.* 85—87. 1. — Kosztolányi Dezső. Nyugat 93—95. 1. — Schöppflin Aladár. Szózat 42. sz.
- Krúdy Gyula.** A betyár álma. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzsá* 83. 1. — Dobos László. Nyugat 540. 1. — Gerő Ödön. P. Lloyd 28. reg. sz. — Asszony-ságok díja. *Ism. Cholnoky László. Nyugat* 97—99. 1.
- Laczkó Géza.** Német maszlág, torok ahum. — *Ism. Babits Mihály. Nyugat* 557—562. 1.
- Lázár István.** Koppány. — *Ism. Kéky Lajos. M. Múzsá* 257. 1. — A vörös számum. — *Ism. Császár Elemér. M. Múzsá* 427. 1.
- (Lévay J.) Kozma Andor.** Búcsúztató Lévay József ravatalánál. Kisf. Társ. Évl. 52. köt. 130. 1.

- Zsigmond Ferencz, Lévy József. M. Múza 289—295. 1.
- Ligethy Béla, Viharban. — *Ism.* Papp Ferenc. U. o. 307. 1.
- Liptay Imre, Kegyelmes Uram! — *Ism.* r. r. U. o. 512. 1.
- (Madách I.) Kerényi Károly, Madách Imre »Herakles« drámája. EPhK. 86. 1.
- Kosztolányi Dezső, Az Ember Tragédiája. Szinh. Élet 18. sz.
- Szegénylegény dala. M. Múza 177. 1.
- Magyar Elek, Pesti Históriák. — *Ism.* Császár Elemér. M. Múza 428. 1.
- L. L. Magyarország 88. sz. — *Y.* Új Nemzedék 106. sz. 5. lap.
- Merényi Oszkár, Óda a boldogabb élethez. — *Ism.* Kéky Lajos. M. Múza 502. 1.
- (Mikes.) Fehér Géza, Mikes »Kéraczá«-ja és »polatéti«-je. EPhK. 85. 1.
- Mikszáth Albert, Ki vesz majd Palinak cipőt? — *Ism.* Kéky Lajos. M. Múza 256. 1. — *P.* Napló 58. sz. 14. 1.
- Moly Tamás, Kalandok és kalandorok. — *Ism.* Császár Elemér. M. Múza 354. 1. — *Szini Gyula*, Nyugat 638. 1.
- Móricz Zsigmond, Légy jó mindhalálig. — *Ism.* Császár Elemér. Prot. Szemle 47—49. 1. — 1921: Király György, Nyugat 86—89. 1. — Dóczy Jenő, Új M. Szemle I. 385—388. 1. — d. M. Helikon 51. 1. — Szaák András, Aurora 47—49. 1.
- Nagy Lajos, Fiatal emberek. — *Ism.* Császár Elemér. M. Múza 309. 1. — Kázmér Ernő, Hét 11. sz. — *Szini Gyula*, Nyugat 540. 1.
- Nagyfalusi Lajos, A szent turul. — *Ism.* d. Kath. Szemle 318. 1. — *Papp Ferencz*, M. Múza 428. 1.
- Nyáry Andor, János kálváriája. — *Ism.* Császár Elemér. M. Múza 504. 1. — *M. Helikon* 187. 1.
- Pásztor Árpád, Kelemenek. — *Ism.* Császár Elemér. M. Múza 83. 1.
- (Pázmány) Brisits Frigyes, Pázmány Péter és a magyar irodalom 1920-ban. Kath. Élet 238. 1.
- Eöry János, A Szentírás Pázmány beszédeiben. Egyh. Lapok I. 2. sz.
- Juhász Kálmán, Pázmány hitszónoki elvei. Religio 79. évf. 73—77. 1.
- Káddár Lehel, Pázmány Péter. Új M. Szemle II. 374—377. 1.
- Kosztolányi Dezső, A magyar próza atyja. Nyugat II. 911—917. 1.
- Laczko Géza, Cardinalis Pázmány. U. o. 905—910. 1.
- Prohászka Ottokár, Beszéd Pázmány Péter születésének 350. évfordulóján. Religio 79. évf. 1—6. 1.
- Sziklay János, Pázmány Péter magyar lelke. Kath. Élet 228—230. 1.
- Várdai Béla, Pázmány Péter negyedszázad távlatából. (Kivonat.) Szt. Ist. Akad. Értes. 169—171. 1.
- (Pekár Gy.) Pekár Gyula, Az Amazon-királynő. Regény. 1920. — *Ism.* Császár Elemér. M. Múza 184. 1. — Szász Károly, B. Hirl. 55. sz. — *v. g.* B. Szemle 182. köt. 61—64. 1. — *c. a. m.* Kath. Élet 124. 1. — *Lemur*, MOVE. 16. sz. — *a.* Virradat 49. sz. — Topáz királynő, Regény. 1920. — *Ism.* Hangay Sándor, M. Múza 430. 1. — *v. g.* B. Szemle 182. köt. 61—64. 1. — *c. a. m.* Kath. Élet 78. 1. — Magyar költők szerelmei. 1920. — *Ism.* Hangay Sándor, M. Múza 436. 1. — *V. E.* Hét 29. sz.
- (Pelbárt.) Thienemann Tivadar, Temesvári Pelbárt német kortársai. EPhK. 54—61. 1.
- Peterdy Sándor, A száműzött. — *Ism.* Császár Elemér. M. Múza 310. 1.
- (Péterfy J.) Angyal Dávid, Görgei Arthur Péterfy Jenőről. U. o. 351—354. 1.
- (Petőfi.) Wertheimer Ede, Ein ungedruckter Brief Petőfis an Kossuth. P. Lloyd 129. reg. sz.
- Beöthy Zsolt, Petőfi. Prot. Szemle 28. 1.
- Horvát János, Petőfi népdalairól. Új M. Szemle III. 269—279. 1.
- Kayser Margit, Milyen a szerelem Petőfinél és milyen Aranynál? (K. M. művei 44—56. 1.)
- (Pósa.) Gyöngyösy László, Pósa Lajos életrajza. — *Ism.* Thomé József, Ország-Világ 32. sz.
- Kosztolányi Dezső, Pósa Lajos. Új M. Szemle I. 382—386. 1. — A költő emléke. Új Idők 17. sz.

- (**Rákosi J.**) *Beülly Zsolt*. Rákosi Jenő drámairodalmunkban. B. Hirl. 253. sz.
- Kosztolányi Dezső*. Rákosi Jenő. Nyugat 993—995. 1.
- Rajna Ferencz*. Rákosi Jenő mint színházi ember. Detektiv 43. sz.
- Rákosi Viktor*. Rákosi Jenőről. B. Hirl. 252. sz.
- Szász Károly*. Rákosi Jenő színművei. Ország-Világ 45. sz. — A pálya kezdetén. B. Hirl. 254. sz. — Rákosi J. népszínművei u. o. 257. sz.
- Thirring Guszlávné*. Rákosi Jenő és a heanc föld. Új Idők 26. sz.
- Rákosi Jenő*. (Vezércikk.) *Szózat* 252. sz.
- Császár Elemér*. Rákosi Jenő, a drámaíró. U. o. — Tiszavirág. 1920. — Ism. Kóbor Tamás. Az Ujság 127. sz. — M. Helikon 236—239. 1. — f. Hét 35. sz. *Szózat* 157. sz. (Vezércikk.) — Világ 252. sz.
- Ráskay László**. Valaki bekopog. Versek. — Ism. Papp Ferencz. M. Múzsza 307. 1. — K. F. Hét 18. sz.
- (**Riedl Fr.**) *Gyergyai Albert*. Riedl Frigyes. Nyugat 793—796. 1.
- Ritoók Emma**. Sötét hónapok. Versok. — Ism. Kéky Lajos. M. Múzsza 129. 1. — Tóth Árpád. Nyugat 223. 1. — Új Nemzedék 147. sz.
- Rozványi Vilmos**. Virrasztó. 1921. — Ism. Haraszti Zoltán. Nyugat 1059—1062. 1. — **Király György**. Hét 34. sz. — *Kosztolányi Dezső*. Új Nemzedék 292. sz.
- (**Sajó S.**) *Alszeghy Zsolt*. Sajó Sándor. Új M. Szemle II. 242—246. 1. — Tegnaptól holnapig. — Ism. Gölnichányai Győző. Tanáregyl. Közl. 53. évf. 78. 1. — *Ly. Uránia* 47. 1. — M. Helikon 340. 1. — **Várdai Béla**. Kath. Szemle (1921.) 123—125. 1.
- Sík Sándor**. Maradék magyarok! 1920. — Ism. Kéky Lajos. M. Múzsza 129. 1. — *si*. B. Szemle 181. köt. 79. 1. — **Tóth Árpád**. Nyugat 223. 1. — **Várdai Béla**. Kath. Szemle 183—187. 1.
- Somlay Károly**. Falu csöndje. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 28. 1.
- (**Somló S.**) *Perényi József*. Somló Sándor. Irod. tört. 4—18. 1.
- Szemere György*. Emlékezés Somló Sándorra. Kisf. Társ. Évk. 52. köt. 39—41. 1.
- Surányi Miklós**. Floriche. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 133. 1. — **Szaákh András**. Aurora 5. sz.
- (**Szabó D.**) *Yris*. Miért vonult vissza Szabó Dezső? Gondolat 38. sz.
- Szaákh András*. Szabó Dezső az életben és az irodalomban. Aurora 2. sz. — *Mesék a kacagó emberről*. Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 87. 1. — Aurora 9—10. sz. — *Kell a kereszt*. 1920. — (Új M. Szemle 2. sz.) — Ism. **Várdai Béla**. Kath. Szemle 194. 1.
- (**Szabolcska**) *Papp Ferencz*. Szabolcska Mihály. M. Múzsza 228—235. 1.
- (**Széchenyi I.**) *Károlyi Árpád*. *Széchenyi István elkobzott iratai*. Századok 225—242. 1. — *f. m.* Stefan Széchenyis konfizierte Schriften. Pest. Journ. 106. sz. — *X. Y.* Széchenyi elkobzott iratai. M. Múzsza. 434. 1.
- Szekula Jenő**. Dr. Pokol. 1919. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 84. 1. — (*bl.*) Világ 2. sz. 8. lap. — Hét 5. sz.
- Szenes Béla**. Pest. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 131. 1.
- Szenteleky Kornél**. Kesergő szerelem. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 504. 1.
- Szép Ernő**. Október. 1919. — Ism. Halász Gyula. Nyugat 444. 1. — Kázmér Ernő. Hét 8. sz. — **Szaákh András**. Aurora 6. sz. — Szilágyi és Hajmási. — Ism. *r. r.* M. Múzsza 512. 1.
- Szerafini Blanka**. Lola naplója. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 130. 1. — Aurora. 16—17. sz. — ss. Kath. Élet 104. 1.
- Szerlelemhegyiné Móczár Jolán**. Kötélbevert igazság. — Ism. M. Múzsza 312. 1.
- (**Szigligeti**) *Zolnai Béla*. Vándorszínészek. M. Múzsza 313. 1.
- Szikra**. Tabu. Regény. — Ism. *ly. Uránia* 23. 1.
- Szini Gyula**. A smaragd. 1919. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 84. 1.
- Szomaházy István**. Barátaim a halottak. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 29. 1. — **Szaákh András**. Aurora 7. sz. — Hét 4. sz.

- Tamás Ernő.** Elmult csodák. Versek. — Ism. Papp Ferencz. M. Múzsza 308. l. — H. c. Hét 13. sz. — Világ 252. sz.
- Tavaszi könyvek.** Versek. — Ism. Várdai Béla. Kath. Szemle 573—575. l.
- Térey Sándor.** Feltámadás. — Ism. ö. B. Hírl. 250. sz. — Nagy Zoltán. Nyugat 1149. l.
- (Tompá.) G. Tompa és a nevelő oktatás.** Sárosp. Hírl. 14—19., 21—23. sz.
- Tormay Cecil.** Bujdosó könyv. 1921. — Ism. 1920. Brisits Frigyes. Kath. Szemle. 250—254. l. — Dómanovszky Sándor. Századok 491—493. l. 1921. — B. A. B. Szemle 185. köt. 1921. 90—92. l.
- Ujvári Péter.** A bosszuálló Isten. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 426. l. — M. Helikon 438. l.
- Vályi Nagy Géza.** Magyar szívből magyar szívhez. — Ism. Papp Ferencz. M. Múzsza 254. l. — M. Helikon 434. l. — Ország-Világ 15. sz.
- (Vajda J.) Hartmann János.** Vajda János. M. Múzsza 469—478. l.
- Végvári.** Segítetek. 1919. — Ism. g. B. Szemle 181. köt. 75—77. l. — Kéký Lajos. M. Múzsza 127. l. — Kosztolányi Dezső. Nyugat 323. l. — Várdai Béla. Kath. Szemle 254. l. — K. E. Néptan. Lapja 4—5. sz. — B. Hírl. 1. sz.
- (Verseghy.) cs.** A Marseillaise első magyar fordítása. M. Múzsza. 1920. 146. l.
- Villányi Andor.** Mária. Regény. — Ism. ö. B. Hírl. 51. sz. — Császár Elemér. M. Múzsza. 132. l. — Barabás Loránt. P. Napló 22. sz. — Major Dezső. A Hét 6. sz. — c. a. m. Kath. Élet 102. l.
- (Vörösmarty.) Beöthy Zsolt.** Vörösmarty és történeti helye. M. Múzsza 210—216. l.
- P-y T. Az elorzott »Szózat«. U. o. 515—517. l.
- Sárközy György. Csongor és Tünde. Nyugat 639. l.
- (Zempléni Á.) Harsányi Kálmán.** Emlékezés Zempléni Árpádról. Új M. Szemle I. 96—98. l.
- Szász Károly. Búcsuztató Zempléni Árpád ravatalánál. Kisf. Társ. Évk. 52. köt. 135. l.
- Zöldi Márton.** Bűnösök. — Ism. Császár Elemér. M. Múzsza 354. l.
- (Zrinyi M.) Berzeviczy Albert.** Zrinyi Miklós, a költő emlékezete. Akad. Ért. 191—197. l. és B. Szemle 182. köt. 164—170. l.
- Ferencki Zoltán. Zrinyi-ereklyék. Akad. Ért. 203—210. l.
- Heller Bernát. Népies és folklorisztikus elemek Zrinyi Miklós műveiben. Ethnogr. XXX. 22—45. l.
- Herczeg Ferencz. Zrinyi Miklós és a Délvidék. Akad. Ért. 197—201. l.
- Király György. Zrinyi és a renaissance. Nyugat 550—556. l.
- Négyesy László. Zrinyi prózai munkáinak új kiadása. B. Szemle 182. köt. 12—50. l.

1921.

I.

- Alszegehy Zsolt. Négy magyar lírikus. — Ism. Zolnai Béla, EPhK. 59. l. — Tordai Ányos. M. Kultúra 300—302. l.
- Berze Nagy János. Hóvető Gergely és meséi rokonai. Ethnogr. 31. évf. 36—40. l.
- Berzeviczy Albert. A forradalom utáni irodalomról. Bud. Szemle 186. köt. 1—24. l.
- Boros Ferencz. A Kisfaludy-Társaság új tagjai. Új Nemzedék 27. sz. (Végvári, Csathó K., Szász Béla, Hegedüs Sándor, Kenedi Géza, Jánosi Béla.)
- Császár Elemér. A kritika hivatása. Új Nemz. márcz. 27.
- Császár Elemér. A magyar hünmondák. U. o. aug. 12.
- Csengeri János. Jelentés a gr. Teleki József-pályázatról. Akad. Értes. 204—217. l.
- Dóczy Jenő. Utóhangok a Helikon-ünnephez. Új M. Szemle 3. köt. 298—300. l.

- G. Szép Magyelona. Sárosp. Hirl. 42. sz.
 Karácsonyi János. A Lányi-codexet nem ferenczrendűek, hanem premon-
 treiek írták. M. Nyelv 149—151. l.
 Kenedy Géza. A magyar klasszikus irodalom és ellenségei. M. Helikon
 883—893. l.
 Koch Nándor. Helikoni emlék. Bud. Hirl. 145. sz.
 Kodály Zoltán. Árgirus nótája. Etnogr. 31. évf. 25—36. l.
 Kovács György. Helikoni Emlékünnep Keszthelyen. M. Kultura 177—179. l.
 L. Régi miskolci színlapok. Miskolci Napló 160. sz.
 Móricz Zsigmond. Nemzeti irodalom. Nyugat 245—256. l.
 O. Szepirodalmi képes lapjaink. Orfallo. 11., 12. sz.
 Pintér Jenő. Gondolatok az irodalomról és a kritikáról. Szivárvány 1. sz.
 32—35. l.
 (P. J.) A magyar irodalomtudomány kézikönyve. Irod. Tört. 70—79. l.
 Quintus. Irodalmi jegyzetek. (A Petőfi-Társaság üléséhez.) Szózat 77. sz.
 Radó Antal. A magyar rim. Ism. m. P. Napló 139. sz. — *thj.*
 EPhK. 61. l.
 Rédey Tivadar. A füredi magyar játékszín. Balatoni Évkönyv 103—109. l.
 Régi Magyar Költők Tára. I. Kiadta Horváth Cyrill. — Ism. Tolnai
 Vilmos M. Nyelv 184—186. l.
 Serédi Jenő. Három borsodi író. (Szigethy Ferencz. — László Sándor. —
 Lengyel Gyula.) Miskolci Napló 125. sz.
 Solymossy Sándor. Mese a Jávorfáról. Etnogr. 31. évf. 1—24. l.
 Váradi Antal. A Petőfi-Társaság bölcsőjénél — (Emlékezések a Társaság
 alakuló korára.) M. Helikon 535—540. l.
 Vargha Danián. A gyulafehérvári Batthyaneum viszonya a magyar
 kódex-irodalomhoz. Szt. Istv. Akad. Értes. 76—88. l.
 Voinovich Géza. Regényírók. — Ism. Hegedüs Béla. M. Kultura 118—120. l.
 Zolnai Béla. Forradalom és irodalom. Irod. Tört. 86—89. l.
 Zolnai Béla. La letteratura ungherese dal 1914 in poi. Corvina 101—106. l.

II. Egyes írók.

- Ady Endre. Versek. Budapest, Amicus. — Ism. Kosztolányi Dezső.
 Nyugat 315. l. — Ady Endre első verseskönyve. Ism. Schöpplin Aladár.
 Függetl. Szemle 70—72. l. — Uj Hellasz. 1920. — Ism. Király György. Függetl.
 Szemle 36. l. — Margita élni akar. Ism. K. Gy. Függetl. Szemle 224. l. —
 L. még Aranynál.
 Emlékezések Ady Endrére. Reggeli Hirlap 35. sz.
Földessy Gyula. Ady-tanulmányok. Ism. Király György. Függetl. Szemle
 177. l. — Dóczy Jenő. Uj M. Szemle 2. köt. 124—127. l. — Babits Mihály.
 Megjegyzések. Nyugat 472—478. l. — Földessy felelete. U. o. 559—564. l.
Földessy Gyula. Két Ady-vers. (Az Ady-kommentárokhoz.) Nyugat 722. l.
 Költők, költészet és magyarság. Bud. Hirl. 53. sz. (Ady és Pósról.)
Révész Béla. Ady Endre. Nyugat 1049—1059, 1223—1229, 1316—1324,
 1411—1417. l.
 Zsolt Béla. Ady—Ady ellen. Világ 133. sz.
 (Ambrus) Elek Artur. Ambrus Zoltán. Nyugat 397. l.
 (Andor J.) Divald Kornél. Andor József emlékezete. M. Kultura 211—
 222. l.
 Anka János. Csaba királyfi él. Ism. Türi Béla. Nemz. Ujs. 107. sz. —
 Brisits Frigyes. Kath. Szemle 509. l. — Alszegehy Zsolt. M. Kultura 242—244. l.
 (Arany J.) Arany János levele Szemere Bertalanhoz. Közli Leszih
 Andor. Miskolci Napló 148. sz.
Benedek Elek. Arany balladái s a népballádák. M. Helikon 772—779. l.
Benedek Marcell. Arany lírája. M. Helikon 528—532. l.
Denes Szilárd. Arany János kisújszállási tanítósa. Bud. Szemle 185.
 köt. 49—62. l.

- Dóczy Jenő. Egy nap Arany János életéből. Új M. Szemle 3. köt. 109—121. l.
- Gyöngyösi László. Az Arany-emléktárgyak veszedelme. Órálló 7. sz.
- Horváth János. Aranytól — Advig. 1921. — Ism. Király György. Függetl. Szemle 149—153. l. — Bartha József. Kath. Szemle 446. l.
- Babits Mihály. Nyugalanság völgye. Ism. Király György. Függetl. Szemle 74. l. — Szabó Lőrincz. Nyugat 47—51. l. — Timár Virgil fia. Iskolai történet. (Nyugat 13. sz.) — Ism. Nagy Péter. M. Kultura 303—307. l.
- Balás Béla (Szépvízi.) Kánaán pusztulása. Regény. — Ism. M. Helikon 628. l.
- (Balassa B.) Eckhardt Alessandro. Valentin Balassi e Petrarca. Corvina 59—71. l.
- Balázs Sándor. A függöny legördül. Elbeszélések. — Ism. Jánosi László. Új M. Szemle 3. köt. 300. l. — Császár Elemér. Új Nemz. júl. 26.
- (Bánffy M.) Falk Zsigmond. Bánffy Miklós gróf. Orsz. Világ 13. sz.
- Bárd Miklós. Vezeklés. — Ism. ő. Bud. Hirl. 59. sz. — Papp Ferencz. Bud. Szemle 187. köt. 92—96. l.
- Bársony István. Magyar élet. — Ism. Új Nemzedék 58. sz. — Bán Ferencz. U. o. 1. sz.
- (Bayer J.) Kádár Jolán. Bayer József. Bud. Szemle 187. köt. 124—130. l.
- Benedek Elek. Édes anyaföldem. 1920. — Ism. Domokos László. M. Helikon 181—183. l.
- Benedek Marczell. Pokoljáró Tar Lőrincz. Regény. — Ism. Császár Elemér. Új Nemz. 74. sz. — Jánosi László. Új M. Szemle 3. köt. 304. l. — Domokos László. M. Helikon 566—568. l.
- (Bérczy K.) Gyergyai Albert. Bérczy Károly. (1821—1921.) Nyugat 405—415. l.
- (Bessenyei) Eckhardt Sándor. Bessenyei és a francia gondolat. EPhK. 19—34. l.
- Bókay János ifj. A gyémánt. 1920. — Ism. Császár Elemér. Új Nemz. 74. sz.
- Bónyi Adorján. Kód. Regény. — Ism. Jánosi László. Új M. Szemle 3. köt. 305. l. — Császár Elemér. Új Nemz. 188. sz.
- (Bródy S.) Kállay Miklós. Gárdonyi Bródy Sándor irodalmi leveleiről. Nemz. Újs. 48. sz.
- Csathó Kálmán. Mikor az öregek fiatalok voltak. — Ism. (Sz. K.) Bud. Hirl. 1. sz. — Brisits Frigyes. M. Kultura 244. l. — r. r. Új Nemz. jan. 30.
- Csepő István. Negyvenezres vő. Színmű. — Ism. v. b. Kath. Szemle 191. l.
- Csokonai legszebb versei. Budapest. Pantheon. — Ism. A. Zs. Élet 1. sz.
- Ferenczi Zoltán. Csokonai a Balaton vidékén. Balatoni Évkönyv. 93—102. l.
- Csoma (Kőrösi) Schmidt József. Kőrösi Csoma Sándor. Függetl. Szemle 41—46. l.
- Dánieiné-Lengyel Laura. Az adlersfeldi Szent Ágnes. — Ism. Bán Ferencz. Új Nemz. 1. sz.
- Debreczeny Dezső. Miért büntetsz engem. 1921. — Ism. Szabó Lőrincz. Nyugat 1125. l.
- Hordósy Iván. Debreczeny Dezső, a hadifogság költője. U. o. 1125—1125. l.
- Dobosi-Pécsi Mária. Persephoné elrablása. — Ism. Császár Elemér. Új Nemz. júl. 12.
- (Domonkos) Váhl János. Domonkos István. M. Kultura 180—183. l.
- Drasche-Lázár. Cicisbeo. — Ism. r. r. Új Nemz. 29. sz.
- Sz. I. Drasche-Lázár Alfréd, mint regényíró. Magy. Helikon 244. l.
- Erdős Renée. Antinous. Regény. — Ism. r. r. Új Nemz. 29. sz. — Egy perczel alkonyat előtt. — Ism. Bán Ferencz. U. o. 1. sz. — Kosztolányi Dezső. Nyugat 240. l.
- (Faludi F.) Sik Sándor. Faludi Ferencz és a nyugateurópai verselés. Irod. Tört. 37. l.
- Farkas Pál. Él az igazság. Regény. — Ism. Sebestyén Károly. P. Lloyd 90. reg. sz. — sz. k. Bud. Hirl. 90. sz. — Brisits Frigyes. M. Kultura 56. l.

- Földes Imre.** A nagy kereszt. Dráma. — *Ism. Sz. Magy. Helikon* 54. 1.
- Földi Mihály.** Rabok. — *Ism. Kosztolányi Dezső. Nyugat* 479. 1.
- Forró Pál.** Bíborhullám. — *Ism. Magy. Helikon* 312. 1.
- Gyadányi.** A pöstyéni fürödés. — *Ism. sz. k. Bud. Hirl.* 158. sz. — *r. r. EPhk.* 60. 1.
- Gyökössy Endre.** Szép ország száműzöttje. — *Ism. Pitroff Pál. Új M. Szemle* 2. köt. 366. 1.
- (Gyöngyösi I.) Harsányi István.** Gyöngyösi István és László sáros-pataki diáksága. 1921. — *Ism. Gyöngyösi László. Órálló* 3. sz. — ss. *Irod. Tört.* 48. 1.
- Harsányi István.** Adalék a Gyöngyösi-irodalomhoz. *Akad. Értes.* 26—29. 1.
- (Gyulai P.) Papp Ferencz.** Gyulai Pál és Jókai Mór. *Bud. Szemle* 185. köt. 26—48. 1.
- Schöpplin Aladár.** Gyulai Pál útiraizai. *Nyugat* 400. 1. — L. még *Jókainál.*
- Heltai Jenő.** A vörös pillangó. *Császár Elemér. Új Nemz. júl.* 26.
- (Herczeg F.)** Az élet kapuja. 1919. — *Ism. Kőszegi László. Corvina* 111—113. 1.
- Németh Antal.** A holicai Cupido. *M. Helikon* 954. 1.
- (Horváth Á.) Herrmann Antal.** A Balaton Horváth Ádám »Holmi«-jában. *Balaton Évkönyv* 207—218. 1.
- Horváth Emil (Petrichевич)** versei. — *Ism. d. Magy. Helikon* 55. 1.
- Illésné-Válkay Erzsébet.** Viharmadár legendája. — *Ism. K. S. P. Lloyd* 122. esti sz.
- (Jánosi B.) A. Zs. Jánosi Béla.** (1857—1921.) Élet 1. sz.
- (Jókai.) Berzeviczy Albert** beszéde Jókai szobrának felavatásánál. *Akad. Értes.* 194—197. 1. — *Bud. Szemle* 187. köt. 77—80. 1.
- Császár Elemér.** Jókai és Győr. *Pannonia* 4. sz.
- Gulyás József.** Jókai kaczer női. 1918. — *Ism. V. M. Irod. Tört.* 49. 1.
- Gyöngyösy László.** Jókai Mór. *Órálló* 9. sz.
- Krúdy, Julius.** Jókai. (Schlusswort zu seinen Romanen.) *Pest. Journ.* 109. sz.
- Tábori Kornél.** Jókai, Gyulai és a pengő-forint. *Nyugat* 1442—1444. 1.
- Váradi Antal.** Jókairól. *Külföldi Magyarság* 11. sz.
- X. Y. Z.** Ecce poeta! (Erinnerungen an Moritz Jókai.) *P. Lloyd* 109. reg. sz.
- Zsigmond Ferencz.** Jókai regényeinek korszerűsége. *Új M. Szemle* 3. köt. 244—255. 1.
- Jókai.** *Bud. Hirl.* 110. sz. (Vezércikk.) — *P. Lloyd* 109. reg. sz. (Vezércikk.) — *M—y. Orsz. Világ* 22. sz. — *Gyöngyösy László. Órálló* 9. sz. — L. még *Gyulainál.*
- Juhász Gyula.** Nefejejcs. *Szeged.* — *Ism. Kosztolányi Dezső. Nyugat* 238—240. 1.
- Justh Zs. Sydney Carton.** Egy magyar literary gentleman. *Szivárvány* 1. sz. 14—17. 1.
- Kaffka M. Sassy Csaba.** Margit asszony. *Reggeli Hírlap* 35. sz.
- Karinthy Frigyes.** Ne bántsuk egymást. — *Ism. Bán Ferencz. Új Nemz.* 1. sz. — *Hököm színház.* — *Ism. Császár Elemér. Új Nemz. júl.* 26.
- (Katona J.) Király György.** Bánk bán évfordulóján. *Nyugat* 398. 1.
- Szász Károly.** Egy százeves könyv. *Bud. Hirl.* 66. sz.
- (Kemény Zs.) Agárdi László.** Kemény Zsigmond és a vallásfelekezetek. *Kath. Szemle* 403—425. 1.
- Király György.** Három csepke könyvek. *Gyoma.* — *Ism. Laczkó Géza. Nyugat* 153. 1.
- (Kisfaludy S.) Darnay Kálmán.** Kisfaludy Sándor keresztelője. *Balaton Évkönyv* 120—127. 1.
- Komáromi János.** Jegenyék a szélben. — *Ism. r. Új M. Szemle* 3. köt. 165. 1. — *Brisits Frigyes. M. Kultura* 187. 1. — sz. 1. *Új Nemz. máj.* 29. — *Rongyos gárda* 1920. — *Ism. Dóczy Jenő. Új Nemz.* 1. köt. 248. 1. — *Bán Ferencz. Új Nemz.* 1. sz.
- (Komjáthy.) Alszegehy Zolt.** Komjáthy Jenő. *Magy. Helikon* 264—269. 1.

Komlós Aladár. Voltam poéta én is... — *Ism. Szabó Lőrincz.* Nyugat 1362—1365. 1.

Kosáryné-Réz Lola. Álom. Regény. — *Ism. sz. i. M. Helikon* 371. 1. — Jánosi László. Új M. Szemle 3. köt. 301. 1. — **Schöpflin Aladár.** Nyugat 715. 1. — Hegedűs Béla. M. Kultura 53—55. 1.

Kosztolányi versei. Békéscsaba. — *Ism. Tóth Árpád.* Nyugat 128—130. 1. Béla, a buta. 1920. — *Ism. Király György.* Nyugat 237. 1. — *A rossz orvos.* 1921. — *Ism. Király György.* U. o. 237. 1. — *Bán Ferencz.* Új Nemz. 1. sz. **Környey Zoltán.** Szerelem és halál. — *Ism. Király György.* Függetl. Újs. 75. 1.

(Laczkó G.) Kunz Aladár. Laczkó Géza. Nyugat 1129—1133. 1.

(Lévay J.) Benke Tibor. Emlékezés Lévay József-re. (A magyar Helikon miskolci ünnepe alkalmából.) M. Helikon 800—806. 1.

Lovász Károly. A szívem — *Ism. Pitroff Pál.* Új M. Szemle 2. köt. 368. 1. **(Lőrinczy.) Biró Izabella.** Lőrinczy György írói jubileuma. M. Helikon 711—715. 1.

Lux Terka. Kelet és nyugat. — *Ism. Új Nemz.* 58. sz. — Életre halálra. — *Ism. Császár Elemér.* U. o. júl. 12.

Mentes Mihály. Magyar bánat. Versek. 1920. — *Ism. Várdai Béla.* Kath. Szemle 59. 1.

(Mikes.) Zolnai Béla. Mikes és a francia szellemi élet. EPhk. 39—43. 1.

Miklós Jenő. A piros mókus. — *Ism. Lendvai István.* Nemz. Újs. 131. sz. — **Kosztolányi Dezső.** Nyugat 1444. 1.

(Molnár F.) Gaál Mózes ifj. Molnár és darabja. Függetl. Szemle 61—63. 1. *A—i.* Molnár Ferencz új drámája. (A Hattyú.) A Cél, febr. 28—31. 1. **Molnár Lajos.** Tavasz. Versek. — *Ism. Olt. Élet.* 1. sz.

Moly Tamás. Szegedi Emma, színésznő. Regény. — *Ism. Schöpflin Aladár.* Nyugat 312. 1.

Móra Ferencz. Könnyes könyv. — *Ism. d. Magy. Helikon* 184—186. 1.

Móricz Zsigmond. Légy jó mindhalálig. — *Ism. (sz. k.) Bud. Hirl.* 1. sz. — *Boldi Mihály.* Magyarország. 2. sz. — *Szestyén Károly P. Lloyd* 7. reg. sz. — **Dóczy Jenő.** Új Magy. Szemle I. 385—388. 1. — **Király György.** Nyugat 86—89. 1. — **Császár Elemér.** Prot. Szemle 1920. 47—49. 1.

Nadányi Zoltán. Furcsa vendég. — *Ism. km. Nemz. Újs.* 125. sz. — *Vasár. Újs.* 19. sz. — **Kosztolányi Dezső és Hajdu Henrik.** Nyugat 1281—1283. 1.

Nyáry Andor. János kálváriája. — *Ism. M. Helikon* 187. 1.

(Nyéki Vörös) Kömives Nándor Kolos. Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái 1918. — *Ism. Császár Ernő.* Irod. Tört. 44. 1.

Pekár Gyula új könyvei. Új Nemz. jan. 16.

Petőfi összes költeményei. Kiadta Voinovich Géza. 2 köt. 1921. — *Ism. Dánielné-Lengyel Laura.* Bud. Hirl. 138. sz. — **Császár Elemér.** Új Nemz. jún. 15.

Petőfi Sándor öt nyelven. — *Ism. Kosztolányi Dezső.* Nyugat 312—314. 1.

Persics Geiza. Petőfi. P. Hirl. 57. sz.

Pertico, Gino. La poesia di Alessandro Petőfi. Corvina 97—100. 1.

Pólya László. Felhők. — *Költeményei.* — *Ism. Somlay Károly.* M. Helikon 626—628. 1.

(Pósa.) Gyöngyösy László. Pósa-gyalázás. Irod. Tört. 83—86. 1. L. még Adynál.

Pünkösti Andor. Bús Péter csodálatos kardja. — *Ism. b. i. Az Ujság* 86. sz. — *d. M. Helikon* 569. 1. — **Hajnik Miklós.** Nyugat 1284. 1.

(Rákosi J.) Az »Ida« szereplőjéhez. (Rákosi Jenő levelei). Egri Népújs. 102. sz.

Galamb Sándor Rákosi Jenő Irod. Tört. 12—32. 1.

Tordai Anyos. Rákosi Jenő. Egri Népújs. 75. sz.

Remethey Dezső. Szerelem és emlék. 1921. — *Ism. Pitroff Pál.* Új M. Szemle 2. köt. 367. 1.

(Riedl Fr.) Brisits Frigyes. Riedl Frigyes. Élet 1. sz. — **Galamb Sándor** Új M. Szemle 3. köt. 273—277. 1. — **Császár Elemér.** Új Nemz. 176. sz. — **Király**

György Nyugat 1276. 1. — Benedek Marcell. M. Helikon 996—1003. 1. — Balogh József. Bud. Hirl. 176. sz.

Sz. Rusz Rózsika. Netta beszél. Novellák. 1921. — Ism. Szira Béla M. Kultura 55. 1.

Sajó Sándor. Tegnaptól holnapig. — Ism. Kéky Lajos. Bud. Szemle 187. köt. 93—96. 1.

(**Sámbár.**) **Horváth Lajos.** Sámbár Mátyás élete és művei. 1918. — Ism. Baros Gyula. Irod. Tört. 45—47. 1.

Schöpfli Aladár. A pirosruhás nő. — Ism. (sz. k.) Bud. Hirl. 1. sz. — K. Gy. Függetl. Szemle 72. 1. — Császár Elemér. Új Nemz. 74. sz.

Simonfay Margit. Meddig és miért? 1920. — Ism. Király György. Függetl. Szemle 75. 1.

Surányi Miklós. Domoszlai László. Regény. — Ism. sz. k. Bud. Hirl. 57. sz. 5. lap. — Jánosi László. Új M. Szemle 5. köt. 304. 1. — Várdai Béla. M. Kultura 120. 1. — Sebestyén Károly. P. Lloyd 56. reg. sz. — r. r. Új Nemz. jan. 30. — **Kantate.** 1919. — Ism. h. g. Irod. Tört. 53—55. 1.

Szabó Dezső. Csodálatos élet. — Ism. Király György. Függetl. Szemle 72. — **Turi Béla.** Nemz. Ujs. 22. sz. — Bodor Aladár. Új Magy. Szemle 2. köt. 242—249. 1. — d. M. Helikon 246—249. 1. — r. r. Új Nemz. jan. 23.

Dóczi Jenő. Szabó Dezső, az ellenforradalmár. Nyugat 219—224. 1.

Gyöngyösi László. Szabó Dezső nyelvezete. Orállo 6. sz.

(**Széchenyi I.**) **Máté-Tóth Jenő.** Széchenyi emlékezete. Kalocsai Néplap 43. sz.

X. Y. Z. Széchenyi und die Frauen. (Brief der Komtesse A. an ihren Vater.) P. Lloyd 71. reg. sz.

(**Szeder.**) **Klemm Antal.** Szeder Fábán Urániaja. Irod. Tört. 34—37. 1.

Szederkényi Anna. A végzet és egy rongybaba. — Ism. Gerő Ödön. P. Lloyd 11. reg. sz. — Sorsok, ha találkoznak. — Ism. Bán Ferenc. Új Nemz. 1. sz. — A padlás meg a halál. — Ism. Császár Elemér. Új Nemz. júl. 12.

Szegedi István. A boldogság elé. Versek. 1920. — Ism. Király György. Függetl. Szemle 75. 1.

Szekula Jenő. Bolondvár. 1921. — Ism. Sz. I, M. Helikon 313. 1. — Jánosi László. Új M. Szemle 3. köt. 302. 1. — r. r. Új Nemz. 35. sz. — A vörös Ezékiel. Regény. — Ism. Császár Elemér. Új Nemz. 188. sz.

Szenes Béla. A tizenegyedik parancsolat. — Ism. r. r. Új Nemz. 35. sz. Gyurika. — Kovács György. M. Kultura 309. 1.

Szerellemhegyiné Móczár Jolán. Nagy idők koldusai. Regény. — Ism. H. I. Bud. Hirl. 179. sz. 6. lap.

(**Szigeti J.**) **Váradi Antal.** Szigeti Józsefről. Orsz. Világ. 12. sz.

(**Szigligeti.**) **Zsenai Béla.** Szigligeti Szökött katonájának idegen elemei. 1914. — Ism. Z. L. Corvina 113. 1.

Szilágyi Sándor. Mint a fönixmadár. — Ism. Révay József. Nyugat 154. 1. — Gerő Ödön. P. Lloyd 11. reg. sz.

Szitáry Zelma. Percek. 1920. — Ism. Király György. Függetl. Szemle 75. 1.

(**Tárkányi.**) **Benkőczy Emil.** Tárkányi emlékezete. Egri egyházm. közl. 8. sz.

hns. Tárkányi és a kispap. Egri Népújs. 91. sz.

(**Tompa.**) **Hojtay Etelka.** Tompáért. Bud. Hirl. 127. sz.

Kuncz Aladár. Tompa Mihály. Nyugat 703—706. 1.

Tormay Cécile. Bujdosó könyv. 1921. — Ism. Király György. Függetl. Szemle 73. 1. — **Turi Béla.** Nemz. Ujs. 1. sz. — Hegedüs István. Bud. Hirl. 31. sz. — Brisits Frigyes. Kath. Szemle 250—254. 1. — H. Irod. Tört. 50—52. 1.

(**Tóth B.**) **Schöpfli Aladár.** Emlékezés Tóth Bélára. Nyugat 181—188. 1.

Ujhelyi Nándor. Jack Fun császársága. — Ism. Turcsányi Elek. Nyugat 317. 1.

Vályi Nagy Géza. Hazafias versei. — Ism. M. Helikon 186. 1.

Váry Rezső. Az aranymarkolatú kard. — Ism. Új Nemz. 58. sz.

- Veér Imre.** Szabad-e regőlni? 1921. — *Ism. Sz. I. Magy. Helikon* 249. 1. —
Király György. Függetl. Szemle 76. 1.
Villányi Andor. Szeptember. — *Ism. Olt. Élet* 1. sz.
Villányi Andor és Forró Pál. Legénykérés. 1921. — *Ism. Olt. Élet* 1. sz.
(Zempléni Á.) Móricz Pál. A turáni költő. *M. Helikon* 779—781. 1.
(Zrinyi.) Ferenczi Zoltán. Zrinyi jelszava. *Bud. Szemle* 187. köt. 1—48. 1.
Zsoldos László. Fölfele megvünk. *Regény.* — *Ism. Császár Elemér.* *Új Nemz.* 188. sz.
Zsuzsanna Mária. A kik megteszik. — *Ism. Sz. I. Magy. Helikon* 251. 1.

Összeállította: HELLEBRANT ÁRPÁD.